

Тоо элинин бозгундагы абазы

Жыйырманчы кылым кыргыз улутун дүйнөлөшүү жараянынын тегирменине салган өзгөчө олуттуу сыноолордун жаңы доорун баштап берди. Дал ошол доорду бүгүнкү кыргыздар бир катар мамлекеттерди байырлап баштап кечирүүдө.

Эгерде Биринчи дүйнөлүк согуштун ирегесинде (1914-жыл- га карата) кыргыздар негизинен падышалык Орусиянын, Цин сулалеси ойрон болгондон кийинки Кытайдын жана Улуу Британиянын үстөмдүгүн биротоло орнотууга каршы айыгышып күрөш жүргүзгөн Ооганстандын курамында үчкө жиктелип калса, ал эми Экинчи дүйнөлүк согуштан соң кыргыз топтору дүйнөнүн башка аймактарына да жайылды. Тээ Улуу Үркүн маалында Кытайга жана башка мамлекеттерге өтө качкандарды, Сталин доорунда үй-бүлөлөрү менен же кокой башы Сибирге же Украинага айдалгандарды айтпаганда, жыйырманчы кылымдын алгачкы үчилтигинде анча-мынча гана кыргыз улан-кыздары башка өлкөлөргө байырлаган. Ал эми 1939-1945-жылдардан соң бул жараян ого бетер канатын кеңири жайып, кыргыз баласы тээ Америкага, Батыш Европага, Австралияга жана Африкага аттанды.

Арийне, улут болгон соң, анын сандык эмес, сапаттык жагын арттырган, анын жаркын болочогун камсыз кылууга белсенген кулундары болбой койбойт эмеспи.

Жыйырманчы кылымдагы кыргыздардын үнүн да, үмүтүн да бүт дүйнөгө угузган, бозгун болуп жүрүп да өз тагдырын алыста калган Атажуртунун жаркын келечеги үчүн күрөшкө баш ийдирген инсандарынын сабын баштап берген кыргыздын чыгаан уулу - Кудайберген Кожомбердиев (Азамат Алтай) эле.

Бул улуу инсан кыргыз үнүн эл аралык журналистиканын деңгээлине чыгаруу жараянынын башатында турду. Кыргызга демократия, ачыктык, айкындык, терең маалымдуулук, адам укуктарын кадырлоо идеяларын ырааттуу таркаткан Азамат Алтай агабыз улутубуздун кийинки тагдырына терең из салган, акыркы деми чыкканга чейин сөзү менен да, иши менен да өрнөк болгон кадырман аксакалыбыз катары түбөлүккө эсте калмакчы.

Ата-теги тууралуу учкай сөз

Дароо эскерте кетээрибиз, бул залкар публицист жана журналисттин азан чакыргандагы ысымы - Абдымурза болгон экен. Эки айдан соң гана ага Кудайберген деген ысымды жергиликтүү молдо берген. Атасы - жашынан жалчы болуп, мээнеткечтиги менен акырындап орто чарбага ээ болгон, өтө байып да кетпеген, өзгөчө жакыр да болбогон Кожомберди Теке уулу.

Ал бугу уруусунун ичиндеги кыдык уругунун Асан уулдарынан чыккан.

Кожомберди 1916-жылкы улуттук боштондук көтөрүлүшүнөн кийинки азаптуу Улуу Үркүн маалында Кытайга качып барып, падыша өкмөтү кулаган соң кайтып келген. Батышта бозгунда жүргөн уулунун аманчылыгын тилеп жүрүп, Кожомберди 1963-жылы сентябрь айында дүйнөдөн өткөн.

Атасынын саймедирлеп айткан санжыралык баянын Азамат Алтай өз эскерүүсүндө учкай келтирет (бул чакан эмгегибизде Азамат Алтайдын буга чейин жарыялана элек эскерүүсүн булак катары кеңири пайдаландык; Азамат аганын жээни Гүлнара терген жана кесиптештерим Венера Сагындык кызынын, Султан Жумагуловдун, Кубат Чекировдун жана менин редактордук “анча-мынча сыдыргыбыздан” өткөрүлгөн бул эскерүүнү жакын арада жарык көрө турган китептен окуй аласыздар):

“Биз төрт атанын балдарыбыз. Борукчунун төрт уулунан тарагандардын көбү - Айтбай тукуму, анан Алтыбай, үчүнчүсү - Мырзабектер, төртүнчүсү - биз, Асан тукуму...”

Энеси Кантике Черикчи кызы - тоңдук саяктардан экенин да ал өз эскерүүсүндө белгилейт.

Атасы менен энеси 1918-жылдын соңунда баш кошушат.

“Төркүнүнө жуучу жибердим. Кантике сунушумду четке какпады. Ошентип үй-бүлө курсам деген тилегим ишке ашып, 1918-жылдын аягында мен түбөлүк түндүк көтөрдүм. Кыялымдын чорттугуна карабастан алганым мен кыйналсам кыйналды, кубансам кубанды дегендей, маган жөлөк болду. Акырында адам катарына кошула баштадык. Биз үйлөнгөндөн кийин бир жыл сегиз айдан кийин сен төрөлдүң...” - деп атасы Кожомберди айтып калчу экен.

Туулган жери, күнү жана азан чакыргандагы аты

Кудайберген Кожомберди уулу (Азамат Алтай) агабыз 1920-жылы 15-сентябрда Кыргызстанда, тактап айтканда, Ысык-Көл облусунун Тоң районундагы Корумду (кийинчерээк - Кызылчек, андан соң - Бөкөнбаев) айылында туулган.

Өз киндик каны тамган айылды Азамат ага “Жайлоо дейин десең жайлоо эмес, кыштак деп аташка да негиз жок. Жака болуп жайкалган буудай бышпайт, жайлоо болуп чайпалган тулаң өспөйт. Үч тарабы тоо,” - деп эскергени бар.

Корумду айылынын тургундары кийинчерээк колхоздор акырындап ирилеше баштаганда айылдан 30 чакырымдай төмөндөгү ири кыштакка (азыркы Бөкөнбаевге) көчүрүлгөн.

Албетте, 15-сентябрды Кудайберген жарык дүйнөгө келген нагыз күн катары айтуу кыйын, анткени ал бул датаны өзү эле (тээ совет кыргыз жазуучулары 7-ноябрды өздөрүнүн туулган күнү катары тандаган сыяктуу эле) төрөлгөн күнү катары тандап алган:

“15-сентябрь - менин өзүмдүн коюп алган күнүм. Биздин заманда качан, кайсы күнү туулгандыгыбыз жөнүндө эч кимдин кабары жок. Болгону атамдын айтканы боюнча - “күздүн күндөрү” дегени гана боюнча болжолдоп жазылган күн”, - дейт Азамат ага. Баарынан кызыгы, эске тутуусу айрыкча мыкты болгон Азамат Алтай ага өзүнүн эскерүүсүндө ата-энесинин жана жакындарынын өзүнө койгон ысымдарын чып-чыргасын коротпой эскерип жазат:

“...Атыңды бир канча жолу котордук. Жакын туугандарыбыздын ар кимиси өз көңүлдөрүнө жаккан аттарын коё беришти. “Уул төрөлдү” дегенди укканда, азан чакырып, биринчи оозума келген атың Абдымурза болгон. Эмне үчүн оозума ушул ат келгенин ушу күнгө чейин билбейм” - дечү эле атам. Эжем Турдукандын койгон аты Мудуң. (Чамасы, менин кыйналып- кысталганымды ойлогондон болсо керек). Кийин жеңелериң ушул ат менен тергешчү.

Он коюм он алтыга жетти. Ороодо даным, короодо малым бар. Кунаным ат болду. Уюбуз сүт берип турат. Жаңы турмуш баштаган адамга бу жакшылык эмей эмне? Уулум төрөлгөндө кой союп, туугандардын башын бириктирип, жентек бердим. Мына ошентип катындын эри, баланын атасы болдум. Бу күндөрдө өзүмдү бактылуу адамдарданмын деп санаар элем. Бир-эки ай өткөндөн кийин сенин туулганыңа эл чакырып, той кылдым. Сага ат койдук. Ошондо Акун молдокем саган азыркы атыңды койду Кудайберген деп. Сен акжолтой болдуң. Артыңдан карындаштарың төрөлө берди,” - атасынын бул айткандары Кудайбергендин жадында унутулгус болуп жазылып калыптыр.

Жазмыштын ныгырган мүшкүлү

Үй-бүлөсүн өзү үчүн чеп сезген, эмгекчилдиги, топуктуулугу менен айырмаланган

Кожомберди үчүн Улуу Үркүндө Кытайга чейин барган турмуштук тажрыйбасы өтө чоң рол ойносо керек.

Жер айдап, эгин эккенден сырткары, тээ 1920-жылдары Кожомберди да айдап (“Ысык-Көлдүн кызыл апийимдери тасмасы эсиңизде дедир), апийимди Кытайга каттаган

соодагерлерге берип жиберип, ал жактан үй-бүлөсүнө кийим-кечек алдырган учурлары да болгон экен.

1930-жылдардын башы. Колхоздоштуруу жараяны жүрүп жатты. Мурдагы жалчы Кожомбердинин үй-бүлөсү турмуш каатчылыгын акырындап жеңип, тыңыраак жашай баштаган чак болду. Бирок айылда дарыгердин жоктугунун айынан Кожомбердинин үй-бүлөсүнө мүшкүл түштү, анын беш кызы дээрлик удаа чарчап калды.

Мезгилсиз “үчүп кеткен” карындаштары тууралуу Кудайберген Кожомберди уулу мындайча эскерет:

“Биз сегиз элек. Мен 1928-жылы мектепке барган элем, 1929-жылы карындашым Бейшеканбы, Дүйшөканбы, экөөсүнүн бирөө менен мектепке барчу элем. Ал эми 1930- жылы үчөөбүз барып жүрдүк. Маркум Кантике энем кызылча чыгып бетинде бир аз чаары бар эле. Атамдын боюндай бою келишкен, капкара чачы бар эле. Кийинки жылдары менин аркамда төрөлгөн беш карындашым бир жылдын ичинде биринин аркасынан бири өлүп кетишти. Ошол жылдары “кызылча” деген оору бар эле, догдур деген жок, ошого карабастан эл арасынан чыккан бирин-серин эмчи-домчулар келип эмдешчү. Кыз бечаралар көтөрө алышпады, мен көтөрүп чыктым да, тирүү калдым.

Ушул беш карындашымдын бирөөнү атамдын сүйгүнчүктүү карындашы Турдукан эжем багып алган эле, ошол кыз да так ошол жылдары кайтыш болду. Энемдин капкара чачы бир жылдын ичинде агарды, карылыкка анчалык моюн бербесе да, бирден кейпинен кетип, турмушу оордогонун ушунчалык сезсе керек. Кайгы деген кайгы да...”

Бул кайгы энесинин саламаттыгына өтө оор кесепетин тийгизген экен.

Жазмыш деген ушул да, кээде опол тоодой жакшылыгын, кээде улам жаңы азап-тозогун жиберет тура!

Дал ошондой оомал-төкмөл учурда кыздуу болуп, ата-энесинин чечекейи чеч болуп кубанып турган көз ирмем бат эле алай-дүлөй бороондуу маанайга орун берет:

Кантике апанын акыбалы төрөттөн кийин кескин начарлайт. Бул каргашалуу учур - 1932-жыл болчу.

Энеси Кантике Черикчи кызы өзүнүн “көкүрөк күчүгү” - кызы Күлшараны дүйнөгө алып келип, бирок төрөттөн тыңый албай көз жумганын Кудайберген (Азамат) ага өзү мындайча эскерет:

“Бала туулгандан кийин жети күн өттү. Үйдү ары-бери айланып жүргөн элем, бир убакта идиш-аякты, жууркан- төшөктөрдү эшикке чыгара башташты. Жүрөгүм “солк” дей түштү. Атамдын көзүнөн чыккан жаш мени да бакыртты. Кайдандыр колума таяк тийди. Үй алдында боздоп ыйлап турам.

Кайдандыр тез арада эле андан-мындан топтолгон көп адамдар өкүрүп келип жатышты. Анда-санда жанымдан өтүп бара жатышып «Төркүнүнө кабар» деген сөздөрүн кулагым чалып калат. Таякелериме кабар кеткен. Алар биз жашаган жерден 40-50 чакырым алыс.

Экинчи күнү болгондо алар ат арыта жетип келишти. Менин «энекеlep» боздогонума таякелеримдин “бир боорум” деген кайгылуу үндөрү жуурулушту. Аял-эркек дебей бизге кошулуп, көз жаштарын төгүп жатышты...”

Энесинин сөөгүн түбөлүк жайга узатаарда өспүрүм Кудайбергенге көрсөтүшкөн эмес. Ал эми ымыркай карындашына ат тандаганда, туугандарына тээ Улуу Үркүн маалында Чыгыш Түркстанга (Ак-Суу шаарына) чейин качкан учур эске түшөт. Ошондо аларга тээк болуп, ачкачылыктан куткарган кытайлык кыргыздын бир кызынын ысымын Кожомбердинин кызына беришет:

“...Кичинекей кызга эки күн илгери ат коюшкан, 1916-жыл- дагы орус падышасына каршы козголоңго катышкан бир агалар. (Алар) Кытай жергесине качып көп кыйынчылыктарды башынан өткөргөн. Ошол кыйынчылык, ачарчылыктын тумандуу күндөрүндө Кытайдын Түркстанында жашаган бир кыргыз үй-бүлөсүндө калып, жанын сакташка жардам берген кичинекей кыргыз кызынын кадырына карап, ошол кыздын атын койду. Аты Күлшара эле”.

Ал эми Күлшарадан башка дагы бир карындашы - Каргадай. Ал 1930-жылы төрөлгөн. Аны атасы Кожомбердинин карындашы - Турдукан эжеси менен Аламан жездеси багып, “канаттууга кактырбай” бапестеп чоңойтконун Азамат ага эскерет.

Советтик доордогу жаштыгы

Азамат ага совет доорундагы өзгөрүүлөрдүн баарын тең эле четке кага берген эмес. Тоталитардык доордун запкыларын жана коомду чидерлеген кедерги системасын ашкерелеген менен, совет заманы кыргыздарга билим-илим, көркөм өнөр жаатында ири мүмкүнчүлүктөрдү түзгөнүн да Азамат Алтай баса белгилеп айтаар эле.

Өзү да совет мектебинин таалимин алып, анын үзүрүн бозгунчулукта жүргөндө көрүп, Батыштын экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки доордогу “турмуштук” университети аркылуу чет жердеги бараандуу кыргыз интеллектуалына айланган. Түркияда университетте бир нече ай окуганын да өз эскерүүсүндө учкай баяндаган.

Ошондой болсо да, ал жаш чагындагы билимге үмтүлүүсүн, Ысык-Көл кылаасында алган таалимин өтө жогору баалаар эле. “Атаганат, Ооганстандагы Памир кыргыздары биз көргөн билимдин четин да көрбөй, түркөйлүктүн туткунунда кала беришпедиби”, - деп айтып калаар эле.

Анын жаштык кезеңинин айрым урунтуу учурлары тууралуу сөз козголгондо, Тоң аймагынан чыгып, көл кылаасынын түндүк-чыгышына - көп улуттуу Түп районуна келип окуп кеткен кезин да сөзсүз белгилөө абзел. Баса, Түптө жүргөндө комсомолго өткөн экен.

Түптөгү зоветтехникумдагы окуусун акырына чейин уланта албай калганы - үй-бүлөгө жардам берүү зарылдыгынан улам болгонун ал мындайча жазат:

“(Түптө) биринчи курста окуп жүргөнүмдө үйдөн кабар келип турду. Атамдын башына кайрадан оордук түшө баштаган. Сонунбүбү жеңем да колхоздо иштегендиктен, бала бага албайт. Гүлшара дагы жетимдик турмушун өткөрүп жатат дегенден кийин биринчи курсту бүтүрүп, 37-жылы атама жардам берейин деп кайра Тоңго келдим. Келгенден кийин карындашымды карап, өзүм мектепке барышты уланттым. Анда М. Горкий атындагы орто мектеп болуп калган эле. Анда мен тогузунчу класстан баштадым.”

15 жашында Түп районундагы зооветтехникумда бир жылдай чала-була окуп келгенден кийин комсомолдун Тоң райондук комитетинде жаш муундарды тарбиялоо бөлүмүндө иштеп жүрдү. Бул үчүн ал атайын Токмок шаарына жиберилип, андагы пионер бөлүмүн башкаруучулардын Кыргызстан боюнча алты айлык комсомол курсун бүтүргөн.

Аскерге чакырылаар алдында (1940-жылы жай мезгилинде) Кудайберген коммунисттик партияга да мүчөлүккө алынган болчу.

Жаш калемгер

Кудайбергендин (Азамат Алтайдын) журналисттик чыйыры 1936-жылдан башталат. Жаштык күлгүн учурунда кантип кабар жазууга кызыгып калганы тууралуу Азамат агай мындайча эскерет:

“...Мен алтынчы класста окуп жүргөнүмдө Сабыр Калканов деген бала менен бир партада отураар элек. Сабырдын макалалары «Кыргызстан пионери, «Ленинчил жаш» газеталарына чыга баштады. Кийин “сенден кембимби” дегендей атаандашып, өзүм макала жаза баштадым. 1936-жылы «Китептердин дайны жок» деген макаламды «Кызыл Кыргызстан» газетасы жарыялады. Ошентип мен басма сөзгө кызыга баштадым...”

Жарык көргөн макаласы аны ого бетер шыктандырып, калемин андан ары “бүлөй” баштайт. Досу Сабыр экөө бир ирээт калемдешип фельетон жазып, айылдык кеңештин төрагасы Күчүбаев дегендин өз жубайына көрсөткөн кордугун ашкерелеген.

Айтылуу акын Жоомарт Бөкөнбаевдин жубайы, акын Тенти Жунушбай кызы (Адышева) Кудайберген Кожомберди уулунун классташы болгон.

1940-жылы августта Тенти бала төрөгөнүн угуп, Кудайберген каттоочу аркылуу Жоомарттыкына бир чанач кымыз жиберген.

Ал кезең кыргыздардын жапатырмак билимге умтулган учуру эле. Айыл-кыштактарда чогулган калайык сабаттуу балдарга китеп-гезиттерди үн чыгара окутчу. Нечендеген дастандар, ырлар, аңгемелер жалпы жамаатка окутулган. Чыгармаларды мыкты окуп берген уландарды жеңелери кээде “молдо бала” деп тергеген учурлар болгон.

Азамат Алтайдын мууну латын арибин өздөштүргөн, ал эми 1928-29-жылдарга чейин таалим алгандар болсо кыргыздын арап арибин өздөштүргөн. Алардын бир даары үчүн жаңы латын ариби чоочун болуп, жаңы арипти өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк ала албаган мурдагы билимкөйлөр алеки заматта “сабатсыз” болуп калышкан. (Бул кейиштүү тагдыр кыргыздын кирил жазмасы үстүртөдөн таңууланган 1940-жылдан тартып латынча билген далай кыргыздар үчүн да кайталанды).

Орус тилин жана адабиятын өздөштүрүү аркылуу 1930-жылдардагы чүйлүк жана ысык-көлдүк кыргыздар кирил жазмасын да дурус билишкен.

Айтмакчы, Азамат Алтай өзү арап арибин ыктыяры менен өз алдынча үйрөнгөн экен (бул тууралуу ал “Касым ага менен Молдо Кылычты окуй билиш үчүн мен араб тамгасын үйрөндүм,” - деп эскерет).

Кээде өзүмчө ойлоп койом: эгерде Азамат Алтай Кыргызстанда жүргөндө эле латын арибин өздөштүрбөгөн болсо, анда анын Батыштагы жазма маданиятка ыңгайлашуусу канчалык узагыраак болмок эле? Эгерде ал Түптө жана Токмокто кошумча окубаган болсо, классташы менен атаандашып чыгарма жаза баштабаган болсо, анда ал “Азаттык” үналгысын түптөөгө катышат беле?

Тоңдун элеттик чөйрөсүндө туулуп-өсүп чоңойгон, өз мууну үчүн ортороок эле билимдүү болгон Азамат ага дилгирлиги, тыңдыгы, өжөрдүгү, изденгичтиги жана тынымсыз мээнети менен улам жаңы сынактарга татыктуу туруштук берип, улам жаңы серелерге чыга келсе керек.

Балтиядагы аскердик кызмат

Азамат агай 1940-жылы сентябрда Кызыл аскерге чакырылды. Тоңдон “Киров” деген кемеге түшүп, Балыкчыга жетишти. Андан жүк ташуучу машине менен Бишкекке келишти.

Пишпек темир жол бекетинен аскерлерди узатуу жөрөлгөсүнө ошол кездеги

Кыргызстандын аскер комиссары, генерал Иван Васильевич Панфилов (1892-1941) да катышканын Азамат ага учкай эскерет.

Анын 1940-жылдагы окуялар тууралуу эскерүүсүнө кылчайсак:

“Биздин эшелон 17 күн дегенде Литвага келди. Ал убакта Литванын борбор шаары Каунас эле. Каунаста бизди аскерий бөлүккө бөлүштү. Менин жанымдагы балдардын арасындагы жогорку билимдүүлөрдү бир ротага бөлүндү. Бул келечектеги запастагы орто командирлер. Мен андан-мында окугандыктан, 8-класстагы билимим бар деп жаздырып койгомун. Полктун кенже командирлерин даярдай турган курсанттардын катарына кошушту...”

Бул жыл - бир чети, Советтер Биримдиги экинчи дүйнөлүк согуштун алоо отун өзүнөн Молотов-Риббентроп келишими аркылуу оолактаткысы келген, ошол эле учурда, Балтика боюндагы эгемен жумурияттарды жана башка айрым аймактарды каратып алуу аркылуу, иш жүзүндө улуу согушка Гитлердин аргасыз ынтымакташы катары катыша баштаган учур болсо, экинчи чети, басып алынган жерлерде сталиндик “тазалоолор” жүргүзүп, аскер күчү менен балтиялык калктарды байлап-матаган кезең эле.

Балтиялык калктардын совет режимине карата жек көрүү сезимин биз өз убагында эч бир тарых китептен окуган эмес элек. Эсимде, 1977-жылы Ысык-Көл өрөөнүндө студенттик кошуундардын эл аралык фестивалы өттү. Ошондо литвалык студенттер менен да жолуктук. Жыргалаң курортунун аймагында литвалык студенттер менен чогуу да туруп калдык.

Ошондо бир литвалык тарыхчы студент мага өз элинин маданияты “орустукунан ашса-ашат, бирок кем калышпайт, биз музей көрүү үчүн Ленинградга барбайбыз, өзүбүздүкү жетиштүү” дегендей оюн айтып, таң калдырган.

Ала-Тоодо Михаил Горбачовдун убагында гана айкындуулуктун желаргысы менен Балтия боюндагы калктардын саясий маанайынан кеңири кабардар боло баштаганбыз.

Ал эми Азамат Алтай жаңы гана эгемендигинен айрылып, өзгөчө күйүт тарткан балтиялык жергиликтүү калайыктын Советтер Биримдигине карата терс мамилесине ошол 1940-жылы өз көзү менен күбө болгон экен.

Жергиликтүү калк үчүн Кызыл армия “баскынчы аскер” катары кабыл алынганын ал мындайча эскерет:

“Бизди литвалык калк анчалык көңүлдүү тосподу. Тоспогондун себеби бар экен. Советтер Союзу “Литвалык парламент бизди чакырды” деп өз аскерлерин киргизип, Балтика жээгиндеги Латвия, Литва, Эстонияга Кызыл Армия куралдуу күчтөрүн киргизип өзүнө каратып алган. Мына ушул мамлекетке мен баскынчы аскер катарында келдим.

Ошол жылдын суугу ушундай катуу болду. Кийин уктум, Советтер Союзунун аскерлери өздөрү гана келбестен, Орусиянын суугун кошо ала келишти деп даттангандарын...”

Дагы бир жагдай - жаш кыргыз жоокеринин жергиликтүү карапайым литвалыктардын турмушуна, алардын маданий- этнографиялык өзгөчөлүктөрүнө өтө кызыгуу менен үңүлгөндүгүндө.

“...Талаада (аскердик машыгууда) жүргөнүбүздө мен айылдагы дыйкандардын турмушу кандай экен деп кызыгып, үйлөрүнө кирдим. Үйлөрүнө кирсем таптаза, керебеттер коюлган, терезелери ачык, үйлөрү ысык, ушундай бир жыргалдуу турмуш сыяктуу көрүндү алардын турмушу. 40 градус суукта тышта аскердик сабакта жүргөндө үйлөрүнө кирсең, бейишке киргендей сезесиң. Жылынып алып, - орусча сүйлөй алышчу эмес, өзүлөрүнүн тилинде сүйлөшчү, - жаңсап түшүнүшчүбүз. Мен

келгенде «сен орус эмессиң, сен да бизге окшогон башка калктансың» деп мага боору ооруп, тамактарын беришти. Аскер сабактарынан келгенден кийин “Эмне үчүн Советтер Союзу «капиталисттик мамлекеттерде ачкадан өлгөн дыйкандар көп» деп бизди ушунча алдап келди, деп ойлончумун...”

Азамат Алтай, албетте, буга чейин эле айрым советтик үгүт өнөктүктөрүнө бүдөмүк болсо да макул болбой келгенин эскерет.

“...Мен коммунисттик мамлекеттин гражданы (атуулу) болсом да, алданып келгенимди 1937-38-жылдан бери элден билет элем. Касым Тыныстановду эл душманы, феодалчыл, байчыл, улутчул деп каралашкан эле. Касым агага окшогон кыргыздардын көзүн ачкан, тамга тааныткан адамды каралоого эч кимдин акысы жок деп ойлоор элем,” - дейт Азамат Алтай.

Албетте, Балтия жергесинде өзү үчүн ачылган турмуш чындыгы тууралуу жаш жигит жанындагыларга айтпай койо алган жок. Тике сүйлөп, оюн тайманбай туюнткан жаш жигиттин бул кылыгы ал үчүн партиялык белеттин кунуна турат:

“Азыр ушул Литвадан баштайын да. Анда партиялык комитеттин жыйналышы болду. Жыйналышта коммунист Кожомбердиев литвалык дыйкандардын турмуштарын көрүп, жанындагы жолдошторуна айтып жүрөт деген шылтоо менен мени коммунисттик партиянын катарынан чыгарып коюшту. Ошентип, менин партиялыгым узакка кетпеди, бир жыл да болбоду...” - деп эскерген Азамат Алтай.

Литвадагы аскердик кызмат анын советтик коомдун ачуу- таттуу турмушу тууралуу көз каранды эмес талдоосу башталган учур болуп калды.

Улуу согуш

Кийинки, 1941-жылы 22-июнда Улуу Ата мекендик согуш башталып калды. Азамат ага бул улуу согушка Балтия аймагында, Неман дарыясынын өрөөнүндө жүрүп кирди.

“Мына ошентип 1941 -жылдын июнь айындагы окуялар келди. Биринчи күнү немистер каршы алышты. Немистердин танкалары көпүрөдөн өтүп жатты. Бизди талаага жайлаштырып, «атышкыла» деген команда беришти. Душман келди. Ошондо Белов деген старший (ага) сержант майдан талаасында өлдү. Взводдун командири Зубков деген лейтенант эле, ал мага: “Бооруң менен сойлоп барып, Беловдун комсомол билетин алып келесиң!» деген буйрук берди...”

Жаш кыргыз жоокер жаадырылган окко карабастан, алдыга сойлоп жөнөйт. Эптеп Беловдун сөөгүнө жетип, анын кансырап өлгөнүн көрөт:

“...Мына ушунда түшүндүм, биздин ага чейинки согушка даярданганыбыз жалган экенин, эми адам өлдү, анык согуш башталган экен деп түшүндүм. Солдаттын жанында эки адрес болот: бири үйүнүн адреси, экинчиси кайсы бөлүктөн экендиги, ошолорду да кошо ал деп буйурду. Мен сойлоп жетип, (Беловдун) комсомол билетин алдым, адрестерин да алдым.

Немистер атып турду. Мен өлүктү үстүмө жаткырып коюп алдым. Кайтып артка сойлогонумда да, өлүктү бир аз жерге кошо сүйрөдүм октон калкаланып. Кудайым мени сактады, немистердин огу жаныма эле түшүп турду....” - деп эскерет Азамат Алтай.

Ал жааган октон эптеп качып чыгып, бирок өзүн күтпөстөн чегинип кеткен өз батальонун дароо таба албай калат. Бир нече күндөн соң гана акыры өз бөлүгүнө кайтат.

Аскердик машыгуу советтик жаш жоокерлер үчүн жетишсиз болгонун, аскердик жетекчиликтин өксүктөрүн, жапатырмак чегинүүдөгү баш-аламандыкты өз башынан кечирген жоокер кийинчерээк бул тууралуу мындайча жазат:

“...Ушул батальон менен биз чыгышты карай эмес, түндүк- чыгышты карай качып жүрө бердик. Мына ушинтип август айынын аягына чейин согушка катыштым. Бир советтик танканы, бир советтик самолётту (учакты) көрбөдүм.

Ушундай башаламандыктын себеби эмнеде болду? Бизди аскерде жүргөндө чабуулга чыгышты үйрөтүшкөн, Кызыл армиянын трагедиясы - бизге чегиништи үйрөтүшпөгөнүндө. Чегингенде башаламандык болду, ким кимди башкарат, ким кимдин командири, кайда баратабыз, ким менен согушабыз, менимче, (бул суроолор) эч кимдин акылына барбады. Бир жерге барганда биздин батальондо 500-600 солдат болсок, бир жерде миңдеген аскерлерге кошулуп калабыз. Немистердин самолеттору (учактары) асмандан бизге ок жаадырышат, октордон канчаларынын өлгөнүн көрдүм...”

Азамат Алтай өзү жоокер болгон батальон август айында артка чегинип отуруп бир канча күндөн кийин Калинин облусуна келет. Ошол күндөрү ал бир аз убакытка чакан аскер тобун жетектегенин да эскерет:

“...Полкун командири адъютантын жибериپ, менин атымды сурайт. Мен: “Кожомбердиев Кудайберген - биздин батальондогу кенже командирлердин курсантымын» десем, полковник азыр сага приказ берет деди. “Жолдош Кожомбердиев, батальонду башкарыңыз, азыр немистер келет, атакага деп чакырыңыз” деди.

Мен “Атакага!” (чабуулга) деп чакырганда “За Сталина, за Родину вперед!” (“Сталин үчүн, Мекен үчүн алга!”) - деп окоптон чыктык. Ошондо биздин батальондун ичинде татарбы же башкырбы, кырктарга чыгып калган адам бар эле, ошол адам аркамдан чыгып келе жатып: “За колхозы! (“Колхоздор үчүн!”) дебейсиңби», - деди. Албетте, ал сөздүн маанисин кийин гана түшүндүм, эмне үчүн айтылганын...”

Начар куралданган, чаалыккан, ачка кызыл армия жоокерлери улам токойго, бадалдарга баш пааналашат:

“Жашынып жатканыбызда жаныбыздан немис мотоциклдери куралдары менен өтүп жатты. Биз кайда барышты, эмне кылышты билбейбиз...”

Окшошконго мушташкан болуп, алардын полкунун комиссары Луговой деген киши полк байрагын ич кийимине катып алып, качып жоголот.

Туткунга түшүү

Ошол эле 1941 -жылы августта Азамат Алтай жанындагы башка жоокерлер менен бирге Литвада, Калинин облусунда германдык фашисттерге туткунга түшүп калды.

1941 -жылы туткунга түшкөн алгачкы учурун Азамат агай мындайча эскергени бар:

“...Биз анын (туткунга түшөөрдүн) алдында Великие Луки деген шаар үчүн бир канча ирээт согушка катышкан элек. Тамактын айынан токойдон чыгып, бир кыштакка киргенибизде, колго түштүк. Жашыл кийимчен аскерлер келип, бизди тегеректешти. Испандардын «Голубая дивизия» (“Көгүлтүр дивизия) дегени бизди туткундаган, алар бизди немистерге өткөрүп беришти. Немистер бизди бир лагерге алып барып тыкты”. Туткунга түшкөндөрдүн акыбалы өтө оор болду:

“Адам көп. Кечке лагерге туткундар толду. Түнкүсүн жамынып жатаарга көбүбүздүн тыш кийимибиз жок, биринчи эле согушкан жерде калган. Түндүктүн ырайымсыз суугу күн баткандан эле титиретет. Айла жок көндүк. Көптөн бери артка ачка чегингендиктенби, же тамак-аштын лагерде да өтө тартыштыгыбы, туткундардын баары арык, кээсинин басууга дарманы да жок,” - деп эскерет өзүнүн алгачкы туткундагы күндөрү тууралуу Азамат Алтай.

Анын айтымында, таң аткандан тартып эле өзөк жалгаш үчүн идиш кармап тизилген

туткундар кармалган адамдын көптүгүнөн түш оой араң аш салып жаткан ашпоздун алдына жеткен учурлар көп болду.

“...Тамактын жетишпегендиги тууралуу ооз ачсаң, таяк жейсиң. Арабыздан немисче сүйлөп, немистин камчысын чапкандар да чыкты. Алардын кордугу немистердикинен ашса ашат, кем эмес. Айтор, бу жерде таяк менен богооз сөздүн күнү тууду.

Күндөрдүн биринде сегизден катарга тизип, мал айдагандай кылкылдатып, туткундарды белгисиз тарапка айдады. Күнүнө 30 чакырымдан тындырбай жөө айдайт. Мурда берип жүргөн ысык суу тургай, эми ичээрге муздак суу да жок. Баса албай артта калгандарды атып таштап кете беришет...”

Ошентип, он күнчө жүргөндөн кийин туткундарды Латвияга алып келишет.

Туткунда жүргөндө ал башка кыргыз жигиттерге жолугуп калып, алардын кайрымдуу мамилесин көргөнүн да эскерет: “...Суук. Түнкүсүн шинелдери бар эки кыргыз жигит мени ортолоруна алып жатпаганда тирүү калаарымды кудай билет эле .

Ал фашисттердин туткундарды мазактаган учурларын да сыпаттайт.

“Ачкачылык адамды намыстан ажыратып, арсыз кылып салат. Бир тамдын үстүндө отурган немис аскерлери туткундарга нан ыргытты Туткундар нан талашып, төө бастыга түштү. Оозго нан жетпейт. Абадан нанды бир кол тосуп алса, аны экинчи кол жулат, анан үчүнчү, төртүнчү кол... күкүм да калбайт. Жерге түшкөн нандын артынан кошо жыгылып, топуракка аралаштыра болсо да жалмап калайын дегенге жалматтырышпайт. Немистер болсо моокуму кана жырғап каткырып, нандан улам ыргытып коюп турушту да, мазактап.”

Эскерүүсүндө Азамат Алтай туткундагы жоокерлер ачкадан өлбөс үчүн жада калса иттин этин жеген учур болгонун да жашырбай жазат.

Туткундан качуу аракеттери

Жаш кыргыз жоокери азап-тозокко мүңкүрөп калбастан, эркиндикке чыгуу үчүн бар аргасын жасоону чечет.

1940-жылы кеч күздө Азамат ага туткундан качып чыгат, бирок кайра тутулат, кайра качат.

Ал окуялар тууралуу да Азамат ага өзүнүн эскерүүсүндө узун сабак кеп кылат. Ново-Великие деген шаарчанын жанындагы Валеика деген лагерден бир нече кыргыз качып чыккан. Алардын арасында бир кочкордук жигит да болуп (ал тууралуу: “Ушу кочкорлук жигит бар эле, орусча менден жакшыраак билген, аскердик милдетти менден илгери аткарган жигит. Мага тың көрүндү,” - деп аны эскерет Азамат ага).

“...Мына ошентип, жамгыр жаап турганда ушу жыртылган каптарды, чүпүрөктөрдү зым темирдин үстүнө салып, качып чыктык. Бу, менимче, ноябрдын соңу, декабрдын башы болуш керек. Талаага чыкканда жарты кар баскан капусталарды көрдүк. Ачкалык адамды эмне гана жедирбейт! Кээде басып, кээде чуркасаң да, чарчоо билбей, тоңгон капустаны кемирип жеп бара жаттык.”

Качкындарга жергиликтүү поляктар тымызын жардам беришет.

Бир күнү Азамат Алтай берки кочкордук жигиттен бөлүнүп, кыштактан кыштакка өтүп жүрүп, акыры Стефан деген поляктыкында жалчылык кылып калат (эки качкын бирге жүрсө аларды кармоо коркунучу күчтүү болот эмеспи, ошондуктан берки шериги башка үй-бүлөгө барып жалчылык кыла баштайт).

Стефандыкында жалчы болгон кези

“...Бир кыштактан бир кыштакка өтүп отуруп, Стефан деген жашабыраак калган дыйканга туш болдум. Сылтып басканы болбосо, жаны тынбаган чарбачыл, оокатка

тың, жылдыздуу киши болуп чыкты. Жалгыз уулу Сибирге айдалып кетип, аялы экөө эле экен. Ошентип Стефандын үйүндө калдым, отунун жарып, көрсөткөн жерге көтөрүп барып ирет-ирети менен жыйып, малын багып, чөбүн туурап, сугарып күн өткөрө бердим. Бирок менин иштегендерим Стефанга жакса да, катынына жакпады. Стефан маган боору ооруйт, түндө чөптөрдүн арасына барып жатканымда одеял алып келип берсе, артынан аялы ачууланып келип, одеялым бит болот деп анын колунан жулуп кетет. Тамак-аш бергенде да кемсинтип босого тарапка отургузат. Маган бөлүп берет, өздөрү эти менен чай ичип отурушат да, мага картошка менен суу берет, мен ага да ыраазымын. Куу кекиртектин айынан буга окшогон кемсинтүүлөргө чыдабаска арга жок. Туткун деген сөз кордук экенин кыргыз эпосторунан окуган элем. Ушу Эр-Төштүктүн жер алдына кирип, ач болуп көргөн кордуктарын ошол абалда көз алдымдан өткөрөөр элем”.

Азамат Алтайдын айтымында, Стефандын болжол менен жыйырмалардагы уулу 1939-жылы Польшаны фашисттик Германия менен Советтер Биримдиги бөлүп алгандан кийин Советтер Союзуна туткунга кеткен экен. Ал Сибирдин бир жеринен ата-энесине кат жазган экен.

Айтмакчы, коммунисттик түзүлүштү кабыл алгысы келбеген миңдеген поляк интеллектуалдары, аскер кызматкерлери, жумушчу жана дыйкандары сталиндик жазалоочу системанын жазыксыз курмандыгы болгонун көпчүлүк кыргызстандыктар СССР кулаган соң гана билишти. Ошондой окуялардын бири - Орусиянын Смоленск облусунун Катин (орусча Катинь) токоюнда орун алган. Мында миңдеген поляк офицерлери жана жоокерлери кыргынга учураган. Жалпысынан, Советтер Биримдигинин Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин Саясий бюросунун 1940-жылдын 5-мартындагы чечимине таянган СССР Ички иштер эл комиссариатынын үчилтиги 21 857 поляк туткунуна карата өлүм жазасын өкүм кылганы 1990-жылдары ачыкталган Орусиянын архивдик даректери аркылуу тастыкталды.

Башканы кой, ал түгүл Польшанын мурдагы “кремлчил” мамлекет башчысы Войцех Ярузельский да жаш кезинде Литвада (1940-жылы) камакка алынып, дээрлик үч жылдай Алтайда сүргүндө жүрүп, токойлордо карагай кыйган.

Советтик басылмалардан бул каргашалуу окуялар тууралуу эч нерсе окубаганы менен, Азамат Алтай сыяктуу совет жоокерлери Чыгыш Европадагы (Польша менен Балтиядагы) поляк тегиндеги калайыктын СССРдеги системага карата жек көрүү сезимине өздөрү күбө болушкан.

“Поляктардын бизди кордоп сүйлөгөн сөздөрү: коммунисттер, комсомолдор, холера, большевик эле. Холера эң начар оору экенин билесиздер. Кем адам болгонуңду ушундай жерден сезесиң.

Ушинтип бир топ күн өттү. Жалданып иштегендердин аялдарына этимдин кирдегенин, бит басканын, түнкүсүн уктай албасымды, Стефандын аялынан коркконумду айтсам: “Токойдон отун көтөрүп кел, мончо жагам, көйнөгүңдү чеч, сууга кайнатып биттен куткарамын”, - деп жардам берди ал дагы полячка. Мына көрүңүз, кандай түрдүү мүнөздүү адамдар бар экенин”, - деп эскерет Азамат ага. Дагы башка поляктар ага бир эле жайда узакка тура берсе колго тез түшөөрүн эскертишип, мындан соң ал Стефандыкынан да кетүүгө аргасыз болот.

Саат басып жолдо капысынан полицаиларга тутулуп калат. Бирок Азамат Алтай аларга ачкадан өлбөс үчүн лагерден качканын “чын сөзүм” деп айткан соң, беркилер аны туткундар азыраак болгон (демек, тамак-ашы көбүрөөк делген) башка абакка жеткиришет. Бул абак Ошмуяни деген шаарчада жайгашкан экен.

Партизандар

Андан соң Азамат Алтай уруш аяктаганга чейин ар кыл фашисттик абактарда да болду, арасында партизандардын арасында да күрөшкөн учурлары болду.

Беларус токойлорунда айрым өзүн партизан жарыялаган топтордун кылмыштуу жорук-жосундарына, карапайым дыйкандарга жасаган зулумдугуна да күбө болот. Алардан да качат.

“1943-жылдын 23-апрелинде бирөөнүкүнөн тамак ичип, түнөп калдым. Үйдөгү аял төлгө ачып: “Бүгүн «казённый домго” (өкмөт казынасынан каржыланган үйгө, балким, абакка. - Т.Ч.) туш болосуз, сиздин тагдырыңыз өзгөрөт, океандын ары жагына кетесиз, сиздин бактылуу номериңиз 58”, - деп айтты.

Төлгө “төп” келип, ошол эле түнү Литва полицаилары үйдү тегеректешти да, “чык, болбосо гранат таштайбыз” деп бакырышты. Үйдөгү аялдар «чыкпасаң бу шерменделер баарыбызды жардырып өлтүрөөрү бышык” деп жалбарышты. Колумдагы саатты төлгө ачкан аялга чечип бердим да, тапанчаларды чакадагы сууга салып, бир мылтык бар эле, ошол мылтыкты көргөзүп, колумду көтөрүп тышка чыктым.

Полицаилардын бири гранаттын сабы менен менин кашымды канжалата жара муштады. Дагы ура турган болгондо экинчи полицаи урдурбай арачалап калды”, - деп эскерет Азамат агай.

Дегинкиси, совет кыргыз адабиятында баатыр жоокерлер, ооруктагы күжүрмөн эмгекчилер, Ысмайыл сыяктуу дезертирлер тууралуу арбын жазылды, Ысык-Көлдөн кетип “чыккынчы болгон” киши тууралуу көркөм тасма да чыкты, бирок согуш туткуну болгон кыргыздардын тагдыры эски идеологиялык чидерден эркин чагылдырылган чыгармалар эгемендик доорунда гана пайда боло баштады.

Азамат аганын өмүр таржымакалы улуу майдандын эки тарабында тең кишилердин тагдыры “ак жана кара түскө” гана бөлүнүп, үстүрт баяндалбашы керектигин айгинелейт.

Франциядагы антифашисттик күрөш

1944-жылы 4-мартта туткундарды Франциянын Брест шаарына поезд менен алып келишет.

Аларды кайра Германияга ташып баратканда, ошол жылдын май айынын башында ал поездден түшө качат, Францияда эптеп жашырынып баш калкалап жүрөт.

Азамат Алтайдын айтымында, ал фашисттерге каршы күрөшкөн Француз каршылык көрсөтүү кыймылына да катышат.

1944-жылы июнда ал турган жер Батыш ынтымагынын аскерлери тарабынан боштондукка чыгарылып, Азамат ага акыры мурдагы нацисттик туткун болгон советтик аскерлердин убактылуу лагерине кабылат.

Сатар Алмамбет менен жолугуу

Тактап кетүү зарыл болгон жагдай - Кудайберген Кожомбердиев эч качан «Түркстан легионунда» кызмат кылган эмес. Кыргызстандагы айрым мезгилдүү басма сөздөгү Азамат Алтайды алиги легион менен байланыштырган маалыматтар дарекке негизденбеген, чындыкка таптакыр коошпогон жоромол болуп саналат.

Албетте, Түркстан легионунда кызмат өтөгөн кыргыздар да болгон. Муну эч ким танбайт. Ал түгүл Берлинде сүргүндөгү Түркстан жумуриятынын өкмөтү түзүлүп, 1942-жылы жазында “Түркстан легиону” расмий калыптанып бүткөн. Анын башчысы - теги өзбек саясатчы Вали Каюм-хан болгон (ал 1922-жылы Германияга окууга жиберилген,

Берлин университетинде окуган. Кийинчерээк СССРге кайтпай, Берлинде кала берген жана акыры нацисттер менен кызматташып кеткен). Анын орун басарларынын бири - кыргыз жазуучусу Сатар Алмамбет эле.

Учурда Лондондо Би-Би-Сиде иштеп жаткан тарыхчы, публицист жана жазуучу Арслан Капай уулу Койчиев интернеттеги өз макалаларынын биринде “Мюнхенде жашаган бир өзбектин чакан китепканасында согуш жылдарында Берлинде жарык көргөн “Миллий Түркстан” журналынын сандарын барактап отуруп, “Бет Алман” деген авторго көзүм түштү. Бул Сатар Алмамбетовдун легиондогу аты эле”, - деп жазат. Сатар Алмамбет ал түгүл немистердин каражатына “Манас” дастанынын үзүндүсүн китеп кылып жарыялоого жетишкени да маалым.

“Түркстан легионунун” фашисттик “тактеке” (марионетка) катары ролун эч бурмалабай сыпаттоо менен катар, алардын өкүлдөрүнүн маданиятка кошкон салымын калыс иликтөө маалы да келип жетти го дейм.

Баса, Азамат Алтай да Сатар Алмамбет менен согуш аяктап калганда Франциядагы мурдагы советтик туткундар Батыш ынтымакташтары тарабынан убактылуу кармалган лагерден жолукканын, Сатар Алмамбетке “фашисттер менен кызматташкан” деп шектелип камалгандардын абагынан бошонуп чыгууга жардам бергенин, акыры Сатар Алмамбет өзүн абак күткөнүнө карабастан өз ыктыяры менен СССРге кайтканын эскерет.

“ГУЛАГга” кайтуу керекпи, же боштондукпу?

Экинчи дүйнөлүк согуш аяктаган соң, мурдагы фашисттик туткундар үчүн эки ача жол турду. Анын бири - өз Атажуртуна кайтуу эле. Бул татаал жол - Сибир сүргүнү, айтылуу ГУЛАГ (лагерлердин башкы башкармалыгы), кордоо, кыйноо, эс алуусуз күнү-түнү иштетүү аркылуу өтчү.

Миллиондогон мурдагы туткундар, алардын ичинде 20-30-жаштын күлгүн курагында болгондор, өз киндик каны тамган жерге жете албай, ошол сталиндик лагерлерде мезгилсиз эле ажалын табышкан.

Анча-мынчасы гана Сталин өлгөндөн кийин акталып, өз айылына же шаарына кайтып келишкен.

Кыстарып айта кетсек, ошолордун бири - биздин жакын тууганыбыз, эчки-башылык Абдыракман Алиев эле. Ал эки ирет нацисттик концлагерден качып, югославиялык партизандарга кошулуп Балкан аймагында нацисттерге каршы күрөштү уланткан миңдеген мурдагы фашисттик туткундардын бири болду. Жүзү жарык эл-жерине келе жатканда, сталиндик жазалоочулар Абдыракманды дароо камашып, көп жылдык абакка кесишип, анын туугандарынан бери куугунтук коркунучуна кабылышкан.

Кийин гана ал акталып эл-жерине келип, бирок эр ортону жашына жетип-жетпей каза болду. Бул - он миңдеген жазыксыз запкы жеген кишилердин биринин гана тагдыры. Мурдагы фашисттик туткундар үчүн дагы бир жол бар эле. Ал - Батыш өлкөлөрүндө кала берүү. Бул жол инсанды ГУЛАГдын чеңгелинен куткарган менен, эли-жерин сагынуу, куса болуу, моралдык жактан өзүн бозгун, мусаапыр, байкуш сезүү сыяктуу азаптардын тузагына салаар эле.

Азамат Алтай советтик армиянын катарында.
Сүрөттө ортодо. 1940-жыл.

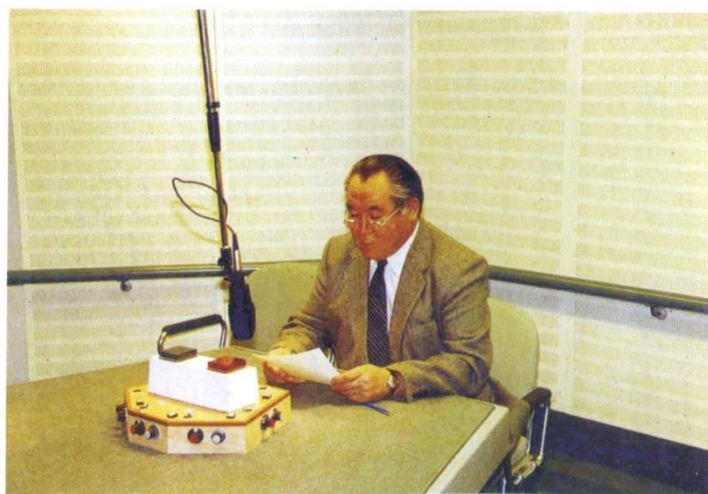
А. Алтай
1950-жылдарда.
(Датасы жана
кайсы шаар экени
белгисиз).

Азамат Алтай жана Сания Алтай.
Алар 1959-жылы үйлөнүшкөн.

**Азамат Алтай, Батыш Европа.
1960-жылдар.**

**Азамат Алтай “Азаттыктын”
Мүнхендеги студиясында. 1980-жылдар.**

АКШдагы жолугушуу. Нью-Йорк шаарынын аба майданында.
1991-жыл. Сүрөттө: солдон оңго Апас Жумагулов, Бексултан Жакиев,
Эднан Карабаев, Азамат Алтай, Батыралы Сыдыков,
Нарынбек Давлетов.

Нью-Йорк шаары. 26-октябрь 1995-жыл.
Азамат Алтайдын сол жагында Жогорку Кеңештин төрагасы Мукар
Чолпонбаев, оң жагында Мамлекеттик катчы Ишенбай Абдуразаков.

Төлөмүш Жакып уулунун үйүндө мейманда.
Солдон оңго - Т. Жакып уулу, Мария Айтматова,
Т. Жакып уулунун жубайы Майра, Чыңгыз Айтматов, Аким Өзгөн,
Азамат Алтай. Мүнхен. 1989-жыл.

Азамат Алтай жана “Азаттык” үналгысынын директору
Тынчтыкбек Чоротегин Азаттык/Эркин Европа үналгысынын баш
кеңсесинде. 2003-жыл, Прага шаары.

Азамат Алтай Кыргызстанда. 1995-жыл, август.

Азамат Алтай жана Чыңгыз Айтматов Бишкекте
Улуттук китепканада. 1995-жыл, август.

Азамат Алтай жана Конституциялык Соттун төрайымы
Баева Чолпон. Бишкек, 1995-жыл, август.

Түгөлбай Сыдыкбековдун үйүндө мейманда. 1995-жыл, август.

Отургандар солдоң оңго: драматург Жалил Садыков, жазуучу
Түгөлбай Сыдыкбеков.

Туруп тургандар: К. Акматов, А. Алтай, Б. Жакиев, К.Жусупов.

Ош шаары, Сулайман Тоо, 1995-жыл, август.

Ортодо Азамат Алтай, анын оң жагында Ысык-Көл мамлекеттик университетинин ректору Жолдош Жусаев, аркасында Жалал-Абад мамлекеттик университетинин ректору Турсунбек Бекболотов.

Ала-Тоодо эл-журт менен учурашуу. 1995-жыл, август.

Бишкекте Ала-Тоо аянтында. 1995-жыл, 30-август.

Киндик кан тамган жерде 55 жылдан кийин.
Бөкөнбаев айылы. 1995-жыл, август.

Таластагы Манастын күмбөзүнө барганда.
1995-жыл, август.

Ысык-Көлдө кемде дасторкон четинде. Азамат Алтайдын оң жагында
Жолдош Жусаев, сол жагында Жумагул Сааданбеков, анын катарында
Бексултан Жакиев. 1995-жыл, август.

“Азаттыктын” кызматкери Гүлайым Ашакеева (солдо)
жана Нью-Йорк университетинин студенти
Асель Сματοςва Азамат Алтайдын Нью-Йорктогу үйүндө.

Азамат Алтай Нью-Йорктогу өзүнүн үйүндө.
2005-жыл. 17-сентябрь.

Ала-Тоолук журналисттер океандын ары жагына Азамат Алтайды
85-жылдыгы менен куттуктап барышты. *Солдон оңго:*
Бекен Назаралиев, Рахат Садырбекова жана бир тууган жээни
Гүлнара (бала көтөрүп турган). Азамат Алтайдын бери жагында
отурган Кыз Молдокасымов. Нью-Йорк. 2005-жыл, 17-сентябрь.

Азамат Алтайды акыркы сапарга узатуу.
2006-жылы 23-майда Нью-Йорк шаарында каза болгон.

Кыргыздын дагы бир көрүнүктүү кулуну, “Азаттык” үналгысынын жүгүн Азамат Алтайдын колунан өткөрүп алып, 1984-жылга чейин “Азаттыкты” жетектеп келген Төлөмүш Жакып уулу (1926-1992) да согуш туткундарынын бири болчу.

Элине кайтып келе жаткан мурдагы согуш туткундарына СССРде өзгөчө ырайымсыз Мамиле жасалып жатканына күбө болуп, ал да Азамат агай сыяктуу эле Батышта калууну чечкен.

Ыраматылык Төлөмүш агай кээде эл-журтту сагынып, жүрөктөгү зил кыйнаганда, Бавария жергесинде Мүнхендин сыртындагы токойго барып, эч ким жокто өксүп-өксүп ыйлап алаар элем деп айтканы эсимде.

Батыш таралка өтүү

Азамат Алтай ага өз эскерүүсүндө совет бийлигинин өкүлдөрү мурдагы согуш туткуну болгон өз жоокерлерине алар советтик башкаруу аймагына өтөөр замат эле ырайымсыз мамиле кыла баштаганын өз жон териси менен сезип, алардын далай кордугун көргөнүн айтат.

Мындай запкыдан соң, ал 1946-жылдын 1-январында Батышка качып өткөнүн мындайча айтат:

“Ошентип, 1946-жылдын биринчи күнү советтик куралды, шинелди таштап, гимнастёркамдын үстүнө костюмду салдым да, англичан зонасына өттүк. Смоген жол билет, мен жашаган жерге баралык деп, бир шаардан бир шаарга чейин жөө жүрүп, арадан он күн өткөндөн кийин Германиянын түндүгүндөгү Олденбург шаарына келдик...”

Андан ары Азамат агай поездге жармашып, эптеп Францияга өткөн. 1946-жылдын 10-январында Парижге келип түшкөн.

“Советтер Союзунда туулганыбызды жашырып, (Фритьоф) Нансен паспорту деген эмигранттык паспорт менен жашоого туура келди.”, - деп жазат Азамат агай. Атажуртунан айрылып, эч мамлекеттин атуулу болбогон мигранттар үчүн бул “нансендик” паспорт бюрократиялык тоскоолдуктарды жеңген документ болду, ошондуктан ал атажуртунан четке калган бозгундар үчүн аба менен суудан артык колдоо эле.

Коомдук ишмердик айкалышкан тирилик

Батышта калып, көрпөндөлик тирилик кылуу менен чектелген мурдагы согуш туткуну болгон кыргыздар жана кыргызстандыктар абдан эле арбын болду.

Ал эми улуттун сыймыгына айланган азганакай гана киши бозгунда жүрсө да кыргыз деп күйүп, кыргыз руханий турмушу үчүн коломтодогу отту алоолонтуп жагып турушту.

Алардын бараандуу өкүлдөрү - Азамат Алтай жана андан кийинчерээк - Төлөмүш Жакып уулу болду.

Азамат Алтай (Кудайберген Кожомбердиев) 1940-жылдардын аягында Батыш Европада жашап калган Борбор Азиялык бозгундардын «Түрк эли» уюмунун ишмердигине жигердүү катышкан. «Түрк эли» уюму Борбор Азиядагы советтик жумурияттардын көз карандысыздыгы, өз келечегин өзү аныктоо укугу, демократиялык болочогу үчүн күрөшүү максатын көздөгөн.

Азамат агай катаал турмушту баштан кечирип жатканына карабастан, убакыт өөнөп, калем кармап, өз турмушун баяндоо аркылуу четте калган кыргыз кулунунун тагдырын чагылдыргысы келет.

Бозгундагы чыгармачылык

1946-жылы 23-ноябрда Азамат Алтайдын бир макаласын орусиялык эмигранттардын журналы жарыкка чыгарган. Бул тууралуу Азамат ага мындайча эскерет:

“Ошол жылдары Америкада, Нью-Йоркто эски меньшевиктердин «Социалистический вестник» деген журналы чыкчу, (анан) дагы эсерлер партиясынын жетекчиси Зензинов деген “За Свободу» (“Эркиндик үчүн”) деген журнал чыгарчу. Акыры бир күнү кармалып, Советтер Союзуна айдалсам, ажалымдын жеткени эле. Немис туткунуна түшкөн киши согуш мезгилинен бери чыккынчы деп жарыяланганы белгилүү, албетте, мага аёо жок болчу. Тагдырымды түшүндүрүп, эки журналга узун бир кат жазып жибердим. Көп өтпөй «Социалистический вестник» (“Социалисттик кабарчы”) катымды кыскартып, «Түркестанец» деген ат менен «Исповедь молодого киргиза» (“Жаш кыргыз жигитинин ыймандай сыры”) деген темада макаланы журналга чыгарышты”, - дейт Азамат агай өз эскерүүсүндө.

Ошол жылдары ал кыргыз, казак, орус, өзбек, түркмөн тилинде Мүнхенде чыккан «Түрк эли» журналына да кыргыздардын тарыхы, маданияты, советтик бийликтен запкы жеген кыргыз жазуучу, илимпоздору жөнүндө макалалар жазып, айрым сандарына редакторлук кылып турган.

Ал кезде ал “Кудайберген Кошой” деген да адабий атты (псевдоним) колдонгон.

Орус жана борбордук азиялык интеллектуалдар менен бирге

Азамат агай Батышта бозгунчулукта өмүр сүрүүгө аргасыз болгон белгилүү орусиялык диссидент Александр Керенский, окумуштуу, советолог Александр Беннигсен (Alexandre Bennigsen, 1913-1988), Мустафа Чокайдын жесири Мария Яковлевна Чокаева, поляк чыгышпозу Ананиаш Зайончковский (Zajackowski) менен да, улуту башкыр, либерал- демократ жана көрүнүктүү түрколог Ахмед Зеки Велиди Тоган жана башка интеллектуалдар жана коомдук ишмерлер менен тыгыз байланышып турган. Азамат Алтай бозгунда жүргөн казак, өзбек, татар-башкыр, ногой интеллектуалдары менен да байма-бай байланышып турган.

Ыраматылык советолог окумуштуу Александр Адамович Беннигсендин кызы, көрүнүктүү саясат таануучу, журналист, Кавказ жана Борбордук Азия боюнча адис Мэри Беннигсен Броксуп (Marie Bennigsen Broxup) айым менен 1990-жылдары Ала-Тоо жергебизде жана Лондондо бир нече ирет жолуккан элем. Ал айым өз атасы Александр Беннигсен Азамат Алтайды өтө урматтаганын, алар Францияда турганда үй-бүлөлүк деңгээлде да тыгыз карым-катнаш жүргүзгөнүн эскерип айтты. Беннигсен мырза Орусияда туулган. 1919-жылы ата-энеси Эстонияга көчөт, 1924-жылдан тартып Парижде жашап калат. Беннигсен Экинчи дүйнөлүк согуш маалында Каршылык көрсөтүү кыймылына катышкан. Ислам дүйнөсүнүн арабдардан тышкаркы бөлүгүнүн, СССРдин курамындагы мусулман элдеринин тарыхы боюнча ири адис болгон.

Азамат Алтай болсо Беннигсен мырзага Борбордук Азиянын түрк калктарынын тилдериндеги мезгилдүү басылмалардын материалдарын илимий максатта жалпылоо үчүн кыргыз, казак, өзбек тилдеринен которуп берип турган.

Ал 1950-жылдардан тартып Франция, Германия, Америкада кыргыздардын тарыхын, маданият-салтын изилдеген окумуштууларга жардам көрсөтүп, кыргызча булактарды англисчеге которуп, жалпы Батыштагы борбордук азиялык элдерге тийиштүү адабиятты жалпылап, чоң каталог түзүүгө катышкан.

Мустафа Чокайдын жесирине жардам

Ошол 1946-52-жылдардагы өзүнүн чыгармачыл ишмердүүлүгүн учкай эскерип, 1949-

жылы Мустафа Чокай тууралуу китепти даярдоого кол кабыш кылганын Азамат ага мындайча жазат:

“1949-жылдары Мария Яковлевнанын бир аз, чамасы 20-30 миңдей франкы болсо керек. Ошого Мустафа Чокайдын арбагына эскерме китепчесин чыгармак болуп калды. Мени иштетти. Мен кубанып иштедим. Материалдар чогулттум. Украинанын мурдагы тышкы иштер министри Шульгин Мустафа Чокайды тааныгандарга жиберет, мен барып иштин жөнүн айтам, алар эскермелерин жазып беришет. Мустафа Чокай өзү уюштурган «Жаш Түркистан» журналынын атын коюп, Мария Яковлевна, Алим Алмат үчөөбүз эскерүү китепчени чыгардык. Кириш сөзүн «Жума» деген ат менен мен жаздым...”

Белгилүү казак коомдук ишмери Мустафа Чокайдын (1890-1941) жесири, теги орус, мурда опера ырчысы болгон Мария Яковлевна Чокаева (Горина) менен жолугуп, Азамат Алтай бул айымга Мустафа Чокайдын илимий жана публицистикалык макалаларын топтоп, айрымдарын кайра жарыялоого олуттуу көмөк көрсөткөн. Мустафа Чокай болсо Түштүк Казакстандын Ак-Мечит жергесинде (азыркы Казакстандын Кызыл-Ордо облусунун Чиели/Шиели ооданында) 1890-жылы туулган. Анын атасы Чокой бий Торгой датка уулу - орто жүздүн кыпчак уруусунун шаты уругунан чыккан тектүү киши болгон. Мустафа 1902- 1910-жылы Ташкенде эркектер гимназиясында окуп, аны эң мыкты баа менен аяктайт (анын классташтарынын бири - кийинчерээк Убактылуу өкмөттүн башчысы болгон Александр Керенский эле). Чокай 1910-1917-жылдары - Санкт-Петербург университетинин укук факультетинде таалим алган. Студент кезинде эле саясатка аралашып, IV Мамлекеттик думанын Мусулман фракциясынын катчысы жана анын бюросунда Түркстандын өкүлү болуп иштейт (1914-жыл). 1917-жылы жаңы түзүлгөн Алаш партиясына мүчө болот. Мустафа ошол эле 1917-жылы башка борбордук азиялык либерал демократтар менен бирге демократиялуу Орусия Федерациясын түзүү ураанын таштайт. Алардын мүдөөсүнчө, жалпы Түркстан аймагы бул федерацияга автономиялык макам менен кирүүгө тийиш эле.

Дал ошол мүдөөнү көздөгөндөр 1917-жылдын 22-26-ноябрында Фергана өрөөнүндөгү Кокон шаарында жалпы мусулмандардын кезексиз Төртүнчү курултайын чакырышат. Курултай болсо Түркстан автономиясын жарыялайт (баса айтсак, бул автономия - коммунисттик эмес, демократиялуу Орусия федерациясынын курамына кирүүгө тийиш болчу).

Кокон автономиясынын өкмөтүнө жергиликтүү мусулман калктарынан тышкары, славян тектүүлөр да мүчө болгон. Мустафа Чокай оболу Кокон өкмөтүндө каржы министри, андан соң тышкы иштер министри, ал эми Мухаметжан Тынышпаев баш министр кызматынан кеткен соң, анын ордуна өкмөт башчы болуп иштеген. 1918-жылы 18-февралда большевиктер менен солчул эсерлерден турган Кызыл армия жоокерлери Коконду басып алып, кандуу террор уюштурушуп, Мустафа Чокай жана башка лидерлердин тирүү калгандары башка жактарга качууга аргасыз болушкан.

Мустафа Уфа, Грузия жана Түркия аркылуу Европага жетип, 1922-жылдан бери Францияда туруп калган. 1927-1931-жылдары “Жаңы Түркстан”, 1929-39-жылдары болсо “Жаш Түркстан” журналдарын чыгарып турду.

1940-жылы сентябрда герман фашисттери Парижге кирип келген. Ошондон тартып Мустафа Чокайдын азыр да кызуу талашка түшкөн турмушу башталган. Соңку маалыматтарга караганда, ал фашисттик Германия туткундаган советтик Борбордук Азиядан келген кишилердин оор ал-акыбалын концлагерлерди кыдырып жүрүп

көрүп, фашисттик бийликти сынга алган.

1940-жылы 27-декабрда ал белгисиз жагдайда кайтыш болгон. Ал өлгөндөн үч ай өткөн соң нацисттик Германия “Түркстан легиону” деген аскердик бирдикти расмий уюштурган.

Айтмакчы, казак тасмачысы Сатыбалды Нарымбетовдун 2008-жылы чыккан “Мустафа Чокай” көркөм тасмасында анын ролун жаш кыргыз актеру Азиз Болот уулу Бейшеналиев (1971 -жылы туулган) аткарган. Бул тасманын айрым бөлүктөрү Францияда жана Чехияда тартылды.

Мустафа Чокайдын жесири Мария айымды Азамат ага өз жарын сүйгөн жана анын идеалдарын колдогон, өз акчасына маркум күйөөсүнүн эмгектерин чыгаруу үчүн белсенген эстүү, адамгерчиликтүү, инсан катары жогору урматтап эскерип келди.

“Азаттыктын” алгачкы кыргызча берүүсү

1953-жылы ал башкеңсеси Мүнхенде жайгашкан «Азаттык» үналгысына (азыркы «Эркин Европа-Азаттык» үналгысынын Кыргыз кызматы ал кезде тек гана Түркстан кызматынын бир бөлүмү болчу) ишке кирди.

Ошол жылдын 18-мартынан тартып ал “Азаттыктын” “Түркстан кызматынын кыргызча берүүлөрүн даярдап, обого алып чыга баштады.

Кудайберген Кожомбердиев кыргызча берүүнүн бир эле учурда редактору, автору жана алып баруучусу болгон. Кийинчерээк анын жолун Төлөмүш Жакып уулу (1926-1992) уланткан.

5-марттагы Иосиф Сталиндин өлүмүнөн 13 күн өткөн соң ишин баштаган “Азаттык” үналгысы, ошентип, кыргыз үнүн эл аралык радионун алкагында дүйнөгө чыгарган, кыргыздын улуттук кадыр-баркынын символдорунун бирине айланган маанилүү маалымат каражаты болуп телчиге баштады.

«Азаттык» үналгысынын тарыхына учкай кылчайсак, адегенде, 1949-жылы, мурдагы коммунисттик Чыгыш Европада жашаган калктар үчүн “Эркин Европа” радиосу түзүлгөн. Ал эми 1953-жылдан тартып мурдагы СССРде жашаган элдер үчүн “Азаттык” радиосу ачылган.

1967-жылы “Азаттыктын” “Түркстан редакциясы” экиге бөлүнүп, анын бирөө “Түштүк Түркстан” деп аталып, өзбек, тажик, түркмөн тилдеринде, экинчиси “Түндүк Түркстан” редакциясы болуп түзүлүп, бул кызмат кыргыз, казак, уйгур тилдеринде берүүлөрдү уктурган.

1975-жылы аталган редакциялар өз-өзүнчө бөлүнүп, Кыргыз кызматын (азыркы “Азаттык үналгысын”) Төлөмүш Жакып уулу (1975-83/84) жетектеп калды.

Кийинчерээк бул кызматты Азамат Алтай (1984-88), Аким Өзгөн (1989-95), Мамашарип Газы (1995), жана америкалык түрколог, доктор Чарльз Карлсон (Сьаг1ез Саг1зоп; 1996-2002) башкарып келди.

2003-жылдын 1-январынан тартып ушул тапка (2010-жылдын сентябрына) чейин аталган кызматты ушул саптардын ээси жетектеп келди.

Айтмакчы, “Эркин Европа” жана “Азаттык” деп аталган бул эки компания 1975-жылы бириктирилген. “Эркин Европа/Азаттык” үналгысы (Radio Free Europe/Radio Liberty) деп аталып калган бул компания АКШнын Конгресси тарабынан каржыланат. Ал ушул тапта дүйнөгө 28 тилдеги берүүлөрдү уктуруп келет.

Нью-Йорктогу чыгармачылык

Мүнхенде бир аз убакыт иштеп турган соң (1956-жылдын 15-сентябрында) Азамат Алтай бул шаардан Нью-Йоркко (АКШга) көчүп келет да, саал көп узабай Нью-Йорк

китепканасынын түркология бөлүмүндө иштеп калат.

“1956-жылдын 26-декабрында Нью-Йорк китепканасынын эшигин аттап, Славян бөлүмү, Чыгыш бөлүмү деген эки бөлүмү бар, ага ишке кирдим. Буга менин Мүнхенде “Советтер Союзун иликтөө” институтунун китепканасында иштегеним жөлөк болду. Мүнхенден кетип жатканда “китепканада иштеди” деген күбөлүк алган болчумун. Мына ошол күбөлүктүн аркасы менен иш да, дос да таптым”, - деп эскерет Азамат агай.

Нью-Йоркто да ал «Азаттык» үналгысы менен тыгыз кызматташып, апта сайын ар кыл материалдар даярдап жиберип турду.

Маселен, 1967-жылдын 2-3-июнунда Канаданын Монреал шаарында ЭКСПО-67 жармаңкесинде Кыргызстандын күнү өткөрүлүп, Азамат Алтай бул окуя тууралуу “Азаттыктан” “Баракелде, кыргыздар!” деп репортаж уюштуруп турган.

“Эркин Европа” жана “Азаттык” үналгысынын Кыргыз кызматынын үзгүлтүксүз иштеп турушуна, чет өлкөлөрдө жашап калган кыргыз жаштарын бул кызматка тартууга Азамат ага чоң салым кошту.

Санияга үйлөнүү

Кудайберген Кожомберди уулу 1958-жылы Мекеге зыярат кылат. Мекеде жүрүп кыргызстандыктар менен жолугат. Сузактын Ачы айылынан келген кыргыз зыяратчы аркылуу кат жиберип, атасы Кожомбердиге өзүнүн аман-эсендигин билдирет. Стамбул аркылуу кайтып, боордош казак айдыңы Алим Алмат менен жолугуп, аныкынан Сания апа менен таанышат. Ага чейин да нечендеген мусулман кыздар менен тааныштырылган экен, бирок бирисине өзү жакпаса, экинчисин өзү жактырбай, үчүнчүсүнүн ата-энеси Кудайбергендин “каапыр өлкөдө” жашаганын жактырбай келишкен экен.

Досу Алим эже-сиңди эки кызды чакырып келип тааныштырат:

«Мүмкүн жактырышарсыңар, мүмкүн, үйлөнөөрсүңөр. Анан «китепти ордуна койдунбу?» деп сурам, демек, жактыбы дегеним, деп Алим мага пароль (сырсөз) үйрөттү...

Ошо китеп - менин Санием. Жанындагысы синдиси Нажие экен. Ал күнү кыздарды үйүнө жеткирип койдук. Эртеси энеси менен жездесинин алдынан өтүп, дагы эки күндөн кийин мечитте нике кыйдырдык”, - деп жазат Азамат Алтай.

Теги урал татарларынан болгон, Орусиядан Кытайга, анан Жапонияга өтүп, акыры ата-энеси Түркияда байырлап калган Сания апа Түркиянын атуулу болчу. Ал эми Германиядагы түрк консулдары Кудайберген менен Санияны расмий никеге тургузбай бир нече ай бою кыйнашат. 1959-жылы АКШнын Мүнхендеги баш консулунун бир үй тилиндей колдоо катынын күчү менен гана Түркиянын Мүнхендеги консулу эки күндө нике кагазын бүтүрөт.

Андан соң Сания апа дээрлик үч айдай Кудайбергендин Мүнхендеги досу Виктор Вербицкий менен анын жубайы Таня Вербицкая (Зотованын) үйүндө америкалык визаны күтүп жашайт. Акыры Сания апа мухиттин ары жагына келип, күйөөсүнө кошулат.

“Азамат Алтай” ысымын алуу

Кудайберген Кожомбердиев АКШда жүрүп, 1961-жылы ноябрда гана Азамат Алтай деген ысымды алган.

«Алтай» сөзү аркылуу кыргыздын тарыхый тамырын Ала-Тоо менен чектебестен, Алтай, Эне-Сай менен да байланыштыргысы келсе, «Азамат» сөзү аркылуу эл-жерине

карата атуулдук сүйүүсүн, жүрөк толтосунда аздектеген сезимин чагылдырган:

“...Мени жамандагандар да, жамандабагандар да менин жашырын аттарым жөнүндө каалагандай жазышты. Немистерде мен “Асан”, “Кадыр” деген аттар менен жүрдүм. Француздарда өз атым менен, Түркияда - “Кыргыз”. “Кыргызсыңбы? Демек, атың да ошондой болот”, - деп өздөрү атап алышкан. Журналисттик атым - “Кошой”.

Америка граждандыгын (атуулдугун) алганда фамилияңды да, атыңды да кандай өзгөртөм десең өзгөртүп, сага алардын заңы боюнча жаңы документ берет.

Биринчиден, элим үчүн азаматтарча кызмат кылайын, экинчиден, байыркы заманда кыргыздар Алтайда жашагандыктан, кыргыздардын мекени, сүйлөшкө да жеңил, деп Азамат Алтай болуп кала бердим,” - деп жазат Азамат ага.

Айтмакчы, совет доорунда кыргыздын көөнө тарыхынын Эне-Сай, Алтай, Монголия жана Чыгыш Түркстандагы бөлүнгүс баскычтары расмий түрдө жерилген алатоолук кыргыздар үчүн Азамат Алтайдын ысымы дары сыяктуу эле туюлган.

Ал совет бийлиги тарабынан расмий түрдө “чыккынчы” катары айыпталып келгенине карабастан, карапайым кыргыздар балдарына Азамат жана Алтай деген ысымдарды беришип, бул улуу инсан таркаткан идеяларга тилектештигин билдиришкен.

Китепканачылык . Китепкөйлүк

Азамат Алтайдын Борбордук Азия, анын ичинде Кыргызстан тарыхы менен адабиятына болгон кызыгуусу өтө зор болгондуктан, ал тээ 1920-жылдардан бери Кыргызстанда чыккан гезит-журналдарды почта аркылуу АКШга алдырып, илимий китепканага чогултуп келген. Кыргыз адабиятына кызыккан батыштык изилдөөчүлөр окусун деп, Касым Тыныстановдун китебин кириллицадан латын арибине которуп жазып чыккан. Бул китепти азыр АКШдагы (Нью-Йорктогу) Колумбия университетинен таап окуса болот. Азамат Алтай аталган университетин илимий китепканасында да көп жылдар иштеген.

Белгилүү америкалык тарыхчы жана китепканачы, “Ички Азия тарыхы” монографиясынын автору, улуту чех, доктор Сват Соучек (Svatopluk Soucek) деген окумуштуу менен Прагада жолугушуп калдым. Ал Нью-Йорктогу коомдук китепканада (the New-York Public Library) Азамат Алтай менен тыгыз кызматташып иштеген чагын эскерип, Азамат аганы мээнеткеч жана терең билимдүү инсан катары өзгөчө урмат менен баалады.

“...Жети жыл Нью-Йорк китепканасында, он беш жыл Колумбия университетинде китепканачы болуп иштедим,” - деп эскерет Азамат ага.

Азамат ага 1960-жылдары Эдуард Олворс (Edward Allworth) жарыялаган баалуу түркологиялык библиографиялык жалпылама эмгектерди даярдоого да чоң салым кошкон. Бул тууралуу Нью-Йорктогу коомдук китепкананын каталогунда айрыкча белгиленет.

Азамат Алтай Париждеги басылманын өтүнүчү боюнча 1973-жылдан тартып алгачкылардан болуп “Библияны” «Ыйык инжил китеби» деген аталышта кыргызчага которо баштаган, бул ишке 10-15 жылдай убакытын сарптаган. Бул котормочулук эмгеги аркылуу ал кыргыз коомчулугун диний сабырдуулукка, дүйнө таанымынын мейкиндигин кеңейтүүгө чакырган.

Мүнхенге кайтуу. Жетекчилик кызмат

Ыраматылык Төлөмүш Жакып уулу “Азаттык” үналгысынын деректири болуп турган чагында, 1970-жылдардын аягында, Азамат Алтайды Нью-Йорктон кайра Мүнхенге кайтууга улам-улам үндөй баштайт.

Ал түгүл анын кайра келишин “Эркин Европа/Азаттык” үналгысынын Кыргыз кызматынын сакталып калыш көйгөйү менен да байланыштырат.

Акыры Азамат агай бул чакырыкка акыры макул болуп, Германиянын Мүнхен шаарына кайтып келет жана “Азаттыкта” туруктуу кызматкер болуп иштей баштайт. Ошол тапта, башкача айтканда, Совет доорунда, «Азаттык» үналгысы (“Эркин Европа/Азаттык” үналгысынын Кыргыз кызматы) өз берүүлөрү бүт дүйнө жүзүнө кыска толкун аркылуу таркаган кыргыз тилиндеги көзгө басар объективдүү маалымат каражаты болгонун азыр пост-советтик адабият да (анын ичинде “Кыргыз энциклопедиясы” да) ачык-айкын чагылдырып калды.

Бул жараянга Азамат Алтайдын Азаттык” үналгысынын деректери (1984-1988) катары кошкон салымы да залкар баага арзыйт.

Ал Түркиядан таалим алып, түркиялык кыргыздарга таандык акцент менен сүйлөгөн боордошторуна Ала-Тоодогу кыргыздардын тилин жана акцентин үйрөтүп, журналисттик жана тил жаатында ырааттуу кеп-кеңешин берип жүрдү. Алардын ичинен өзүнө мураскорду жетекчилик ишке убактылуу дайындап, жөндөмүн байкап, тажрыйба аркылуу тандоо жолу менен иргеди.

Азамат Алтай 1988-жылы пенсияга чыгып, ордуна өзү тарбиялаган шакирти Аким Өзгөн деректир болуп калды.

Нью-Йорктогу кадырман жашоо

Ардагердик эс алууга чыккандан көзү өткөнгө чейин Азамат Алтай агабыз АКШнын Нью-Йорк шаарында жашап келди.

Анын бул шаардагы үйү АКШга барган миңдеген кыргыз боордошторунун зыярат жайына айланды. Алардын ичинде Кыргыз өкмөт мүчөлөрү, депутаттары, элчилери, жазуучулары, журналисттери, публицисттери, маданият жана спорт өкүлдөрү болушту.

Алардын бири - драматург Бексултан Жакиев мырза Азамат Алтайдын архивинин бир бөлүгүн Ала-Тоого алып келгени эсте.

Азамат Алтай 1995-жылдан тарта Жалал-Абат менен Караколдогу университеттердин мыкты окуган студенттерине жеке өзүнүн атынан жыл сайын 500 доллардан сыйлык берип келди. Анын батасын жана стипендиясын алган нечендеген студенттер эми илимий даражага жетип, айрымдары коомдук ишмер болуп жүрөт.

Эгемен Кыргызстандын учурдагы президенти, өлкөбүздүн алгачкы тышкы иштер министрлеринин бири, Кыргызстандын АКШдагы жана Канададагы туңгуч элчиси, мурдагы оппозициячыл депутат Роза Отунбаева эжебиз Азамат Алтай тээ 1990-жылдардын башында Кыргызстандан АКШга келген студенттерге улам эле туш келди акчалай жардам бере бергенин эскерет.

“Бул балдарга караганда, Ала-Тоодогу элеттик университеттерде калган студенттердин акыбалы оорураак, андан көрө ошолорго көмөк кылсаңыз дурус болмок”, - деген Роза Исак кызы эженин кеңешинен улам, Азамат Алтай жогоруда айтылган эки университетке өз атынан стипендия ирээтинде акча жөнөтө баштаган экен.

(Бул тууралуу кийинчерээк, 2006-жылы май айында, Роза эже да Азамат Алтайды эскерүү кечесинде дагы бир ирет тастыктап айтты). Кыргызстанга жыл сайын акча салганына карабастан, Азамат Алтай баары бир АКШга келе калган кыргызстандыктарга берешендик менен каржылык жардам көрсөтө берди, алардан нуска сөзүн, кеңешин эч аябады.

Азамат агай өзү 1950-жылдардан бери кыргыздын тарыхы, маданияты, адабияты

боюнча чогулткан архивинин бир бөлүгүн 1995-жылы Кыргызстандагы Жалал-Абат университетине тартуулады. Кийинчерээк Жалал-Абат университетиндеги Илимий китепканада Азамат Алтайдын бурчу ачылды. Ушул тапта андагы студенттер чет өлкөдө жашап жүрүп дүйнөдөн өткөн улуу мекендешинин өз эли үчүн жандилинен жасаган эмгегине музейдеги экспонаттар аркылуу күбө боло алышат.

Эгемен Кыргызстанга унутулгус сапар

Азамат агай 1995-жылы 24-августтан 11-сентябрга чейин эгемен Кыргызстанга сый конок катары келип, «Манас» дастанынын мааракесине катышты, өзү терең урматтаган жана эл аралык коомчулукка пропагандалаган жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков, тилчи Күсейин Карасаев, кытайлык манасчы Жусуп Мамай сыяктуу кыргыз залкарлары менен Бишкекте жолукту.

Өз киндик каны тамган Атажуртуна, Ысык-Көл кылаасына келип, элдин ага берген чыныгы баасы тээ совет доорундагы расмий каралоолордон таптакыр башка экенине өз көзү менен күбө болду.

Анын эскерүүсүнөн бир шиңгил суна кетели:

“...1936-жыл. Бир көчөнүн башында Турумтайдын тукумдары жашаар эле, экинчи үй Байзактыкы, үчүнчү үй биздики болсо керек, төртүнчү Муканбеттики эле. Ошентип катар- катар тураар элек. Экөөбүз сокмо там куруп жатканда атам бак тигишти жактырар эле, арыктын жээгине жети-сегиз терек тиктик. Бизге берилген огород деген жерге картошка, сабиз өстүрдүк. Атам тамеки да тикти. Эшиктин алдынан арык өтөт, аларды сугараар элек.

1995-жылы Манастын миң жылдыгына барганда өзүм тигип, өзүм өстүргөн ал теректерди көрүп бир чети кубаныч, бир чети кайгы менен ал теректерди кучактадым”.

Азамат агай кайтыш болгондо, анын айылына барып, куран окутук, эл менен жыйын өткөрдүк. Бул эскерүү жолугушуусун уюштурууга укук коргоочу Төлөйкан Исмаилова эжекебиз жана анын уюму, жергиликтүү бийлик өкүлдөрү, Азамат аганын жакын туугандары жана жээндери, “Азаттыктын” жамааты чоң салым кошушту.

Ошондо барганда мен дагы алиги байтеректерди көрдүм. Тамыры терең, залкар байтеректер...

Азамат Алтай менен Нью-Йорктогу жолугушуу

1997-жылы ноябрда мен Сан-Франциско шаарынын жанындагы Беркли (Berkeley) шаарчасына илимий жыйынга барып калдым. Сапарым Нью-Йорк аркылуу болгондуктан, бул шаарга токтогонумда Азамат Алтай ага менен жолугууга мүмкүн болду.

Ал киши Нью-Йорктогу үйүнө алып келип, жубайы Сания апа менен да тааныштырды. Ал кезде Сания апа оорукчал болуп калган экен, кээде эмне кылып жатканын унутуп да коёт экен. Бирок ошол күнү ал жадырап-жайнап, тамашалап сүйлөп, абышкасына назданып сүйлөп турду.

Дал ушундай жароокер жана сулуу айым Азамат агайыбыздын бозгундагы азап-тозогун татыктуу көтөрүшүп, тар жол, тайгак кечүүдө бирге жүргөнүн угуп, Азамат агай турмушуна каниет кылган жагдайлардын бири - өмүрлүк жары туура тандалгандыгы экенин аңдадым. Алардын бир гана арманы - баласыз өтүшкөнү болду.

“Кыргыз улан-кыздары, силер баарыңар тең менин балдарымсыңар”, - деп айтаар эле, ыраматылык Азамат агай.

Азамат агай өзүнүн бай китепканасын да көрсөттү. Кыргызстандан жаңы келген

китептердин арасында Кеңеш Жусупов агай жарыялаган көп томдуу “Кыргыздар” китеби да бар экен. Кыргызстан тууралуу ар тараптуу кабардар экенине баарлашуу маалында толук ынандым.

Кечки Нью-Йоркту кыдырып көрдүк, эртеси компүтер сатылган жайларга бардык. Азамат агай мени өзүмдүк машинеси менен кайра аба майданына жеткирип койду. Аны менен сүйлөшкөн ар мүнөтүм мага канат байлагансып, ушунчалык толкунданып кайттым.

Прагадагы маараке

2003-жылы “Эркин Европа/Азаттык” үналгысынын мурдагы советтик жумурияттарга берүү уюштурган канатынын (Radio Liberty) 50 жылдык мааракеси салтанаттуу белгиленип калды. Алыстагы ардагерлерди чакырууда каражат жетишсиз болуп калганын билген соң, биз, Кыргыз кызматынын (“Азаттык” үналгысынын) Прагадагы өкүлдөрү, өзүбүз эле тыйын чыгарып, Азамат Алтай аганы Нью-Йорктон чакырдык, анын учак билетин сатып алып бердик.

83 жаштагы аксакалыбыз Прагадагы ошол ири эл аралык мааракенин көркү, аксакалы болду. Ал Борбордук Азия аймагынан бул мааракеге катышкан жападан-жалгыз ардагер аксакал болду. “Азаттыктын” тийешелүү кызматынын башатында турган интеллектуал, публицист жана журналист катары ал жыйындарга жана тойго жандуу катышканын кубануу менен кыстара кетсек да болот.

Өзү да Кыргыз кызматынын жамааты менен менен байма- бай жолугуп, жалпыбызга өз батасын берип, эми “Азаттыкта” эгемен Кыргызстандын өзүнөн келген, азыркы Ала-Тоодогу кыргыздардын адабий тилинде камчы салдырбай сүйлөгөн жаш кесиптештери иштеп калганын ыраазылык менен баса белгиледи.

Тээ Мүнхенде аны менен чогуу иштеген орус жана башка тилдердеги кызматтардын ардагерлери Прагадагы мааракелик салтанаттар маалында аны менен кучакташып көрүшүп жатышты. Аны алар “Берген” деп атап жатышты.

Көрсө, обого чыккан жана жарык көргөн макалаларында ал өзүн Азамат Алтай деп тааныштырганы менен, кесиптештери анын азан чакырып коюлган атын (Кудайберген) кыскартып, “Берген” дешчү тура.

Бул ысымы тууралуу жумшак юмор катылган эскерүүсүндө Азамат Алтай мындайча жазат:

“...Кудайберген деп менин эски досторум да чакырат. Бирлери “Кудай” деп да чакыра башташты да. Кудай дегендерге “Жок, силер мени “Кудай” дебегиле, толук айткандан зериксеңер анын экинчи бөлүгү бар “Берген” деген. “Берген” деп чакыргыла десем, ошентип айтып жүрүштү”.

“Азаттыктын” ардагерлеринин бири-бирине көп жылдык сагынычын басып кучак жайганына күбө болуп, тээ айтылуу “кансыз согуш” маалында, алардын күлгүн жаш кезинде Мүнхенде өткөргөн орток күндөрү ал учурда дүйнөгө келе элек мага да элестелип кеткенсиди.

Соңку маектери

Кийинчерээк да Азамат ага менен телефон аркылуу маал- маалы менен баарлашып турдук. “Азаттыктан” Нью-Йоркко каттаган кабарчыларыбыз (Кыяс Молдокасымов, Кабыл Макеш ж.б.) да анын үйүнө башпагып, маек куруп турушту.

Ат тезегин кургатпай улам келген ала-тоолуктарга ал өтө кубануу менен мамиле кылчу.

Соңку курган маектеринде да ал Кыргызстандагы окуялардан өтө мыкты кабардар

экенин айгинелетип, эгерде тигил же бул маселе боюнча өлкө бийлигине ичи чыкпаган болсо, анысын ачык эле айтып, сын пикирин эч жашырчу эмес. Эч кимге көшөкөрдүк кылбаган, оюн “саясатташтырбай” ачык билдирген аруу жан эле.

Акыркы сапар

«Азаттык» үналгысынын ишмердигинин башатында турган, Кыргызстандагы демократиялык жараянга бараандуу салым кошкон коомдук ишмер Азамат Алтай рак оорусунун айынан 2006-жылы 23-майда Нью-Йорк убактысы боюнча таңкы саат 06:25те дүйнөдөн кайтты.

Маркумду акыркы сапарга узатуу ырасымы Нью-Йоркто өткөрүлдү. 27-майда анын сөөгү өзүнүн керээзине ылайык Нью-Йорктогу мусулман көрүстөнүндө маркум жубайы Сания апанын кабырынын жанына коюлду.

Бүт дүйнө жүзүнөн көңүл айтуу каттары бизге келип жатты. Анын жакындарынын жана жалпы эле кыргыз элинин азасын бөлүшүп, көңүл айткандардын бири - чыгаан жазуучубуз, коомдук ишмер, элчи Чыңгыз Айтматов (1928-2008) болду.

Кыргызстанда да өкмөттүк деңгээлде маани берилип, жергиликтүү гезиттерге расмий өкүлдөр, журналисттер жана коомчулук өкүлдөрү кол койгон аза-кат (некролог) жарыяланды.

“Азаттык” үналгысынын жамааты Бишкекте жана Азамат Алтайдын киндик каны тамган айылда (азыркы Бөкөмбаев шаарчасында) жергиликтүү бейөкмөт уюмдар менен биргеликте уюштурган эскерүү кечелери “Азаттык” үналгысы жана кыргыз улуттук сыналгы каналы (азыркы Коомдук Теле жана Радио Корпорациясы) аркылуу жалпы кыргыз элине кеңири чагылдырылды.

Калыс баанын зарылдыгы

Өткөн доорго жана ошол таптагы биздин чыгаан инсандарыбызга карата Азамат агай учурунда ар кыл жекече баасын айтып, жазып келген. Бул баалар дайыма эле позитивдүү боло берген эмес. Кээде тигил же бул тарыхый инсан ал тарабынан эмоциялуу жана курч сынга кабылган учурлар да орун алган.

Ошону менен катар эле, советтик доордо деле жана Кеңеш өкмөтү ыдырап, Кыргызстан эгемендикке жетишкен чакта деле, Азамат Алтай тууралуу ачуу сын пикир айткандар жок эместигин акыйкаттык үчүн белгилей кетүүбүз абзел. Алардын баары эле калыс сын болгон деп айтуудан алыспыз.

Азамат Алтайга карата олуттуу сын пикирлердин эң башкысы - аны Советтик мамлекетке “чыккынчылык кылды” деген доого барып такалат.

Сталинчил доордон калган бул айыптоо тээ 1920-40-жылдары советтик тоталитардык түзүлүштү негиздеген жана жетектеген Иосиф Сталин согуш туткундарына ырайымдуу мамиле кылууну талап кылган эл аралык келишимдерди четке каккан учур менен түздөн-түз байланыштуу. Сталиндин тоталитардык системасы үчүн ар бир советтик жоокер эч качан туткунга түшпөөгө тийиш эле. Жоокер туткунга алынаарда бир келген өмүрүнөн өзү баш тартышы абзел болчу.

Кийинчерээк гана биз Францияда жана башка Батыш өлкөлөрүндө тартылган Экинчи дүйнөлүк согуш тууралуу чындык камтылган көркөм тасмаларды көрүп айран-таң калдык: француз туткундары нацисттик лагерлерде жүрүп боштондуктагы өз үй-бүлөсү же сүйүктүүсү менен эркин кат алышып-беришип, өздүк көркөм чыгармачылык менен алектенип, туткун болсо да өзүнө карата инсандык сый-урматты талап кыла алган экен.

Ал эми СССРде болсо нацисттик туткундарды мындай кой, миллиондогон жазыксыз

советтик атуулдарды (арасында 1989-91-жылдары гана акталган кыргыздын нечендеген чыгаан уулдарын) абактарда, лагерлерде тутуп, ырайымсыздык менен жазалап келишкен эмеспи. Атуулдар өз өлкөсүнүн абагында шору катып жаткан чакта, башка өлкөдө калган согуш туткундары тууралуу Кызыл Кремл ойломок беле! Негедир, Азамат Алтайды “чыккынчы” дегендер Абдыкерим Сыдыков, Жусуп Абдыракманов, Евгений Поливанов сыяктуу чыгаандарыбызды жазыксыз жеринен соттоп, айоосуз аттырган жергиликтүү “лөктөрдү” айыпташпайт, согуш туткунуна айланышы ыктымал болгон начар куралданган жоокерлерди (“беш кишиге бир мылтык берип”) күргүштөтүп кан майданга айдаган, алардын укугу тууралуу башын оорутпаган Сталинди жана анын режиминин аткаруучуларын “чыккынчы” дешпейт. Ооба, Чолпонбай Түлөберди уулу сыяктуу чыгаан баатырларыбыз дзотко боюн таштап, эрдик көрсөтүп курман болушту. Бирок эгерде Чолпонбай ошол акыркы чабуулунда оор жаракат алып, тирүү калып, фашисттик абакка жеткирилген болсо, деги биз анын өмүрүн тилейт белек, же Сталинчилеп өлүмүн тилешибиз керек беле? 1999-2000-жылдары өздөрүн “Өзбекстан исламдык кыймылынын” өкүлдөрү деп атаган террорчулар колго түшүргөн атуулдарыбыздын (анын ичинде аскер кызматындагылардын) ар биринин өмүрүн тилеп, аман-эсен боштондукка чыгышын гана тилеп отурбадыкпы!

Советтер бийлиги ыдыраган соң, менимче, коомубузга өмүр тууралуу жаңыча (же тагыраак айтканда, 70 жылдай унутулган) кишиликти түшүнүк орной баштады жана дал ушундай түшүнүк Азамат Алтай жана Төлөмүш Жакып уулу сыяктуу ХХ кылымдагы бозгунда жүрсө да, эл-жери үчүн кызмат кылган чыгаан атуулдардын өмүр жолун калыс таразалап, алардын ишмердигине калыс баа берүүгө кайрадан жол ачты. Мындай жаңыча аңдоо болбосо, анда тээ 1930-жылдары Кытайга өз жанын сактап качып кетүүгө мажбур болгон (башкача айтканда, Советтик түзүлүшкө “чыккынчылык” кылган) айтылуу тарыхчы Осмонаалы Сыдык уулунун (1875-1942) Өктөбүр төңкөрүшүнө чейин эле китеп болуп жарыяланган эмгектерин эгемендик доорунда кайра баспайт элек да.

Азамат Алтайды кыргыз коому туура баалай алды

Айтмакчы, Чыңгыз Айтматов, Түгөлбай Сыдыкбеков, Болот Миңжылкиев, Төлөмүш Океев сыяктуу азыр дүйнөдөн өткөн залкар агаларыбыз тээ Совет доорунда эле Азамат Алтай сыяктуу бозгундагы кыргыз журналисттеринин коомубуз үчүн тарыхый салымын баамдап, өз учурунда аларды баалап-урматтай алышкан.

Жазуучу Казат Акматов, комузчу Чалагыз Исабаев, окумуштуу-сөздүкчү Жолдош Жусаев, коммунист, коомдук ишмер Бейшен Мураталиев сыяктуу агаларыбыз да ошол эле опурталдуу заманда “Азаттыктын” кызматкерлери жана ардагерлери менен тайманбай баарлашкан.

Азыр да уучубуз куру эмес. Эгемен Кыргызстандын энциклопедиясына, окуу китептерге Азамат Алтай жана анын шакирти Төлөмүш Жакып уулу тууралуу макалалар байма-бай жарыялана баштады. Кыргыздын белгилүү драматургу Бексултан Жакиев да Азамат ага тууралуу калыс сөздөрүнөн жанбай келет. Буюрса, жогоруда учкай белгиленгендей, жакын арада Азамат Алтайдын эскерүүлөрү жана замандаштарынын ага берген баасы тууралуу китеп жарык көрмөкчү. Китептин түзүүчүлөрү Азамат агайдын айтканын же жазганын эч цензурадан өткөрбөстөн (Азамат агай өзү да коммунисттик жана башка ар кандай цензурага каршы тайманбастан күрөш жүргүзүп келбедиби!), анын эскерүүлөрүн так өзүндөй жарыялоону эп көрүп жатат.

Мындай тарыхый окуяларды объективдүү таразага салуучу мамилени мен да кош колдоп, мемуарларды бурмалабастан чыгарууга белсенген башка кесиптештерге да өрнөк катары сунуштаар элем.

Азамат Алтай пост-советтик Кыргызстандагы саясий жараянга дайыма калыс баасын берип келген, кыргыз мамлекетинин демократиялык нуктан тайбай өнүгүүсүнө ар дайым күйөрман болгон публицист жана коомдук ишмер катары да тарыхта калмакчы.

Болочокто Азамат Алтайдын өмүр жолуна, журналисттик жана коомдук ишмердүүлүгүнө, кыргыздын руханий жана демократиялык өнүгүү жараянындагы таасын ролуна арналган нечендеген илимий, публицисттик эмгектер, мултимедиялык (анын ичинде интернеттик) маалыматтар, драмалар, поэмалар, романдар, көркөм жана даректүү тасмалар жаралаары шексиз.

Тынчтыкбек Чоротегин,

тарых илимдеринин доктору, профессор, “Азаттык”
үналгысынын деректири.

Прага шаары. Баш оона (август) айынын 27си. 2010-жыл.

Узак жан тайгак жол

Түзүүчүдөн:

Колуңуздагы китеп – дүйнөлүк экинчи согушта немистердин колуна туткунга түшүп, Атажуртуна кайта албай, тагдыр жазмышы менен акыры Америкага барып, түбөлүк отурук алып калган кыргыз баласы Кудайберген Кожомберди уулу тууралу баяндама. Бул адам жамы журтка Азамат Алтай деген ат менен белгилүү. Китептин өзөгүн Азамат Алтайдын бала чагынан эсинде калган баяндарынан тарта өмүрүнүн акырына чейинки окуя-таржымалдары түзөт. Андан тышкары бул татаал жана таңгаларлык тагдырга туш болгон адам менен баарлашып, жандүйнөсүнө, күндөлүк тиричилигине аралашкан адамдардын эскерүүлөрү орун алган.

Кыргыз жеринен кеткенден кийин Германияда, Францияда, Түркияда жашап, акыры Америкага барып, байыр алып калган Азамат Алтай 55 жылдан кийин гана киндик каны тамган жердин топурагын таткан. Илгери кеткен бойдон эне тилине жалаң ар кайсы булактар аркылуу аралашып келген бул инсандын өзүнө таандык тил кайрыктары көп өзгөртүлбөстөн сакталды. Өмүрлүк жары татар кызы болгондуктан, айрым учурларда татарча кеткен сөздөрдү окурман түшүнүү менен кабыл алат деген үмүттөмүн.

Азамат Алтайдын эскермелеринде кыргыздын бир катар таанымал саясый жана өнөр инсандарынын аты аталат жана алар менен Америка жергесинде кездешкен кездеги өз ара мамиле тууралу кеп болот. Ошо замандагы идеологиялык жана саясый жагдайдан улам Азамат Алтай айрым өз жердештеринен насыя кагуу жеп, катуу ызага баткан экен. Бул окуялар азыр кимдир бирөөлөрдүн атына шек келтириши мүмкүн. Бирок, тарыхый чындыктын талабына жана Азамат Алтайдан керээзине жараша биз андай жерлерди атайы сыпайылабай, кандай болсо, ошондой калтырдык.

Атажуртуна кайта албай, атурсун “чыккынчы” атыгып, терең ызага баткан Азамат Алтай ага карабай, Ала-Тоосуна сырттан туруп да кол кабыш кылып, айрыкча улутунун руханий, маданий жана билим деңгээлинин өсүшүнө бар күчүн үрөгөнү урпактарга чоң таалим жана сабак болор деген тилек менен бул китепти сунуп турам, азиз Окурманым!

Венера Сагындык кызы

Ата менен Энеден сөз баштайын

Менин атам Кожомберди Теке уулу, Кыдыктын Асан уруусунан.

1916-жылдагы бүтүн Түркстандагы козголоңго байланыштуу туугандары менен Кытайга качышкан. Козголоңдун кандайча башталганы туурасында тарыхчылардын маалыматы бар, ошондой болсо да мен аны эскертип кетишти тилеймин.

Орус падышасы Түркстанды басып алганда кыргыздар Кокон хандыгынын алдында болгон. Ошондогу келишим боюнча орус падышасы 50 жылга чейин түркстандыктар милдеттүү түрдө аскерге чакырылбайт деп убада берген. Бирок, бул убада, түзүлгөн келишим аткарылбады, келишимге кол коюлбаган болсо да, Түркстандагы хандар, эмирлер жок болуп кеткенден кийин ал документтер да жок болсо керек. Эми 1914-жылы биринчи дүйнө согушунда орустардын акылына Түркстан кирет. Түркстандыктарды аскерге эмес, аскерлерге окоп казып берип, алардын жанын сактап калыш үчүн иш кылып беришин талап кылып, мобилизация жарыялайт. Албетте, ал иш бүтүн түркстандыктарга жакпайт, жакпагандан кийин аларды зордуктап аскерге, жумушчулукка ала баштайт. Менин оюмча, эгерде бизди адам катарында санап, өзүнүн гражданы деп эсептешсе, биздин адамдар үчүн жумушчу эмес, аскер болуп барыш дагы урматтуурак болоор эле. Орус падышасынын бул жерде кылган саясаты биздин түркстандыктарды акылы кем, мылтык алышка жарабаган, жер казышты гана билген адамдар катарында кордогондуктан, алар орус падышасына каршы куралдуу көтөрүлүшкө аттанат. Албетте, колдорунда курал болбосо да, салт-санаа боюнча булар бизди төмөн көрдү. Кийин утурумдук жумушчу катарына алып, окко тозмокчу деп түркстандыктардын дыйкандары көтөрүлүшкө чыкты. Анын үстүнө да жаз убагы болуп, талаага айдаган эгин-пахталары ээсиз калмак болгон. Демек, түркстандыктарды тирүүлөй кыйнап, ачарчылыкка туш кылат деген ой менен алар колунан келишинче орус падышасына каршы чыгышты.

Атам жөнүндө

Менин атам азыркы замандагы Түркстандагы миллион аталардын бири. Бай болуп көрбөгөн, атамдын ата-бабаларында да байлары болбоптур. Кедейчилиги да өтө ашынып кеткен эмес. "Өгүз өлбөсүн, араба сынбасын" демекчи, Алла-Тааланын жазганын көргөн көптүн бири болгон. Атасынын мал мүлкү үч уулуна бөлүнгөндө жардылык башына түшкөн. Менин атам жалданып иштеген адамдардын катарына кирген. Маган анын берген тарбиясы, ишке үйрөткөндүгү кайда болбосун зыяны тийбеди. Атамдын эмгекчилдиги ушу бүгүн да эсимде. Жана ал эмгекчилдигинин натыйжасында өзүнө ылайыктуу орунда баркы болгондугу. Эртең менен эрте туруп, кечке чейин иш кылчу. Отун-сууну дайым дайындап койгондуктан, биз кыштан жылуу чыкчубуз. Элдин көбү атам жөнүндө жакшы сөз айткандарын гана билем. Атам маган агартуу, окутуу жагынан жардам бере албады. Аган себеп өзү сабатсыз эле. Бечара атамдын айткандарын жана өзүм көргөндөрдү жазуу менен мен атамды мактап көрсөткүм келбейт. Менин атамдай ата башкаларда деле бар. Чындыкты жана көргөн-уккандарымды гана жазамын.

Ошентип, атаман уккандарым:

Мен көп жылдар бою байларда жалданып иштедим. Иш акым үчүн айына бир койдон беришер эле. Ошол учурда бу күнү-түнү мал баккан малчынын акысы болучу. Мал жыйнап, өзүмчө бир үй-бүлө күтүп, адам катарына кошулсам деген тилек алдыга жетеледи. Ушинтип жүрсөм да тилегим орундалбады. Тун агабыз Кызалак атка минээр болду да, карыздап ала берип, болбогон жерден карызга башы малынды. Башкача жашоого мойну жар бербеди. Аргасыздан анын береселерин төлөп жүрдүк. Кыйынчылыктан аны мен куткарбасам, ким куткарат? Бир туугандык жана уялаштык сезим мени төлөп бер деп, моюн сундурут. Кедейчиликтен ошентип башым чыкпады. Карыган ата-энемди да багышым керек. Инимдин жаштыгы, агамдын ат үстүндөгү бизге келтирген чыгашасы жардылыктан баш көтөртпөдү. Ата-энени багыш карындашым Турдукандын жана менин милдетим болчу. Оор турмуш, ачарчылык бизди канчалык кыйнаса да, жалданып иштеп алган аз малга кошуп мени иштеткен байым жаз, жай айларында боору ооругандыктанбы, же мага акыны аз төлөгөндүктөнбү, кээде бизге саан берип жүрдү. Алла-Тааладан сураганым: жалгыз ата-энемди, өспүрүм иним Муканбетти, карындашым Калдыкты эптеп-септеп багып-өстүрүү. Барлыгын багышым керек деген ой мени тынбай иштөөгө мажбурлады, жоопкерчилигиме жоопкерчилик кошулду. Балалыктын бактылуу эркелешин мен билбедим. Себеби, ата-энеңдин ардактаган туну, же эркелеген көкүрөк күчүк кенжеси эмес, ортончусу болуп калгандыгым. Агам жана инилеримдин кылган кылыктарын кылыш менде жок эле. Алардын тентектиктеринин кесепети да маган тийчү. Жашымдан жалданып, байдын малын бактым. Иштеш, иштеген ишимден алган акым менен баарын баксам кандай жакшы болоор эле деген тилектер жол издетип, ата-энесин ачтан өлтүрүптүр дедирбести алдыма койгомун. Чоңойгон сайын акырындап жеңилдей баштады. Азыр менде илгерки коркунуч жок.

1916-жыл. Бул учурда мен жигит болуп турган курагым. Күндөн-күнгө башка түркүн ой-санаа түшөт. Бу жылы биздин калк орус падышасына жана орустарга каршы козголоң чыгарды. Биздин калктан илгерки замандарда аскер алынчу эмес эле. Биз жай гана бир калыпта жашап, жан багып, күнүбүздү өткөрчү элек. “Аскер ишинин артында аңдар казыш үчүн эмгек кол керек” деген падышанын буйругу чыккан. Бул күтүлбөгөн буйрук бизди катуу нааразы кылды. Калк көтөрүлдү. “Уулдарыбызды бербейбиз!” деп буйругуна көнбөгөндөн кийин падыша өзүнүн жазалоочу аскерлерин жиберди. Биз аларга каршы турдук. Капчыгай-коолордо усталар мылтыкка ок куюшту. Атчандарыбыз союл, найза менен куралдандык. Биздин эң мыкты куралыбыз эле мергенчинин мылтыгы болду. Беш атар, окчачарлар (пулемёттор – А. А.) менен куралданган падыша аскерлерине каршы тура албадык. Үркүп жөнөдүк. Уюшкандык бизде жокко эсе эле. Кытайга качарыбызды ким ойлоптур. Тайгак кечүү, тар жолубузда ак кар, көк муздуу, кылымдар бою кебелбей жаткан мөңгүлөр. Өмүрү адам ашып көрбөгөн ашуулардан өттүк. Турмуш кысты. Жашашка мүмкүнчүлүк аз. Баарынан өткөн кыйынчылык ачарчылык болду. Ажал көзгө көрүнүп, үрөйдү учурду. Өлүмдөн качып, башка жерден мекен, башка элден журт издедик. Башка жер канчалык жакшы болсо да, киндик кан тамган жерге жетпесин карыларыбыз какшап айтты. Көчүп көп азап, тентип темселеп жүрүп, эптеп Аксуу шаарына келдик. Картаң ата-энемди да жеткирдик.

Эмне үчүн туулуп-өскөн өз Ата-Мекенибизден качып чыгышка мажбур кылышты! Кайсы күнөөбүз үчүн? Ушу суроолорго жооп табыш ал учурда кыйын болду. Ачарчылык бу жакта элдекиден алда канча оор болду. Ысык-Көлүбүздү сагына баштадык. Кусадар болуп, өңү-түсүбүздөн аздык. Ачарчылыкка эл-жерден ажырагандык кошулуп, ого бетер мүңкүрөттү. Жерин сагынгандыктан, баарына кайылбыз деп, адамдар кайта кайтып жатышты. Канчаларынын сөөгү калды узак жолдо? Санат жетпейт. Кара жер карыптарды өзүнө тартып жатты. Өлгөндүн сөөгү көмүлбөдү. Аларды карга-кузгун талап тойлоду. Ошол учурдагы оор күн эң көп адамдардын тилегин таш каптырды. Ысык-Көлгө кайра жетип, кайрадан эл болобуз деген үмүт үзүлүп калган. Кытайга качкан кыргыздар кыйын күндөрү жөнүндө ыр чыгарып, "Кайран эл" деп атады. Бул узак ырды мен азыр көпчүлүгүн эсимден чыгара баштадым. Бир аз эсимде калгандары төмөнкүлөр деп, атам ырдап берген. Жазып алып, мен да үйрөндүм.

Айгыр ат менен атан төө

Арык кылды кайран эл

Өлгөнүнүн терисин

Чарык кылды кайран эл

Сактап жолдун боюна

Бозо сатты кайран эл

Жаман менен жакшысын

Кошо сатты кайран эл

Эскилерин жаңыртып

Сырдап сатты кайран эл

Киндик кан тамган жерге кайра айланып жетип өлсөк деген ар кимибизде тилек боло баштады. Кытайда качкындар көптүгүнөн иш табыш кыйын эле. Ачарчылыктан кээ бир жигиттер "Эбин тапкан эки ичет, эси кеткен бир ичет" болуп, уурулук кылды. "Эмне болсо ошо болсун, уулум, сөөгүбүздү Ысык-Көлгө жеткирип, кыргыз жерине көмгүн", - деген ата-энемдин мүдөөсүн орундатууну көздөдүм. Ата-энемдин айтканын аткарбасам, жерибизге жеткире албасам, мага атанын наалаты тийээр деп жазганаар элем. Эми өздөрү "Кыргыз жерине жеткизип көмгүн", - деген тилегине жеткирмек колумдан келишинче менин милдетим эле. Ата-энемди жылуулап ороп, мына бүгүн-эртең кайтабыз деп турганыбызда узак жолго азык керек эле. "Кайдан-жайдан болсо да он чакты күнгө жеткидей тамак-аш берсең да бергин, бербесең да бергин", - деп Кудайга жалынып, боздоп ыйлап турдум. Ата-энесин узак жолдо ачка кетирбейин дегенби, же менин ыйлаган көзүмдүн жашынанбы, карындашым Калдык бирөөгө барып, бир пуд ун үчүн бу жерде калмак болуптур. Бир пуд ун ал учурда кыздын калыңы эле. "Ушу бир пуд ун силерди кыргыз жерине жеткизсе, мен ыраазымын, - деп ыйлабастан кайраттуу кеңешин айтты. - Мен да ата-энеме, сага кыйын учурда бир таяныч болсом деген тилекте элем, азыр мындан башка

колумдан келбейт. Ошондуктан, узакка кармалбагыла, күн өткөн сайын акыбал кыйын болот, эгер кетпей кала берсеңер, бул аз ун тез эле түгөнөт. Анан дагы кайдан табабыз?”. Акыйкат сөз эле. Бул жерден тез арада айрылышыбыз керек болчу.

Калдык аякта калды. Ой чиркин турмуш, бизге эмнелерди гана көргөзбөдү? Коштоштук. Арабызда алыс жол. Кайрылып келип көрүшөрүбүзгө ишенбедик. Жүзүбүздү жашка, көкүрөгүбүздү дартка жуудук. Ата-эненин элге жеткирип, сөөгүбүздү көмгүлө деген тилегин орундатсак дегенден башка бизде ой болбоду. Алдыда турган азап-тозоктун баарына бел байладым. Муз-Арттын белин ашып, кыргыз жеринин чегине келээрде картайган сөөк чыдабады да, аркы дүйнөгө кете берди. Бу ашуунун аркы бети - кыргыз жери. Эми өлүк болсо да мурунтан айткан тилегин орундатыш үчүн токтобой жүрө бердим. Бийик ашуу. Ышкырган борошолуу кышкы суук, узак жолдо чарчагандык менин да дарманымды кетирди. Баш көтөрүшкө алым жок. Акыбал оор болсо да ашууну ашышка тырыштым. Кытайда чийнеге окшогон бир нерсе жасагам. Атамдын сөөгү менен картаң энем ошондо. Тартып келе жаткан бээбиз да арык, карды тээп оттошко алы жок. Өзүм өлө албай жүрүп, кардын алдынан бээге тулаң жулуп берем. Азап-тозок менен Муз-Артты эптеп ашып түшүп, атамдын сөөгүн көмдүм. Бизге окшоп чубап келе жаткан качкындар көп. Мындай жерде жардамдашайын десе да, эч кимдин кубаты жетпейт. Көбүнүн алы меникинен жакшы эмес. Атамдын өлүмү, энемдин сыркоолугу. “Бээбизди ачтан өлтүрө көрбө, Кудайым”, - деп жалынам. Энемдин да мууну бошой баштады. Сыркоосу күчөп, ачарчылыктан мына-мына жерибизге жетерибизге аз калганда энем да о дүйнө салды. Экинчи жолу жакын адамымдан ажыраш менин да алымды бүтүрдү. Ата-энем Ысык-Көлгө жетпей өлдү. Буйрук ушу экен! Кудай башка салса, көтөрбөскө айла жок! Киндик кесилген өскөн жерге, кир көйнөктү кургаткан күнгө, буркураган атыр жыттуу Ысык-Көлдүн желине кайра кайрылып, ордунда калган журтума келип кошулдум.

Калдыктан куу турмуш бизди тирүүлөй ажыратты. Турдукан карындашымдан эч кабар жок. Агайым Кызалак кайда? Эмне үчүн бизди минтип ажыратып, жер үстүндө чачыратып бөлдү Жараткан? Турдукан карындашым кайсы бир айыл менен бирге тоо арасына жашырынып калыптыр деген кабар уккам. Анысы чынбы? Же алардын да күлүн көккө сапырганбы орустар? Ал көрбөсө болду биз көргөн азапты. Деги аман-эсен болушса экен деген гана тилегим. “Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет” дегендей, тирүү болушса, акыры жакшылыктын четин көрөөр деген үмүт. Бир туугандарымдын дайынсыз болуп жоголгону санаамды санга бөлүп кыйнады мени. Айла канча, баарына көнөт экенсиң. Адам баласы башынан эмнелерди өткөрбөйт, жалгыздыкты да, ачарчылыкты да баштан кечирсем да, акырында жер-суу, тоо ташыма, жайкалып жаткан Ысык-Көлүмө жеткеним, жамандыр-жакшыдыр туугандар бар деген ой жашоого шыктандырды. Өлгөндөн калгандары баары бирдей кайда болушса да, азап-тозоктун калбырынан өтүшсө да, мага окшоп Ысык-Көлдүн бооруна тарткандыгынын натыйжасында туулган жерге жетишкен.

Кытайдан кайра кайтып келе жатканыбызда жолдон кезиктирген, үркпөй ордунда калган адамдардан уккан кабарларга караганда, орустун ак падышасы тактан кулаган имиш. Орус мамлекетинде көңтөрүлүш! Кедейлер өкмөтү курулуптур. Байлардын доору бүтүптүр. Кедей-кембагалдардын жыргалдуу

турмушу үчүн Илелин деген адам өкмөт башында имиш. Жарды-жалчыга жардамчы, жер ээлеринен аларга жер бөлүп берет, ар түтүнгө бирдей - малсыздарына мал бердирет, теңчиликтүү бир мамлекет курулуптур мурдагы акыйкатсыз падышанын ордуна деген кабарларга көзүм көрмөйүнчө ишенбедим. Кедейчиликтин запкысын катуу тарткандыктанбы, буга ишениш кыйын эле.

Арадан жылдар өттү, жаштык да билинбей жылып бара жатты. Теңтуштарым өкмөт тарабынан энчилерин ала баштады. Алардын айдап келе жаткан малын көрүп, мен кембагалга да бир буюрган энчи тургандыр деп элеп-желеп болдум. Иним Муканбет өкмөттүн партия деген бир уюмуна кириптир, эми ал өкмөт кишиси экен деп, ар ким айтып келе баштады. Мен ага ишене бербедим. Жер да берет экен деген кабар укканымда чын дилимден сүйүндүм. “Эр эмгегин жер жебейт” деген макалдын жөндүү экенин жакшы билчүмүн. Муну укканда Корумдудан жакага жөө келдим. Аралыгы 30 чакырымдай. Эртең менен чыгып, күүгүм киргенде Калсөпкө (кийин Бөкөнбаев – А. А.) кыштагына жеттим. Бирөөнүкүнө түнөп алып, эртеси мал, жер берип жаткан жерге келсем, уккандарым чын экен: он чактыдан кой-эчки, бирден уй, жылкы айдап чубаган элди көргөндө баардыгы туура экенине ишендим. Биздин Борукучу уруусунун ирети жакындап калыптыр. Жакшылык, Торгой, Кутчудан кийин биз экенбиз. Баарын тейлеген кедей болуш бар экен. Барып жайымды айтсам, атымды, атамдын атын сурашты. Айтып бердим. Тизмеден атымды табышканда таң калдым. Демек, мен дагы киши катарына илинипмин деген ойго кеттим. Менин энчиме сегиз гектир жер, он кой, бир ат, бир уй жазылыптыр. Койчулар он койду четинен санап чыгарышты. Бир кызыл уй тийди. Баарынан да мени кубантканы карагер кунан болду. “Көрүнгөн тоонун ыраагы жок” деп, бу кунандын жакында эле ат болооруна ишендим да, бүгүн болбосо, эртең учкудай кыялдандым. Жерди кайдан, кантип бөлүштүрөөрдү да айтышты. Колума мал тийгенден кийин үй-бүлө куруштун далалатын көздөдүм.

Биз төрт атанын балдарыбыз. Борукучунун төрт уулунан тарагандардын көбү Айтбай тукуму, анан Алтыбай, үчүнчү Мырзабектер, төртүнчүсү биз Асан тукуму. Биздин түтүнүбүз он үчтөн ашпайт. Себеби, Асан уулдардын кенжеси болгондуктан, тентек, тил албаган кежир, чатак неме, энесинин каргышына калган имиш тукумуң он үчтөн ашпасын деген. Ким билсин, мүмкүн, чын эле каргыш тийгендир, же Алла-Тааланын жазганы ошондойдур? Айтбай уулунан бирөө төрөбөйт деп катыны менен ажырашыптыр. Төркүнүнө жуучу жибердим. Кантике сунушумду четке какпады. Ошентип, үй-бүлө курсам деген тилегим ишке ашып, 1918-жылдын аягында мен түбөлүк түндүк көтөрдүм. Кыялымдын чорттугуна карабастан, алганым мен кыйналсам кыйналды, кубансам кубанды дегендей, маган жөлөк болду. Акырында адам катарына кошула баштадык. Биз үйлөнгөндөн кийин бир жыл сегиз айдан кийин сен төрөлдүң. Кубантып, бизди дагы жакындаштырдың, ымалабызды ого бетер ысык кылдың. Атыңды бир канча жолу котордук. Жакын туугандарыбыздын ар кимиси өз көңүлдөрүнө жаккан аттарын коё беришти. Уул төрөлдү дегенди укканда азан чакырып, биринчи оозума келген атың Абдымурза болгон. Эмне үчүн оозума ушул ат келгенин ушу күнгө чейин билбейм. Эжем Турдукандын койгон аты Мудун. Чамасы, менин кыйналып-кысталганымды ойлогондон болсо керек. Кийин жеңелериң ушул ат менен тергешчү. Сен төрөлгөндө кой союп, туугандардын башын бириктирип, жентек бердим. Мына ошентип, катындын эри, баланын

атасы болдум. Бу күндөрдө өзүмдү бактылуу адамдарданмын деп санаар элем. Бир-эки ай өткөндөн кийин сенин туулганыңа эл чакырып, той кылдым. Сага ат койдук. Ошондо Акун молдокем саган азыркы атыңды койду Кудайберген деп. Сен акжолтой болдуң. Артыңдан карындаштарың төрөлө берди. Он коюм он алтыга жетти. Ороодо даным, короодо малым бар. Кунаным ат болду. Уюбуз сүт берип турат. Жаңы турмуш баштаган адамга бу жакшылык эмей эмне? Ушу 1910-жыл болсо керек чамасы, байдын коюн багып жүргөн убакта бир коюн карышкырга жедирет. Сен менин коюмду карышкырга жедирдиң деп, эки жигитине эки колун байлатып, Тондун шаркырап агып турган суусунун ортосуна кармап сабатат. Кийин 1929-28-жылдары байларды кулакка тартып, бирлерин Сибирге, бирлерин Украинага, узакка сүргүнгө айдашты. Ушул байдын малын бөлгөндө “Жалчы” деген кедейлердин комитеттери уюшулган. Аерде “Кожомберди, ушу байдан таяк жеген элең, кордук көргөн элең, азыр ушул адилеттүү Кеңеш мамлекети курулду, ошолорго айтсаң, өчүңдү алып берет”, - дешти. Бирок Кожомберди барып даттанбады, “Алардын жазасын кудай өзү берет, мен эч качан кек албайм”, - деп жооп берет.

Карагер кантип мени тебелей калды

Бечара атам өз оокатына тың, сарамжалдуунун бири болчу. Кечээ гана байлардын жалданма ишинен кетип, өз алдынча турмуш кура баштаганына бир-эки жыл болгон. Энем да атама окшоп түйшүкчүл, үйдөгү, тыштагы оокатты бирдей жасап, атама дайыма жөлөк болууга аракеттенчү. Экөө бирдей үйгө тиричилик топтоого аракеттенип, бизге камкордук көрчү. Турмушубуз жаман эмес. Сокмо там устун менен жабылган, үстүнө күзүндө топтоп алган тоют чөбүбүз үйүлгөн. Алдында мал короолор. Биринде койлор, экинчисинде уйлар турат. Жылкылар, аттар турган короолор да өзүнчө. Бул сарайдын артында жыйнаган отунубуз, тезек-көң үйүлүп жатат. Казаныбыз куру эмес. Күн сайын ысык тамак ичебиз. Аттар болсо семиз. Эртең менен кечинде жетелеп чыгып сугарабыз. Жылкынын канчалык адамга жакын болгонун атам нуска катары мага минтип айтып калаар эле: “Ал кезде сен жөргөлөп жүргөн чагың. Сууга бошотулган карагер кунандын оюн салып, кутуруп турган убагы. Бир күнү энең экөөбүздүн коркконубузду сураба! Сенин жөргөлөп аттын акырынын жанында жүргөнүңдү көрүп, жаныбыз оозубузга келе түштү. Карагер да атырылган бойдон келди да, жөргөлөп жүргөн сенден кош аяктап так секирип, арткы туяктарын сенин бир жериңе да тийгизбей өтүп кетти. Андан соң сени карап турду да, артынан өзүнө удаалаш келаткан тайларга жол бербей, сени коргогонсуп турду. Аңгыча биз да жете келдик”.

Атамдын аңгемесинен ошол атына мактанганы, анын акылына өмүр бою ыраазы болгону сезилип турчу. Анын Камбарата тукумуна жогору баа бергени анын балдарынын көкүрөгүндө уялап калган болчу. Биресе атына ыраазы болсо да, ошондогу коркконунан ичиндеги ызасын, жинин энем байкуштан чыгарган тура. Эч күнөөсүз болсо да, насыя жеген таяк туурасында ар убак атабызга болгон таарынычын ал жокто энем кеп салып берээр эле. Биз - уул-кыздары боорубуз ооруп, атабызга ачуулансак да, ага эч убакта ооз ачмак жок. Энем бечара өзү канчалык ачууланса да балдарына “Атаңарды урматтагыла дегенден башка сөз айтчу эмес. Менимче, ал убактагы көпчүлүк кыргыз аялдарынын башындагы эркисиздиктин жана динди, улуттук ырым-жырымды катуу туткандан улам болуу керек.

Корумду

Корумду - жердин аты. Жайлоо дейин десең жайлоо эмес, кыштак деп аташка да негиз жок. Жака болуп жайкалган буудай бышпайт, жайлоо болуп чайпалган тулаң өспөйт. Үч тарабы тоо. Түштүк тарабы бетинен жайдыр-кыштыр агарган ак кар менен көгөргөн көк муз кетпеген Тескей Ала -Тоо. Түндүгүндө жайкалган Ысык-Көл. Бул тарапта тескейдегидей кышкысын кар жатканы менен күндүн нурунан уялгансып, кээде кышында карсыз калган учурлар болот. Чыгышына көз жүгүртүп карасаң, куушурулуп келип эки тарап тоолордун башын кошот да, Жети-Өгүз аймагы. Батышы Балыкчыга карап күн батат. Тар жолдор аркылуу белестерден өтүп, калкыбыз малын багат. Эки унаа барабар өтө албаган тар жол да, тайгак кечүүлөр да бул жакта. Тоолордун күнгөй тараптагы эриген кардын суулары же жазгы жамгыр убагындагы селдердин күчү менен чулу таштар ойду карай акырындап топтолуп, сай-сайларда корум болуп калган. Бир канча кылымдардан бери келе жаткан бул корум тоо этектерин толтуруп жаткандан кийин ушул суу да Корумдунун суусу деп аталат. Ушул корум таштардын арасынан чыккан суунун жээгинде биздин боз үйүбүз турар эле. Үй жанында сокмо тамыбыз. Мына ушул жерде менин киндигим кесилгенин ата-энем айтып сүйүнгөндөрү али эсимден кете элек.

Биз ал кезде көчүп жүргөн калк элек. Ошондуктан, ал жер биздин дайыма тура турган жайыбыз эмес эле. Тунук булактуу тоолордун ортосунан орун алып, ондогон чакырым созулуп жаткан мейкин талаа - менин турмушумдагы эң жакшы көргөн жерим. Менин дүйнөгө келишиме күбө болгон да ошол Корумду. Андай жер башка жакта жок. Канча жылдар адашып четте жүрсөм да, Корумдум эсимде. Корумдудагы бала чакка эмне жетсин! Күндө көргөн-уккан нерселер көңүлдөн өчкүс болуп орун алган. Корумдудагы жааган кар, мөндүр, күндүн күркүрөшү да бөтөнчө эле. Мөндүргө мен атайын башымды тосуп, анын тызылдатып черткенге окшоп турганын негедир жактыраар элем. Мөндүрдүн ачынтыканы, андан соң ысытып албыртканы мага ошончолук тамаша өңдөнүп көрүнчү.

Корумдудагы көңүлүмө октой кадалып калган бир окуя жөнүндө айта кетейин. Курман айтпы же Орозо айт беле - так эсимде калбаптыр. Ушул эки айттын бири болуу керек. Биз жалаң эркек балдар аталарыбызды ээрчип, мечитке келдик. Анда адамдар толгон. Имамдын сөзүн кайталайбыз. Намазга жыгылган соң топ-топ болуп кайтып баратканбыз. Аталардын жандарында чакырган коноктору да бар. Анткени, айтта арбактарга багышталып ар бир үйдө мал союлган. Башкаларды коноктоп, арбактарга куран окутуш - мусулманчылык парз. Кимдин үйүнө канчалык арбын адам келсе, ошончо кут киргендей чексиз сүйүнүч. Тиги күн батышта созулуп кетип бара жаткан кызыл-тазыл – бул биздин айылдагы жаш келиндер жана бойго жетип калган кыздар. Алар жасанып кийинип алышканда ушундай сыйкырдуу көрүнүп калчу. Мындай ажайып көрүнүштү кийин эч жерден көргөн да, байкаган да жокмун.

Ошентип айлар, жылдар өтө берди. Атама окшоп тырышып, күн көргөн адамдарды башкалардан көрбөдүм. Жер айдады, апийим айдап, анысын Кытайга каттаган соодагерлерге берип жиберип, ал жактан кийим-кечек алдырып турду. Энем атаңа азык алып барып кел деп түндө жиберээр эле. Караңгыда бадалдардын көлөкөлөрүнөн коркоор элем. Бир күнү атама тамак алып барсам,

колунда орок, айдын жарыгына салып, арпа оруп турган заманы экен, ошол эсимде калды. Ошентип, мал топтолду. Мал менен жайлоого да чыгып жүрдүк, мен да ортоктошмун кой багышка. Ушу кой багышып жүргөндө биздин айылда Турумтай деген чал бар эле. Бир күнү ошол Турумтай деген чал экөөбүз ортоктош болуп кой кайтардык, бүтүн күн бою койду аякка айда, биякка айда, ышкын терип кел деп мени төштөргө жумшайт, мен терип келген ышкынды устарасы менен тазалап аарчып жеп, андан соң ал тарапка жүтүртүп, бул тарапка жүтүртүп, андан энеңди деп сөккөндө ызама чыдабай, таягын арыктын аркы өйүзүнө ыргытып жиберип, койлорду айылды көздөй айдап жөнөдүм. Ал адам таяксыз жүрө албас эле. Кийин колхоздун жумушунан келе жаткан дыйкандарды көрүп чакырган. Дыйкандардын арасында менин атам да болгон, таягын алып берип, атына мингизишкен. “Мен сенин уулуңду өлтүрөм!” - деп кыйкырып үйгө келди. Турдукан эжем жолобо деп чалды кубалап жибергени жакшы эсимде.

Кудалашуу

Калкыбыздын кылымдар боюнча сакталып келе жаткан уулдуу киши кыздуу кишиге барып, куда түшүш деген ата салты бар. Балдарынын башын байлаш. Келечектеги келини үчүн калың бериш. Бул ырым-жырымдардын көпчүлүгүн кыргыздар жакшы билгендиктен, алардын түрлөрүнө токтоп отурбайын. Жалгыз өз башыма келген мисалга токтолоюн да, болгон ишти болгондой сиздерге айтып берейин. Туулганыма үч гана күн болгон кезде мага догдурлук кылган эжемдин айылындагы бир тууганынын аялы кыз төрөйт. Ага-туугандары менен кеңеш кылып, эжебиздин акылы аркылуу карагер атыбыздын башына ак кебез байлап, жанына түрлүү малдан бирден кошушуп, узактагы айылды көздөй жөнөп калышат. Бул калк арасында күчтүү адаттардан болгондуктан, жеткен жеринен “жок” деген сөз эшитпесине биздикилер түздөн-түз ишенишет. Эки тараптагы ата-эне уулу менен кызына кантип жамандык каалашсын? Күйөө бала бойго жеткенден кийин гана агаларынан, жеңелеринен кайсы айылда кимдин кызы келечектеги анын өмүрлүк жары экендигин билет. Айтору, “күйөө бала - колуктунун” туулгандан башы байлануу. Алардын келечектеги тагдыры азыртадан чечилип коюлган. Ал убактагы көз менен караганда мындай салт деле эч бир таң калаарлык болбосо керек. Мүмкүн, алар бактылуу болоор? Мүмкүн, бактысыз болушаар? Ал бир белгисиздикти алып келет да, жипсиз тушап коёт.

Ал кезде мал - биздин байлыгыбыз. Малды биз баксак, мал бизди багат. Ошондо ар бир адамдын өзүнүн башка малдан артыгыраак көргөн, кээде бир тутам чөптү ага ашыгыраак берген малдары болор эле. Мына ушундай менин да бир өгүзүм бар эле. Бул өгүздөн мен көп нерселерди көргөм. Эсимде, ал кезде мен 5-6 жаштамын. Атам эгин жыйнайт. Мен да бир үйдүн “эркеги” болгонумдан, атам өзү менен кошо ошол талаа жумуштарына ала кетет. Мына ушундай жай күндөрдүн биринде аны мага карматып коюп, атам чийнеге эгиндерин толтуруп жаткан. Мен өгүздүн тешилген мурдуна байланган мурунтук менен ойноп, анын мурдун ачыштырдым. Өгүз канчалык нааразы болсо да, чыдашка мажбур. Бирок ар нерсенин чеги болушу керек да. Айбан да болсо өзүн-өзү сакташка акысы бар. Кандайча болгонун билбейм, мурдумдан кан агып, өгүздөн эки-үч кадамдай ары жакта томолонуп жатыптырмын. Көрсө ал мени жакшылап туруп гана сүзүп жиберген тура. Айбан десе. Атам аны таяктады. Күнөө кимде экенин сурабады.

Өз күнөөмдү өзүм жакшы сезгендиктен, бир чети жан таттуу эмеспи, оозумду ачкан жокмун.

Мына ушул мен бөтөнчө артык көргөн өгүздүн да калыңга кетээр учуру келди. Мен аны бердирбеске аракет кылдым. Бакырып ыйлап олтуруп алдым. "Уулум, ыйлаба, биз аны бир аз күнгө гана берип жатабыз," - деп алдай башташты. Биз аны мурда көп адамдарга карызга берип жүргөндүктөн, кайра беришээр деген үмүт менен акыры макулдугумду бердим. Ар жыл сайын калыңга бирден бодо мал берип турууга шерттешкендиктен, быйыл өгүздүн ирети келгенине кийинчерээк гана акылым жетти. "Убактылуу" делген өгүз кайтып биздин короого кирбеди. Жылдар өткөн сайын түйшүк көбөйдү. Кайын ата менен кайын эне анда-санда биздикине кабарлашпастан эле конок болуп келе беришчү болду. Алар келгенде кайда жүрсөм да кабар беришет. Аларды көрбөсөм, алардын сынынан өтпөсөм деп тилек кылып, кетенчиктеп башка жакка жашынаар элем. Ал күндөрдө тамак-ашты да убагында жеш жок менде. Эжемдин айылына бир нече күнгө кетип калышты жан деп каалап жүрдүм. Эркимче ойноп, көңүлүм сергир эле. Үйдөгүдөй биринин аркасынан бири чубап чыга келген иштер аз. Соңку убактарда бул тынчтыгым да бузулду. Жаш бала болгонума карабастан, айылдын бойго жеткен кыздары, уландары, кээде келиндери да "жездеке", "күйөө бала" деп тергей башташты. Бул сөздү укканда эле бетим кыпкызыл болуп, албырып чыкчумун. Сөз таап, аларга каяша айтууга кубатым жетчү эмес. "Колуктумду" али ушул убакка чейин көрө элекмин. Кандай кыз экенин башка курбуларымдын айтуусунан гана түкшүмөлдөп билемин. Ар түрлүү адамдар аркылуу жеткендиктен, кыз да ар башкача мүнөздөлөт. Кээси укмуштуудай сулуу, эстүү, билгич кылып айтышса, экинчилери мүнөзү анча эместигин, кээ бир кылык-жоруктары жараксыз экенин айтышат.

“Хирург” эжем жанымда алып калды

Арадан канча жылдар өткөнүнө карабастан, көз алдымдан кетпеген бир касталык калды. Түнү бою уйку деген жок. Бүтүн денең бир бармакка байланып калгандай, жаным ошол жерде. Булкулдатып катуу-катуу ооруйт. Кандай касталык экенин билген киши кезикпейт. Шишиги күндөн-күнгө чоңоюп, жанды кыйнап чыдатпайт. Канча кыдырсак да, мындай ооруну жакшылап билген бакшы-табып таба алган жокпуз. Бирлери билгендей болуп келишет да, дубасын окуп, кайра кете беришет. Баары бир алардан жардам жок. Ата-энемдей мен да алардан дабаа табылар бекен деп үмүттөнөм. Кыйналып чарчагандыктан, анда-санда көзүм жумулуп кетет. Мына ошондо гана жанды кыйнап, уйку бербеген ооруну унута түшкөнсүйм.

Эсимде, бир күнү биздин үйгө киши чогула баштады. Бизден бир күндүк жерде жашаган атамдын бир тууган карындашы да келди. Бул эжебиз биз дегенде ичкен ашын жерге коёт тимеле. Менин жаным кыйналып жатат деген кабар жетип-жетпей, бир коюн сойдуруп, атына бөктөрүп алып, биз жакты көздөй жөнөптүр. Эжебиз билгенин эрине да, айылдаштарына да жасатат. Баарына бийлик кылган ушул эжебиз. Акыйкаттуулугунан бир тараптан урматтап, экинчи жактан өкүмчүлдүгүнөн тартынышат. Биринин мээнетин, маңдай тер менен тапканын экинчисине кол салдырбайт. Мына ушул эжебиз келгенде бизде той, майрам өзүнчө. Анын барында биз жаш балдар не дегенибизди кылабыз. Оюнубуз канганча ойнойбуз, берген ишин да колдон келишинче жасайбыз.

Жанымдын кыйналып жатканын көргөн эжебиз жанындагы отургандарга буйрук бере баштаганы эсимде. Атам да анын айткандарын аткаруу менен алек. Ал убакта биздин жерде догдур эмес, догдур деген сөздүн өзү жок. Эжебиздин буйругу боюнча бир жиликтин сөөгүн өтө курч кылып уучташты. Анын учун жалынга өзү кармап турганын гана көргөмүн. Бир убакта атам айылдагы туугандарыбыздын бирин-экисин ээрчитип тышка чыкты да, тез эле кайра киришти. Көрсө эжем “хирург” болгону жатыптыр да, кимиси бутумдан, кимиси колдон кармашты үйрөткөн экен. Оорудан жаным көзүмө көрүнөт. Учталган сөөк бармакты жарып жиберди. Кан аралаш ириң менен узундугу бир жарым сантиметр, жоондугу да ошончолук ак курт сойлоп чыга келди. Оору тып басылды! Бармак эми өзүмдүкү эле болуп калды. Мынаке, кат тааныбаган эжемдин жалгыз турмуш тажрыйбасы менен ушунчалык устаттыкка жеткен билгичтиги.

Он эки баш устукан

Кыргыздарда эркек балдарды өтө эле жаш чагынан атка мингизип үйрөтүшөт. Албетте, адегенде аттардын эң жоошторун даярдашат. Ээр токуму да аларга өлчөнүп чакан. Кээде алар "айырмакча" да минишет. Үзөңгү боолор кыска, тердик, көрпөчөлөр да балага ылайыкталган. Көмөлдүрүк, куюшкандар да балдардын табиятына жараша кооздолгон. Тизгин, чылбыр баланын кичине колуна ылайык жасалган. Уулдарына арнап, ат жабдыктарын жасатыш ар бир атанын парзы саналат. “Баланчанын баласынын ат жабдыгы жакшы экен” деген сөз ата үчүн өзүнчө бир сыймык. Атка жаңы мингизгенде аларды акырын-акырын жетелеп үйрөтүшөт. Бара-бара ат да, бала да бири-бирине үйүр алышып калышат. Ошондон баштап жетелетпейт, өз алдынча бастырып кетишке көнүшөт. Балдар эң эле кичине кезинен ат мингенге тез эле үйрөнүп кетишет. Тыңдары алты-жети жашында өз тайын өзү токуп, өзү минишке жарап калышат. Ат токуп минишке, аны жарыштырышка мен да өтө куштар элем. Жакшы тапталып минилген ат үстүндө туулган жериңди кыдырып, анын сонун-сонун көркөмдүү жерлерин көрүп, ошону менен сыймыктанганга не жетсин!

Биз ал кезде Корумдудабыз. Атамдын мүнөзү өзүнчө бир катуу. Үй ичинен тышка керектүү болгон бир буюмду таба албаса, бүтүн күнөө энем бечарада. Энем өтө боорукер, атама караганда өтө салмактуу. Түшүнбөстөн туруп жөн салды сөз чыгарбай турган адаты бар. Кээде акыйкатсыздыктан таяк да жейт. Андай кезде биз аны тегеректеп курчайбыз да, урдурбаска аракет жасайбыз. Кээде жардам бериштин ордуна зыяныбыз тийген учурларыбыз да болгон. Атабыздын ачуусу кандай тез келсе, ошончолук тез тараганы да бизди сүйүндүрчү.

Кеч күздөрдүн бири. Жайлоодо мал семирип, жакага көчө баштаган кез. Эгиндер жыйналган. Калктын курсагы ток. Мына ушундай күндөрдүн биринде башка айылдардын биринде чоң той болот деген кабарды эшиттик. "Тойдун болгонунан болот дегени кызык" эмеспи, бул тойго айыл көп күн даярданды. Анысы менин сезимимен эч бир кеткис так салды. Андагы көргөн тойду эч бир жерден, ушул күнгө чейин көргөн жокмун. Бул көчмөн кыргыз калкынын отурукташаарынын алдындагы көрүнүш катары түбөлүк эсимде калды. Тойго деп тигилген ак боз үйлөр. Андай кооздолгон жана талаа көркүн чыгарган үйлөрдү мен экинчи көрбөдүм. Шаттуу үндөр туш тараптан угулат. Чет

айылдагылар эртерээк камданып жолго чыгышкан. Тоо башынан башталган кичинекей гана сел улам көбөйгөндөй тойго жол тарткандардын карааны уламдан улам калыңдоодо. Жакындаган сайын үндөрү катуу да, сүрдүү да угула баштады.

Кыргызды көргүң келсе, аны ат үстүнөн көр. Жөө жүрүш кыргыздын көркүн бузат. Ат үстүндө анын олтурушу ат жалыны менен чоңойгондугун ырастап тураар эле. Жаштарына карата бөлүнүшүп аңгемелешип келишти. Ар бир топтун өз сөздөрү, өз аңгемелери бар. Карылары салмактуу. Жандарында бирин-серин мага окшогон аттарын жетелеп келе жаткан жаш балдар. Жигиттер өзүнчө. Алардын анда-санда шаттуу күлкүлөрү да угулат. Саган да убакыт али алдыда дегенсип, атым да салмактуу басат. Мен ал таза аба, шаттуу күлкүлөрдү алигиче унутпадым. Ошондон жетимиш жылдан ашса дале кулагымда жаңырып турат. Той берген айылга келдик. Ар тараптан калың эл топтолууда. Калк арасында ким аксакал? Бирлери анын башкасынан бир-эки жаш гана кичүү экендигин козгосо, экинчиси өткөн бир тойдо жыл сүрүштүрүп, андан улуу экендигин аныктагандыгы ачыкка чыга келет. Айыл аксакалдары ал урматтуу адамга салам берүүгө өкүл жиберээр эле. Муну менен кыргыздар аксакалдарын канчалык кадырлаганын билесиң. Айыл башчылары кеткен тобу менен кайра келишти. Ар бир аксакалдын өзгөчөлүктөрү айтылды. Кандай гана жылуу сөздөр сүйлөнбөдү!

Топ адамдар арасынан эч бир аял кишини көрбөйсүң. Бир гана эркек балача кийиндирген секелектерди көрүүгө болот. Аялдар тиги түтүн чыккан тарапта. Аларда да өз улуулары, өз тартиптери бар. “Тең теңи менен, тезек кабы менен” дегендей, ар ким өз орундарын алышты. Бизге болсо орун жок. Жандарына жакындап барсак, сүйүшпөгөндүгү көрүнүп турат. Келгенибизге бир далай болуп калды. Учурашуу, саламаттыкты, мал-жайды сурашууга деле убакыт кете берет тура. Той берген айылдын тамак берүүчү адамдары бизге жакындады. Аппак дасторкондор жайылды. Табактап ташылган кыпкызыл боорсоктор жайната төгүлдү. Буркурап буусу чыккан чайнектер менен чай келди. Ашты эңсеп турган коноктор даамга карап, жапырт чай ичүүгө өтүштү. Аксакалдарга бир канча сапар сунулду, жашыраактарына бирден сыйра, маган окшогондорго эч нерсе жок. Үй менен тойдун айырмасын мына ушунда бир билдик. Аталар болсо балдарынын карап турганын сезип турушса да, башкалардан ыйбаа кылып, эч көңүл бөлбөгөндөй көрүнүшөт. Байкатпастан бир-эки боорсок алып бере коюшат да, бир аз ойноп келгин деп жумшашкан болушат. Дасторкондор жыйналат. Анда канчалык көп боорсок калса, келгендердин тартиптүүлүгү, үрп-адатты кармаганы билинет. Намыс сакташ андай жерде ар бир кыргызга сыймык. Кээде намыс деп ач калса да кайыл. Дасторкондор жыйналгандан кийин анын артынан кумгандарын көтөрүшкөн жаш балдар келишти. Колдорунда суу жоолуктар. Суу да куюлду. Кайрадан дасторкон салынды. Келген коноктор жашына, жолуна ылайык табактарга бөлүнүштү.

Бир маалда катар-катар тизилген жаш жигиттер бууланган чоң-чоң жыгач табактарга жасалган эттерди алып келип, элге тартышты. Бөлүнгөн адамдар коноктун эң негизги сый тамагы катары саналган этке киришти. Биз баягыдай эле устукан аңдып турабыз. Убакыт өтүп жатты. Биздин айылдан келгендер энчилерин жешип бүткөндө өз айылдарынан келген балдарды издеп, устукандарын бере башташты. Алдымда кандайча болуп устукандар толтолуп

калганын мен билбейм. Өзүң жебесең да, карап туруп, анын көптүгүнөн курсагың тоёт. Баш устуканын берерде жанында отургандарга сенин ким экениңди жана ага кандай иштерин менен жакканыңды мактап туруп, “сыйлык” кылып тапшырат. Тез эле он эки баш, бир жанбаш устукан чогулду. Аларды жоолуктарга ороп, куржунга салып, жетишинче бата тиленип, колдор жуулду. Аттанып жолго чыкканча күн түш ооп кетиптир. Тизгиндештирилип байланган аттарыбызга келдик. Куржундагы кешикти атам менен жолдошу көтөрүп келишти да, менин атыма арта салышты. Узаткандарга ыраазылыгын айтып жаткан адамдардын кеп-сөздөрү анык угулбайт. Канча сууларды кечип, канча адырларды аштык. Бүгүн адамдардын оозундагы сөзү жалаң той туурасында.

Кара кийген күн

1932-жылдын жазы. Биз “ак аркасынан” деп жайлоого чыктык. Эжебиз Турдукандын айылындабыз. Өз айылыбыз болсо башка тараптагы жайлоодо. Колхоздон калган менчик малдарыбыз да бул кудаларыбыздын малынын арасында. Саанын саап, малдарын бирге багышабыз. Мен иреттешип кой багышам. Козуларыбызды өзүм байлап, кой саан убагы келгенде аларды кошоктоймун. Атабыз колхоз жумушунда. Анда-санда келип, азык-түлүк алат да, кайра кетет. Жамандыр-жакшыдыр өз туугандарыбыздын айылдарына көчүп кетсек деген тилекти энем бечара көпкө талап кылып жүрдү. Атам анын тилегине көнбөсө керек, биз эски калыпта кала бердик. Август айы. Дагы бир айдан кийин мен мектепке кетишим керек. Ал убакта биз сөзсүз өз айылыбызга кайтабыз. Энем да ушул ой менен өзүн тынчылгандай көрүндү. Бирок, аракетинде кандайдыр бир коркунуч бар сыяктанат. Айтылган тилеги орундалбагандан кийин ичинен гана сыздап тим болгон.

“Бул бала башкалардай эмес, мүмкүн, менин түбүмө жетчүдөй сезилет”, - деп энем атама бир канча ирет арызданганын уккан элем. Атам аялынын бул сөзүнө катуу, оор сөз менен жооп бергенинде энем бечара улутунуп, катуу үшкүрүп кала берчү. Күтүлбөгөн жерден атамда бир өзгөрүш пайда болду. Энемдин тилине кирди. Кандайча болуп бу өз дегенинен кайра эч убакта тартпаган атам буга көндү? Бул суроо ошондон бери арадан канча көп жылдар өтсө да, мен үчүн чечилбеген табышмак болуп калды. Туушкандарыбыздын айылынан көчмөкчү болдук. Жолго эки түнөп, өз айылыбыздын элине келип кошулдук. Бул күндөрү энем өзүн бактылуунун бактылуусу катары сезчү. Энем үйдөн чыгып, оокатка илээшкенин кыскарта баштады. Үй жумуштарынын көпчүлүгү менин мойнума жүктөлгөн. Кубатым жетпеген иштерди кошунанын аялдары жасап беришет. Биринин аркасынан бири келип, энемдин ал-жайын сурашат. Энем алардын баардыгына ыраазы. Көзүндө кубаныч. Атам адатынча жумушуна кетип, колу бошой калганда бизге жетип келет. Ар келген сайын отун-суу даярдап бериш анын иши. Коңшуларыбыздагы унааларды жыйнап алып, карагайга отунга даярдандык. Бир нече өгүзгө отун жүктөп келдик. Толгоо башталды. Энем байкуштун өз жаны менен алпурушуп, кыйналганы биздин баарыбызга башкача таасир калтырды. Бүткөн боюнан тер кетти. Энемдин кыйналганын көрбөө үчүн мал тарапка кетем, бирок ал жакта да көпкө чыдай албай, кайра келем. Атам да энемдин ал-жайын байкап, ичинен сызып, убайым тартууда. Эртеден бери тамак-аш ичүүнү унутканбыз. Алла-тааланы ооздон түшүрбөстөн, ал дубадан бир сүрөө, бул дубадан бир сүрөө айтып, жанын коёрго жер таппайт. Үйдөн алыс кетүү деген жок анда. Үй ичинде бир канча бакшы кемпирлер. Эмнеси болсо да,

кыйноодон кийин дүйнөгө кыз келди деген кабар эшиттик. Сүйүнчүбүз чексиз. Атамдын эки сөзүнүн бири эле: "Бар, баабедин". Кой союлду. Жентек да берилди. Энемдин көп убакыттан бери жентекке деп жыйнаган эки карын сары майы да ачылды. Жаңы төрөлгөн кыздын оозуна май салышты. Айылдагы баардык туугандар чогулушту, мындан бир аз мурдараак будаланган атамдын сүйүнүчү ичине батпайт. "Акжолтоюм" деп мага да көңүл бурулду. Биздин бул кубанычыбызды эжебиз да бөлүштү. Аттиң, канчалык кубансак да, энем байкуш тыңый албады. Жатканы жаткан. Төшөктөн башы көтөрүлбөйт. Кээде эс-акылынан танат. Тамыр кармоочулар да көбөйдү. Бири бирди сүйлөсө, экинчиси аны башкага жоруйт. Аларсыз эле кыйналган энемдин ого бетер жаны төрт чарчы. Акыбалы кыйындаган энем мурда айылдагы эскиче көрүнүп жүргөн табыбын талап кыла баштады. Тилекке каршы, ал киши дал ошол бизге керек учурда айылда жок болуп чыкты. Айылдан алыс болгондуктан, ага киши чаптырышты. Алар жетишкенче ырайымсыз ажал сүймөнчүктүү энемди алып тынды. Ал учурда биздин жерде догдур жок эле.

Бала туулгандан кийин жети күн өттү. Үйдү ары-бери айланып жүргөн элем, бир убакта идиш-аякты, жууркан-төшөктөрдү эшикке чыгара башташты. Жүрөгүм "солк" дей түштү. Атамдын көзүнөн чыккан жаш мени да бакыртты. Кайдандыр колума таяк тийди. Үй алдында боздоп ыйлап турам. Тез арада эле андан-мындан топтолгон көп адамдар өкүрүп келип жатышты. Анда-санда жанымдан өтүп бара жатышып "төркүнүнө кабар бер" деген сөздөрүн кулагым чалып калат. Таякелериме кабар кеткен. Алар биз жашаган жерден 40-50 чакырым алыс. Экинчи күнү болгондо алар ат арыта жетип келишти. Менин "энекеlep" боздогонума таякелеримдин "бир боорум" деген кайгылуу үндөрү жуурулушту. Аял-эркек дебей бизге кошулуп, көз жаштарын төгүп жатышты. Энемдин өлгөнүнөнбү, же көз жаштын көп төгүлгөнүнөнбү, ичибиз ушунчалык ачышты, ал ушул күнгө чейин эсимде. Маган энемдин сөөгүн көрсөтүшпөдү. Кичинекей кызга эки күн илгери ат коюшкан 1916-жылдагы орус падышасына каршы козголоңго катышкан бир агалар. Өздөрү Кытай жергесине качып, көп кыйынчылыктарды башынан өткөргөн. Ошол кыйынчылык, ачарчылыктын тумандуу күндөрүндө Кытайдын Түркстанында жашаган бир кыргыз үй-бүлөсүндө калып, жанын сакташка жардам берген кичинекей кыргыз кызынын кадырына карап, ошол кыздын атын койду. Аты Гүлшара эле.

Биздин кичине карындаш эне сүтүн эмбесе да, эптеп күндөн-күнгө чоңоюунун ичинде. Атамдын кичүү иниси Муканбеттин аялынын төрөгөнүнө эки-үч ай болгондон кийин баласы чарчап калган. Ал жеңебиздин эмчегиндеги сүт байый элек, энесиз жетим калган кызга апа табылды, Гүлшараны алып багышка алар макул болушту. Биз сегиз элек. Мен 1928-жылы мектепке барган элем, 1929-жылы карындашым Бейшеканбы, Дүйшөканбы, экөөсүнүн бирөө менен мектепке барчу элем. Ал эми 1930-жылы үчөөбүз барып жүрдүк. Маркум Кантике энем кызылча чыгып, бетинде бир аз чаары бар, атамдын боюндай бою келишкен, капкара чачтуу эле. Кийинки жылдары менин аркамдан төрөлгөн беш карындашым бир жылдын ичинде биринин аркасынан бири өлүп кетишти. Ошол жылдары "кызылча" деген оору бар эле, догдур деген жок, ошого карабастан, эл арасынан чыккан бирин-серин эмчи-домчулар келип эмдешчү. Кыз бечаралар көтөрө алышпады, мен көтөрүп чыктым да, тирүү калдым. Ушул беш карындашымдын бирөөнү атамдын сүйгүнчүктүү карындашы Турдукан эжем багып алган эле, ал кыз да так ошол жылдары кайтыш болду. Энемдин

капкара чачы бир жылдын ичинде агарды, карылыкка анчалык моюн бербесе да, кайгы менен санаа жеп койду көрүнөт. Биздин айылда атамдын теңтушу Жунушбай деген адам бар. “Эй, Кожоке, сенден өткөн бай адам болбойт, карачы, кыздарың биринен өткөн бири сулуу” деп тамашалап калаарын уккан элем. Ошентип, ошол сулуу кыздары дагы өлүп кетишти.

Энемдин кара ашына мал союлду, коноктор кабыл алынды. Жаназасын окуттук. Түнү бою өлүк жанында туруп окуган эки молдого биз анда-санда тамак-аш ташып берип турдук. Менин колумда таяк. Жанымда караан тутканым - таякелеримдин эң кичүүсү Чөйтөнөй. Биз уйкусузбуз, бирлери келип, акыл-насааттарын айткан болушат. Андай учурда энекем дагы көз алдыма келип, жетим болдум деген ачуу ой ыйлашка алып келет. Таякем Ысакты кучактап ыйлайм, эң жакын эжесинен ажыраган ал да көз жашын көлдөтөт. Бизди көргөндөрдүн баары ыйлайт. Баласыздар бизди көрүп: “Биз өлгөндө ким минтип жоктоп ыйлайт?”, - деп буркурашат.

Биздин үйдөн бул биринчи чыккан өлүм болбосо да, энемдин кайтыш болушу өзгөчө кайгылуу болду. Ыйлап-ыйлап адамды кайра дүйнөгө келтирсе, байкуш энем өзүнөн мурун көз жумган беш кызын эбак тирилтип алмак. Жок, анте албады. Мезгилсиз көз жумган кыздары энемдин далай кубатын ала кетти. Мүмкүн, ошол кайгынын өзү кыздары кеткен кайткыс жолго салган чыгаар. Түн ортосу маалда өлүк жаткан үйгө дагы бир молдо келди. Алар куранды үн кошуп окушту. Таякем Ысак атактуу молдо болсо да, аны куран окутушка киргизбеди. Анткени, бир тууган адамдын дубасы туура келбейт имиш. Ошол эле күнкү молдолордун талыкпастан, чарчабастан окуган курандары чындыгы мага башкача таасир калтырды. Жаныма келип, сооротуп турган бул молдолордун талыбастыгын, чаалыкпастыгын сурадым.

- Уулум, - деди карыя мага үңүлө карап, - бардык дүйнөнү, жан-жаныбарды, жер, суу, тоо-таштарды жараткан Алла-Таала. Ага ким бекем ишенсе, чыдамдуулукту, талыкпастыкты өзү көтөрөт.

Бул сөз менин кудайга ишенүү сезимимди күчөттү. Ошол талыкпастыкка, алкышка жетишкен молдо болсом деген үмүт ошондо оюма түшө калды. Таң атты. Ага-туугандар, сөөк-тамырлардын эркектери топтолду. Аксакалдар, айыл билермандары менен кеңешилди. Энемдин сөөгүн кайсы мүрзөгө коюуну чечишти да, көр казганга адамдарды жиберисти. Аралык узак. Илгери биз жашаган Корумдудагы калың коргондуу мазар. Бул мазарда кандай гана коргондор жок? Узундугу бир канча чакырым шумдуктуу кара жер кимдерди гана өз койнуна имере тартпады! Мына ошол мазарга энемди узатканы жатабыз. Мал жанында калган эркектер болбосо, калгандары ат үстүндө. Кыялап түшкөн жайлоо жолу. Энемдин сөөгү өз колубузда жетилип телчиккен, кулун кезинен баккан карагер атыбыздын үстүндө. Атка жеңил деп мени отургузуп, такта коюп, анын үстүнө энемдин сөөгүн коюшту да, кармап ал дешти. “Өзүмдүн ак милдетимди актайын, эч кимиңерге сыр алдырбайм” деген кыялда жай аяк таштап, карагер атыбыз да келүүдө.

Сөөктөн алдыга эч ким чыкпайт. Ал адат, салт. Эң жакындары артында өз ичтеринде күйүп, ирети менен жол артышат. Эртең менен эрте чыксак да, жолубуз арбыбайт. “Жакшынын кадыры өлгөндө билинет” дечү элде. Өлгөн

кишинин барктуулугу анын мүрзөсүнө канчалык көп адам барып, топурак салгандыгында. Биздин аркабызда келаткандардын саны бир канча он. Демек, менин энем барктуулардан экен деген жылуу сезим мени бир аз жубатты. Жолдо тобубузга кошулуп жаткандар да болду. Түш чамасында мазарга келдик. Аттарды чиркеп, бир далайы чийге байланды. Менин атымды да бири алып кетти. Сөөктү мүрзө жанына алып келишти. Баш тарабы Меке тарапка каратылды. Акыркы коштошуу. Куран окулуп, сөөктү таякем Ысакка беришти. Ондогон минут муңдуу окулган дубадан кийин сөөктү мүрзөгө кийришти. Адат боюнча сөөк казанакка жайгаштырылгандан кийин эң жакындары биринчи болуп топурак салышы керек экен. Биринчилик бул жерде да мага тийди. Анан калган туугандар салышты. Тешиктен кепиндин бир бучкагы көрүнүп турат. Энем болсо дал биздин арабызда тургандай туюлат. Тешикти калдайган чийдин дүмүрү менен жабышты. Бул жерде корккондуктанбы, же түбөлүккө ажырашканданбы, бакырык салып жибердим. Мени көпчүлүк алдап-соолоп токтотту. Ыйлабаган адам калбады! “Өлгөндүн жазасы көмгөнгө” дегендей, күрөк-күрөк топурак ыргытылып, мүрзө заматта дүпүйүп чыкты. Жер алдынан чыккан топурак эми мүрзөнүн үстүнөн орун алды. Калк мандаш токунуп, биз чөгөлөп отурдук. Ысак таякем куран окуду. Дубасы илгеркиден бир аз кыска болду. Бата тартылган соң эл жапырт аттарына миништи. Келиште канча жай, акырын келсек, эми тез жетүү үчүн аттардын оозун коё бердик. Айылга бир чакырымча калганда алдыңкы катардагылардан өкүргөн үндөр чыга баштады. Биздин үй аялдарга толгон. Балдар да көп жүрөт. Атам “асылым, кайраным”, таякелерим “бир боорум” дешип атамдын жанында. Менин чылбырымды айылдаштардын бири жетелеп баратат. Анда-санда “энекелеп” үнүм зорго чыгат. Кубатым жок. Туш-тарап ызы-чуу, кулак тунат. Союлган малдардын эттери бышырылып, табак-табак бууланып, элге тартылып жатты. Тамактан кийин да куран окулду. Эл бата тилешкен соң тарай башташты. “Кудайдын буйругу, кайрат кылгыла” деп бизге көңүл айткандар да көп. “Мен да сен окшоп кичинемде эле жетим калгамын, эми минтип чоңойдум, эчтеке эмес, сен да жетилесиң”, - деп өздөрүн мисал кылып сүйлөгөндөр да жок эмес. Коноктордун акыры болуп таякелерим да кетишти. Эки-үч күндөн бери жаныбызда кайгыбызды бирге бөлүшүп жүргөндөрдүн бир-бирден тарап кетип жатышы энемди экинчи ирет жоготкондой акыбалга алып келди. “Энесиз жалгыз калуу ушул тура,” - дедим ичимден.

Күндөр өтүп жатты. Ичимдеги сары санаа чоңойгонсуп келет. Эртели-кеч чыкыроон тартып, күз да келди. Жакага көчүүгө камынгандар көбөйдү. Эгин орулуп бүтөйүн деп калды. Апийим тилинип жатат. Жылдык эмгектин натыйжасы көзгө көрүнө турган мезгил. Быйыл менин кайсы мектептен окуурум да белгисиз. Корумдуда жалгыз төрт жылдык мектепти бүтүргөм. Эки жыл бир класста калтырышпайт. Эгер калтырышса, бир жылым бошко кетери анык. Күн-Чыгыш кыштагында толук эмес орто мектеп бар. Анын алдында колхоз жаштары мектеби болгондуктан, жатып окуш үчүн ашканасы жана жатаканасы уюшулган. Менин максатым да ал тарапта. Тилекке каршы, биздин айыл жакын болгондуктан, ал мектепке алышпады. Мектептен алыс болсом да, бир күн да кечикпестен, дарстарыма өз учурунда барып турдум. Ошентип, биздеги жыргалдуу турмуш кайгылуу турмушка айланды. Энем өлгөн жылдарда колхоз деген балаасы күчөп, атам байкуш колхоздун ишинде. Бүтүн үй иштери менин мойнума жүктөлгөн. Сабактан кийин бөбөктөрүмө тамак-аш белендөө да мага тапшырылды. Айтор, жетимдиктин алгачкы ачуу күндөрүн өткөрүүдөбүз.

Анын көкөйгө тийгенин айтпа! Талаадан саман жыйнайм, аны көтөрүп келип, жарма бышырам. Бир заманда энесине эркелеп, колуна эч нерсе албаган баланын турмуштун татаал жолунда күндөрү өтүп жатты. Жаргылчак тартыш ушунчалык оор иш экенин ошондо билдим. Ошол кара кийген күндүн ачуусу арадан узак мезгил өтсө да, көкүрөктө түбөлүк сакталып калды.

Ушуга карабастан, атам эмнелерди гана үйрөтпөдү? Он эки жашымда орок оруп, чөп чабышты үйрөндүм. Алардын баары кийин эч жамандык көрсөтпөй, адам катарына кошту. Балама жеңилдик болсун деп 28-30 жаштагы бир аялга үйлөндү. Ал аял, менимче, Жети-Өгүз же Каракол тараптан болуш керек эле. Атам үйлөнгөндөн кийин менин ишим жеңилдебеди. Баягы жаргылчак, соко, жарма жасамай, жалгыз гана уй саай албайм, Сонунбүбү жеңем саап берээр эле. Талканды сүткө чылап жеп, тоюп алам. Атамдын алган аялы да колхоздо иштеди. Кийин менин баламды бага албайсың деп, ажырашып кетишти. Арадан бир канча убакыт өткөндөн кийин айылдагы кулак болуп, сүргүнгө сүрүлгөн бир байдын токолу Салипа деген аял байдын туугандарынын жанында калган эле. Атам байкуш кандайча кылып биздин жетимдик турмушту унуттурушту аракет кылып "менин Кудайбергенимди багып бер, бирге турмуш куралык" деп таклип кылганда Салипа макул болгон. Салипа энем келгенде менин турмушум бүтүндөй өзгөрдү, жаргылчак, саман, жарма, талкан - баарынан кутулдум.

Мектепке барып келип, сабакка даярданыш. Энем өлгөндөн кийин мектепке жетишиш үчүн кандай оор болгонун айтып отуруштун кереги жоктур. Салипа энем келгенде аны "эне" деп айта албадым, калктын түшүнүгү боюнча байдын токолу болсо да, мага чоң энедей көрүндү, чоң эне дээр элем. Кийин мен толук эмес орто мектепте 4 - 5-класс окуп жүргөндө мектептен келип, атам топурактан сокмо там сала баштады. Бул 1936-жыл. Бир көчөнүн башында Турумтайдын тукумдары жашаар эле, экинчи үй Байзактыкы, үчүнчү үй биздики болсо керек, төртүнчү Муканбеттики эле. Ошентип, катар-катар тураар элек. Экөөбүз сокмо там куруп жатканда атам бак тигишти жактырар эле, арыктын жээгине жети-сегиз терек тиктик. Бизге берилген огород деген жерге картошка, сабиз өстүрдүк. Атам тамеки да тикти. Эшиктин алдынан арык өтөт, аларды сугараар элек.

1995-жылы Манастын миң жылдыгына барганда өзүм тигип, өзүм өстүргөн ал теректерди көрүп, бир чети кубаныч, бир чети кайгы менен ал теректерди кучактадым. Адам кандай ойлосо да, тагдырыңа жазылгандан башка жакка кете албайсың. Тагдыр мени кайда гана сүрбөдү? Маркум атам иштен коркпогон, ар нерсени өзү кылган адам эле. Коңшулар кышында тоңуп отурганда биздин үйүбүз жылуу эле, анткени, атам тезек жыйнап, чамынды топтоп жүрөөр эле. Кыштын узун түндөрүндө меш жагып, үйүбүз жылуу, Салипа энем үчөөбүз отураар элек. Анда-санда Гүлшара келет. Турдукан эжем багып алган Каргадай деген карындашым 30-жылы төрөлсө да, биз көргөн оор турмушту көрбөдү. Турдукан эжем аны эркелетип чоңойтту. 1940-жылы мен аскерге кетээрдин алдында Турдукан эжем эри Аламан жездебиз менен жылкы багып сыртта жүргөндүктөн, Каргадайды биздикине алып келип окутушту. Айтор, үй-бүлө акырындап чогула баштадык.

1936-жылы мектепте окуп жүргөн убагым. Сагынтаев деген мугалим, ал дагы биздин тоңдук болуш керек эле, алтынчы классты бүтүргөн беш балага: "Бул мектеп силерге эч кандай өнөр үйрөтпөйт. Мындан көрөкчө элибиз мал менен жашаган калк, малдарды дарылаш үчүн ветеринарлар, зоотехниктер керек", - деп бизди ээрчитип, Түптөгү зооветтехникумга алып барды. Ошол жылы окуум эң жакшы болгондуктан, экзамени жок эле техникумга кабыл алышты. Бир бала кайтып Тоңго кетип калды. Төрт бала техникумдун биринчи курсунда окуй баштадык. Окуп жүргөнүмдө үйдөн кабар келип турду. Атамдын башына кайрадан оордук түшө баштаган экен. Сонунбүбү жеңем да колхоздо иштегендиктен, бала бага албайт. Гүлшара дагы жетимдик турмушун өткөрүп жатат дегенден кийин биринчи курсту бүтүрүп, 37-жылы атама жардам берейин деп, кайра Тоңго келдим. Келгенден кийин карындашымды карап, өзүм мектепке барышты уланттым. Анда М. Горкий атындагы орто мектеп болуп калган эле. Анда мен тогузунчу класстан баштадым. 1930-жылдарда ата-энем менен жайлоодо жүргөндө жаңыдан чыккан кыргыз китептерин коңшулардан көчүрүп алып, кечинде башкаларга окуп берээр элем. Ал убакта Тоңго китептер аз келээр эле, сатып ала албайсың. "Курманбек", "Жаныш-Байыш" деген китептерди бир аз үн чыгарып окуп, алардагы кайгылуу жерлерине келгенде кемпир-абышкалар ыйлашаар эле.

Түптө окуп жүргөндө комсомолго өткөн элем. Комсомолдук документтеримди Тоңго алдырттым. Атама, Салипа энеме бир аз пайдам тийсин деп кызмат сурап жүрдүм. Ошо кезде Токмокто пионер бөлүмүн башкаруучулардын Кыргызстан боюнча алты айлык комсомол курсу ачылган. Ал курска Тоң районунан мени жибершти. Мектептеги жаштарга кандай жетекчилик кылыш керек, аларды кандай тарбиялаш керек деген темада алты айлык курсту бүтүрдүм. Мына ушул жылдарда бүтүн Кыргызстан түндүгүнөн, түштүгүнөн эң узактагы райондорунан келген жаштары менен таанышып, алардын жери, эли, адаттары дагы кызыктыраар эле.

Курсту бүтүрүп келген соң, Тоң райком комсомолунда пионер бөлүмүндө иштей баштадым. Райком комсомолу райком партия менен бир имаратта турчу эле. Менин кол жазмам жакшы болгондуктан, райкомпартиянын жашырын документтерин жазган техкатчылыкка да алышты. Жашырын бөлмөнүн темир каалгасын партиянын биринчи секретары гана ачып-жапчу. Мен алтынчы класста окуп жүргөнүмдө Сабыр Калканов деген бала менен бир партада отураар элек. Сабырдын макалалары "Кыргызстан пионери", "Ленинчил жаш" газеталарына чыга баштады. Кийин сенден мен кемминби дегендей атаандашып, өзүм макала жаза баштадым. 1936-жылы "Китептердин дайны жок" деген макаламды "Кызыл Кыргызстан" газетасы жарыялады. Ошентип, мен басма сөзгө кызыга баштадым.

Так ошол жылдары сельсоветтин төрагасы болуп жүргөн Күчүбаев деген жигит бар эле. Ал Мария деген аялын 2-3 баласы менен үйүнөн кууп, талаага калтырды. Сабыр экөөбүз биригип, "Күчүбаевдин күйгөнү, Марияны жаш кезинде сүйгөнү" деп биринчи сабын мен тапсам, экинчи сабын Сабыр таап, ушинтип бир фельетон жаздык. Фельетон чыккандан кийин Күчүбаевдин туугандарына сот тарабынанбы, не болсо да бийлик тарабынан кысым кыла башташты. Анын туугандары атама келип: "Уулуңду тый, ичибиздеги жамандыктарды тышка чыгара бербесин", - деп айткан сөздөрүн уктум. Бирок, биз чындыкты,

адилеттүүлүктү издедик да, бул ыймансыз адамдын кылыктарын ачуудан коркподук.

40-жылдын август айларында райком комсомолдон дем алыш алып, жайлоого Турдукан эжемдин жанына кеттим. Ал жерде тоолорду кыдырып, жездем жылкычы эле, жылкысын багышка жардам берип, кулундарын байлап, кымызын ичип, күндөр өткөрдүм. Жолдо кетип баратканда Нарынга куйган Жылуу-Суу, Балгарт деген суулар биздин Тоңдон чыгат. Ушу Жылуу-Сууга жазуучу досун оорудан айыктырыш үчүн Жоомарт акын алып келиптир деп уктум. Ошол жылдары биздин айылдык Жунушбай аганын кызы Тенти Жоомартка турмушка чыгыптыр деп уккан элем. Тенти менен бир класста чогуу окудук. Эркек балдардын кийимин кийип, чүкө атып биздин көпчүлүгүбүздү утуп алар эле. Ушундай тың, сулуу кыз эле. Эми ошол кызыбыз келин болуп, боюнда бар экен, жакында бала төрөдү деп уктук. Жолдо кетип бара жатканда жакага алып бараткан кымызымдан бир чанач кымыз сурап алып, Жоомарт агаларга бараткан биринен берип жибердим. Кайтып Күн-Чыгыш айылына келгенде "Кызыл-Кыргызстан" газетасынан Жоомарт аганын "Бүркүттүн канаты" деген ырын окудум. Анда: "Бир убакта асманда, асмандын абасын жиреп учуп жүргөн элең. Мына ушинтип эми сенин тагдырың башкача болуп канатташтарыңдан айрылып, жерге түшүп кургай баштадың, байкуш" - деп зарданып ырдалган эле. Кийин тагдырдын жазмышы менен өзүм туткунга түшүп жалгыз калганда, Жоомарт аганын ошол ырын эстеп, асманда калкып жүргөн куштун түшкөн канатындай жалгыздыкты сездим.

Ошол жыл мени аскерге чакырылган жылым эле. Сентябрь айы. Бизди жөнөтөбүз деп аскер комиссиясынан өткөндөн кийин атайын үч тонналык машиналарды алып келип, бизди ошого салып, Ысык-Көлдүн Тоңдогу станциясына жеткирмек болушту. Калк жыйналды. Бул адаттагы аскерге чакыруу убагы эле. Согуш коркунучу деген нерседен кабар жок эле. Ошого карабастан, биздин айылдыктар жолубузду тороп, машиналарды жылдырбай коюшту. Ушуну айта кетишти тилейм да. Азиз Салиев деген менин жердешим бар, кийин мен чет элде калганда мени элден өз эрки менен кетти, сүйүнүчтө кетти деп мен тууралу начар бир макала жазды. Сүйүнүчтө кетиш менин жолум эле. Согуш жок, тынч эки жылдык аскердик милдетинди аткарасың да, кайтып элиңе келесиң. Ошондо 1938-жылы аскерге чакырылгандар кайтып келип жаткандар бар эле. Салиев өзү да согушка катышып, көзүнөн ажыраган, мен жөнүндө жалган жазганга ачынам. Атасы төмөнкү класстарга сабак берген мугалим эле, азыр толук эсимде жок.

Аскердик милдет алыскы сапарга аттантты

"Киров" деген пароходго түшүп, Балыкчыга келдик. Балыкчыдан Бишкекке кандай келгенимди унуттум. Менимче, бизди бир жүк ташыган автомобилге салышты. Боом капчыгайдан өтүп баратканыбызда чаң-топуракка оролгонубуз эсимде. Бишкекке келгенде жашыбызга карап, аскер комиссарынын чечими боюнча кимдер аскердин кайсы бөлүктөрүндө милдет аткарат, кимдердин ден соолуктары кандай бөлүккө туура келет деп текшерди. Мен комиссиядан өткөндө жөө аскер деген бөлүккө киресиң деп айтышкан. Бишкекке Кыргызстандын башка облустарынан, райондорунан дагы келип жатышты. Караколдогу педтехникумда окуп жүргөн жолдошторум ата-энелери менен

көрүшө албай калды. Ата-энелери кайгырып: “Кожомберди, сен бактылуусуң, элиндин батасын алып, уулунду үйүңдөн узатып жатасың, биздин балдарыбыз башка шаарлардан, башка жерлерден ата-энесин көрбөстөн кетип жатат”, - деп айткан сөздөрүн уккан элем. Биз Бишкекке келгенде орто бойлуудан бир аз төмөнүрөөк генерал бар. Ушул генерал Панфилов Кыргызстандын аскер комиссары болгон адам. Пишпек станциясынан темир жолго отурдук. Ар бир вагонго 20-30дан адам киргизишти. Вагондун жетекчиси кылып тыңыраак сүйлөй билген балдарды коюшту. Ошондо бир вагондун старшинасы болуп келдим. Воронежтен поездден чыгарып, жөө айдашты. Бир ашканадан тамак беришти, жолдо кетип бара жатканыбызда ар бир станциядан ысык суу алып, нан, аскердик паёкторуна берип келишти. Биздин эшелон 17 күн дегенде Литвага келди. Ал убакта Литванын борбор шаары Каунас эле. Каунаста бизди аскерий бөлүккө бөлүштү, кийимдерибизди чечтирип, аскер кийимдерин беришти. Менин жанымдагы балдардын арасындагы жогорку билимдүүлөр бир ротага бөлүндү. Бул келечектеги запастагы орто командирлер. Мен анда-мында окугандыктан, 8-класстагы билимим бар деп жаздырып койгомун. Полктун кенже командирлерин даярдай турган курсанттардын катарына кошушту.

Аскердик милдетимди "курсант" деген сөз менен баштадым. Элден кетип бара жатканда, июлдабы же августтабы, Коммунисттик партиянын катарына өткөн элем. Маган жолдомону Тоң райкомунун экинчи секретары Турсунов деген агай берген эле, экинчини дагы бири берген эле, эсимде жок. Ал убакта 10 жылдык партиялык стажы бар адамдан экөө рекомендация бериши керек эле. Аскерде бизди “националдар” деп айтышат эле, орустардын кээ бирлери “азиаттар” дешээр эле. Бизди литвалык калк анчалык көңүлдүү тоспону. Тоспогондун себеби бар экен. Советтер Союзу Литвалык парламент бизди чакырды деп өз аскерлерин киргизип, Балтика жээгиндеги Латвия, Литва, Эстонияны Кызыл Армия өзүнө каратып алган. Мына ушул мамлекетке мен баскынчы аскер катарында келдим. Ошол жылдын суугу катуу болду. Кийин уктум, Советтер Союзунун аскерлери өздөрү гана келбестен, Россиянын суугун кошо ала келишти деп даттангандарын. 40 градус суукка карабастан, бизди тактические занятия деген окуусуна кубалап жүрүштү. Талаада жүргөнүбүздө мен айылдагы дыйкандардын турмушу кандай деп кызыгып, үйлөрүнө кирдим. Үйлөрү таптаза, керебеттер коюлган, терезелери ачык, үйлөрү ысык, ушундай бир жыргалдуу турмуш сыяктуу көрүндү. 40 градус суукта тышта занятияда жүргөндө үйлөрүнө кирсең, бейишке киргендей сезесиң. Орусча сүйлөй алышчу эмес, өзүлөрүнүн тилинде сүйлөшчү, жаңсап түшүнүшчүбүз. Мен келгенде "сен орус эмессиң, сен да бизге окшогон башка калктансың" деп мага боору ооруп, тамактарын беришчү. Занятиялардан келгенден кийин “Капиталисттик мамлекеттерде ачкадан өлгөн дыйкандар көп” деп Советтер Союзу эмне үчүн бизди ушунча алдап келди?” деп ойлончумун. Ошол күндөрү бизди кароолго коюшчу кыштын суугунда. Биздин полктон эмес, башка полктон уруксат алып, тышка чыккан командирлерди литвалык кыздар ээрчитип барып, Неман дарыясына ташташат экен да, алардын сөөгү башка жерден чыгат экен деп уктук. “Бул не деген шумдук, биз аларды эркиндикке чыгарып, аларга жакшылык кылып жатсак, булардыкы не деген кылык?” деген ойго келээр элем.

Ошол жылдарда бир журнал чыгаар эле "Аларда жана бизде" деген. Биздин турмушту мактап, алардын турмушун жамандачу. Коммунисттик мамлекеттин гражданы болсом да, алданып келгенимди 1937-38-жылдан бери билет элем.

Касым Тыныстановду эл душманы, феодалчыл, байчыл, улутчул деп каралашкан эле. Касым агага окшогон кыргыздардын көзүн ачкан, тамга тааныткан адамды каралоого эч кимдин акысы жок деп ойлоор элем. Аалы Токомбаев ар бир жыйналышында каралап тураар эле. Азыр ушул Литвадан баштайын да. Анда партиялык комитеттин жыйналышы болду. Жыйналышта коммунист Кожомбердиев литвалык дыйкандардын турмуштарын көрүп, жанындагы жолдошторуна айтып жүрөт деген шылтоо менен мени коммунисттик партиянын катарынан чыгарып коюшту. Менин партиялыгым узакка кетпеди, бир жыл да болбоду. Аскер кызматын ак ниетим менен аткардым. Жанымдагы кыргыз балдар тактический занятияларга чыкпаш үчүн температураларын көтөртүп, жаңылыш маалымат берип жүрүштү. Мен аны кылбадым. Аскердик милдетимди ак аткарам деп ант берген элем, мен аны аткардым. Ушинтип бизди жазгы лагерге кетиришти. Ар күнү занятияларда атышуу, коргонуу, сактануу ыкмаларын үйрөтүшөт. Ок атылат, замбиректер атылат, бирок өлгөн адам жок. Эгер согуш ушундай болсо, анчалык коркунучтуу эмес экен деген ойго келесиң. Бир күнү тревога болду согуш башталды деген. Чек арада роталар бар эле окоп казып жаткан. Биздин ирээтибиз келбегендиктен, ал жерге бара элек болчубуз. Биздики да жакында келет, биз да барып окоп казып, аскердик линия курабыз деп жүргөн заман эле.

Кандуу согуш

Мына ошентип, 1941-жылдын июнь айындагы окуялар келди. Биз немистерди каршы алдык. Немистердин танкалары көпүрөдөн өтүп жатты. Бизди талаага жайлаштырып, "аткыла!" деген буйрук беришти. Душман келди. Ошондо Белов деген старший сержант майдан талаасында өлдү. Взводдун командири Зубков деген лейтенант эле, ал мага буйрук берди: "Бооруң менен сойлоп барып, Беловдун комсомол билетин алып келесиң!". Мен Беловго жакын жерде элем, акырын жылып жетип, Беловго келсем, андан кан агып жаткан экен. Биздин ага чейинки согушка даярданганыбыз жалган экенин мына ошондо түшүндүм, эми адам өлдү, анык согуш башталган экен деп түшүндүм. Солдаттын жанында эки адрес болот: бири үйүнүн адреси, экинчиси кайсы бөлүктөн экендиги, ошолорду да кошо ал деп буюрду. Мен сойлоп жетип, комсомол билетин алдым, адрестерин да алдым. Немистер атып турду. Мен өлүктү үстүмө жаткырып коюп алдым. Кайтып артка сойлогонумда да өлүктү бир аз жерге кошо сүйрөдүм октон калкаланып. Кудайым мени сактады, немистердин огу жаныма эле түшүп турду. Билбейм канча сойлогонумду, мүмкүн, узактыр же аздыр, айтор өтө эле ыраак сойлогондой болдум. Бир заманда карасам, биздин взводдон эч ким жок. Мен акырын артка жылдым да, бир аңдан чыгып, ачык талаада качып жүрдүм.

Немистер окчачар менен атып турушту, октору күрөгүмө, шинелиме тийип турду. Ошентип, өзүмдүн взводум эмес, батальонду таба албадым. Биздин полктун башка батальондоруна туш келип, ошолор менен Неман дарыясынан өтүшкө туура келди. Өзүм сууда сүзүштү жакшы билбесем, бул суудан сүзүп өтүш коркунучтуу эле, ушундай шар аккан жерине туш келдик. Башка батальондун аскерлери сууга түшүп, замбиректерин атка сүйрөтүп өтүп жаткан. Көбү өттү. Өтө албай, чөгүп өлгөндөр да болду. Бир коммунист командир батальонго даттанып, мен сууда сүзө албайм, чөнтөгүмдө партбилет суу болот десе, ошондо берки командир "Сенин партбилетиңди...!" деп сөккөнүн да уктым.

Ушул сөздү уккандан кийин акырын сууну жээктеп кете бердим. Кетип бара жатып, суунун үстүндө кайыкчан литвалык адамга “кел” десем келбеди. Колумда ППШ деген 72 октуу окчачарым бар эле, анын ары жак, бери жагына аткыласам, келип, аркы өйүзгө чыгарып койду.

Жээкке чыккандан кийин өзүмдүн батальонумду таптым. Ушул батальон менен биз чыгышты карай эмес, түндүк-чыгышты карай качып жүрө бердик. Ушинтип август айынын аягына чейин согушка катыштым. Бир советтик танканы, бир советтик самолётту көрбөдүм. Ушундай башаламандыктын себеби эмнеде болду? Бизди аскерде жүргөндө чабуулга чыгышты үйрөтүшкөн, Кызыл армиянын трагедиясы бизге чегиништи үйрөтүшпөгөнүндө. Чегингенде башаламандык, ким кимди башкарат, ким кимдин командири, кайда баратабыз, ким менен согушабыз, - эч кимдин акылына барбады. Бир жерге барганда биздин батальондо 500-600 солдат болсок, бир жерде миңдеген аскерлерге кошулуп калабыз. Немистердин самолеттору асмандан бизге ок жаадырышат, октордон канчаларынын өлгөнүн көрдүм.

Качып отуруп, бир канча күндөн кийин Калинин облусуна келдик. 5-6 аскер бир үйгө келсек, 30 жаштардагы аял “Акмаксыңар, эмне үчүн согушасыңар? Коммунисттерден кандай жакшылык көрдүңөр? Ошолордун жыргалы үчүн согушасыңарбы?!” - деп 20 жаштардагы бизди сөгө баштады. Кийин ошол аялга жаныбызда сактап жүргөн тамактарыбызды берип, ысыттырып жедик да, ары түндүк-чыгышты карай жүрө бердик. Луговой деген биздин полктун комиссары бар эле, бизди өз алдынча топтоп, азырынча ушул куралдарыңар менен жүрө бергиле, согушка биз даярдана албай жатабыз деди. Беш-алты күндөн кийин биздин полктун командирин таптым. Луговой бизди аларга жеткирди. Бир дөбөгө чыгып, окоп казып, немистерге каршы ок ата баштадык. Немистер атчандары, жөөлөрү, танкасы менен эч кандай коркпостон, жылып келе беришти. Биздин окчачарлар анчалык алыс аталчу эмес. Мен да аттым, бирок ок жеттиби-жетпедиби, жыгылган немис көрбөдүм. Ушундай бир согушта биздин полктон 40-50дөй киши калганбыз. Командирлерибиз жок.

Полктун командири адъютантын жиберип, менин аты-жөнүмдү суратты. “Кожомбердиев Кудайберген - батальондогу кенже командирлердин курсантымын” десем, полковник “Жолдош Кожомбердиев, батальонду башкарыңыз, азыр немистер келет, атакага чакырыңыз”, - деди. Мен “Атакага!” деп чакырганда “За Сталина, за Родину вперед!” - деп окоптон чыктык. Ошондо биздин батальондун ичинде татарбы же башкырбы, 40тарга чыгып калган адам бар эле, ошол адам аркамдан чыгып келе жатып “За колхозы дебейсиңби” деди. Албетте, ал сөздүн маанисин кийин гана түшүндүм эмне үчүн айтылганын. Ошол жерден биз качып, Луговой менен токойго кирдик. Немистер эч кандай коркпостон, жайбаракат келе беришти. Бизге чегингиле деген команда берилди. Он киши Луговой менен бадалдардын арасына кирип жашындык. Жашынып жатканыбызда жаныбыздан немис мотоциклдери куралдары менен өтүп жатты. Биз кайда барышты, эмне кылышты билбейбиз. Батальондун комиссары Луговой бир чемодан ташып жүрөөр эле полктун командиринин жанында атка чегилген арабанын үстүндө. Ошондо биздин полктун байрагын алганын көрдүм. Арадан 2-3 күн өткөндөн кийин Луговой даарат кылып келемин деп бизден бөлүнмөкчү болду. Артынан карап турсам, ошол чемодандагы полктун байрагын алып, гимнастеркасынын ичине ороп алды. Мен ошондо түшүндүм мунун ою жаман экенин. Байрак өлсө полктун өлгөнү экенин курсант болуп жүргөндө

үйрөнгөн элем. Бир аз күттүк, бирок Луговой келбеди. Немис мотоциклдери жаныбыздан тырылдатып өтүп жатты. Полктун командири кайда кеткенин түшүнө албайм, жалгыз Луговойдун ушу байракты белине таңып, качканын көрдүм, биздин полктун иши бүттү деп ойлодум. Тамак-аштын түгөнгөнү качан...

Туткунчулуктун тирүүлөй тозогу

Биз тамактын айынан токойдон чыгып, бир кыштакка киргенибизде колго түштүк. Жашыл кийимчен аскерлер бизди тегеректешти. Испандардын "Көгүлтүр дивизия" дегени бизди туткундаган, анан немистерге өткөрүп беришти. Немистер бизди бир лагерге алып барып тыкты. Кечке лагерге туткундар толду. Түнкүсүн жамынып жатаарга көбүбүздүн тыш киймибиз жок, биринчи эле согушкан жерде калган. Түндүктүн ырайымсыз суугу күн баткандан эле титиретет. Көптөн бери артка ачка чегингендиктенби, же тамак-аштын лагерде өтө тартыштыгыбы, туткундардын баары арык, кээсинин басууга дарманы да жок. Тамак алыш үчүн күн чыга идишибизди кармап, катарга тизилебиз да, адамдын көптүгүнөн түш оой араң жетебиз. Күндөн күнгө турмуш оорлоду. Адамдын саны да көбөйгөндөн көбөйдү. Тамактын жетишпегендиги тууралуу ооз ачсаң, таяк жейсиң. Арабыздан немисче сүйлөп, немистин камчысын чапкандар да чыкты. Алардын кордугу немистердикинен ашса ашат, кем эмес. Айтор, бу жерде таяк менен богооз сөздүн күнү тууду. Күндөрдүн биринде сегизден катарга тизип, мал айдагандай кылкылдатып, туткундарды белгисиз тарапка айдады. Күнүнө 30 чакырымдан тындырбай жөө айдайт. Мурда берип жүргөн ысык суу тургай, эми ичээрге муздак суу да жок. Баса албай, артта калгандарды атып таштап кете беришет. Он күнчө жүргөндөн кийин Латвияга кирдик.

Суук. Түнкүсүн шинелдери бар эки кыргыз жигит мени ортолоруна алып жатпаганда тирүү калаарымды кудай билет эле. Ээн талаада бир казармага камашты. Тамакты беш чакырымдай жерге айдап барып, катарга тизип, өзөгүң карарганча күттүрүп, анан бирдеме жалмалаткан соң, кайра артка айдап жөнөшөт. Жолдо келе жатканда картошканын аңызынан бирин-экин үшүгөн картошканы сабагы менен жулуп алсак, багыбыз ачылгандай сүйүнөбүз. Сепилге барганда бышырып жеш үчүн жыгач-жугач термелейбиз. Кокус картошканы же жыгачты катардан чыга калып теребиз дегендер болсо, кайтаргычтар атып салат. Деги койчу туткундагы азапты! Немис аскерлери бир итти атса, ит каңшылап, адамдарды көздөй чуркаганда өлө элек итти басып калганыбызчы! Жүздөй туткундун арасынан тоңдук бир жигит иттин шыйрагын жулуп чыгып, ошол шыйракты куйкалап, беш-алтообуз сорпо кайнатып ичип жыргаганбыз.

Ачкачылык адамды намыстан ажыратып, арсыз кылып салат. Бир тамдын үстүндө отурган немис аскерлери туткундарга нан ыргытты. Туткундар нан талашып, төө бастыга түштү. Оозго нан жетпейт. Абадан нанды бир кол тосуп алса, аны экинчи кол жулат, анан үчүнчү, төртүнчү кол... күкүм да калбайт. Жерге түшкөн нандын артынан кошо жыгылып, топуракка аралаштыра болсо да жалмап калайын дегенге жалматтырышпайт. Немистер болсо моокуму кана каткырып, нандан улам ыргытып коюп турушту да мазактап. Вильнодогу лагерде турганыбызда ачкалыктын айынан кийин оюн-зоок куруш үчүн көйнөгүбүздүн ичине колубузду салсак, битке толгон, ак кагаздын үстүнө

биттери бизди коюп, ортосун сызып, кимдин бити биринчи чектен чыгат деп бит жарыш уюштурган күнүбүз да болду.

Казак туугандар 40-50 киши, өзүлөрүнчө бөлмө алышкан. Арасында сабаттуу адамдары бар болсо керек. Анда-санда баш багып карасам, казактардын жомок, уламыштарын айтып жатканын угаар элем. Бизди казак туугандар тууганбыз деп айтышпады. Мен мурун бизге боор тартышат, агалык кылышат деп уккан элем. Ооба, аларды айыптай албайм, согуштук туткунда болгондон кийин ар ким өзүнүн күнүн көрүштүн аракетин кылышты да.

Вильнодогу аскерий казармасында турганыбызда орустардын генералдары туткунга түшкөн экен, ушул генералдарга эркиндик берип, тротуарларда жүрүшөт экен. Узун бойлуу генералдарын көрдүм, кийин сураштырып көрсөм, Власовду Вильнодогу лагерде кармаган экен, кийин аларды алып кетишти. Кимди кайда алып кетти - аны бир кудай өзү билет. Бизди ошол казармадан чыгарып, Ново-Великие деген шаарчада аскер аттарын сактап турган эски сарайга алып келип камашты. 40-50 миң адамды темир зым менен оролгон тордун ичинде сакташты.

Туткундан кутулуунун амалы - качуу

Ошондо оюма качыш келди, жыртылган каптарды, чүпүрөктөрдү жыйнап жүрө бердим, арадан бир канча күн өткөндөн кийин ошондогу кыргыздар менен кеңешип, качпасак өлөбүз деп айттым. Ошондо Финляндия согушуна катышкан бир кыргыз бар эле, ага таклип кылдым. Жаныбыздагы кыргыздар бизди ала кеткиле, биз да качалы деп өтүнүштү. Мен алардын өтүнүчтөрүнө ыраазы болбодум. Көп качсак колго түшүп, көбүбүз өлүп калабыз, өлсөк да аздан өлөлүк, биздин да кутулуп кетээрибиз арсар деген пикиримди айттым. Алар макул болушту. Ушу кочкорлук жигит бар эле орусча менден жакшыраак билген, аскердик милдетти менден илгери аткарган жигит тың көрүндү. Ушу жигит менен соңку жылдары байланышка кирдим. Ошол тууганым бир лагерден качканыбызды өзү далилдеп, кат менен кабар берди. Көрсө, бүтүн туткунга түшкөндөр лагерлерге, түрмөлөргө салынбаган. Кандай бир себеп менен, кандай бир жол менен анын тирүү калганына азыр да көзүм жетпейт. Анын маган жазган каттары, менин аган жазган каттарым архивимде сакталып турат. Келечекте согуш туткундарынын тагдырына кызыккандар болсо ошолордон үйрөнөт деген үмүттөнөм.

Мына ошентип, жамгыр жаап турганда ушу жыртылган каптарды, чүпүрөктөрдү зым темирдин үстүнө салып, качып чыктык. Бу, менимче, ноябрдын соңу, декабрдын башы болуш керек. Талаага чыкканда жарты кар баскан капусталарды көрдүк. Ачтык адамды эмне гана жедирбейт! Кээде басып, кээде чуркаса да, чарчоо билбей, тоңгон капустаны кемирип жеп бара жаттык. Караңгыда алды жактан дүкүйгөн караан көрүндү. Үй экен, терезесин каксак, дабыш жок. Дагы каксак, терезеге бир эркек киши келип:

-Кимсиңер? - деди.

Биз лагерден качканыбыз тууралуу, ачка экенибизди шыбырап айтып бердик.

-Канчоосуңар? - дейт үй ээси.

-Экөөбүз, Вaleyка лагери бу жерден алыспы? - деп сурасак.

- Бир жарым чакырымдай болот го, - деди үй ээси.

- Араң элеби?

Биз таң калдык, же айланып эле жүрө бергенибиз белгисиз. Үй ээси жарыгын тамызпастан айран, нан берди.

- Чырак күйгүзсөк, отту көрүп, жетип келишет. Үйдүн артынан түз баса берсеңер, кыштак бар, эли жакшы, мүмкүн, силерге жардам кылаар, - деп жөнөтүп жиберди.

Таң атып, үйлөрдөн түтүн чыга баштаганда кыштактын четиндеги үйгө келдик. Андан курсактарыбызды тойгузуп, аскер кийимдерибизди эски-үскү жөн кийимдерге алмаштырып беришти. Эмнеси болсо да туткундан качкандарга колунан келишинче жардам бере турган адамдарга туш болдук. Эми туткун азабынын соңунан качкын азабы башталды. Кыштын суугунда күндүз токойдо темселеп жашырынып жүрүш деле, немистер басып алган чоочун кыштактардагы белорус, поляктардан түнкүсүн келип, тамак-аш сурап жан багуу деле эки качкын үчүн алда канча кыйын, коркунучтуу экенине көзүбүз жетсе да, далай күндөр бою бөлүнүп кетпей, чогуу жүрдүк. Немистер, полицаилар жок кыштактарда дыйкандардын отунун жарып, ишин жасап, чыгышты карай жол тарта бердик. Ишин иштеткен дыйкандар тамакка тойгузуп, түнкүсүн үйлөрүнө, болбосо сарайына түнөтөт. Бир үйдө эки кишиге орун жок экенин айтып, алсыздыгыма боору ооруса керек, мени алып калышты. Ал эми кочкорлук жолдошум башка үйгө кетти. Мен үйүндө калган дыйкан бечаранын беш-алты баласы токойдун арасында болчу. Эртеси: “Мында калба, азыр немис аскерлери, полицаилары келип калышат, сени көрсө качканыңды билип коюшат. Аларга кармалсаң, атып салышы мүмкүн”, - дешти.

Андан качып, дагы бир айылга келдим. Жолдошум келбеди. Көрсө, кийин келген экен. Арадан бир канча жумалар өттү. Бир кыштактан бир кыштакка өтүп отуруп, Стефан деген жашабыраак калган дыйканга туш болдум. Сылтып басканы болбосо, жаны тынбаган чарбачыл, оокатка тың, жылдыздуу киши болуп чыкты. Жалгыз уулу Сибирге айдалып кетип, аялы экөө эле экен. Ошентип, Стефандын үйүндө калдым, отунун жарып, көрсөткөн жерге көтөрүп барып, ирет-ирети менен жыйып, малын багып, чөбүн туурап, сугарып, күн өткөрө бердим. Бирок менин иштегендерим Стефанга жакса да, катынына жакпады. Стефан маган боору ооруйт, түндө чөптөрдүн арасына барып жатканымда одеял алып келип берсе, артынан аялы ачууланып келип, одеялым бит болот деп, колунан жулуп кетет. Тамак-аш бергенде да кемсинтип босого тарапка отургузат. Өздөрү эти менен чай ичип отурушат да, мага картошка менен суу берет, мен ага да ыраазымын. Куу кекиртектин айынан буга окшогон кемсинтүүлөргө чыдабаска арга жок. Туткун деген сөз кордук экенин кыргыз эпосторунан окуган элем. Эр-Төштүктүн жер алдына кирип, ач болуп көргөн кордуктарын көз алдымдан өткөрөөр элем.

Кыязы, мен курактуу болсо керек, мага окшогон уулу 1939-жылы Польшаны фашисттик Германия менен Россия бөлүп алгандан кийин Советтер Союзуна туткунга түшкөн уулу Сибирдин бир жеринен ата-энесине кат жазган.

Стефандын аялы мени кордогондо Стефан аялына айтканы:

- Сен адилетсиз кылып жатасың. Сенин уулуң да Сибирде туткунда. Уулуңа да ушундай мамиле кылса, эмне деп айтат элең? - деп бир аз каккан болот.

Бирок аял өз билгенин кылат. Турмуштун кандай катаал экенин ушу жерден да көрөсүң. Картошка казып жүргөн элек, немистердин жыйырма-отуздай самолёттору үстүбүздөн өттү. Анда Стефандын аялы маган карап:

- Эй кызыл аскер, эй коммунист, эй азиат, бүгүн Москваң кыйрайт! - деп ачууланат. Стефан болсо сөз чыгарбайт. Поляктардын бизди кордоп сүйлөгөн сөздөрү: коммунистер, комсомолдор, холера, большевик эле. Холера эң начар оору экенин билесиздер. Кем адам болгонунду ушундайда сезесиң.

Ушинтип бир топ күн өттү. Жалданып иштегендердин аялдарына этимдин кирдегенин, бит басканын, түнкүсүн уктай албасымды, Стефандын аялынан коркконумду айтсам: “Токойдон отун көтөрүп кел, мончо жагам, көйнөгүңдү чеч, сууга кайнатып, биттен куткарамын”, - деп жардам берди дагы бир полячка. Мына көрүңүз, кандай түрдүү мүнөздүү адамдар бар экенин. Кыштактагылардын баары менен ынак тааныш болуп калгандыктан, мага боору ооруган бирөө: “Уулум, минтип жүрө берсең, бирөө болбосо бирөө полицайга айтып коёт, кеткин,” - деди. Ошентип, ал кыштактагылар менен коштошуп, ар кими азык-түлүк беришип, кээде келип, түнөп кетип жүр дешти. Алардын болжолунда кайсы кыштактарда полицайлар, немистер жоктугун айтышып ажыраштык.

Ноябрдын орто чени. Кыштактан-кыштакка кыдырып, күүгүм киргенче токойдо ээндеп жүрдүм. Караңгы киргенде токойдон талаага чыгып, жолдо баратсам, алдымдан арабада келаткандардын добушу угулду. Жакындаганда “токто!” деп кыйкырганды угуп, жүрөгүм шуу дей түштү. Токтобоско арга жок, арабада автоматчан полицайлар экен, алар кармап келип, сурак жүргүзүштү. Мен лагерден качканымды айттым.

- Эмне үчүн качтың?

- Ачкачылыкка чыдабай, - деп чынын айттым.

Полицайлар өздөрүнчө сүйлөшүп, анан комендатурага телефон чалышты, бир жаш полицай, арабакеч чал үчөөбүз бир жакка жөнөдүк.

- Мени кайда алып бара жатасыңар? - деп сурадым.

- Ошмуяны деген бир кичине калаа бар, ошого жеткизебиз. Коркпо, аякта туткун аз, тамак берет, иштетет, - деди жаш полицай.

Кышында калчылдап, муздак сарайларда жашырынганча, жылуу түрмөдө отурган жакшы да, а жаз чыкканда качсаң бир жөн, бадалдын түптөрүнө конуп-түнөп жүрө бересиң деген ойго келдим. Жолдогу бир кыштактан өтүп бара жатканда: “Түрмөгө жеткенче нан-пан жыйнап алсам кантет?” - деп жаш полицайга кайрылсам, ал макул болгондой арабакеч чалды токтотту. Он-он беш минутанын ичинде үйлөрдү кыдырып, бир килодой эт, он килодой нан чогултуп

алдым да, берген адамдарга кайра-кайра алкышымды айтып, арабага келип отурдум. Кечке жуук Ошмуяны калаасына келип, жаш полицаи комендатурага өзү алып кирип, маган берген суроолорго өзү жооп берип, качкынды өткөрүп алдык деген кагазын алып, чыгып кетти.

Дубалдары таштан салынган түрмөгө алып кирээрдин алдында жолдон чогултуп алган нанымды бирден сындырып көрүп, ар бирин көзөп текшерип, анан камерага киргизишти. Камерадагы он кишинин баары качып колго түшкөндөр: "Кайдан качтың, кантип кармалдың?" - дегендей суроолорун жаадырып бүткөн соң, ар кими канткенде кармалбай калат элем деп, өкүнө башташты. Арабанын үнүн укканда эле кайра токойго кире качпай деп мен да өкүнүп, бармагымды тиштеп отурдум. Кайта туруп өкүнгөндө не пайда, атып салышпаса эле болду, кудайымдын жазганын көрөөрмүн деп өзүмө-өзүм кайрат кылып, отургандарга ала келген наным менен этимден таратып бердим. Кечинде жумуштан дагы беш киши келди, бир камерада эми он беш адам отурабыз. Бирок лагерге караганда бул жерде бир топ эле өйдө, тамагы дурус. Эки жумада бир мончого түшүрүп турушат. Бош учурларыбызда домино ойнойбуз. Тыштан иштеп келгендер кээде нан ала келишет, аны бөлүп жешебиз. Камерада калгандарды күнүгө жарым саат таза абага сейилдетет.

Түрмөдөгүлөрдүн саны көбөйсө, концлагерге кайта айдап кетет деген күбүр-шыбыр сөздөр жүрүп жатты. Лагерге түшкөнчө кайра качып кутулууну ойлодум. Бирок бу жерден качыш мүмкүн эмес, түрмөнүн бийиктиги эки-үч метрдей, башка амал издеш керек. Декабрдын он экисинде жүздөй туткунду ишке айдап чыгышты. Немистердин танкалары өтүп, таш жолдорду бузган экен, ушуларды түзөттүрөбүз деп, жол түзөтүшкө алып чыгышты. Биринчи Вильнодогу туткун лагеринен качсам, эми бул жерден качыш керек деген ой менен иштеп жүрдүм. Бизди айдап келген полицаилар суук болгондуктан, от жагып, оттун жанында жүрүштү. Бир убакта менин жанымдагылардын бири нан көтөрүп келе жатканын көрүп калдым да, нанды кайдан алганын сурасам, жол түзөтүп жаткан еврейлер берди деди. Ушунда көрдүм еврейлерди да бизге окшотуп жол түзөтүшкө алып келгенин. Аркасында сары жылдыз чапталган, көрсө Давиддин жылдызы экенин кийин билдим. Акырын-акырын сакчылар узап баштагандан кийин маган да нан, сүт беришти.

Таламайдын так түшүндө мен "качам" десем, алар "кач" дешти, "айтпайсыңарбы?" десем "жок, айтпайбыз" дешти. Тумандуу күн эле. Кар баскан токойго кирип кеттим да, бир-эки чакырымча алымдын бардыгынча чуркап бара жаттым. Артымдан куугун сезилбейт. Ошентип, экинчи ирээт боштондукка чыктым. Кетип баратып, бир кичинекей арыкта суу агып жаткан экен, жаза басып алдымбы, же алымдын жоктугунанбы, айтор, сууга түшүп калдым. Көрсө беш-алты метрден кийин көпүрө деле бар экен. Калтырап-титиреп, шөмтүрөп суудан чыксам, бир поляк кар күрөп, короосунун жанында жүргөн экен. Бу Белоруссияда тамак бышыра турган мештери бар, мештерин дубал катары салышкан, үстүнө жатып ысынышат экен. Мени ошондой мештин үстүнө жаткырып кургатышып, тамак-аш беришти. "Биздин айыл жол үстүндө да, кала албайсың, европалыктар болсо сакташыбыз мүмкүн эле, а силердин башка элден, башка жерден экениңерди билет да, анан бизди дагы жазалашат. Андан көрөкчө бул жерден 40-50 чакырым жерде Польшада мусулман мечиттери бар, диндеш катары саган жардам көрсөтөөр", - деп айтышты.

60 чакырым басыш үчүн көп күндөр өттү. Акыры поляк татарлары жашаган кыштакка жеттим. Жеткенимде мусулман баласы экенсиң деп тамак-аштарын беришти. “Бирок сенин бул жерде жашаганың болбойт, биз дагы жол үстүндөбүз. Эртең жума намаз, мечитке кел”, - деп чакырышты. Жума намазга кетип бара жатканда орто жашар татар бир чака суу алып келип, сарайына койду. Аны менен жакшылап жуунуп, мечитке барганыбызда адамдар толгон, бут кийимдерин тышка калтырып, намазга олтурушту. Намазга олтурганда бала чагым эсиме келди. Орозобу, Курман айт бекен, биз - тоңдуктар дагы Корумдуда бир байдын салган үйү бар экен, ошол үйдүн тегерегине келип, намаз окучу элек. Ошондо балдар аркада олтуруп, дүйнөдө диний адам кандай ар-намыстуу, ыймандуу болушу керектиги туурасындагы молдолордун сөзүн угар элем. Так ошол сөздөрдү арадан көп жылдар өткөндөн кийин Польшадагы татар имамынан уктум. Татарлар дагы маган жол көрсөтүштү. Алардан согуш Москвага жакын жерлерде жүрүп жатканын билдим. Кандай да болсо өзүбүздүн аскерлерге кошулсам деген тилек мени азгырар эле. Поляк татарлардан жакшы сөз, жакшы тилектерди угуп алып, дагы чыгышты көздөй сенделип жүрө бердим. Кыштактан кыштакка, үйдөн үйгө тентиш, албетте, кордук, бирок түрмөгө, концлагерге караганда эркиндик аты бар да.

Дүйнөдөгү зор кыйынчылыктан ачкалыктын кыйынчылыгы оордур. Аны башынан өткөргөндөр билбесе, башка билбес. Кээде кыштак четиндеги жалгыз үйдөгүлөр ишин иштетип, айталык, үй ээси өзү мененби, же уулдары мененби, токойдон отун алышып кел деп жумшашат. Белчеден кар кечип, суу болгонума, кара терге түшүп кыйналганыма кайыл, ичээр ашты, жээр нанды сурап таппай, иштеп тапканыма төбөм көккө жетип, өзүмдү-өзүм киши катары сезем. Жакшы иштегениме ыраазы болгон үй ээси суук сарайга барып жат дебей, үйүнө түнөтөөр деген ойдо колумдан келишинче иштейм. Токтогон жерлеримде ылайыгы келсе үйгө кат жазып, согуш бүткөндө салып жиберсеңер деп, кат таштап кетип жүрдүм. Бирде болбосо, бирде кабарым жетип калаар деп, өлбөс үмүткө бел байлайт да адам чиркин. Белорустар жакшы калк, иштегенимде тердеп-кургап кыйналганымды, алсыздыгымды көрүп, кээси боор ооруп, жеңил иш беришет. Тетири баратсам, полицаиы жок кыштакты көрсөтүп, жолумду түздөп коюшат.

Батыш Белоруссиянын токой арасындагы Юровщина деген айылына келдим. Бүтүн айланасы токой, токойдун арасында 30-40 үй-бүлө жашайт экен. Ал үй-бүлөнүн малдары бар, уй, жылкы, чочко, койлорун үйлөрүндө кармашат, чөп чаап жыйнап алышкан, турмуштары ушундай жакшы көрүндү маган. Андрей деген жигит менден улуураак болсо керек, бала-чакалуу эле. “Сени биздин айылга калтырабыз, менден тыңыраак жашаган орто чарбалуу адамдарыбыз бар, жол узак, биздин айылда кала бер”, - деп кеңеш берди. Кечинде бул айылдын адамдары бир үйгө чогулуп отуруп аңгемелешет, анысы-мунусун, уккан-көргөндөрүн айтышып, маалымат жыйнашат экен. Мен да ошол адамдардын арасына барып олтуруп, алардын турмушу менен тааныштым. Уулу поляк аскерлеринде болуп, немистерге туткунга түшкөндөрү да бар экен, мага боорлору оорудубу: “Биз сени айылга калтырабыз, малыбыз бар, калкыбыз ушундай жакшы калк, биздин балдарыбыз да немистерде, же Россияда туткунда, аларды эскеребиз”, - деп жылуу сөздөрүн сүйлөштү.

Мени Юровщинадагы Прокопий деген тыңыраак жашаган адамдын үйүнө алып

барышты. Прокопий мындай кечелерге келбеген, өз иши менен алек болгон киши эле. Окуган, ар нерседен кабары бар. Анын иниси немистерге туткунга түшкөн, анын Агата деген аялы бар экен. Мен анда көп убакка калдым да, бүтүн алардын дарттарын үйрөндүм. Прокопийдин карындашы 1916-жылдагы биринчи дүйнө согушуна катышкан, окоп казып жүрүшкөн биздин түркстандыктар менен таанышкан. “Биз силердин калктар менен таанышпыз, саган окшош адамдарды көргөн элек”, - деп мени күлдүрөөр эле. Прокопий Сергеевичтин үйү кең, маган бир такта коюп, матрац беришти. Кирымди жууп, киймим таза, курсагым ток. Эртең менен эрте турам, айылдагылар уйларын айдап, токойдун жээгине жеткиришет. Мен аларды айдап, токойдун арасына киргизем. Ошентип күндөр өтө берди. Согуш уланууда. Батыш Белоруссияда немистер менен иштеген белорусстар газета чыгарышат экен. Ушул газеталарды айылдарына алып келип таратышып, согуш кай жерде жүрүп жатканы тууралуу кабар берип турушат. Мына ошондо алардын “Ни хай тибе белорус” деген ырларын үйрөндүм. Алар аркылуу согуш кайда баратканын, кимдер жеңип, кимдер жеңилип жатканы тууралуу кабарым бар эле.

Уй багып жүрүп, талдын кабыктарын сыйрып алып, чабыра өрдүм, чабыраларды уйдун ээлерине берип, алар мага көйнөк, батинкелер берип турушту. Белорус калкы ар убак согуш жолунда болуп, көп кордук көргөндүктөн, көп азапка чыдаган калк экенин ошондо үйрөндүм. Араларында анчалык көп окуп жетишкен адамдары болбосо да, китеп жыйнаган, андан-мындан маалымат алган адамдары бар эле. Бир күнү Тургеневдин романын алып келип берди. Мына ошондо Тургеневдин китептери менен тааныштым. Алар Молодечная шаарына жакын болгондуктан, Молодечнаяга барып кабар алып келишчү. Кечкисин жыйылып отурушканда ким кайда барганы, Молодечнаядагы немистердин көп аскерлери чыгышка кетип бара жатканын көргөнү туурасында айтып беришер эле. Алардын көп сөздөрүнө түшүнбөсөм да, алар бир аз орусчалаштыраар эле.

Юровщинада жашаган күндүн акыры да келди. Бир күнү кыштакка немистердин жазалоочу отряды келет да, чамасы, элдин жүрөгүнүн үшүн алуу үчүнбү, бир жесир аялды эгин төккөн эмес деген шылтоо менен үйүн өрттөштү, дагы бирөөнү партизандарды жашырып жүрүшкөн деген күнөө коюп, аялы-эри экөөнү атып салышат. Аларга кошуп тентип келаткан эки орус качкындарын да атып кетишет. Көп өтпөй партизанбыз дегендер пайда болду. Экөө мени мурунтан тааныган, ушу чөйрөлүк немелер. Бири өзүн командир дайындап алган, экинчиси Юровщина кыштагынын жаз-жай айларындагы уйчусу. Дагы беш-алты жигит. Мени алар атайы издеп келишкен. Колума мылтык беришпей, чаналарына отургузушту да, күүгүмдө кыштактан чыктык. Мен жашаган үйдүн ээси мага тамак-аш, кийим-кечек берип узатышты. Булардын максаты түндөп жүрүп, Батыш Белоруссиядан Чыгыш Белоруссияга жетиш. Узак жолдо көрүнгөндү талап-тоноп отурушту. Чанага чеккен аттар чарчаганда аракка алмашып ийип, ордуна башка бирөөлөрдүн аттарын кошуп алып кете беришет. Деги эле жакшы жылкыдан кыя өтүү жок. Менин энчиме бир бээ тийди. Эч ким кың дей албайт, кың десе атып салуудан кайра тартпайт. Жолдо маган окшогон төрт-бешөөнү дагы кошуп алышкан. Канча бир күндөн кийин Чыгыш Белоруссиядагы бир кыштакка жеттик. Өз калкыбызга келдик, эми коркунуч жок дегенчелик кылып, үй-үйлөргө тарап кеттик. Мени 11-12 жашар кызы экөө жашаган бир аялдыкына калтырышты. Аялдын эри согушка кетиптир. Үйдө кол

арага жарактуу эркек жок, же күч унаасы болбосо, булардын турмушу өтө эле оор экен. Кыйналып жашаса да аялдын адамгерчиликти, жашырбай айткан сырына ыраазы болуп, маган тийген энчи - кула бээни таштап кетүүнүн амалын ойлоп, сулудан жем жедирип, суу ичирсем, бээ аксап калды. Ойдо жок жерден бээлүү болгон бечара аял кызы менен мени кучактап алып, ыйлап коштошту.

Партизандардан качканда

Акыры токойдогу партизандардын чоң тобуна да жеттик. Анда чатырлар, топ-топ болуп жүргөн адамдар, аскерче кийинишпесе да, аскерчесинен “жолдош” деп кайрылышат. Аттар тартиби менен байланган, эттер илинүү. Айтор, уюшкандыкты байкадым. Менин командириме бул жер жакпадыбы же башка себеп болдубу, айтор, тез эле батышка жол тарттык. Ошентип, кайра батышты көздөй жөнөп баратып, бир кыштакка келгенде мага атты чанасы менен кайтартып коюп, командир адатынча жан-жөкөрлөрүнүн коштоосунда жакшы үйлөрдүн бирине кирип кетишти. Ошондогу партизандардын кылыктарын көрүп, ушундай көңүлүм айнып, кандай да болсо булардан кутулуш жолун ойлонуп жүргөн элем. Ошол күнү чананы айдай качтым. Атым да алкынып тың. Кийим бүтүн. Башка кыштактагы бирөөгө чанасы менен атты таштадым да, жөө кеттим.

Нечен күн-түндү өткөрүп, бир үйгө туш болдум, үйүнө кирсем, алар маган тамак беришти, тамак ичип отурсам, чоочун партизандар келишти. “Партизандарды издеп жүрөм” дегениме ишенишип, өздөрү менен кошо алып кетишти. Командири өзүнө-өзү Сулико деген ат коюп алган кавказдык, бирок кайсы улуттан экени белгисиз, түк да сүйлөбөгөн неме экен. Өтүгүн тазалаган еврейи бар, ал үчүн ошол еврейи сүйлөйт. Командирдин ичкени арак, жегени эт. Булар мурдагы “партизандардан” да өткөн эргулдар экен. Тегеректеги кыштактардын мал-жанын отоп бүтүп, эт-ашты алыскы кыштактардан алып келе башташыптыр. Бир саам Сулико жети-сегиз кишиси менен барып, кыштактагы дыйкандардын уйларынын баарын атып, этин чанага салып кетишти буюрат. Бир кыз “жалгыз уюбуздан бөлөк эч нерсебиз жок, тийбегиле” деп чыркыраса болбой, бечаранын чоң энесин жылаңайлак карга тургузуп коёт. Ошол түнү кайра келе жатканда артта калдым да, башым оогон жакка атымдын оозун буруп, тигилерден да кол үздүм. Бир канча жуманы темселеп өткөздүм. Куралчан кыштактан кыштак кыдырып, уурданып жүрө берип, акыры же немистердин, же полицаилардын, же жогорудагыдай кудайдан жөө качкан “партизандардын” туткунуна түшөөрүм шексиз. Атты эбак таштагам. Жөө, курсагым ач.

Полициалардын кордугу

1943-жылдын 23-апрелинде бирөөнүкүнөн тамак ичип, түнөп калдым. Үйдөгү аял төлгө ачып: “Бүгүн “казённый домго” туш болосуз, сиздин тагдырыңыз өзгөрөт, океандын ары жагына кетесиз, сиздин бактылуу номериңиз 58”, - деп айтты. Төлгө төп келип, ошол эле түнү Литва полицаилары үйдү тегеректешти да, “чык, болбосо гранат таштайбыз” деп бакырышты. Үйдөгү аялдар “чыкпасаң бу шерменделер баарыбызды жардырып өлтүрөөрү бышык” деп жалбарышты. Колумдагы саатты төлгө ачкан аялга чечип бердим да, тапанчаларды чакадагы сууга салып, бир мылтык бар эле, ошол мылтыкты көргөзүп, колумду көтөрүп,

тышка чыктым. Полицайлардын бири гранаттын сабы менен менин кашымды канжалата жара муштады. Дагы ура турган болгондо экинчи полицай урдурбай арачалап калды. Анан үйдүн ээсин сыртка сүйрөп чыгып: “Сен эмне үчүн мунун башын балта менен жара чаппай, үйүңө түнөтөсүң?” - деп сабады. Бечара “мылтыгынан корктум” деген шылтоону айтып, эптеп аман калды. Үйдүн ээси экөөбүздү арабага отургузуп, чынжыр менен таңып, баягы Ошмуяны түрмөсүнө алып барып камашты.

Немис офицери сурак жүргүзө баштады. Убагында бул түрмөдөн качканымды билдирбес үчүн атымды өзгөртүшкө туура келди. “Асанов Кадырмын” дедим. Бул ат менен дагы далай сурактан өттүм. Камерада 23 киши. Кашымдын жарааты ириңдеп күчөп кеткен. Мурда санитар болуп иштеген бир жигит жараатты чай менен жууду, ылаажы болбогондо “ыйла” деди. “Ыйлагым келбесе, кантип ыйлайм?” десем, “ыйлагың келбесе да ыйла” дейт санитар. Кыскасы, көзүмдүн жашы менен жууп отуруп, жараатымды айыктырып берди. Андан башка дары табыш мүмкүн эмес эле. Литвалык солдаттар, албетте, биз окупанттык аскер болуп келгенде калган өчтөрүн бизден ала баштады. Мени эки жаш солдат суракка алып, оң колун көтөрүп бетке урганда башка тарабына карасам, башка колу менен келип согот. Арга канча, аскер болгондон кийин бардык кордукка чыдайт экенсиң. Ошондо экинчиси сен аны ура бербей, булар аскер буйрук менен иштеген адамдар деп аны токтотконго аракет кылат. Ага болбой ачуусу келгени “булар - сталиндик бандиттер” деп келип дагы урат. Ошол Белоруссиядан алган белги азыркыга чейин сакталды. Кийин Вильно шаарындагы Гестапонун колуна өткөрүп беришти. Жалгыз кишилик камерага камап, эртеси суракка чакырды. Келсем, литвалык кыз: “Өмүр баяныңды кыргызча айт”, - деди. Айтып келатып токтоп калсам эле, “токтобой айт” деп кыйкыра берди. Үчүнчү күнү немис генералы орус тилмеч аркылуу сурак жүргүздү, канжалата сабады. Кайра-кайра сабашат. Төртүнчү күнү өтүгүмдү чечип алышып, бутума жыгач кепин кийгизип, дагы сабашты. Гестаподон кийин бу түрмөгө качан, кандайча келгеним эсимде жок.

Көзүмдү ачсам, бир поляк киши оозума кашык менен суу ичирип отуруптур. Ошондон баштап он бир айлык өмүрүм ушул түрмөнүн бир кишилик камерасында өттү. Түрмө үч кабат. Ар бир кабатта жыйырма алтыдан камера. Меники эң четки 26-камера. Отургучка чыгып, моюн созсом, тыш көрүнөт. Куштардын учуп-конуп эркиндикте жүргөнү суктандырып, көңүл жибитет. Күндөрдүн бир күнүндө түрмөдөгү туткундарга эмнегедир китеп таратып беришти. Немистердин ал эмне максаты белгисиз. Мага Чеховдун “Степь” повести тийди, түшүнбөсөм да кайра-кайра окуй берип, орусча үйрөнүүнүн алгачкы кадамын тагдыр ушинтип түрмөдөн баштатты. Кийин адамдар толо баштады. Бир кишилик бөлмөгө эки кишиден отургузушту. Ошол жердеги поляк патриоттору немистерге каршы чыккандыктан, аларды алып келип, биздин үстүбүзгө кошуп отургузушту. Ошондо менин жанымга алтымыштан ашып калган, мүмкүн, жетимиштерге баргандыр, Главдин деген поляк патриотторунун бири отурду. Ага жума сайын үйүнөн тамак-аш жеткирип беришет. Ал маган да берет. Тамак бергенден эмес, анын жолдоштук мамилесинен туткундагы бир тилектеш, бир максатташ адам экенин билдим. Анда-санда ушул түрмөдө отурган уулу да атасын көрүшкө келээр эле. Анткени, булар бир убакта Варшава менен Вильно ортосундагы транспортту тейлеген белгилүү адамдар экен.

Күндөр өтө берди. Күнүгө жарым сааттык сейилге алып чыгышат. Бизге окшогон элсиз-жерсиз адамдарга тыштан бир аз нан, жемиштер беришет. Фронтто болуп жаткан окуяларды жаңы келген адамдар айтып беришет. Кызыл Армия эми чабуулга өттү, немистердин абалы начарлады, кудай буюрса, биз келечекте бул түрмөдөн чыгып, элибизге кошуларбыз деген үмүт пайда болду. Главдин кырыныш үчүн усталарын алып келген, анын бирин жыгачка ороп, сакалымды кырып жуунуп, күндөрдү өткөрөбүз. Бизге берген жергиликтүү калктын сокмо сүлгүлөрү бар, аларды сөгүп, жип кылып кайра өрмөп, узартып туруп, бизге тамак-аш бергенде кагаз түшүп калса, ошол кагазды жипке байлап туруп, астыңкы катардагы бөлмөлөргө түшүрүп, нан сурайм. Түшкөн жипке нан байлап беришет, аны тартып алып, бөлүшүп жейбиз. Албетте, ал күн сайын болчу иш эмес. Ар кимдин жырттык байпагын чогултуп, түнү бою жамап, эртеси акысына нан алып да жеп жүрдүк. Главдин менин кылгандарыма таң калат: “Күн көрүштүн аракети үчүн адамдар не гана кылбайт, ушундай кылыш керек”. Кээде түрмөдөгүлөрдүн айрымдарын түн ичинде бир жакка алып кетип, кайда, эмнеге алып кеткендерин эч жан билбейт. Токойго алып барып, атып салышчу имиш.

Батышкы карай бет алуу

1944-жылдын 22-февралында түрмөдөгүлөрдүн көбүн тышка чыгарып, караңгыда бир жакка жөө айдап жөнөштү. Аتكаны алып бара жатышат деп туткундар арасында ич ара сөз болуп, жашоодон үмүт үзүлүп бара жаттык. Тегерете куралчан немис аскерлери курчаган. Ажаан иттер. Темир жолдон поездге салышты да, Батышты карай бет алдык. Жолдон улам туткундар кошула берди. Отураарга орун жок. Жолдо кургак тамак беришет, суу жок. Даарат ушатпасын деген кордук болуш керек. Германияны аралап бара жатып, вагондон Берлинди көрдүк. Францияга өткөндө Парижди да вагондо баратып алыстан көрдүк. 4-мартта Франциядагы Брест шаарына келдик. Поездден түшүрүп, туткундарды Атлантика океанынын жээгиндеги бул шаарды аралата айдап баратканда быяктын калкы немис аскерлеринен жазганбай, нан бере баштады. Немис аскерлери да мурдагыдай эмес, нан бергенди бердин дебей, алгандарды алдың дебей, тим коюшту. Шаардын батыш четиндеги бир сепилге киргизип, туткундарды өмүрү көрбөгөн даамдуу тамактын түрлөрүнө тойгузгандан кийин тил билгендерди тилмечтикке бөлүп, билбегендерди ишке чектешти. Жарым аралда немистер Атлантика валын курдуруп жаткан учур экен. Иш оор, он саат иштетет. Бирок, кээде эптеп шылтоо таап, ишке чыкпай койсо да болот. Андай учурда туткундар айыл кыдырып кетебиз. Жери тоо-таштуу, бадалдуу, бирок калкы бай, жамандык көргөн түрлөрү жок, жегендери эт, сүт, нанын аяшпайт.

Лагердин тамагы деле дурус. Ишке айдап бара жатканда жолдон качып калып, француз айылдарына барып, андан нан, жумуртка тамак алып жүрдүм. Бир күнү тамак берген үй-бүлөдөн орусча-французча сөздүк таап бер деп өтүндүм. Ар жумада Парижге барып, соода кылып келген кызы бар эле. Маган Парижден орусча-французча сөздүгүн алып келип берди. Ушуну менен эптеп нан таап, жан сактап калыш аракети кылып жүрдүм. Жумуш барган сайын оорлой берди. Аңгыча жок жерден 1944-жылдын 6-майында туткундарды эшелонго тыгып, кайра Германияны көздөй алып жөнөштү. Германияга кетишти ким тилесин?

Кордуктан качып, Францияда калуу

Казимир деген бир поляк баласы менен кеңешип, биз качып Францияда калабыз деп сүйлөштүк. Казимир французча билээр эле, менде да сөздүгүм бар, аны менен мен туткунмун деп түшүндүрүшкө мүмкүн эле. Союздаштар Англия менен Американын самолёттору Германияны бомбулап, быт-чытын чыгарып жаткан заман, жолдор бузулган, көпүрөлөр кыйраган, шаарлар да кыйраган. Темир жолдун үстүнө сакчыларды коюшту. Жолдо аскер поезди өткөндүктөн, биздин поезд кашаң гана жүрө берди. Биздин поезд турган жерде Франциянын башка бир жеринен ташып келе жаткан шарап бочкалары бар экен. Бочкаларды ачып, сакчылар чакалап шарап ичишкени. Ушундан пайдаланып, поезд акырын кетип бара жатканда мен биринчи секирдим. Вагондордун эшиктери ачык эле, таштын үстүнө түштүм. Артымдан жолдошторум одеялдарымды ыргытышты, буттарым сыйрылган, кан болгон. Казимир эмне үчүндүр качпады. Түнкү суукта калтырап титиреп, самандуу бир сарайга жетип куласам деп жүрүп отуруп, ээн жердеги эки үйгө жеттим. Отун сарайга кирсем, туш-тушу аңылдап суук, эптеп таң атказдым. Май айы болгонуна карабастан күн суук. Уй сааганы чыккан аялга аны-мунуну жаңсап, чала-була билген сөздөрүмдү айтып түшүндүрдүм. Аял менин ким экенимди түшүнүп, үйүнө киргизип, бети-колунду жуу деп, жылуу суу берди. Анан жаңы бышырылган ысык сүтүн ичип жылып, эс алганда кийимимди алмаштырып алсам дегенчелик кылсам, “бизде кийим-кечек жок, тигилердикине бар” деп кошунасыныкын көрсөттү. Биздин жакеттерибиздин артында да, астында да номерлер бар эле. Ошол нумурлар азыр эсимден чыкты, менимче, алты сандуу нумурлар эле. Аякка барсам, мени алып барып, сарайына камап салышты. Немистерге өткөзүп беришет тура деп кайгырып отурсам, түштө үйдүн кызы паднуска беш-алты түрлүү тамак көтөрүп келип берди. Кийимимди да алмаштырып беришти. Бекер эле коркуп жаткан экеним. Темир жол жакын экенин, аны кайтарган немистер биякка келип-кетип тураарын, кокус көрсө, сени да, бизди да өлтүрөт дегенди жаңсап түшүндүрүштү.

Төрт-беш күндөн кийин үч поляк, бир украин, бир орус эгин отоп жүргөн бир фермага туш болдум. Башчысы бельгиялык экен. Мени кошуп алышты. Бешинчи күнү ферманын ээси келди. Ага менин жөн-жайымды түшүндүрүшсө, ферма ээси коркуп, кетсин деди. Айла жок, бирок кеткенде кандай күнгө туш болот, тагдыры не болот деп ойлогон поляк, француз, бельгиялык үчөө мени токойго алып барып жашырышты. Бир күнү поляк, бир күнү француз тамак жеткирип турушту. 12-майдан 27-майга чейин токойдо жалгыз жашадым. Зериккенимден беш-алты чабыра токудум. Алардын бирин тамагын жиберип турган аялга, экөөнү өзүмө келип-кетип, тамак ташыган жигиттерге бердим. Аңгыча темир жолго немистер кароол коюшту. Жакындыгынан жөтөлгөндөрү угулуп турат. Демек, бул жерде жатып жөтөлүш да, чүчкүрүш да коркунучтуу болуп калгандыктан, мени фермадагылар ишеничтүү адамдары аркылуу колдон колго өткөрүп олтуруп, үч-төрт күндүк жерде бир француз кыштакка жеткизишти.

1944-жылы 6-июнда Нормандияга союздаштар түшкөндө, алиги кыштакта да “Каршылык” уюмдары түзүлүп, мен да каруума кызыл чүпүрөк байланып, француз партизандарынын тизмесине кошулдум. Согуш жакындоодо. “Каршычылдар” коргонуу максатында блиндаж, окоптор казып, душманга каршы даярдык көрүлүүдө. Кийин немистер кача баштаганда француз партизандары менен бирге курал алып, качкан немистерди ата баштадык. Аган

мен да катыштым. Бир жерде немистердин бир рота аскери качып өттү. Ушуга кол салабыз деп партизандар бардык, бирок кол сала албадык. Себеби, куралдары күчтүү немистер эле. Кийин Орсанбил деген кыштакка кетиришти. Анда Томас деген чех бар эле, ал мага тилмеч болуп, ошондогу партизандар менен болдум. Биздин Советтер Союзундагы окчагарыбыз бар, француздар андан кандай атышты тбилишпейт, мен аларга үйрөтүп, ошол окчагар менен жолго чыгып жүрдүк. Эч кимди кезиктирбедик.

Акыры союздук аскерлер менен Де Голлдун армиясы келип, Парижди бошотту. Ошо кезде фашизмден боштондукка чыгарган өлкө катары Советтер Союзунун баркы өтө бийик. Демек, Франциянын да багын ачкан Советтер Союзу деп эсептешет француздар. Совет аскеринин киймин кийген бирөө көрүнсө жабыла куттуктап, айрыкча катын-калач, келин-кыздары ээ-жаа бербей жыргап тосушат. Үйлөрүнө чакырып, эч нерсесин аябай сыйлашат, белектер тартуулашат. Бара-бара орус солдат-офицерлеринин формасындагылар көбөйө баштады. Кийимдери таза, погондору жаркырайт. Айтор, согушуп жүргөн жоокерлердин кийимине окшобойт. Көрсө, алардын көбү Францияны боштондукка жеткирген совет аскерлери эмес эле, орус формасын өздөрү тиктирип кийип алган туткундар, же немистер тарабында кызмат кылгандар болуп чыгат. Погондоруна каалаган чинди кадап алышкан. Андай жалган офицерлер менен солдаттарды коноктоп жүргөндөрүн француздар үйлөрүнөн буюмдарын уурдатып, кыз-кыркынын зордуктатканда түшүнүшөт. Кийин андайларды советтерге кармап бере башташат.

Советтер Союзуна кетпейбиз дегендерди француз коммунисттери топтоп, советтик лагерлерге берип турушту. Ансыз да элге кетем деген үмүт менен мен лагерге бардым. Лагерден Батыш Белоруссиядагы партизанда болгон сталинграддык лейтенант Сергей Сушков дегенди көрдүм. Кийин Роя деген казармада советтик граждандардын лагерин куруп, ушул лагерде Сушков начальник штабы болду. Бир күнү: “Кудайберген экөөбүздү тагдыр ушундай кезиктирип жатат, сени практический занятияларга, саясий жыйналыштарга жүгүртпөш үчүн адъютант кылып алайын”, - деген сунушун айтты. Албетте, мен сүйүндүм. Сергей менден бир жаш улуу, же бир жаш кичүү, иши кылып 23-24 жаштагы эски кызыл аскер эле. Батыш Европадагы советтик граждандарды топтош үчүн СССРдин атайын аскер миссиясы даярдалган. Аларда эки генералы бар эле, биринчиси Драгун, экинчиси Вихоров, мен алардын аттарын жакшы билем, анткени, алар биздин штабга келип жүрүшкөндө Сергей тааныштырган болучу. Бизге француздар айлык акы, тамак-аш, кийим-кечелерибизди берип турушту. Айлык алган убакта шаар кыдырып, Париж менен тааныштым, музейлерине бардым. Көпчүлүк музейлери жабык эле. Кичине музейлери ачык болучу. Анткени, жакында бул шаардан согуш толкуну өткөн.

Нарындык туткун Сатар Алманбетовго кездешүү

Мен Парижди жакшы билип калдым. Анда-санда Орсанбил деген кыштактагы партизан досторума келчүмүн. Аларга келип, тамак-ашын жеп барабар жүргөн күндөрүм болду. Биз бир бөлмөдө үч киши жатаар элек. Начальник штаб, анын орунбасары, анын адъютанты - мен. Бир күнү кечинде келсем, биздин шкафта чемодан жатат, анын жанында орустардын махоркасы бар экен, жанында дептери да жатат. Дептерин ачып карасам, латын тамгасы менен жазылган

кыргызча пьеса. Кызыгып ушу пьесаны окуп чыктым. Пьесанын автору Сатар Алманбетов деген нарындык экен. Мен Сатар аганы "Ленинчил жаш" газетасынын редакциясында Абдукаимов, Бөлөкбаев менен иштеп жүргөндө көргөн элем. Бул мындан бир канча жыл илгери болсо да, ошол адам менин эсимде калган. Кыргызстан прокурорунун орунбасарыбы, кичинекей бир чыйрак жигит эле. Менден бир 5-6 жаш улуу болсо керек, Алма-Атадан укук факультетин бүтүрүп келген. "Менин прогул тууралуу жазган макалам чыкпады" деп редакторду бир аз опузалап кеткенин көргөн элем. Элес-булас эсимден чыга баштаган ал адам. Кийин Сергей келгенде сурадым:

- Сергей, бул адам кайда?

- Биздин түрмөдө отурат.

- Эмне үчүн?

- Бул адам немистер менен иштеген колобарант экен, бир жерден грузиндер таанышып, биздин штабга кабар беришкен, андан аны түрмөгө алышкан, - деди Сергей.

Таң аткандан кийин чай ичип алып, ошол адамды көрөмүн деп түрмөгө бардым. Мени түрмөнүн сакчылары тааныйт, мен кирдим.

- Сатар ага, сизсизби?

- Сатар агаң менмин, - деди.

Жанында аны менен бирге иштеген колобарант деп түрмөдө отурган татар бар экен.

- Сен мында ким болуп иштейсиң? - деп сурашты.

- Мен начальник штабдын адъютантымын, - деп кол алышып, Сатар ага менен тааныштым.

- Мен тамак бышыртып келемин, - десем:

- Ооба, тамак бышыртып кел, жумуртка бышыртып келсең жакшыраак болоор, - деди.

Ашканага барып тамак, жумуртка бышыртып, алып келип бердим.

- Мен аскер миссиянын генералдарына жазган катым бар эле, силердин штабга бергениме бир канча күн болду, ушундан кабар алалбайм, - деди Сатар ага.

Сатар аганын он беш-он алты беттен жазган арызы бар экен. Ал арызды биздин штабдан таптым. Демек, аскерий миссиянын генералдарына жетпеген, Сатар ага генералдардын аттарын дагы билет экен, ошолордун бирине жазган. Мен келип, Сергейге айтсам:

- Оо, биздин штабда эмнелер гана болбойт, - деп Сатардын катын берди.

Сатар агага барып, анын каты биздин штабда жатканы тууралуу айтсам, ал киши согуш туткунуна түшкөндөн кийин кандай күн өткөргөнүн кыскача айтып берди.

- Сен адъютант экенсиң, генералдарды тааныйт экенсиң, мүмкүн болсо ошолордун бирине менин катымды жеткир, - деди.

Мен катты алып, аскер миссия бизден узакта тураар эле, метро менен барып, генералдарга кирейин десем, сакчылыкка мага окшогон туткундардан жалдап, жаңыдан форма тиктирип алышкан экен.

- Сенин мында эмне ишиң бар? - деп кубалашты. Мен советтик граждандардын тең укуктуулугунан пайдаланып:

- Эмне мени нацмен деп кордойсуздарбы? - деп бир аз каяша сүйлөгөн болдум.

- Жок, кирбейсиң, аларга атайы чакырык менен гана адамдар кирет, - деди.

Үмүтүмдү үзүп, азыр кетемин деп турсам, эки татынакай француз кызы келишти беш-алты орус сөздөрүн билишкен. Аларды көргөн сакчылар эрип кетишти. Акырын жылып, экинчи кабатка чыктым. Экинчи кабаттагы генералдардын бирине кирсем:

- Товарищ Кожомбердиев, фамилияң ушундай узун экен, сени штабыңда көргөн элем, - деди.

- Мен сизге бир арыз апкелдим, мүмкүн болсо окуп чыгаар бекенсиз? - дедим.

- Отуруңуз, - деди. Отурдум, генерал шашпады, ордуна барып отурду. Окуп чыкты да, оң бурчуна кызыл калем менен биздин штабдын комендантына жазды: "Освободите тов. Алманбетова" деп колун коюп берди. Менин сүйүнүчүм ичине батпастан, катты колума алып, штабга келдим. Штабдын коменданты бизде капитан, ал да бизге окшогон туткун, командир батальон болгон адам эле. Ушундан бир канча күн өткөндөн кийин Сатарды түрмөдөн чыгарышты. Биз чогуу Парижге чыгып жүрдүк. Согуш заманында Түркстан легионунда өтө чоң орунда болгонун айтып, бул жерде Түркстанда Кокон автономиясын уюштурган казактын аялы бар деди. Аты-жөнүн сурам айтпады. Айтпагандан кийин адамды кыйнап не кылам? Мен да сурабадым. Кийин 1946-жылы Чыгыш Германиядан качып келгенден кийин Мария Петровна Титова деген аялдан Мостафа Чокайдын аялы бар экенин билдим да, кийин аны менен байланышка кирдим.

Ошентип, Сатар ага болуп, эки кыргыз баласы Париж деген кооз шаарды кыдырып көрдүк. Сатар ага Парижди менден да жакшыраак билет экен. Арадан 2-3 ай өткөндөн кийин Сатар аганы Марсель деген шаардагы биздикиндей лагерге комендант кылып жиберет деп уктум. Ал жөнүндө Сатар агага айтсам: "Мен элге кетем. Күнөөбүздү кечирээр бекен, кечирбес бекен, эми жеңиш келди, жеңиштен кийин күнөөбүздү кечирээр деген ойдомун. Мен сени элге кет же кетпе деп айтпаймын. Анткени, ар кимдин тагдыры өзүнүн маңдайына жазылган", - деди. Ошентип, Сатар аганы Марсель лагерине комендант болот деп жөнөтүштү. Кетип баратканда менин бир айлыгымды Кудайбергенге бергин деп

Сергейге айтты. Ошентип, саперный батальондун командири болгон нарындык Сатар аганын бир айлыгын алдым. Сатар ага Марселден СССРден келген чоң бир кемеге түшүп, ал кеме да немистердики болсо керек, ошол кеме менен Жер Ортолук деңизинен өтүп, Стамбулга келген. Стамбулдан Одессага барган. Одессада Батыш Европада келгендердин лагеринде болгон. Бизге окшоп баргандарды анда да лагерге топтойт экен деп, ал тарапка жетип, кайта качып келгендерден уккан элем. Ушунчалык кыска мөөнөттүн ичинде айрым туткундар арасында сөз таратыш шумдуктуудай тез болоор эле.

Биздин Роя казармасында анда жети-сегиз миң адам болсо керек. Париждин чыгышындагы Мо деген шаарга алып келишип, дагы чоңураак лагерге кошушту. Анда он беш-он алты миң адам тураар эле. Кийин ошол лагерден бизди Версаль деген шаардагы лагерге кетиришти. Борагар деген шаарча эле. Ошол шаарчада темир жол станциясы бар эле. Узатуу пункту ошо Борагар деген шаарчада эле. Франциянын башка шаарларынан да келип, Борагарда бир канча күн калаар эле да, эшелон толгондо жөнөп кетишээр эле. Фашисттик Германия кулаганда, совет командачылыгы жер-жерлердин баарына “Кимде-ким Герман туткунуна түшсө, советтик командачылыкка кайрылсын, мекенине кайтат” деген жардык таратышкан. Туткундан качып, ар кайсы жакта баш калкалап жүргөн мусапырлар мындай чакырыкка маңдайы жарыла сүйүнүп, чогула баштаган элек.

Согуш бүтсө да, эркиндикке жетпедик

1945-жылдын 8-августунда мен турган лагерге да эшелон келди. Вагондордун боорунда "Узники нацизма, Вас Родина-Мать ждёт!" деген жазуусу бар кыпкызыл чүпүрөктөр. Биздин штаб да “Биз эркиндикке чыктык, биздин мамлекет жеңди!” деген ураандарды жазып, вагондорго илдик. Мындай сонун ураандарды көргөндө бечара туткундар эреркегенден муундары бошоп, арабызда кубанып ыйлагандары да жүрөт. Америка солдаттары үч күндүк жол азыгын туткундарга таратып берип, бактыга мас шордууларды вагондорго шыкап тыгылыштырган бойдон француз машинисттери Франциядан чыгарып таштаганча шашкансып, Германияны аралата сызып жөнөштү. Биз жолдо келатканда силер да азап чектиңер, силер да согуштун курмандыгы болдуңар, азыр биздин мамлекет жеңди, биз эми эркин адамдарбыз деген ураандарды ташташты. Бирок ал жеңиштин бизге – туткундарга келбегенин Батыш Германия менен Чыгыш Германиянын ортосундагы Айзенах деген шаарга келгенде маалым болду.

Американын зонасынан чыгып, СССРдин зонасына өтөөр менен поездди совет аскерлери кайтарууга алды. Бир саат мурдагы жылуу сөз, жагымдуу жылмаюунун бири да калбаган көрүнөт. Сөгүү, мазактоо башталды. Баягы бой балкыткан жакшы убадалардын бири да орундалаар түрү байкалбайт. Айзенахта аялдарды эрлеринен, балдарды энелеринен бөлүп, түрлүү-түрлүү лагерлерге ажыратмакчы болушту. Шарты, мамилеси немистердикинен жеңил эмес. Бизди бир жерге жыйнап, мончого киргизишти, мончого кирээрдин астында чачтарыбызды кыркып ташташты. Кокус туткундар арасынан качкандары болсо, таанылып турсун деген максатта чачтарыбызды такыр кырдырып таштаганда, бечара туткундар тазалыгыбыздын камын көрүп жатышат деп көңүл жооткотобуз. Ал-абал тууралуу ооз ачкан адамдын сазайы окулат,

“фашист” деген кордоону укмай. Германияны жеңген Жуков деген маршал “Чет элден келгендерди таарынтпагыла, алардын буюмдарын албагыла” деген буйрук чыгарган экен. Бирок ага карабастан, кенже башчылар айлакерлигин көргөзүштү. Концлагерде камалгандардын саны күндөн күнгө көбөйө берди, анткени, Батыш Европада “бапестеп” алып келгендерди ушул жерге тыкмай. Бардыгыбыздын көтөргөн жүктөрүбүз бар, кийген кийимдерибиз да жакшы, чемодандар толтура буюм, кездеме, үйдөгүлөргө, жакындарга алган белек-бечкектер. Францияда биз айлык алып тургандан кийин ата-энеме, карындаш-эжелерге, инилериме деп мен да белектер алган элем. Лагерде тамак жетпейт, кыйналгандар кийимдерин, буюмдарын четинен нанга алмаштырууга аргасыз болушту. Арабызда же нандан, же буюмдан жок, алдаткандар да көп болду. Туткундарды кайтарган сакчылар буюмдарыбызды ээлеп калышты. Чарчаганда өздөрү таштап салышаар деген амал менен миңдеген туткундарды жүгүн көтөртүп, канча бир чакырымдаган жерге жөө айдап, кыйноого салышты. 1-2 чакырымдан кийин мынчалык жүк ташып жүрүш оор экендигин түшүндүк. Туткундагы турмуш бизди ар кандай оорчулукка үйрөтсө да, мындан ары канча чакырымга айдашса да, бул жүктөрдү ташып жүрө албайбыз.

Эми бизди “чыккынчылар” деп айткан сөздөрү, албетте, көңүлүбүзгө тийди. Бирок азыр чек арадан кайтып качышка эч кандай мүмкүнчүлүгүбүз жок экендигин акыры түшүндүк. Буюмдарыбызды аларга таштаганча, өрттөп жибергенди артык көрүп, отко жагып, жылынган болдук. Атама деп алган бир өтүгүм бар эле, аны өзүм кийип алдым. Ошентип, маркум атама жеткирем деген өтүгүм өзүмдү жылытты. Биздин буюмду албагыла дегенине карабастан, аркабыздан атка кошулган арабадагылар келип, таштаган буюмдарыбызды жыйнап кетишти. Мурда немис аскерлери өз билгендерин кылса, эми өзүбүздүкүлөр өз билгендерин кылгандарга күйбөгөн жерибиз күл. Немис туткунунан айырмасы - немис лагеринде кийген чаарала кийимдин ордуна совет аскерлеринин эски-уску формасын кийгизип койгонунда. Айтор, өзүбүздүкүлөрдөн ойго кирбес запкыны көрдүк. Бизди акырындап айдап жүрүп, Магдебург деген шаардын жанындагы Цербс деген чакан шаарчага келдик, көрсө мурун советтик туткундарды кармаган лагерь бар экен. Жердин алдында жата турган керебеттерди коюп коюшкан. Керебет дегеним керебетке окшогон текче, текчинин үстүнө саман шыкалган матрацтар коюлган.

Эки-үч күндөн кийин биздин лагерде 25-30 миң киши жыйылды. Миң адамды бир батальон кылып, ал батальонго бир катчы дайындалды. Анын милдети күндөлүк расписаниени жазып барыш керек эле. Микрофондон буйрук берилди, орто жана жогорку билимдүү адамдар ортого чыккыла деп. Өзүм сегизинчи классты бүтүрсөм да, кийин техникумда, Токмокто окугандарымды кошуп, орто билимдүүмүн деп эсептеймин. Мен да колумду көтөрүп, ортого чыктым. Бизге кагаз беришти, ага күндөлүк расписание - саат алтыда подъем, алтыдан жетиге чейин гимнастика, дагы ушул сыяктуу нерселерди жазып, тактага илип коёр элек. Мен буга жарайм деген ой менен бир батальондун катчысы болдум. Мына ушул лагерден Токторбаев деген таластык кыргызды көрдүм. Анын жанында Тойчубеков Ишен деген өзүмдүн айылдаш классташымды да көрдүм, Ишендин көзү бир аз кыйшык эле, биз “аны кыйшык көз Ишен” деп мектепте күлөөр элек. Мен аскерге кетип бара жатканда Тоң райисполкомунун биринчи орунбасары же төрагасы болуп иштеп турган убагы эле. Классташтарым Ишен, Сабыр кыргыз педтехникумун Фрунзеден бүтүрүшкөн эле. Мен бир канча жолу Фрунзеге келип

Ишен, Сабыр окуган педтехникумда жолдоштор катары көрүшөөр элек. Эми минтип туткундан кайтып келе жатканда көрүшүп калдык.

Кийин, 17-сентябрь 1945-жыл болсо керек эле, биз турган лагерде жыйырма миңдеген адам бирлери көйнөгүн сатып, бирлери сигаретин нанга алмаштырып, же болбосо өзүнө керектүү буюмдарына алмаштырып, соода кыла башташты. Ушул жерден туткундар арасында чатак чыгып кеткенсиди эле, туш-туштан окчачарлар татырап, туткундарга ок жаадырып киришпеспи. Кымгуут, кирээрге жер таппай, чакчелекей түштүк. Далай адам кырылды, далайы онтоп жарадар. Вокзалдын тегерегиндөгү үйлөрдүн чатырынан ок жаадырышкан экен. Биздикилер туткундарды темир жолго айдап келээр алдында үйлөрдүн чатырларына пулемётчиктерин отургузуп коюшканын ким билиптир. Ошентип, өзүбүздүкүлөр өзүбүздү бир-эки шордуунун чекилеше кеткени үчүн кырып отурбайбы. Туткундардын ындыны өчүп, көңүлү чөктү. Ошол түнү лагерде отуздай адам асынып өлүп калыптыр. Баягы "Родина-Мать ждет!" деген жанга жагымдуу ураан жалган турбайбы деп таң калып эле калдык.

Ушул лагерде мен окшоп батальондун катчысы болгон беш-алты адам кеңешип, биздин келечектеги турмушубуз кандай болоорун түшүнүп, Тарго деген шаарда аялдарыбыз бар деп уруксат алдык. Айтса, менин эң жакын көргөн досум Сергейдин аялы да Тарго деген шаарда аялдар лагеринде эле. Сергей бизден бөлүнүп, башка лагерге кеткен. Менин аялым болбосо да, ошо Сергейдин аялын көрөөрмүн деген ой-тилек менен уруксат алышка бардым. Уруксатты алты-жети адамга, катчы болуп иштегендерге беришти. Ага чейин күн көрүштүн аргасын көргөн немкалардан жергиликтүү карталарды, компастарды жыйнаган элек. Бизде иштеген эркектердин аялдары карталарын калтырып, компастарды үйрөтүп кетишкен. Лагерден уруксат алгандан кийин түштүк тарабыбыздагы Таргого эмес, батыш тарапты көздөй жол алдык. Батыш тараптагы Англиянын зонасында токойдо көрүшөбүз деп үч топко бөлүндүк. Себеби, баарыбыз чогуу жүрсөк, бизди кармаш оңой болот дедик. Мен компасты да, картаны да билгендиктен, маган воронездик Дураков деген жигит туура келди, үчүнчүсү ким экени азыр эсимде жок, атын да унуттум. Үчөөбүз бир жол менен түндүгүбүздө эки адам, түштүгүбүздө эки адам болуп кеттик. Качып отуруп, ачык шахтага туш болдук. Шахта иштей баштагандан мурун чыккан карта болгондуктан, анда бул шахта көргөзүлбөгөн. Биздин алдыбызда токой болот деп келсем, казылган шахта болуп чыкты. Күнү бою күтүп, кечинде ушул жерден өтсөк, Англиянын зонасындагы токойго жетээрбиз деген ойдо элем. Ошону менен үчөөбүз бир бадалдын арасында жаттык. Кеч киргендө картада болбогондон кийин, албетте, жаңылышасың да, жолдошторумду ээрчитип чыга баштадык. Бирок биздин аракет таш капты, бизди советтик чек арачылар жолдон кармашты.

- Кайдан келе жатасыңар, кимсиңер, кайда бара жатасыңар? - деп сурашты. Колго түшкөндөн кийин жанымдагыларга "Биз батыштан келе жаткан советтик граждандарбыз дегиле", - дедим. Биздин советтик лагерден качканыбызды белгилеген чачыбызды көрүп:

- Чачыңар кесилген, кайдан келе жатасыңар? - деп такып сурашты. Дураков өзү сигарет тартпас эле, кудай жалгап, жанынан англичан сигарети чыкты. Көрсө ал англичан зонасынан келген да, аяктан берген сигаретти сактап жүргөн экен.

Сигареттин бир-эки штугун сатып, лагерден пак нандарын алган экен. Кийин зордуктан, кордуктан кутулган соң өз арабызда айтып берди. Бизге ишеништиби же англичан сигаретиби, айтор, биздин жаныбызды алып калды. Бирок, ошол жылдары чек арадан батыштан чыгышка, чыгыштан батышка өтүш ушундай жеңил эле. Кызыл аскердин командирлеринин бири - майорубу, подполковнигиби келип, бизди сураган болду. "Англичан зонасынан келе жатабыз, өзүбүздүн мамлекетке баратабыз" деп жылмайган жүз менен жооп бердим. Ушу жообума ишенди, тагдырыбызга жараша Магдебургдун жанындагы лагерге эмес, Берлиндин жанындагы Бранденбург деген шаардагы лагерге жибершти.

Бранденбург лагерине келгенде мурда Цербстеги лагердеги окуя кайталанды. Ким орто билимдүү, адрестерди катасыз жаза билет, ушул адамдар ортого чыксын дешти. Мен адаттагыдай тартынбастан, алдыга чыгып, катарда турганымда бир барак кагаз беришти. Ушул кагазда бир адрес беришти. Адрес татаал экен. Красноярский край, Шевченковский район, село Будёнов ж.б. дегенде мен бул адрести туура жазып бердим. Ушу жазгандарымдын пайдасын дагы көрдүм. Кызыл аскерлердин демобилизация убагы келип калган, ошол демобилизацияга дуушар болгон аскерлердин адрестерин жазып бериш керек экен. Анын баарын, албетте, кийин билдим. Ушинтип жыйырма миңдей кишинин арасынан отузга жакын адамды "писарь" болосуңар дешти. Писарь дегенди мен кайдан билейин, көрсө ал катчы деген сөз экен. Бизди алып келишти да: "Күнүнө сегиз сааттан иштейсиңер, Советтер Союзунда даярдалган "особый" отделдин адамдары башкарат", - дешти. Москвада атайын курс бүтүргөн 16-17 жаштагы бала - биздин башчыбыз. Маган туш келген жолдошум украиналык Михаил Борисенко деген жигит. Демобилизация өтүп жатканда Борисенко экөөбүз Ч-Ш тамгаларын алдык. Анда алфавит боюнча чоң бир зал бар, демобилизация болгон адамдардын адрестерин тууралап жазып бериш керек эле. Биз сегиз сааттан гана иштейбиз, экөөбүз өзүбүзчө калганда келечегибиз жөнүндө оюбузду айтышабыз. Михаил менден көбүрөөк сабаттуу, албетте, орус тилин мыкты билет. Борисенко менен сегиз сааттан иштеп, калган бош убактыларыбызда ал Германиядагы калктын турмушу тууралуу айтып берет, анткени, ал Германиядагы фермерлерде, дыйкандарда иштеп келген болучу. Мен болсо Франциядагы дыйкандардын жана шаарда жашаган калкынын турмушун айтып, Советтер Союзундагы жетишсиздиктерди сынга ала баштадык.

Биз Эльба суусунун жээгинде турдук. Михаил экөөбүз Эльба суусуна таш ыргытаар элек. Менин ташым аркы өйүзгө жетсе, Борисенконун ташы жетпей калат. Анда: "Кудайберген, мени таштап, Батышта калат экенсиң, менин ташым жетпей калды", - деп күлдүрөөр эле. Ошентип, бир күнү документ жазышка отурганда биздин агалардын бири келип калды. Жашы бир кыйла улуу, мен аскерге кете электе Тоң совхозунда деректир болуп иштеген, фамилиясы Человеков эле. Мунун атасы баласы төрөлгөндө, бир орус "человек, человек" деп эркелеткенинен баланын ата-энеси аты "человек" болсун деп атап коюп коюшкандыр. Человеков эски коммунисттик партия мүчөсүнөн эле. Мени көрүп:

- Кудайберген, сен тирүүсүңбү же мен жаңылыш көрүп атамбы? Сен тоңдук Кожомбердинин уулусуңбу? - деди.

- Ооба, Кожомбердинин уулумун, агай, - деп аны тааныдым.

Алардын убактылуу тургузган барактары бар эле, ал жакка барып, агай менен сүйлөшүп отураар элем. Ошондо анын айткандары: "Атаң сага аш бергенде мени да чакырган эле. Сен окшоп туткунга түшкөндөр анда-санда элге келет, бир-эки күн болгондон кийин аркасынан бир кара машина келип, алардын баарын кайра алып кетет. Кайда алып кетет, эмне кылат? - биздин андан кабарыбыз жок. Колуңардан келсе, элге барбай эле койгула, барганда көрөөр күнүңөр оңбогондой кыйын болот"...

Бул агай Тоң совхозунун деректири болуп турганда "Коммунизм жолу" деген Тоң менен Тосор ортосунда жол курулду. Мен ал жылдарда райисполкомдо токтомдорун көчүрүп жүргөн убагым эле. Өзүм да райком комсомолунда иштеймин, мени да уполномоч кылып топурак казган, жол салган адамдарды айдап иштеткиле деп жиберген эле. Тоң - Тосор ортосундагы коммунизм жолун кургандарды көргөн элем. Таштак жер, куралдары жок бечаралар не болсо да ар кимге өлчөнүп берилген жерлерин иштетишкен. Ошентип курулган жол менен аскерге чакырылып кеттим. Эми демобилизация болгон советтик жоокерлерди элге кайтып баратканын көрүп, ушунчалык таң калаар элем. Жууркандар таңылган көп жүктөрдү ташып, эшелон-эшелон болуп кетип жатышты. Челоуеков агайдын колунда да бир сандыгы, бир кабы бар экен. Кабында эмнеси бар экенин билбейм, ушуларды көтөрүшүп, жардамдашып эшелонго отургузуп, элге жөнөттүм. Демобилизация бүткөндөн кийин силер жакшы иштедиңер деп бизди запасный полкко аскер кылып алышты. Борисенко экөөбүз бир жүрөбүз деп сүйлөшсөк да, бизди бөлүп, башка-башка полкторго жибершти.

Шайлоо келген убагы эле. Биздин полктун газетасы бар эле, ошол газетага Кудайберген Кожомбердиев деп шайлоонун жүрүшү туурасында кыска бир макала жаздым. Макалам чыгып, газетаны мен отурган лагердеги кыргыз туушкандар да окушуптур. Мен биринчи качканда Тойчубековдорго айткан элем, демек, кайтып колго түшүп, башка лагерге келгеним белгилүү болду деш мүмкүн. Анткени, качкан адам кайтып келип, газеталарга макала жазат деп түшүнгөн элем. Алар да ошондой түшүнүшкөн. Аны кийин билдим. Мына ошентип, биздин взвод чек арада сакчы болуп турду, мен өзүм биринчи качканда колго түшкөн жерден бир аз түндүк тарабында турдук. Чек арачи болуп турган соң, албетте, колубузда курал бар. Бир күнү токойдон бир марал качып чыкты, мылтыгым дүрмөттөлүү эле, аны атып, ошо кайберендин этин бизге бышырып беришти. Чек арада турганда кандай да болсо Батышты көздөй качуу, Цербс лагериндеги кордуктар, Челоуеков агайдын айткандары, элге кайтсак, тагдырыбыз арсар экени, сталиндик бийлик жеңишке жетсе да, калкын кордогон, калкка каршы бийлик экенин түшүнө баштадым. Командирлердин зөөкүрдүгү, аракеттиги, немис аялдарга жасаган маскаралыктары, немис туткунунда жүргөндөрдү киши катарына санабай, чыккынчы эсептегендери меним ниетимди ого бетер карартты. Борисенкодон анда-санда кат алам, бизди бөлүп коюшпаса экөөбүз барабар бир жакка бет алаар элек деп ойлойт элек.

1945-жылдын декабрь айы эле. Смоген деген бир белорус менен чек арада турабыз, саат 10-12ге чейин чек араны саксактап туруш керек. Чек арадан качып аткөндөр да болот, биз анда-санда көрмөксөн болобуз, кача берсин, бул жактагылардын турмушунан көрө деп ойлойбуз. Бир күнү качып өтүп бара

жаткан бирөөнү кармадык деп кайтарып беребиз десек, ушул аракты алып калып, мени бошоткула деп суранды. Кийин аны штабга алып келип, бөлүшүп ичип койдук. 31-декабрда төрт туткун старшинаны "жаңы жылга шаардан арак таап келели" деп көндүрдүк. Аракты уккандан кийин каптеркадагы кийимимди берди. Ашканага барып, бир-эки буханка нан алдым, демек, качышка шарт түзүлүп калды. Бул күнү биздин саатты алмаштырып, саат он экиден экиге чейин турасыңар деп коюшту.

Кош, СССР!

Ошентип, 1946-жылдын биринчи күнү советтик куралды, шинелди таштап, гимнастёркамдын үстүнө костюмду салдым да, англичан зонасына өттүк. Смоген жол билет, мен жашаган жерге баралык деп, бир шаардан бир шаарга чейин жөө жүрүп, арадан он күн өткөндөн кийин Германиянын түндүгүндөгү Олденбург шаарына келдик. Андан Смоген жашаган айылга келдик. Көрсө Смоген Германиянын офицерлеринен болгон үй-бүлөдө жашаган экен. Советтер Союзу менен согушкан жерден күйөөсү өлдү деген кагаз келгенден кийин немка Смоген менен жашай баштаган. Балдары да биз келгенде өзүлөрүнүн атасы фронттон келгендей кучактап, кубанычы койнуна батпай тосуп алышты.

- Мен мында калам, саган жол азыктарыңды камдап беребиз. Сен Францияда партизанда болсоң, мүмкүн, Францияга кетип жайгашарсың, - деген пикирин айтты Сергей.

Мен Германиянын кыйраган көпүрөлөрүнө келип, башка жолдор менен аркы өйүзүнө өтүп, Саарбрюкен деген шаарга келдим. Саарбрюкен Германия менен Франциянын ортосундагы шаар, чыгышы немистер, батышы француздар. Биз катчы болуп иштегенде жакшы иштедиңер деп "оккупационный доллар" дегенден бизге жүз доллар беришкен эле. Саарбрюкен шаарынын темир жол станциясына келип, анда иштегендин баардыгы карыган, бүкүрөйгөн чалдар экен. Бирине келип, бир аз орусча, бир аз французча, бир сөз немисче кошуп атып, эптеп-септеп билет сатып бергиле деп өтүнсөм, бир чал 77 долларга билет сатып келип берди. Кубанычымдан билет алып берген кишиге дагы 14 долларын бердим. Жанымда да бир азы калды. Станциянын начальнигине бардым. Эмне үчүндүр энем оюма келди да:

- Энем ооруп, Парижде ооруканада жатат, - деп жалган сүйлөдүм. Энемдин өлгөнүнө көп жыл болгонун мурда айтып кеткен элем. Станциянын начальнигиби же сержантыбы, ушундай бир чиндеги адам:

- Бүгүн кете албайсың, эртең кел, шаардын комендантына барабыз. Ал уруксат берсе гана Францияга кире аласың, - деп мени узатты.

Коменданттын маган уруксат бербесин билем. Франциядагы партизан болгон документимди да көрсөттүм. Баары бир комендантсыз чыга албайсың деген жооп алдым. Акырын эшикке чыктым. Билет алып койгомун, аскер эшелон болгондуктан, биринчи классында аскерлер турат. Үчүнчү классына адамдар тыгылган, биринин аркасына бири жабышып. Дүнүйөнүн ушундай адилетсиз экендигин көрөсүң да, бир вагон бош, бир вагон шыкалган. Айланып жүрдүм да, биринчи класстагы аскерлер кете турган вагонго келип отурдум. Ошондо саат жетилер болсо керек эле, ал эми поезд Парижди көздөй жети жарымда жылат.

Убакыт жылбайт. Эмнелер гана ойго келбеди? Жанагы мени эртең кел деген адам үч аскер менен кирди. Мени көрүп:

- Азыр чыккын, болбосо поездден ыргытам. Мен сени эртең кел дегем, а сен мында отурасың, чык! - деп мага бакырды. Сөз сүйлөбөдүм.

Мына бул Батыштагы командирлердин адамга ишенгени бар, мени кайта алып барып, түрмөсүнө камабады. Чыктым. Башка вагонго кетишти. Мен айланып 1-класстагы вагондун туалетине кирдим да, ичинен илип алдым. Ушул 15 мүнөт мен үчүн 15 жылга айланды. Поезд жылаарына беш-он мүнөт калганда дагы келип карап, аскерлери менен сүйлөшүп бараткан үндөрүн уктум. Алар туалетти карабастан, өтүп кетишти. Поезд жылды. Вагонго кирсем, бир сержант жатыптыр, мен да чечинип жаттым. Жыргап уктапмын... Энем бар деп жалган айттым эле, энемдин арбагы колдоду. Бир маалда бирөө тартат, карасам текшерүүчү билетинди көрсөт деди. Көрсөттүм, штраф салды, калган акчамды бердим да, үчүнчү класстагы вагонго кет дегенинен кеттим.

1946-жылдын 10-январында саат алтыда Парижге келдим. Париж эч өзгөрбөгөн. Беш ай мурда бу жерде мен акчалуу жүрчү элем. Кайырчыларга 50 франктан берчү элем, эми өзүм метрого түшөөргө эки франкым жок, кайыр сурап турам. Эч ким бербей өтүп жатат, мен тилемчи болуп, ар кимисинен сурадым, китеп, газета саткан жерлерге да бардым. “Мен сизге кайра алып келип берем, бир жетондук тыйын берип туруңуз?” - деп сурансам да эч кимиси бербеди. Кайтып метронун адамдар кирген жерине барып турдум, менин жашымдагы жигит ичине кирип кетип, кайтып келип, маган жетон берди. Теги аскер инженер болгон орус менен таанышкан элем Борагарда лагерде турганымда. “Кудайберген, мен Орто Азияда болгомун, силердин калкты өтө жакшы билемин. Кетпе, силер үчүн ал жакта турмуш жок”, - деп айткан. Менимче, 50-55 жаштагы адам эле, аялы, кызы бар. Ушулардын үйүнө келдим, үйүнө келсем, аларды француз коммунисттери кармап берип, Москвага алып кетишти деп, кошуна аялы полячка болсо керек, ошол түшүндүрдү, аларды большевиктер алып кетти деп ачууланып. Ушинтип алардан да куру чыктым. Метрого кириш үчүн дагы акча сураш керек.

Кетип баратып, оруска окшогон адамга кайрылып: “Мага метрого киргенге бир жетондук акча бере алаар бекенсиз”, – десем, ал киши мени карап туруп, беш франк берди. Сүйүнүп кетип, адресиңизди бериңиз, мен сизге кийин кайтарып берейин десем, мага ачуулана бир карап, басып кетти. Париждин четинде Кламар деген шаарда жакшы таанышым бар эле Владимир Потапов деген. СССРге кетип бара жатканда ага 30 миң франк калтырган элем. Ал акчаны бизге айлык берип турган кезде немистердин завод-фабрикаларында иштедик деген документ толтуруп, алган элек. Ошондо менде 60 миң франк бар эле, анын отуз миңин Болгариянын революционери Мариновго калтырдым да, элге жеткенде кат жазаармын, бир керек болсо ошондо жиберерсиздер деген элем. Потаповдорго келсем, акчамды кайра беришти да:

- Азыр бизде тургандай жерибиз жок, документ даярдаш колубуздан келбейт. Эптеп күнүңдү көрөөрсүң, - деп мени жолго салышты. Акчамды толугу менен беришти.

Албетте, ал убакта отуз миң тилемчи адам үчүн бир топ акча да. Ал убакта француз жумушчулары жумасына 5-6 миң франк алышаар эле. Таштап кеткен акчам анчалык көп эмес, бирок биринчи күндөрү нанга, сүткө жете турган эле. Ошентип, документ жасаштын аракетине өттүм. Чек арада турганда советтик жоокер болгон үчүн кызыл аскер билетим бар, ошонун негизинде кийин документ алдым. Шаарда калыш мүмкүн болбогондуктан, эски партизанда жүргөн жактарыма барып, иш караштырып, күн көрүш аракетиндемин. Маринов деген революционер болгардын ушундай жакшы бакчасы бар, помидор, бадыраң, түрлүү жемиш өстүрөөр эле. Ушул жерге Николай Бердяев деген философ келип, бир нерселерди сатып алаар эле, өзү картайып калган. Бир канча ирээт анын лекциясында болгон элем. Ал антикоммунист эле, коммунистердин кандай утопияга кетип баратканын айтып, коммунизмдин иш жүзүнө ашпай турган идея экенин андан үйрөнгөн элем. Ошентип, мен Бердяевге кайрылдым. Бул философ мага кат жазып берди. Катты Софья Михайловна Зернова деген эмигранттарды жайгаштырган аялга жеткирдим. Офисте 7-8 адам күтүп отурган, маган жооп бериштин ордуна башкаларга жооп берди да, маган бир-эки күндөн кийин келиңиз деп жолго салды. Эки күн өткөрүп, кайра барсам дагы көп адамдар бар экен, азырынча мен сизге документ алып бере албайм деди. Ошентип күткөн үмүт үзүлдү. Атактуу адамдын катына да карабады, мени жаратпады окшойт.

Айласыздан партизандык топто иштеген досторума кеттим. Ал учурда советтердин репатриациялык деген аскерий миссиясы Францияда да болгон. Советтик же мурдагы падышалык доордо барып калган Россия граждандарын француз коммунистери ошол миссияга, Совет элчилигине, же башка уюмдарына кармап берип, өткөрүп жаткан кези. Демек, Францияда деле ээн-эркин жүрүшкө мүмкүн эмес эле. Тегирмендин инженери Александр Угрюмов деген таанышым баары механизацияланган бир тегирменде иштээр эле. Ал: "Кудайберген, бүгүн менин үйүмө Совет элчилигинен коноктор келет, менин бул жерде токойдо иштеген казак досум бар, шоферум ошого алып барат, менин атымдан келдим десең, ал бүтүн колунан келген жардамын берет", - деди. Мен казактын үйүнө келдим. Эртеси токойго барып, аны менен карагайларды кестик, аны метр-метр кылып жыйнадык. Документ алыш үчүн шаарчанын башчысына бардык. Менден жыйырма жаш улуу казак досумун айтуусу боюнча мага документ жазып берди. Документте "Кудайберген Кожомбердиев, иштеген жери токойчу" деп жазылып турат. Ошону менен француз полициясы документ берди.

Советтер Союзунда туулганыбызды жашырып, Нансен паспорту деген эмигранттык паспорт менен жашоого туура келди. Падышалык Россиянын Франциядагы баш элчиси болуп иштеген Маклаков деген кадет партиясынын жетекчиси кадимки Дума мүчөлөрүн, мурдагы Россиядан келгендерди паспорт менен тейлеп, чет жерде калышына мүмкүнчүлүк түзгөн адам. Кийин билсем, Маклаков Россиядан качкан бүтүн мигранттарга жардам берип, паспорт алып берет экен. Мен Маклаковго "атам Польшада туулуп, актарда аскер болуп жүргөн кыргыз" деп кайрылдым. Албетте, жалган айтып, Нансен паспортун алдым. Эл-жеринен четте калгандар баш калкаласын деген максатта скандинавиялык Нансен деген бир адам паспорт чыгарган экен, паспорт ошонун атынан. Ошону менен мага Францияда калышка мүмкүнчүлүк болду. Ошону менен токой иши бүттү.

“Иттүү кытай”

Табылган иштерде жүрүп, күзүндө жүзүм терүү башталганда Франциянын түштүгүнө жолго чыктым. Аякта иштегендердин көбү - жүзүм тергендер, мени башчы кылып дайындашты. Жүзүм терүү аяктаган соң бир тоок фермада да иштедим. Жашоом бир аз оңолуп, акча-тыйындуу боло баштадым. Адамга айбан болсо да жан жолдош керек экен, бир күчүк багып алдым, атын "Дос" деп атадым. Күчүк чоңоюп, ит болду. Тоок фермада иштегендиктен, жумуртка деген көп, Доско күндө жумуртка берип, ушундай чоң ит болду. Кайда барсам жанымда. Бир шайтан арабам бар, анын артына Досум отургандай такта жасап, астыңкы эки бутун ийниме коюп, арткы эки буту менен тактага отургузуп алам. Анда мага француздар "иттүү кытай" деген да ат коюшкан эле. Акылдуу итпи же жокпу, сынайын деп, менин бир шеригим таяк менен мага тап берип койсо, ит аны талап жатып калды. Ошондон кийин Досумду ого бетер жакшы көрүп, жанымдан чыгарбай жүрдүм. Акыры Досумду бир шеригиме таштап, Бордого иш издеп кеттим. Иш таба албай, жатаар жайым да жок, темселеп жүрсөм, шеригимден "Итиңди алып кетпесең, мектепке бараткан балдардын жүрөгүн түшүрмөй болду, коңшулар итиңди жогот деп жатат" деген кат алдым. Шаарда өз жанымды бага албай жүрүп, эми иттин айласын эмне кылаарды билбей, шеригиме кайгырып кат жаздым: "Итиңди алып кет деген катыңызды алдым. Ит болсо да жанымдай жакшы көрүп, чоңойткон айбаным эле. Шаардын шартын өзүңөр билесиңер, ит эмес, кишиге жай табыш кыйын. Кыштакка кайтканым менен азыр кыш, эч ким маган иш бербейт. Абалымды ойлоп көрүңүзчү? Өзүмдүн көргөн күнүм деле иттикинен жакшы эмес, ошон үчүн эмне кылсаңыз да, сиздин жоопкерчилигиңизге койдум. Кош, менин Досум! Эмнеге бактысыз айбан сени бактым экен. Менде эмне айып, сенин К." деп кат жөнөттүм. Коңшуларымдын бир-экеөнө да шыбаа болуп калар деген үмүттө "Мүмкүн, кийинчерээк шартым оңолоор, Досумду ошондо алып кетээрмин" деген кат да жибердим. Бирок пендечилиги күчтүү адамдар итке өчөшүп алса, аны соо койчу беле, үч жумадан кийин Досумду аттырып салышканы туурасында каңырыкты түтөткөн кабар алдым. Ошону менен иттин түйшүгү да бүттү. Айтор, көрүнгөн жерде иш табылса иштеп, табылбаса жок, жүрүп-жүрүп, акыры кайра Парижге келдим.

Алгачкы макала, эмиграциядагы изденүү

Ошол жылдары Америкада, Нью-Йоркто меньшевиктердин "Социалистический вестник" деген журналы чыкчу, ал эми эсерлер партиясынын жетекчиси Зензинов деген "За Свободу" деген журнал чыгарчу. Акыры бир күнү кармалып, Советтер Союзуна айдалсам, ажалымдын жеткени эле. Немис туткунуна түшкөн киши согуш мезгилинен бери чыккынчы деп жарыяланганы белгилүү, албетте, мага аёо жок болчу. Тагдырымды түшүндүрүп, эки журналга узун бир кат жазып жибердим. Көп өтпөй "Социалистический вестник" катымды кыскартып, "Түркестанец" деген ат менен "Исповедь молодого киргиза" деген темада макаланы журналга чыгарышты.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

номер II (591) 26-ой год издания.

23 ноября 1946.

Вести о России

ИСПОВЕДЬ МОЛОДОГО КИРГИЗА

от редакции: Печатаемое ниже письмо получено нами из Франции от молодого киргиза, бывшего члена ВКП, бывшего военнопленного, сейчас даже не "невозвращенца", а беглеца из "советского рая". Автор еще плохо владеет русским языком и письмо его полно ошибок. Мы поправили ошибки, опустили кое-какие детали, но в остальном печатаем его страстную исповедь так, как он написал ее.

Я, вчерашний полудикий деспот, который помогал деспотическим властям. Правда, я не понимал, что делал. Если бы понимал, я бы не помогал сталинским террористам. Родился я при советском обманном режиме в 1920 году.

Родители мои крестьяне. По национальности я киргиз. Среднюю школу закончил на киргизском языке. С 1937 года член Комсомола, с 1940 года член ВКП. До 1941 года я верил каждому слову компартии, считал, что агитаторы и пропагандисты советского правительства учат правде, что только у нас счастливая жизнь и советский рай, и сам был агитатором и пропагандистом. Я работал в Комсомоле и в киргизских газетах. Русского языка я не знал, научился ему - да и то плохо - уже будучи в рядах Красной Армии.

Я был призван в конце 1940 года и отправлен в Каунас в стрелковый полк на защиту нашей западной границы. Здесь я был курсантом полковых курсов, когда началась война. С первых же дней войны с Гитлером полк наш участвовал в боях, но вскоре по приказу военных властей должен был начать отходить. К началу августа мы дошли до Новоржевска в Калининской области. Во время отступления красноармейцы и сержанты исчезали без счета, и под Новоржевском их оставалось в нашем полку лишь 42 человека. В начале августа немцы нас окружили. Мы долго бродили по лесам, пытаясь выйти из окружения, но голод заставил нас выйти из леса, и мы попали в плен.

Тут мы натерпелись горя. Писать об этом не стоит. Это всем хорошо известно. В ноябре я бежал из плена из городка Ошмяны, в 50 километрах от Вильны. В течение года я скрывался в Западной Белоруссии. Тут я многое понял, понял, каким ядом отравляли нас большевики. Здесь же я вступил в ряды партизан Западной Белоруссии, чтобы бороться за освобождение от немцев. Раньше я воевал за Сталина и за партию. Теперь я уже не мог за них бороться, но мы решили, что какова бы ни была власть, мы должны спасти русскую землю.

Там меня с группой партизан однажды захватили немцы. Нас отвезли в Вильно и посадили в Лукишскую тюрьму, где нас за попытку побега только что не убили. Мы прожили здесь 11 месяцев и в марте 1944 года были увезены во Францию, где мы работали на побережье. Через два месяца мне удалось бежать. Я жил среди французов, но они боялись долго скрывать меня. Потом мне помогли поляки и, наконец, я встретил одного русского старого эмигранта, который скрывал меня

до освобождения и помогал мне во всем.

Когда союзники нас освободили, я увидел настоящую жизнь. Я жил среди французских рабочих и крестьян, познакомился с ними, ходил к ним, видел, как они живут. Они очень жаловались на свою жизнь, говорили, что до войны жили гораздо лучше. Но меня их теперешняя жизнь поразила. Вот это жизнь.

Когда здесь собрали русских военнопленных, я попал сначала в Парижский, а затем в Версальский лагерь. Мы советовались друг с другом и решили ехать на родину. Во-первых, мы надеялись, что после того, как страна перенесла такие жертвы и одержала такие победы, режим изменится.

Во-вторых, нас пугала мысль, что нам не позволят остаться во Франции и повезут силком, а тогда нам будет, конечно, хуже.

8 го августа 1945 года нас увезли из Версальского лагеря и через пять дней мы прибыли в город Эйзенах, недалеко от границы русской зоны в Германии. Тут нас рассортировали, отвели в баню, наголо остригли (чтобы тайные агенты – или “тайники” могли легче опознать нас в случае побега) и повезли дальше. Нас держали в лагере номер 237 под Цербстом (близ Магдебурга). 6 - го сентября 1945 года, без всякого повода с нашей стороны, наш лагерь обстреляли из пулемётов и 18 человек убили и более 20-ти человек ранили. Убитых мы сами тут же похоронили. В лагере было более 25 000 человек и волнение этот обстрел вызвал страшное. За неделю 27 человек повесились.

С группой товарищей я из этого лагеря бежал, чтобы попасть к англичанам или американцам, но почти у самой границы нас задержала советская охрана. Мы не потерялись, заявили, что идем от англичан к своим. Нас долго допрашивали, затем отвезли в лагерь ном. 234 близ Бранденбурга. Здесь нас проверяла фильтрационная комиссия. Тут было немало туркестанцев, почти не понимавших по-русски, и меня взяли в канцелярию писарем и как бы переводчиком. Шла демобилизация и многим нужно было выправлять документы. Наше начальство были кадровые офицеры, но были тут и “тайники”, которые за нами зорко следили.

С туркестанцами я мог говорить свободно, так как “тайники” ничего, кроме ругательных слов по-нашему не понимали. От них я узнал много грустного.

В конце ноября я встретил бывшего начальника школы курсантов в Каунасе, который хорошо знал меня. Благодаря его содействию меня, когда демобилизация окончилась, зачислили в 33-ю гвардейскую дивизию, который служит на границе. Я попал в пограничный полк, служил до января 1946 года, а затем бросил оружие, бежал за границу и пробрался вновь во Францию.

С тех пор я молчу, здесь друг с другом боятся говорить, со здешними эмигрантами и трудно, и опасно: то они белые, то они “патриоты Советского Союза”, а то есть еще и чекисты. С работой я устроился, с документами тоже. Но я хочу бороться за правду и за свободу моего народа.

Туркестанец.

Булар антикоммунистик журналдар эле. Ошентип Зензинов менен Щварц экөө көрүшкөндө менден кат алганын айтышып, бирибиз гана чыгарсак жетиштүү болоор деп макулдашкан. Кийин аларга дагы кайрылып, Европада жашоо кыйын болуп баратат, Америкага кетиштин айласын тапсам деген мүдөөмдү жазсам, алар мага Парижде жашаган түбү пензалык Роман Гуль деген жазуучунун дайнын беришти. Гуль менен кат аркылуу таанышып, үйүнө барып турдум. Ишсиз жүргөн кезим. Парижде россиялык еврейлердин бир уюшмасын түзгөн лаборатория барын, анда мага окшоп ишсиз жүргөн мурдагы совет адамдарын, россиялыктарды ишке жайгаштырышы мүмкүн дегенди Гуль айтты. Лабораториянын деректери Александр Андреевич Титов деген бай адам экен. Аялы Мария Петровна Титова илгерки социалисттерден, ар айдын биринчи шейшемби күнү эмигранттарга тамак-аш берчү. Ал жерге орустардын далай атактуулары келчү. Россиядагы атагы чыккан, революцияга чейинки жазуучуларынан Иван Бунин деген жазуучуну да чайга чакырат эле. Ошентип, чай үстүндө эмигранттык атактуу жазуучу Бунин менен тааныштым. Бунин менен таанышканда менин кыргыз экенимди, советтик зонага барып, кайра качып келгенимди айтсам, ал:

- Мындай тирүү кыргызды биринчи ирээт көрүп отурам, - деди.

- Кыргызды сизге тааныштырып олтурганыма кубанычтамын, - деп жооп узаттым.

Согуш бүткөндөн кийин, албетте, эмигранттардын көпчүлүгүнүн турмуштары оор болду. Украинанын революциядан кийинки премьер-министри Владимир Виниченко менен тааныштым. Виниченконун турмушу Буниндикине караганда жакшы эле. Анын жазган көп китептери бар эле. Ал жазуучу да, саясатчы да болгон. Ошонун “Закон” деген пьесасын украиналыктар Парижде театрда койдурду. Украиналыктар менен орустардын өз ара мамилелери начар эле. Мына ошондо украин сепаратисттери орустарды анчалык жактырышпасын, Украина өзүнчө мамлекет болушу керек деген талапты койгонун көрдүм. Виниченконун аялы Роза Яковлевна мени да пьесаны көрүүгө чакырды. Мына минтип антибольшевиктик аракетте жүргөн адамдар менен акырын-акырын тааныша баштадым. Виниченко Ленин менен Швейцарияда, Женева шаарында көрүшкөнүн айтып, Лениндин бөлмөсүндөгү стулдарды көчөгө чыгарып алып, Россиянын келечек тагдыры туурасында талашкандарын айтып берди. Виниченко түштүк Францияда жашачу. Маган адресин берип, эгерде Женева шаарына барсаң, бизге кайрыла кетип жүр деди. Кийин Виниченконун үйүнө барсам, бир баракта жашап, машинасын тыкылдата романдарын жазып жаткан экен. Украиналыктардын да өз ичинде бир канча партиясы болгон. Муну кийин биз антибольшевиктик уюшмалар уюшулганда билдим. Ошентип, Александр Андреевич Титовдун аялы Мария Петровна Титова мага көп жакшылык кылды. Эринин лабораториясына жумушка орноштурду. Лаборатория тиш чайкай турган дары-дармек чыгарат. Менин жумушум - дары куйчу майда-майда бөтөлкөдөн күндө 200-250нү бирден жууп-тазалап кургатыш. Чыпалактай кибиреген флакондорду кол менен жууп, кычык-кучугун чукулап тазалаш тозок иш. Бир окумуштуу химик жигиттен серная кислотанын формуласын билдим да, флакондорду топ-тобу менен чайкап жиберсе, таптаза болуп калаар амал

үйрөнүп алып, жыргап калдым. Убактым эми кенен. Титованын бай китепканасы бар эле. Текченин үстүндөгү суурмага орус классиктеринин китептерин салып коюп, окуй берчү болдум. Бирөө келатса, бөтөлкө жуумуш болуп калам.

Мустафа Чокайдын китепканасы, антибольшевиктик чөйрөгө аралашуу

Бир күнү Мария Петровна бул жакта, Ножан шаарында Түркстандын президенти болгон адамдын аялы жашайт деп айтты. Көрсө Мустафа Чокайдын жесири Мария Яковлевна Чокаеваны айтыптыр. Издеп таап бардым. Парижден жети чакырым жерде, Мустафа Чокай тирүү кезинде сатып алган төрт-беш бөлмөлүү үйдө турат экен. Үйүн таап барганымда анда немис туткунунда болгон Алим Апсаламов деген казак жигит жүрүптүр, мени көрүп кубанды. Кийин ал атын Алим Алмат деп өзгөртүп, азыр да ошол ат менен Түркияда жашайт. Мария Яковлевна опера ырчысы болгон, эмиграцияга келгени ырдабай калган. Эри Мустафа Чокай 1890-жылы Казакстандын Акмечит (кийин Кызыл-Ордо) шаарында туулган. Атасы жагынан да, энеси жагынан да тектүү болгондуктан, кичинесинен жакшы билим алган. Адегенде казакча окуп, анан Ташкенде орусча гимназия бүтүргөн. Петербург университетинин юридикалык факультетинин дипломун алган. Жаштайынан илим-билимге гана умтулбастан, саясий иштерге да аралашып, түрк элдеринин эркиндигин көздөп чыккан. 1917-жылы орус падышачылыгынын кулашын ал чоң үмүт менен тосуп, Кокон автономиясын түзөт да, жетекчиси болуп көтөрүлөт. Бирок большевиктер бирлиги Кокон автономиясын тез эле жоюп жиберет. Мустафа Чокай чет өлкөгө кетүүгө аргасыз болот. Ал аякта 1929-жылы "Жаш Түркстан" журналын негиздеп, саясий иштерди, түрк элдеринин тарыхын изилдөөнү уланткан. 1941-жылы 22-июнда фашисттик Германия СССРге согуш ачкан эле күнү Францияда эмиграцияда жашаган Россия империясынын граждандарын камакка алган. Ошолордун арасында Мустафа Чокай да болгон. Кийин фашисттер Түркстан боштондук комитетин түзүп, Мустафа Чокайды башына койгон. Бирок Мустафа Чокай немистердин мүдөөсүн, алардын талабын кың дебей аткарган адам болбой калат. Туткундагы түрк элдерин Советтер Союзуна каршы үндөөгө көнбөйт, тескерисинче, ылайыгы келген учурда эбин таап, туткундарды жеңилірээк, тамак-ашы бар жумушка, аздыр-көптүр кесип үйрөнүп алчу иштерге жайгаштыруу далалатын жасаган. Кыскасы, коммунистерди, советтик түзүлүштү жактырбаса да, Мустафа Чокай немистердин ою менен болбогону үчүн 1941-жылдын 27-декабрында Берлинде анын күнү бүтөт. Албетте, анын өлүмүн немистер уюштургандыгы, киши колдуу болгондугу бештен белгилүү, бирок сопсоо адамдын кантип, кандай шартта, ким колдуу болгонун немистерден башка эч ким билбейт.

Титовдун лабораториясында сегиз саат иштейм, кечинде шайтан арабама отуруп алып, Мустафа аганыкына барып, китептерин, жазган макалаларын түнкү 12ге чейин окуп отурам. Макалаларын орусча жазып, анан чагатай тилине которчу экен. Түнкү 12де шайтан арабамы минип, баш пааналаган отель сөрөйүмө жөнөп кетем. Мустафа аганын китепканасында түрдүү-түрдүү китептер көп эле. Көпчүлүгү орусча, Казакстан, Өзбекстан, Кыргызстан, Татарстан, айтор, Советтер Союзундагы түрк тилдүү республикалардан, Москва, Ленинграддан гезит-журналдар алдырып турчу экен. Ошол гезит-журналдарда

жарыяланган макалалардын негизинде “Түркстан под властью Советов” деген китебин жазыптыр. Мустафа аганын архивинен болобу, китептеринен болобу, эмнени кааласам, ошонун баарын окушка Мария Яковлевна мага уруксат берди. Бир күнү “Кудайберген Мустафа Чокайдын китептеринен Мустафа Кемал Ататүрктүн үчүнчү томун уурдады” деп Алим Алматка айткан экен. Алим Алмат “жеңебиз ушул китепти жоготуп, сага ачуулу” деди. Ал китептин 3-4-тому бирге чыкканы тууралуу жеңебиздин кабары жок экен. Мен Мария Яковлевнага барып көргөздүм, кийин менден кечирим сурады.

Ошентип жүргөн кезимде Мария Яковлевна мени профессор Ганс Бензинг менен тааныштырды. Бензинг Франциядагы немис элчилигинде кайсы бир атташеси болсо керек. Ал Түркстанды, түрк элдеринин тилдерин мыкты билгендиги үчүн Мустафа Чокай кадырлаган окумуштуулардан экен. Мен таанышкан учурда ал кыргыз тилин үйрөнүү далалатында жүрүптүр, ага кыргызча билген адам керек болуптур. Кыргыз тилин да үйрөнүп, Бензинг бүткүл түрк тилдеринде сүйлөйт. Маселен, кыргыз, казак, түркмөн, өзбек, татар, дагы башкалар менен чогуу отурса, ар бири менен өз тилинде сүйлөшө берет. Ошондон ушу күнгө чейин Бензинг менен кол үзүшпөгөн досторбуз. Кийинки жылдары биз Америкада, алар Европада дегендей, аз көрүшөбүз. Бирок кат жазышып, майрамдарда куттукташып турабыз. Жашыраак кезибизде Европага келген сайын сөзсүз алардыкына түшчүбүз. Кийин ал Германиянын Түркиядагы баш элчиси болуп иштеди. Ошол жылдары Сание экөөбүз адеп таанышканда шампан ачып, экөөбүздү алгач куттуктаган да Бензинг болгон. Ал Америкага такыр келбеди, анткени, өзү антифашист болсо да, Германия жеңилип, согуш бүткөндөн кийин америкалыктардан запкы жеп, көңүлү калыптыр. Немис болгон үчүн эле камакка алынып, басмыртталгандар көп болгон да ал учурда. Профессор Бензингдин кандайча түрк тилдерине кызыгып калганын сурасам, анын тарыхы 20-30-жылдарга кетет экен. О жылдары Германияда жашаган Ыдыриси деген татар Мустафа Чокай экөө акылдашып отуруп, Советтер Союзунда жашаган түрк тилдүү элдердин жаштарын Европада окутуп, европалык адистикке үйрөтүү далалатын көздөшөт. Элүү-алтымыштай казак, татар, өзбек, түркмөн жигиттер Европага барып, агрономия, юстиция, тиги-бу тармактарды окуп билим алат. Көбү кайра эл-жерине кетет. Ончактысы кетпей, калып калат. Тайыр Чагатай, Октай, Ибрагим Ахмеджан, татар жазуучусу Эдил, Урал өкмөтүн курган саясатчы, илгери падышачылык доордо сүргүндө жүргөн Аяз Исхаки, дагы башкалар. Мен Аяз Исхакини көрүп калдым. Ал азыр Советтер Союзунда акталып, бүтүн эмгектерин басып чыгарышты. Профессор Бензинг ошолордун тилине кызыгып, алар менен чогуу жүрүп, атактуу түрколог болуп калган. Ал мени 1949-жылы Швейингендеги үйүнө биринчи жолу чакырганда бай китепканасынан кыргызча “Жаныш-Байыш”, “Курманбек” сыяктуу китептерди көрүп сүйүнгөм.

1949-жылдары Мария Яковлевнанын бир аз, чамасы 20-30 миңдей франкы болсо керек, ошого Мустафа Чокайдын арбагына эскерме китепчесин чыгармак болуп калды. Мени иштетти. Мен кубанып иштедим. Материалдар чогулттум. Украинанын мурдагы тышкы иштер министри Шульгин Мустафа Чокайды тааныгандарга жиберет, мен барып, иштин жөнүн айтам, алар эскермелерин жазып беришет. Мустафа Чокай өзү уюштурган “Жаш Түркстан” журналынын атын коюп, Мария Яковлевна, Алим Алмат үчөөбүз эскерүү китепчени чыгардык. Кириш сөзүн “Жума” деген ат менен мен жаздым. Ал кезде өз атыңды аташ

кыйын эле. Китепче чыккан соң 1950-жылы декабрда Мария Яковлевна экөөбүз Германияга барып, Мустафа Чокайдын өлгөн күнүнө карата эскерүүсүн өткөрдүк. Мустафа Чокайдын китепканасына жаным ачыйт, бүгүн да кейийм. "Түрк эли" комитети түзүлгөндө жеңеге кайрылдык, бирок китептерин комитетке берген жок. Китепканасынын Парижде гана сакталышын көздөдүбү, же атайын Мустафа Чокайдын китептерин сатып алуу үчүн америкалыктар "Түрк эли" комитетине берген 15-20 миң долларды аз көрдүбү, жеңебиз "Чыгыш тилдер институтуна" атайын бир бөлмө ачтырам деп, белекке берди. Бирок, китептери алфавит боюнча ар кайсы китепканаларга чачылып кетти. Кийин Колумбия университетинде ташталган китептердин арасынан Мустафа аганын "Война в песках" деген китебин көрүп калдым да, аны сатып алдым. Ошентип, Мустафа аганын китепканасы сакталбай калды. Мария Яковлевнага Америкадан майрамдарда куттуктоо жөнөтүп турчубуз. Алтымышынчы жылдардын аягында ошондой бир куттуктообуз кайра өзүбүзгө келди. Жеңенин көзү өткөнүн түшүндүк. Кийин Төлөмүш Жакып уулу, аялы Бактыгүл үчөөбүз мүрзөсүн кыйналып таап, гүл коюп, көңүлүбүздү соороттук...

Мен мурунку ишимди улантып келе жаттым. Буниндин, Троцкийдин китептерин, антикоммунисттик материалдар менен тааныша баштадым. Кийин ушу чет жерде калган эмигрант-качкындардын турмушунан жазылган макалаларды окудум. Айтор, мен антибольшевиктик материалдар менен сугарыла баштадым. Кийин украиналыктарга окшоп кыргыздардын таламын талашамын деген ой-пикир мени бүтүндөй башка дүйнөгө кошуп койду. Сталиндик турмуштан ушундай таң калганым: биринчи мен Литвадан көргөн элем биздин алданып келгенибизди, кийин Батыш мамлекеттериндеги эмигранттык турмуш менен таанышып, мен да саясий көз карашымды өзгөртүш жолуна түштүм. Лабораторияда иштеп жүргөнүмдө жетишээрлик убактым бар эле, антикоммунисттик уюмдардын жыйналыштарына катышып турдум. Өткөндө Роман Гуль туурасында айткан элем. Согуштан кийинки жылдары Францияда турмуш анчалык жеңил болбоду. Бир күнү алардын үйүндө кечинде калып, Ольга Андреевна бизге картошка кууруп берип жеп отурсак, Роман Гулдун үйүнө бир жаш жигит келди. Көрсө ал жигит Франциянын тышкы иштер министрлигинде иштеген адам экен.

- Өзбекстан, Казакстан, Кыргызстандан газеталар алабыз. Бизди кызыктырган нерселер бар. "Правда Востока" деген Ташкенден чыккан газетада 1949-жылы Өзбекстан Компартиясынын биринчи секретары Усман Юсуповдун доклады орусчасында төрт бет, ал эми "Кызыл Өзбекстан" газетасында алты бет, ошо өзбекчесинен орусчага которгондо жашырылган материалдарды Франциянын тышкы иштер министрлиги билгиси келет. Ушу тилдерди билген адамдарды таба албай атабыз, - деди.

- Мына, ал тилдерди билген адам мында отурбайбы, - деп Ольга Андреевна мени көрсөттү.

- Эртең бизге келип кетиңиз, - деп ал жигит даректерин берип кетти. Бирде иш болсо, бирде болбой жүргөн убагымда кандай да болсо акча таап, карынды тойгузуш маселеси турган эле. Эртеси телефон чалдым. Жолугуштук. Бир кишилик бөлмөгө киргизип, бул адам орусча билет, калган маселени ушул адам менен чечээрсиз деп, менден улуураак адам менен тааныштырды. Ал адамдын

аты Александр Адамович Беннигсен - профессор, прибалтикалык графтардан. Францияда немистерге каршы күрөшкөн аскерлерден, кийин партизан отряддарын уюштуруп, немистерге каршы чыккан адам экен. Аны менен сүйлөшүп отурдум.

- "Кызыл Өзбекстан" газетасындагы пантүркизм, панисламизм деген сөздөрдү гана билебиз, калгандарын ушу орусчасына кайсы жерлери айырмалуу болсо, бизге ушуну которуп берсеңиз. Кааласаңыз орусчага, болбосо французчага которсоңуз болот, - деди. Мага материалдарды бергенден кийин түшкү тамакка мени менен жүрүңүз деп үйүнө алып келди. Үйүнө келсек, астыбыздан бир кичинекей кыз тосуп чыкты, аны менен тааныштык, тамагын жедик. Орусча, өзбекче газеталарын алдым.

- Сөздүгүңөр барбы? - деп сурадым.

- "Чыгыш элдерин үйрөнүү" деген китепкана бар, ошого барсаңыз, ал жерден сөздүктөрдү таба аласыз, - деп китепкананын дарегин берди. Ошол жылдары орусча-өзбекче сөздүк жаңыдан чыга баштаган. Ал жерге барып, сөздүктөн орусчага кирбей калган сөздөрдү издеп таптым. Мени менен тааныш (Мустафа Чокайдын аялыныкында таанышкан адам) Алим Алмат Ташкенде консерваторияны бүтүргөн, менин жашымдагы казак тууган эле. Ага барып, өзбекче түшүнбөгөн сөздөрүмдү ал түшүндүрүп, экөөлөп которулбаган жерлерин орусчага котордук. Көрсө, докладда айтылган түрк элдеринин түбү бир, тили, дини бир экендиги, Чыңгызхандын баскынчылары болгону менен башка элдердин динине, салтына, наркына кыянаттык кылбагандыгы сыяктуу жерлерин "Правда Востока" газетасынан алынып ыргытылыптыр. Демек, бул өзбектерде улутчулдук, пантүркисттик арам ой бар, андай ой жалпы эле Орто Азия калктарына таандык деген ич күптүлүк менен жасалган иш да. Ушул айырмачылыктарды тактап бергенимден кийин иштешип калдык. Ошентип, Беннигсенден "Кызыл Кыргызстан", "Казахстанская правда", "Социалисттик Казакстан" газеталарын алып, элдеги болуп жаткан кабарлар менен тааныша баштадым. Турмуш акырындап оңоло баштады. Профессор Беннигсендин көзү өткөндөн кийин ишин эки кызы улантып жүрүшөт.

Далай кишиге сообу тийген миллион франк утуш

Айтса, мен Францияда лотереядан бир миллион франк утуп алган элем. Анын тарыхы мындай. 1947- 48-жылдар. Атактуу МХАТ театры Парижге барды. Бир досум экөөбүз Мария Титованын тамагында, анда болбосо метронун оозунда жолугушуп, МХАТтын спектаклине бармакпыз. Досум Владимир тамакка барбагандыктан, метронун жанында күттүм. Бул эмиграциядагы эски артисттер уюштурган театр эле. "Без вины виноватый" деген Островскийдин пьесасын көрмөкпүз. Француздардын лотерея сыяктуу оюну бар. Бекер турганча 20 франк койсом, 3 билет чыкты. Бул үчүнчү күн, эртеси төртүнчү күндүн газеталары уткан билеттердин номерин жарыялады. Ким билет алган болсо, газета сатып алып, ошол күнү караар элек. Мен да карадым, алты номерим тең туура. Ишенбедим, кайра башка жерге барып, дагы газета сатып алдым, анда да ошол сандар. Эч кишиге айтпадым. Тоноп же өлтүрүп кетиши мүмкүн. Шайтан арабама олтуруп алып, түнкү тамакта досум Беннигсендикине барып көргөздүм. Алар жетине албай сүйүнүштү. А мага эч кандай таасир болбоду. Ошол күндөрдө

метро, автобустарда забастовка болор эле. Бир жумадан кийин Александр, энеси, мен үчөөбүз акча алышка бардык. Энеси саксактап, бизди аркабыздан карап турду. Беннигсен экөөбүз ичке кирдик. Беш-алты адам тейлеп турган экен. Бизге берген миллион франк ушундай жыйылып турду. Ал жерден балдар үчүн, сокурлар үчүн, журналист үчүн деген уюшмаларга деп олтуруп, отуз-кырк миңдей франкты таштадым. Ойдо жок жерден байлык келсе, ошентесиң да.

Бир черкес аял бар эле, Бэла деген жалгыз кызы экөө турчу. Бир күнү барсам, кызым кургак учукка чалдыгыптыр, каражат жок дарыланышка, айласы не болот деп ыйлап отуруптур. Атасын да немистерге кызмат кылгансың деп, француздар атып салган. Боорум ооруду. Акча утканымды айтпастан, караштырайын дедим. Дарыланарына акча алпарып бердим, миллионермин да. Ошентип ал кызды Швейцария курортуна жөнөтүп, ал жактан жакшы болуп келди. Швейцария курортунда жүргөндө да үч-төрт жолу кийим, тамак-аш алып барып бердим. Кийин Америкага кетип, азыр Нью-Жерсиде жашайт. Небере-чөбөрөлүү, турмушу бай. Биз Сание экөөбүз катташып турчубуз. Кийин бир саам үйүндө болдук. Эми андай кокустук болот да, дасторконго сорпобу, бирдеме төгүп алса, эри черкестердин ушунчалык майдасы экен, үтүрөңдөп, биздин көзүбүзчө аябай капаланды. Ошондон кийин катнашты үздүм.

Америкага камдануу

Элүүнчү жылдардын орто ченинде Америкага кетүүнүн далалатында болдум. Документтеримди жыйнап, Америка консулуна келсем, сиз Азиянын үч бурчунда туулган экенсиз, биз азияттарды албайбыз деп ачыгын сүйлөдү. Америкага кетем деген ниет үзүлдү. Француз коммунисттери мендей бозгундарды “силер бул жерде не кылып жүрөсүңөр?” деп советтик элчиге кармап берип жүргөн убагы эле. Не болсо да Франциядан качыш аракетин кыла баштадык. Албетте, мен жалгыз эмесмин, жанымда маган окшогон качкындар да бар эле. Борагар лагеринен жолго чыгып кетип бара жатканда “биз кетпейбиз, бизди туткунда болду деп кыйнашат” деген кыздар, балдар бар эле. Кийин алардын бир канчасы Канадага кетишти. А мени болсо кабыл албады. Бир тараптан кайгырып, бир тараптан укуксуз экендигиңе нааразы болуп, эмне болсо да башка мамлекетке кетиш жолун издеп жүргөнүмдө профессор Акдес Немат Курат, кийин өзү башкыр, Стамбул университетинин профессору Заки Балиди Тоган менен тааныштым. Заки ага Ленинди 1917-1918-жылдарда алдаган адам болгон экен. Кийин Заки Балиди ага менен өтө жакын таанышта болуп, өмүрү өткөнчө дос катары калдык. Мени Америкага албай койду деп даттансам, Түркияга кел, бир университетинен окуурсуң, стипендия алып бериш үчүн аракет кылабыз деген кеңештерин айтты. Ал жылдары Курат ага Анкара университетинин ректору экен. Курат ага, Заки ага Кудайбергендин университетке кире турган даражадагы билими бар деген рекомендация беришти. Ошону менен мен Анкара университетинин студенти болуп кирдим.

Түркияга келген абалым

Түркиянын баш элчисине профессор Курат менен барган элек. Баш элчи биз түрк атанын баласы болсок да “Кыргызлары мусулманбы?” деп сурады. Дүйнөгө белгилүү мамлекеттин дипломатынын ушундай суроо бергенине таң калдым. Демек, бизди эч ким тааныбайт. Эмнеси болсо да түпкү атабыз түрк эмеспи деп

Түркияга кетишти чечкенден кийин Курат менен барабар бир кемеге отуруп, Стамбулга бет алдык. Жолдо толкун болду, толкунга чыдай албайт экемин, кусуп өтө кыйналып, көп азаптарды тарттым. Ушу кемеде Ахмед Бели Венгер деген татарлардын соодагерин көрдүм. Ал кыргыз-казактардын үрп-адаттарын жакшы билген адам экен, сүйлөшүп отурсак, казак улутчулдарынан Миржакып Дуулатов деген акын жана саясатчыларынан болгон адамды билет экен. Аны менен бир мектепте окуптур. Миржакып Дуулатов падыша заманында "ойон кыргыз" деген узун бир поэма чыгарган казактын талантуу, атактуу уулдарынан болгон. Акыркы жылдарда улутчулдар, элибиздин намысын талашкан адамдар мени кызыктырар эле. Кийин Бели ага пароходдогу эң жакшы байлар бара турган бир чоң ресторанынан тамак жедирип, ушуларды айтып отурганда бул адамдан эмнелерди үйрөнөр экемин деген ойго келдим.

Ошентип, Стамбулга келдик. Стамбулда түрктөрдүн бүтүн түркүй калкына кылган жакшылыгы бу - ким гана болбосун: якутпу, кыргызбы, казакпы, өзбекпи - баары Түркиянын жерине келгенде өз граждандыгын беришти. Бул алардагы бүтүн түркүй калктарына кылган ырайымы. Албетте, бул биз үчүн сүйүнүч эле. Жетип биринчи документ алганда Кудайберген Кожомбердиев десем, катчы болуп отурган картайган бир адам:

- Уулум, түрктөрдө Кудайберди деген аттар бар, бирок Кожомберди деген ат жок. Атыңды Кудаберди, өзүң кыргыз экенсиң, фамилияңды Кыргыз коёбуз, - деди.

Минтип биринчи түрк документин жазып бергенде Кудаберди Кыргыз болдум да калдым. Профессор Акдес Немат Курат Анкарада үйүмө жатып окуйсун деген эле. Катынынан корктубу – билбейм, убадасына турбады. Бирөөлөрдүн үйүнө жайгаштырышка аракет кылды, бирок таба албады. Кийин Зираат институтунун жатаканасына жайгаштырды. Заки Балиди Тоган, Акдес Немат Курат - эки профессор рекомендация берип, кол койсо, ал сенин дипломуң болуп эсептелинет экен, Анкара университетине студент болдум. Түркиянын окуу министрлиги стипендия берет деп убада беришкен эле, бирок стипендия бере алышпады, жарды мамлекет, каражаттары жок. Кыскасы, миллиондон калган акчамды төлөп берип, окуй баштадым. Түркияда агеде театр дегенди билчү эмес. Көчөлөрү ыплас, камырчылар, начар кийинген кедей адамдары көп жүрчү. Биздин Кыргызстанда театр бар, операларыбыз бар деп жатаканада чогуу жаткан студенттерге мактанып калчумун, көрсө арабызда бакан ооздор бар окшобойбу, мактанганым Түркияга каршы тетири үгүт катары бааланып, артыман аңдытып коюшту.

Университеттин тил-тарых факультетинде тарыхчылардан Осмон Туран деген профессор пантүркчүлөрдөн экен. Профессор түрк тарыхынан жалпы түрктүк идеяларды окутат экен. Мен анын классына отурдум. Маган биринчи түрк тилин үйрөтүш үчүн орусча билген бир доцентти жанымга кошуп беришти. Тарыхтан түрктөрдүн кандай сүйлөгөнүн үйрөнүп алсын деп. Баса, ушул доцент Тургеневдин "Эненин жүрөгү" деген повестин окуп чыгып, аны түркчөгө которуп алып, өзүнүн атын жазган мен жаздым деп. Ал өзү орусча билет, аны сынга ала турган, териштире турган эч ким жок да. Кычыраган бир ботинкеси бар эле, кычыратып студенттердин арасында жүрө турган. Түркияда жүргөнүмдө Фатих деген татар менен тааныштым, ал бир чоң компаниянын

инженери эле. Анын үйүнө барып тураар элем. Фатих Элмира аттуу кыздуу болушту. Кызын мага карматып коюшуп, өздөрү танцыга кетишээр эле. Кийин Америкага, Нью-Йоркко келишти. Бу жакка келгенде иши жок, үй тазалагыч болуп, кыйналып жүрдү. Бир күнү биз эч жакка бара албайбыз, бизди бир жээкке алып барып келесиңби деп суранганынан Сание экөөбүз аларды эс алдырышка алып кетсек, үйүнө ууру кирип, алтындарын тоноп кеткен.

Ошентип, мен Анкара университетинде үч жарым семестр окудум.

- Каражатым бүтүп баратат, стипендия бере албадыңыз, маган иш таап бериңиз, болбосо мага Францияга кайтып кетишке уруксат бериңиз, - деп тышкы иштер министрлигине кирейин деп турсам, эшигинин алдында турган катчысы:

- Сенин министрде эмне ишиң бар? - деп мени кубалады.

Бир убакта министр өзү чыгып келди, жаш түрк, профессор Осмон Турандай пантүркчүлөрдөн сабак алган адам экен. Мени көрүп, кабинетине киргизди.

- Тууганым, биздин абалыбызды көрүп турасың, стипендия бере албайбыз, ишибиз да жок, эгер Францияга кайтып кетем десең, паспортунду бердирейин, кете бер, - деди. Акыркы калган акчама Францияга билет алып, кайтып келдим. Университеттен билим алууну үч жарым семестр менен жыйыштыргам.

Батыштагы түркстандык диссиденттер менен байланышуу

Францияда бир кезде иштеген лабораторияга кайра кирдим. Ошол жылдарда антикоммунистик, антибольшевиктик уюшмага катышкан Батма Уланов деген калмак досум бар эле. Батма Германияга барып келип жүргөнү тууралу андасанда айтып берээр эле. Бир жолу Германияга барып келгенден кийин: “Ошо калмактар жашаган жерде сиздин түркстандыктар да жашайт. Алардын арасында кыргыздар, казактар, өзбектер да бар”, - деп айтып калды. Бир казакты көргөн экен интеллигент сыяктуу, саясаттан кабары бар өңдөнөт, атын билбейт экен. Мен атын билбеген казакка кыргызча кат жаздым, анан ошол адамдан дагы бир жолу кайра Германияга кетип бара жатканында берип жибердим. Ал досум катты алып барып берген. Карис Канатбай деген казактан катымдын жообун алдым. Ушундай кол жазмасы жакшы, окуган жигиттерден экен деген ойго келдим. Ошентип, почта аркылуу кат алыша баштадык. Өзүнүн ким экендигин, экинчи дүйнөлүк согушта Түркстанды азаттыкка чыгаруу комитетине активдүү катышкан адам экенин жазып жиберген. Издеген адамдарыңды табат экенсиң деген ойго келдим. Кийин Карис агага кат жазып, элде ушундай абал деп газетадан окугандарымды жазып жиберсем, биз булардан кабарыбыз жок эле, бул жакшы жаңылык, элдин турмушун билиш керек деген узун бир кат жазып жиберди. Каттардын бир канчасы ездүмдүн архивимде.

Германиядагы түркстандыктар жүзбү-эки жүзбү адам болсок керек, ушулардын конференциясын чакыртып, согуш кесепетинен Батыш Европада калган казак, кыргыз, өзбек, түркмөн, татар сыяктуу түрк тилдүү совет мусаапырлары жүрө-жүрө бири-бирибиз менен кабарлашып, кат алышып дегендей, байланыш кура баштадык. Ошондо баарыбыздын башыбызды бириктире турган уюм

керектигин түшүндүм. Америкада антибольшевиктик уюшмалар уюшула баштады, алардан жардам алабыз. "Түрк Эли" деген ат менен журналыбыздын бир-эки саны чыкты. "Түрк Эли" деп Советтер Союзундагы түрк элдеринин максатын ачыктоо деген ой менен коюлду. Заки Балиди Туган түркстандыктар туурасында тарыхый китеп жазып, конференцияга тарыхчылардан сени да чакырам деген кат алдым. 1952-жылы 29-30-августунда Мүнхен шаарында Түркстан эмигранттарынын 1-конференциясы өттү. "Элдеки абал" деген доклад даярдап барган элем, конференцияда сүйлөдүм. Бул баяндаманы Беннигсендин Орто Азия республикаларынан орусча жана жергиликтүү тилдерде чыккан газеталардан жыйнаган элем. Мисалы, "Кызыл Кыргызстан", "Кызыл Өзбекстан", "Казахстанская правда" деген газеталар эле. Чет жакта калып, элдин турмушун үйрөнгөн адамдар ал убакта аз болгондуктан, баяндамамды жактырышты. Конференция бүткөндөн кийин Түркстан улуттук боштондук "Түрк Эл" комитети түзүлдү жана ага мүчөлөр шайладык. Уюшманы уюштурган америкалыктар ушундай шарт коюшту. Түркстандагы республикалардын ар биринен тегиз өкүлдөр катышышы керек. Бул, албетте, Американын мамлекеттик системасындагы саясий жолу эле. Төрагалыгына казак тоо инженери Карис Канатбай шайланды. Орунбасары өзбек Ахметжан Оморкан, анын орунбасары кыргыздардан бир, түркмөндөрдөн бир делегат, тажиктерден адам жок болгондуктан, алардан шайланган жок. Төрт түрк элинин өкүлү катышкан уюм болуп калды. Ахметжан Оморкан менен мурунтан тааныш элем. Себеби, 1952-жылы Францияда жумушчу күчү жетишпей, Германиядагы лагердеги качкын эмигранттардан жумушчу сурады. Ошолордун бири болуп Ахметжан дагы Францияга келген. Францияда "Монд" ("Дүйнө") деген газета чыкчу. Ошол газетага хандын тукумдарынанмын деген жалган маалымат берген. Мен газета аркылуу таанышып, кат жазышып, кийинчерээк жолугуштым. Ахметжан согуштан мурун Наманган облусунда обкомдун кабарчыларынан болгон. 1980-жылдары параличтен кайтыш болду. Конференция бүткөндөн кийин мен кайтып Францияга кеттим. Биздин ошол конференцияда айткандарыбыз кийинки журналдарга басылып турду.

Ал жылдарда Американын демократиясына байланыштуу Карис ага согуш заманындагы Вали Кайым деген адамдын кол астында иштеп, анын жардамчыларынан болгон. Чет элде калган түркстандыктардын арасында күн көрүш маселеси, албетте, ар кимге түшүнүктүү да. Ушу өзбекчилик, тажикчилик, түркмөнчүлүк деген "чиликтер" бар эле, ушуларга теңелиш үчүн биз "чылык" - "казакчылык", "кыргызчылык" деген сөзгө таяндык. Карис аганын сунушу боюнча каракалпак биздин туугандарыбыз. Ал өзүнчө автономиялуу эл. Өзбекстандын ичинде болсо да, биз каракалпакты кошулу да, чиликке теңелелик. Бул Американын саясатына туура келет деп сунуш киргизди. Кийин ал "чылык" менен "чиликтин" арасында түрдүү талаштар, саясий жаңжалдар чыкты. Карис аганын сунушу боюнча Германияга кетишти чечтик.

Германияга келип, "Түрк Эл" комитетинин "Түрк Эли" журналын чыгардык. Биринчи санына редактор Карис ага болду. Ар кимибиз өз тилибизде антикоммунисттик, антибольшевиктик макалалар жаздык. Ал жылдардагы журналда менин "Булар кимдер?" деген Советтер Союзундагы КГБнын жетекчилеринин кимдер экенин, элибизди жергиликтүү адамдар эмес, басымдуу көпчүлүгү орустар башкаларына көзүбүз жетип, аларды жарыялап турдук. Ар бир республикадагы КГБнын жетекчилеринин биографиясын

үйрөнүп, биздин элди өзүбүздүн адамдар эмес, Орусия жиберген адамдар башкарат деген ойдогу кыскача макала чыкты. Албетте, аларды билиш үчүн түрдүү материалдар караш керек эле. Маган көмөкчү болгон жергиликтүү газеталар эле. “Түрк Эли” журналы АКШ Конгрессинин каражатына түрк жана орус тилдеринде чыгып, Советтер Союзунда ачык айтылбаган антисоветтик окуялар, түрк элдеринин биримдигин көздөгөн материалдар басылып турду. Биз чыгарган журналдарыбызды чет элде калган түркстандыктарга жиберип турдук. Советтер Союзундагы китепканаларга, илимий мекемелерге жибердик, бирок алар чек арадан өтпөдү. Антисоветтик газета-журналдарды СССРге жашыруун жеткирип, совет адамдарынын колуна тийгизиш өтө машакаттуу, атүгүл мүмкүн да эмес эле. Мындай газета-журналдарды башкалар да чыгарар эле. Америкалыктардын демократиясына каршы болбогон, башка демократиялык мамлекеттерди анчалык сынбаган, катасыз материалдарды гана жарыялаш максат эле. Мен “Түрк Эли” журналынын бир канча сандарында “Кудайберген Кошой” деген ат менен редактор болдум. Кошой деген ысымды алышыма себеп:

Көкөтөй хандын ашында,

Кошой бата бергенде.

Каапыр менен мусулман,

Кошо бата бергенде

деген сөз бар да кайрылып “Манаска” келсек. “Кошой” деген сөз элибиздин башын кошоор деген ой менен ушул атты алган элем. Бул, албетте, “Манастын” таасири. Кошой деген псевдоним менен “Түрк Эли” журналында “1916-жылдагы козголоң” аттуу макала жарыяланган.

Кудайберген Кошой

ПРОЗА

1916-жылдын 25-июнунда орус падышасынын Түркстан калкына тиешелүү ырайымсыз буйругу чыкты. Түркстан калкынан Батыш майданда согушуп жаткан өз аскерлерине жашырынуучу аңдарды каздырып, алардын жандарын сактатууга кара жумуш үчүн 250 000 ишчи алынмак болду. Бу буйрук бүтүн Түркстан калкына күтүлбөгөн чагылгандын огундай тийип, падышанын жана анын өкмөтүнүн кол алдында эзилип, орточулуктагы укуксуз эл экендигин дагы бир ирет көргөздү. Түркстанда ал учурда өндүрүш жай, өнөрчүлүк эң артта калган мезгил эле. Тең укуксуздук, башканын кол алдында эзилген калктын адам чыдагыс акыбалы жүз миңдеген адамдардын канын төктүргөн аргасыз күрөшкө алып келди. Бу козголоңго жалгыз гана кедей-кембагалдар катышпастан, жергиликтүү бай-манап, калк билгичтери да биригишти. Түркстан калктарынын арасынан айрыкча көчмөнчүлүктөрү бу окуяны оторчулуктан кутулуштун негизи кылып, улут боштондугуна айлантты. Ошол учурда калкыбыздын интелегенциясы жалгыз дин жолунда иштегендер эле. Козголоңго жергиликтүү байчыл, динчил, кедей дыйкан, малчылар бирдей

катышып, өз калкынын улут боштондугу үчүн күрөшкөндүктөн, бу күрөшкө жалпы калктык деп баа бериш болот.

Каны, тили, адаты, дини, тарыхы башка, илгери кулдукта болбой, эркин жашаган калкты бу акыйкатсыз буйрук канды суудай агызган зыяндуу, оор шарттагы күрөшкө алып чыкты. Падыша жана анын өкмөтүндөгү зулумдары бу буйрук калкка кандайча таасир келтирерин ойлонушпады. Дагы буйрук калкка толук түшүндүрүлбөдү. Көптөн бери боштондугун жоготуп, кайра аны издеген калкка бу буйрук күйбөгөнүн күл кылып, жанына батты. Согуш убактысы эмес, тынчтыкта да мындай буйрук калкыбызды боштондук күрөшүнө алып келери белгилүү эле. Түшүнбөстүк жана душмандык калкты зорлоп “тыл жумушуна” алыштын кесепетине жеткирди. Алынучу адамдарды кайдан табууга болот? Айрыкча ушул убакта өнөктүктүн күчөп турган учуру. Фергана жана Закавказия вилайеттеринде ишчи күчтөрү жетишпеген. Ферганада эки гектар (8 танап) жерден бир киши алына турган болсо, калган дыйканчылыктагы иштегендер үчүн андан да оор болгон. Эгин жыйналбай, калк ачка калмакчы. Акыбал коркунучтуу эле. Жана бу зорлоп алыш кыжаалат учурга туш келди. Эмгектин так ушундай кызуу кези өз калкы болбогондуктан, падышаны эч бир ойго келтирбегендиги, миллиондогон жаш балдар, карыган ата-эне ачкадан кырылса да, орус мамлекетин сакташ баалуу экендигин көргөзбөдүбү! Бул алды-арты ойлонулбаган жана бизге эч керексиз, ачыгын айтканда, кан төктүргөн кыймыл кимге пайдалуу эле? Падышанын губернаторлору калкыбыздын турмушуна кайыл экендигин бу көргөздү. Эч себепке карабай “алынсын” же “беребиз” дешкен туруксуз буйруктарынын акыйкатсыздыгы калк арасына тарай, козголоң саясий улут боштондугуна бириккен жалпы калктык түргө айланды.

“Былое” аттуу журнал 1924-жылы “Түркстан козголоңу” деген макаласында 1876-жылы губернатор Кауфман Кокон хандыгына каршы чыгарында атайын ташкендиктерге 50 жыл аскер албаш үчүн убада бергенин жазган. Бирок буга карабастан, эми “аскер” дегендин ордуна “тыл жумушу” деген шылтоо менен жергиликтүү калкты алдап тургандыктарын биздин эл эстеринен чыгарбаган. “Ходжент аймагындагылар биздин баш ийгендигибизге 40 жыл болду. Ошон үчүн бизден аскер же ишчи алууга дагы 10 жыл бар” дешип өзүлөрүн өзүлөрү үмүттөндүрүшкөн” деп жазган эле “Былое” журналы.

Ал эми “Жаш Түркстан” журналы 1931-жылдагы санында минтип жазды: “Түркмөн уруусундагылар адам бербестин далалатын издешкен, алардын таянгандары түркмөн атчан полку болгон, ошон үчүн “бизди бу сеферберликтен (мобилизациядан) куткарсаңар, же болбосо биз үчүн башка адамдар барсын, биз аларга не каалагандарын төлөйбүз” дешкен. 10-июлда Текин уруусунун Мары аймагындагы Токтомуш, Отамыш чөйрөлөрдөкү жыйналыштарында талап кылышкан: “Азыр пахта жыйноо убагы, кызматка жараган ишчи колубуз жетишпей, алардын колунан бу иш келет, бу адамдарды башка жакка, көнбөгөн шартта, суук жерлерде иштетиштин эч натыйжа бербестигин, жараксыздыгын белгилейбиз” деген шылтоолорду табышкан. Жогорку себепти ал учурдагы биздин алдыңкы адамдарыбыз түзүп беришсе да, өкүмөт башындагылар укмаксан болгон”, - улаган “Новый Восток” журналы “Революциячыл Бухара” деген макаласында (№2-сан, 1922-жыл).

Калк болсо өзүлөрүнүн өкүлдөрүн Ташкенге, Самарканга жиберишкен да, аяктан

жооп күтүшкөн. "Бербей козголоң көтөрсөк, Афганстанда жашаган жана башка урууларыбыз жардамдашар бекен" деп сурашкан. Дагы дин адамдары "казабат" жарыяласак кандай болот деп план түзүшкөн. Чындыгында ар бир аймак бу маселелерди өз алдынча чечкендиктен, жалпы күчтү бириктириш, байланыш болбогон. Ар кимиси өзүлөрүнүн билгениндей оруска каршы турушкан. Натыйжада жалпы тилектери бирдей болсо да, бөлөк-бөлөктүктүн натыйжасы маанилүү негиз бербеди. Бу жерде биз калкыбыздын бир макалын келтирүүгө туура келди: "Алтооң ала болсоң, алдыңдагыны алдырасың, төртөөң төп болсоң, төбөңдөгүнү аласың". Ал учурдагы алалык калкты кандай зыянга алып келгендигин дагы төмөндө көрөбүз.

Соодагерчиликтеги кээ бир адамдарыбыз, интеллигенцияларыбыздын бир тобу куралдуу падыша кан соргучтарына өзүлөрүнүн каршы туралбастыгын көрсөттү. 11-июлда Ташкен шаарында полиция үйүнүн алдында көп адам топтолуп, ишчи бербестин жолун издешкен. Аларды таратыш үчүн полиция тарабынан ок атышкан. Полиция зулумдарына калк таш менен каршы турган, буган орустар окчачарлар колдонуп, топтолгон калкты ырайымсыздык менен куушкан, адамдардын арасынан алты киши өлгөн жана көбү жарадар болгон. Полициянын башчысы жанына келген бир аялды тапанчасын такап туруп аткан. Ошол учурда эски Ташкенде бу күндөрдө бардык дүкөндөр жабык. Соодагерлер өзүлөрүнүн жайларына кайткан. Ташкенде эч кимге түшүнүксүз бир кыймылды күтүп турган кези болгон.

12-июлда Хан-Абад аймагындагы кыштактарда айланалык полиция пристабы калкты топтойт да, ишчилер туурасында сөз баштайт. Калк дүркүрөп көтөрүлөт, ишчилерди бербейбиз дешип, ал жердеки орустарды коркутушат. 12-июлда Сыр-Дарыя вилайетинин губернатору "алган кабарыма караганда, бүтүн Ташкен аймагы эч кимди бербеске чечим кабыл алышкан" деген кабарды генерал-губернаторго жөнөтөт.

Падыша желдеттеринин дагы бир кылыгы - жалпы калк ортосундагы байланышты үзүш болгон. Алар эгер бардык калк күчтөрү кошулуп кетсе, бу козголоңду токтотуш оор экендигин билишкен. Жана бу козголоңду куралдуу аскер күчү токтотпосо, башка эч ким токтото алышпастыгына көзү жеткен. 14-июлда бүтүн Самаркан айланасы ишчилерин бербестен жана эң акыркы жеңишке чейин каршы турушарын жарыялашкан. Бирок буларга карабастан, кээ бир жерлерде тизмелер жүргүзүлгөн. Тизме түзгөндөрдү "калкыбыздын балдарын орустун өкмөтүнө сатуучулар" деп айыпташып, аларды жашыруун өлтүргөн күндөрү да болгонун "Былое" журналы жазган эле (1924-жыл, 27-саны).

Кыймыл бара-бара улутчул боштондук козголоңуна айлангандыктан, улут интеллигенттери жана калктын арасында таасири күчтүү дин кызматчылары жетекчилик кылышка туура келди. Ошол учурда калктын саны жана алардын арасындагы орустардын саны төмөндөкүдөй :

Вилайеттер	Калкы	Орустар
	(миң)	(миң)
1. Закаспи	4-2,2	4,1

2. Сыр-Дарыя	1816	103
3. Жети-Суу	1201	204
4. Самаркан	960	22
5. Фергана	2041	34

Падышанын сеферберлиги Түркстан вилайеттерине төмөндөкүдөй бөлүнгөн.

1. Закаспи - 15 000. 2. Сыр-Дарыя - 87 000. 3. Жети-Суу - 60 000. 4. Самаркан - 38 000. 5. Фергана - 58 000. Баарысы - 250 000. Бу сандагы 19 жаштан 43 жашка чейин адамдар ишке алынмакчы болгон. Калкыбызды ыйлатып, катын-баласын, карыган ата-энелерин боздотуп, үйүндөгү жалгыз ишчисин алгандыктарына карабастан, 21-июнь 1916-жылы Түркстан согуш округунун баш командачысы мындай буйрук чыгарган: "Мусулман калкы ар убак биздин офицерлерди, мырзаларды, орустарды көргөндө ордунан туруп, баш ийип салам бериши керек". Бу кылыктар оторчулуктагы укуксуз калк экендигибизди көргөзүп турат.

Генерал Куропаткин 1916-жылы Түркстанга келбей жатып, акыбалдын эң күчөп тургандыгын көрдү, өзүнчө падышасынын буйругун орундатууга "оңдоо" киргизди. 250 000 кишиден 220 000 кишиге түшүрдү. Мунун саясаты башкача эле. Пахта аймактарынан адамды аз алып, мал чарбачылыктагы аймактардан көп алынсын деген буйрук берген. Куропаткиндин бу саясаты акыйкатта шайтандык эле, ал муну менен казак, кыргыздын арасын өзбектерден бузмакчы болгон жана бирине бирин каршы коюу менен нааразылыктан пайдаланмак эле. Анын бөлүшүнчө мындай эле: 1. Закаспи – 13830; 2. Сыр-Дарыя - 60 000; 3. Жети-Суу 43 000; 4. Самаркан 32 407; 5. Фергана - 51 233. Бир аз өзгөрүлгөнү болбосо, башка эч натыйжа бербеген.

Козголоңдун биринчи тарыхта калган жери Жизак аймагыдыр, бу аймактагы күрөшчүлөр 13-июлда өз иштерине киришишти. Анын таасири Катта-Коргон аймагына тийди. Бу кыймылдын улутчулдук жагы экиге бөлүндү. Орустарды андагы жашаган калктардан жогору санап, кордошкондугу, демек орустар менен мусулмандардын ортосунда айырмачылыктын туулушу. Калктын дин жолуна таянып биригиши, бу жердеги калкыбыздын улутчулдук үрп-адатын орус падышасынын бузгандыгы. Самаркандагы сот ишчилеринин чечими. Сансар кыштагынан суралгандар "Кайсы жерде ким казат жарыяласа, ал биз үчүн барктуу, кымбаттуу" дешкен. Заамин кыштагында козголоңдун башчысына бир эшен шайланат. Ал мечитте отурган адамдарга: "Узун күндө орозо тутуш оор, ушундай өзүнүн мамлекети үчүн күрөшүп жаткан адамдар орозо тутушпаса да болот. Аллатаала өзү кечирет", - деп мекендештерине дин жолу менен да элиң үчүн күрөш, элиң үчүн төккөн кан эч нерсе эмес дегендей пикир берген. Минтип бүткүл өлкө козголуп, кек алууга топтолгон калктын ал-жайы ошол учурдагы журтташтарыбыздын эмес, бу өткөн 36 жылдан кийин да бизди кыжырдантып, каныбызды кайнатат. Ошол учурда Тажик жерине качкан приставды Заамин кыштагындагылар өлтүрүшөт. 15-июлда Нуйбук кыштагында (Катта-Коргон) өзүлөрүнүн тизме жазган аксакалдарын урушат. Шейхлар (Кокон)

кыштагындагы орус башчысынын үйүн өрттөп, тизген тизмесин отко жагышат. Куамада (Анжыйан) тизме жазгандарды орустардын жакындары деп өлтүрүшөт. Кээ бирлери качып кутулат.

Түркстан вилайеттеринде уюшулбаган түрдөгү козголоң, анын анда-сандагы жалындаган оту бардык вилайеттер боюнча бирдей тарабады. Бир жеринде кызуу каршылыктарды көргөзүп, согуш ачып жатса, экинчи жерде толук көңүл бурбастан, же анда эмес, же мында эмес, арабөк кала берди. Жети-Суу вилайетиндеги дээрлик бардык орус кыштактары бузулду, өрттөлдү же болбосо кыйналышты. “Буган айыптуу келгин орустар эле, биринчиден, кыргыздарды сүйбөгөндүктөрү, экинчиден, жакшы жерлерин падышанын орустарына алып бергендиги. Жылдар бою чогулган кек мына бу учурда ылайык болуп табылды”, - деп мырза Миклашевски “Былое” журналына жазат.

Төмөндө мырза Миклашевски эч нерсени жашырбастан, Каракол аймагындагы фактыны далилдейт: “Козголоңдун себептери. Биринчиси. Жер кызыкчылыгы - пайдалуу жакшы жерлер кыргыздардан тартып алынгандыгы жана аларды тоо араларына кыскандыгы, же болбосо өз жерин келгин орустардан пайдаланууга алып, андан алган түшүм бүтүн бойдон кайра орустарга бергендиги. Эгер Пржевальск аймагындагы көчмөндөрдү жайгаштыруу мекемесинин картасын ачып көрсөңүздөр, орус кыштактары бүтүндөй жакшы бай талааларына, Ысык-Көл жээгиндеги, айрыкча анын чыгышындагы бай жерлерине уюшулган. Кыргыздарга токойсуз тоолор, алыскы сырттар калтырылган.

Экинчиси. Көчүп келгендердин кыргыздарга мамилеси. Биякка европалык ар кандай ишке жарабагандарынын келиши. Болбогон себептер менен кыргыздардын малдарын тартып алышкандыгы, мал эгинге түштү деген шылтоо менен алардан чыгым өндүрүп алышы же болбосо малдарга жайыт, суу бербей кыйнагандыгы. Ошол учурда кыргыздар эч кимге каршылык көргөзүшпөгөн, аларды барктап коноктошкондугуна келгиндер (орустар) кыргыздарга бу мамилени кылышпаган.

Үчүнчү. Орус өкмөтүнүн андагы кыргыздардан сансыз салыктар алышы күндөн күнгө күчөгөн. Бу себептердин натыйжасында Жети-Суу вилайетиндеги кыймыл жалпы калктык кыймылга айланды. Тарых жолу менен караганыбызда 1898-жылдагы Анжыйан козголоңу дин адамдары жетекчилик кылган улутчулдук бир күрөштүр. Анжыйан айланасындагы бу козголоңго катышкан кыштактар бүтүн бойдон жоготулуп, ордуна падыша орус кыштактарын орноштурган. Мындай акыйкатсыздыктар акырында бүтүндөй 1916-жылдагы, улутчул кыймылга алып келишке мажбур кылды”. “Бу кыймылды бардык жагынан улуттук боштондук мүнөзгө айланган күрөш деп айтышыбыз керек”, - деп тыянактайт мырза Миклашевски.

Орус падышасы үчүн орус канчалык жаман адамдар болсо да, каны, тили бирлигин, ал учурда орус канчалык каталарды кылса да, ак падышасына таянгандыгын ким жашыра алат? Көтөрүлүшкө чыккан себептери биздин калктын өкмөтү болбогондугунан жана бу үстүндө доорон сүргөндөр аларды бардык жагынан ырайымсыз түрдө эзгендиктеринен келип чыкты. Мындан элүү жыл илгерки колдоруна алдырган боштондукту издегендерин бу кыймыл ачык мүнөздөдү. Мырза Миклашевски дагы жазат: “Боштондук жана улутчулдук

гана эмес, динчилик да таасир боло баштады. Дин күчтүү болгон жерлерде бу козголоңго дин адамдары жетекчилик кылышканын көрдүк. Кыргыздар менен түркмөндөр көчмөн калктар болгондуктан, арасында дин жетекчилиги айрыкча көзгө көрүнбөйт. Кыймылдын негизи дин таасири деп баа бериш дурус эместир. Отурукташкан түрк калктарына караганда бу эки урууда дин жогору эмес эле”.

Биздин калкыбыздын 1916-жылдагы козголоңун ар кандай жолдор менен советтик большевиктер тап күрөшү деп далилдешкен. Түркстанда эч кандай жумушчу пролетариат табы болбогондугун жакшы билебиз. Биз эмес, Лениндин учурундагы большевик тарыхчылары Г. Сапаров жана жазуучу Д. Фурманов да Түркстанда илгерки эч тап болбогондугун айтышкан. Кимдер кайсы жолдор менен көргөзүшсө да, биз үчүн анын бардыгы негизи улутчул, калкын боштондукка чыгаруу, орус кулдугунан кутулуунун аракетидир. Бу биздин калкыбыздын өткөн ондогон жылдардагы кулдуктагы шарттарына карабастан, элинин боштондугу үчүн күрөшкөн бир жалпы калк козголоңу эле. Калкыбыздын байы да, кедейи да, дин кызматчылары да бирдикте боштондук үчүн күрөшкөндүктөрүн көргөздү. Ошонун натыйжасында жетисуулук көп манаптар (калк билгичтери) акырында кедейчиликке учурашты. Мындай баатырчылыкты жетисуулуктар ата-бабасынын кылымдар бою сактаган үрп-адатынан алган, кай бирлери падышанын жооптуу кызматтарында тургандыгына карабастан, козголоңго чыккан калкынын башчысы болуп, жетекчилик кылышты. Убактынын оор экендигин билишсе да, Түркстан калкынын боштондугу үчүн жандарын курман кылышты. Козголоң жеңип чыккан учурда алардын атактары калк арасында дагы күчөп өсүшү мүмкүн эле. Ушундай билгичтер жетекчилик кылган жерлерди Ташкен аймагынан кезиктирүүгө болот. 22-июлда Анжыйан аймагынын башчысы төмөндөгүдөй кабарлайт: "Биздин билгич кишилерибиз калк менен сүйлөшүүдөн коркушат дейт. Бу корккондук эмес, мүмкүн, өзүлөрүнүн кишилерин падышанын желдеттерине бербегиси келишкендиктендир.

Козголоңго эң катуу катышкандар болуп мусулман катындары саналат. 11-июлда Ташкенде көп аялдар “тизмени токтоткула!” деп жар чакырышты жана негиздүү үгүттөр таратышты. Буга падышанын кан жуткуч желдеттери ок менен каршы турушту. Атылган ок, айтылган жалган үгүттөр катындардын үндөрүн баспады. Кан куюлса да, Түркстан калкынын энелери ырайымсыз душмандан эч коркпостон, өзүлөрүнүн уулдарынын алдында берген сүттөрүн экинчи жолу акташты. Падышага жазган баяндамасында Наманган аймагынын башчысы мындай деп кабарлайт: “Калк арасында тартипсиздик, келгенимде мени миңдеген адамдар каршы алышты жана булардын арасында сандаган катындар да бар эле. Катындар эч айткан сөздү укпастан ыйлашат. Мен мындан кийин окчачар ротасын чакырттым. Көрүп бир аз үндөрүн басышты. Бир канча убакыт өткөн соң алар менден аскерлерди кетиришти сурашты. Качан солдаттар кеткенден кийин бардык тизилген тизмени бүтүндөй жоготуумду менден талап кылышты. Мен ок аттырдым, калк тарады”. Бу жогорку баш кескич падышанын желдетинин мактангандыгын көрүп отурабыз.

1916-жыл 5-августта Самаркан губернаторунун генерал-губернаторго берген маалыматы: “13-июнда аймактын башчысын өлтүрүштү. Темир жолду бузушту. Темир жолчу адамдарыбызды урушту”. Жизак аймагында кыймыл өзгөчө эң күчтүү түргө айланды. Сансар кыштагындагы бардык орус үй-бүлөлөрүн

өлтүрүштү. Жизактагы козголоңду замбирек, окчачар жана казак орустардын күчү менен токтотушат. Жизакчылар калкынын күчүнө ишенет жана алардын бардык тилеги орустардан башын куткарышмак эле. Өз өлкөсүн боштондукка алып чыгарыш үчүн кылган иштерин генерал Куропаткин 8000 аскер, 17 окчачар, бир казак отрядын жибертип, жизакчылардын козголоңун күч менен бастырат. Натыйжада бул ыйык милдет орундалбады. Жамгырдай жаадырган душман замбиректеринин жана окчачарларынын октору менен улутчул боштондук кыймылыбыздын бардык тилектерин басышты. Канча кан төгүлдү? Канча биздин улутчул азаматтарыбыз бу ыйык согушта акыйкаттык үчүн жандарын беришти? Калкыбыз ырайымсыз таланды. Бир эле Жизактан 1500 төөгө жүктөтүп, азыктар алышты. Мадридовдун жалаңкычтары Жизактан зордук менен 3 200 мылтык, 780 ат, 4 900 төө, 75 000 кой, 500 уй жана 500 боз үй алып кайтышты. Ошондо суудай төгүлгөн канды көрдүк. Калкыбыз боштондукка чыкмайынча бу кан дагы төгүлөт. Бу уу тырмактан боштондукка чыкканча кандын токтошу мүмкүн эмес жана токтобойт. Жогорку далилдер Түркстандын өз тагдырын өзү чече турган бир мамлекет экенин көргөзбөйбү? Орус генералдары менен губернаторлору өз мамлекети деген калктын шартын билбегендигин бу жолу да көргөзүп, Түркстан калкына душман экендигин аныктады. "Даярдык болгон учурда ушунчалык көп кан куюлбас эле", - дейт "Былое" журналындагы "Түркстандагы басылган козголоң" деген макаланын ээси. Эгерде даярданып келгенде биздин калк душманга катуу сокку бере алат беле? Демек, каны кайнап, 50 жылдан ашкан кулдуктагы элдин бүтүндөй козголоңго катышуусу керек эле. Бул учурда биздин калк өзүнүн душманынан кутулушка эч мүмкүн эмес эле.

1916-жылы 17-июлда падыша Түркстанды согуш абалында деп жарыялайт.

1. Бүтүн Түркстан боюнча согуш тартибине баш ийиш. 2. Убактылуу согуш талаа сотторун куруу. 3. Башчыларга жүрүп жаткан иш туурасында күнүгө үч ирет кабар берип турушу. Темир жолдун аскер күчү менен корголушу.

Падышанын 17-июлдагы буйругунан: "Самаркан согуш бөлүмү астында Түркстан калкы баш ийиши керек, өзүлөрү бу козголоңду баштагандыктан жана дагы эмки буйрукка баш ийишпеген болсо, падышанын согуш убактысында өкүмү кыска - өлүм жазасы". ("Жаш Түркстан", № 23. 1931-жылдагы саны). Дагы ошол буйрукта төмөнкүлөрдү эскертишет: "Калк, убактыңар бар, ишчилерди бергиле! Болбосо аскер өкмөтү силерди зордук күч менен алат. Сиздерге айыпты аскер кишилери салат, эстегиле, ойлонгула, болбосо таланасыңар. Ата-бабаңардан калган мүлк казынага алынат. Согуш убактысында айып - өлүм. Ойлонгула, силерде үй-бүлө, бала-чакаңар бар. Кудай алдында жооптуусуңар, Кудай өкүмөтүнө ким каршы чыкмакчы?". ("Былое" журналынын 1924-жылдагы 28-саны). 1916-жыл 3-сентябрда Жетисуу вилайетинин губернатору минтип жазат: "Кыргыздар! 50 жылдык тынчтыкка карабастан, падыша заңына каршы чыктыңар. Силерди токтотуш үчүн жиберилген аскерлерге каршы курал көтөрдүңөр. Эмне чыкты ошондон?"

Николай Пнин буйругунда калкыбызды канча коркутса да, жалындаган отту өчүрүш кыйын эле. Түркстандын өз Атамекенин сүйгөн уулдары кандайча катуу шарттар коюлса да, өзүлөрүн курман кылышка даяр турушту. Алардын алдында өз баштарынан да, эне-атасынан да, бала-чакасынан да артык – ал Түркстандын

азаттыгы болду. Эч бир алдашка, адамдын сезимине тийип, буйрук берсе да, бардыгына карабастан, Түркстанды душмандын чеңгээлинен чыгаруу жолуна түшүштү. Жерлери калды, мал жоголду, тоо жамынып, качкандары да болду. Калкынын боштондугу үчүн колуна курал көтөрүп, үй-бүлөсүн таштап, кан төккөн жигиттерди ким айыптуу деп эсептемек? Азамат үчүн мындан артык иш жоктур жашоосунда.

18-июлда мусулмандардын чоң майрамынан пайдаланып, орус аскерлери Хожентте калктын мал-мүлкүн талоого киришет. Жетисууда орус аскерлери келген учурдан тартып, көчүп келген орустар да кыргыздарды уруп, зордуктап, малдарын ала беришет. Жетисуунун губернатору Ваулбаум козголоңдун алдында генерал-губернатор Куропаткинден эки миң мылтык жана он миң ок сурайт. Алардын максаты ал жерде жашаган орустарын куралдандыруу эле. Калк арасындагы кээ бир уруулардын келишпестигинен пайдаланып, бирине-бирин каршы коюшат. Бишкекте кыргыздар Шабдан баатырдын уулун кан кылып көтөрүшөт. Анын жетекчилиги алдында Ваулбаумга жиберилген куралды жолдон тартып алышып, козголоңчуларды куралдандырат. 1916-жыл 13-августта Токмок шаарына киришет. Орустар бу шаарда көп болучу жана алар шаар ичиндеги кыргыздарды топтоп, алдына кароол кылып жамынышып, келе жаткан кыргыздарды күтүшөт. Кыргыздар өзүлөрүнүн кишилерин көрүп, орустарга каршы ок ата алышпайт. Октябрда генерал-губернатор Куропаткин Жетисууга саякатка чыгат. Каракол менен Бишкектеги козголоңчуларга эч кечирим болбосуна буйрук берет. Ысык-Көл айланасындагы жакшы жерлерге орустарды келтирип, кыргыздарды Нарын тарабына көчүрүшкөн. Зулум падыша Николай II, Куропаткин жана Ваулбаумга окшогон жырткычтар жалгыз Жетисуу вилайетинен 270 632 киши өлтүрүшкөн.

Бу козголоңдун курмандыктарын төмөнкү далилдер ачык көргөзүп турат:

	1916-жыл	1917-жыл
	(түтүн)	(түтүн)
Алма-Ата	4347	2415
Жаркент	16096	4378
Бишкек	27831	11518
Каракол	34509	8847

1916-жылдан 1917-жылдын январына чейин калктын санынын ушунчалык азайышына ким айыптуу экендигин биз ачык көрүп турабыз. Жалгыз адамдар эмес, канча миллиондогон малдарыбыз чыгашага учурады, тартып алынды?

1916-жылда тартылып алынган мал:

Жылкы Уй Төө Кой-эчки Орто эсеп менен

Алма-Ата	10,12	7,61	10,8	9,14	9,83
Жаркент	78,59	63,98	89,19	81,51	79,09
Бишкек	42,18	34,04	51,08	52,43	43,94

“Жаркент, Каракол эл аймагынан жүздөн сексенине чейин талангандыгы бу жерде ачыктан ачык көрүнүп турат”, - деп жазган “Жаш Түркстан журналы 1931-жылы 23-санында. 1916-жыл 15-августта Караколдо көп кыргыздар, дунгандар өлтүрүлөт. Келген орус отрядынын артынан тынч базарга кетип баратышкан кыргыздарды шаарга тогуз чакырым калганда Теплоключинск кыштагында орустар колдоруна курал алып, көпүрөдөн отряд өткөндөн кийин арттагы кыргыздардан без жүз кишини шерменделик менен өлтүрүшөт. Бу кылыктары үчүн орус соттору айыптууларды жоопко тартышпаган. Натыйжада бу келген желдеттердин күчү менен Жизак аймагындагы 24 кыштак, 11 кыштактын жартысы, 11 кыштактын төрттөн үчү жоготулган. Баарысы дээрлик 50 кыштак. Жергиликтүү калктан өлтүрүлгөнү документтер боюнча 958 адам. Бүтүндөй Түркстан боюнча козголоңдо 673 347 киши өлтүрүлүп жана көбү жарадар кылынганын “Былое” журналы тактап жазган. Бирок биздин адамдардын сыпайылыгынан бу санды азайтышкан.

1917-жыл 1-февралда өлүм жазасына 347 киши жана туткунга 168 киши тартылган. Каталарын түзөтүш камагына 228 киши жана зынданга салынууга 129 киши жазаланган. Өлүм жазасына буйрулгандардан 51 киши өлтүрүлгөн. Эмне үчүн бу адамдар асылып, курман болушту? Биринин жерин басып, малын талап алгандыктарынанбы? Же болбосо бирине акыйкатсыз каршы иш кылгандыктарынанбы? Чындыгында бу кишилер өзүлөрүнүн Түркстан Атажурту үчүн болгон улутчул баатырчылыктын курманы болушту.

Падышанын буйругу боюнча 1916-жылдан 1917-жылдын февраль айына чейин согуш ишине 120 000 киши алынган. Бардыгын алышка кыш убактысы менен февраль көңтөрүшү тоскоолдук кылды. Бул адамдарыбыздын жартысынан көбү калкыбызга кайтышпады. Түштүктөгү күндүн жылуулугунда өскөн калкыбыз түндүктөгү ырайымсыз борошолордун алдында ажалынан мурда өлүшкөн. Экинчиден, адам көтөргүс оор иштерде жана берген тамактарынын начарлыгынан ачка шейит болушкан. 1917-жыл 2-мартта Кокон аймагынын башчысы минтип кабарлайт: “Ишчилер ооруюу болуп кайткандыктан, алыста адамдардын ачкалыктан жана катуу суукта өлгөндөрүн айткандыктан, калк корко баштады”. Калк козголоңунун таасири жардыланды. Падышасы зулум, желдеттери жуткуч, ачкөз болгондугунан арыздангандан эч пайда жок экенин билишкен.

Мына ушинтип, 1916-жыл биздин миллиондогон кишилерибиздин улутчул боштондугу үчүн канга боёлгон жылыдыр. 1916-жыл биздин элдин башына бир келген зор кылымдык мүшкүл болду, калкыбыздын эсинен эч убакта чыкпоочу, кара кийип, кан жуткурган жылыдыр. Бу өзүнүн мамлекеттик жолун издеген жылдардын биридир. 1916-жылы кайгы-капага баткан калк дагы бир жолу орус падышасынан жакшылык жок экендигин эстериинде калтырышты. Акырында биз 1916-жылды сот алдындагы сүйлөнгөн Түркстандын бир уулунун сөзүн толук бойдон беришти бу жерде ылайык табабыз. Түркстан калкынын

жактоочусу Убайдулла Ножа сотто мындай сүйлөгөн эле: "Орустар Түркстанга баскынчы катарында келишти, ошол түрдө акырына чейин калышты. Илгертен кулдукту билбеген, ушунчалык акыйкатсыздыкты, башка душман кол алдында эзилип көрбөгөн Түркстан калкы бу залымдикти жалгыз орустардан гана көрүштү. Эмне үчүн Түркстан калкы согушка өтө керектүү болгон иштерди иштешти? Кимдин пайдасы жана не үчүн? Бир жагынан силер аларды каалашыңарча өлтүрүп, кишилигин басмырлап жатканыңарга карабастан дагы аскерлерди кара жумушка чакырып жатасыңар. Эгер силердин жийиркеничтүү аракеттериңерге жооп беришсе, алардын үйлөрүн, айылдарын, шаарларын өрттөп, чал-кемпирлерди жана балдарды ырайымсыз өлтүрдүңөр. Орусия акыйкатсыздык принцибинде курулган, силер Түркстанда көпкө кала албайсыңар. Биздин адатыбыз - көрүнгөн адамды өлтүрө бербей, талоончуларды гана өлтүрүү. Мен ушуну менен түркстандыктар өч алсын деп айткым келбейт, эгер алар силерге каршы күрөш ачса, аларды асып өлтүрүш керек эмес деп айтмакчымын. Эгер силер чындыгында аларды айыптуу деп жоопкерчиликке тартууну кааласаңар, анда биринчи иретте ошол башкы айыптууларды табууңар керек. Башкы айыптуулар Петербургда, калган жардамчылары Түркстанда отурушат. Заңдуу, акыйкаттуу талаптарга ким каршы чыкса, аларды өлтүрүү айыптын эң жогорку белгиси болуп эсептелет".

Менин макалам 1953-жылдын январь-февралында К. Кошой деген псевдоним менен "Түрк Эли" журналына жарыяланган эле. Биздин журналдарды Ооганда, Түркияда, Пакистанда жашаган түркстандыктарга жиберип, ал жерлердеги согуштан тирүү калган башка туугандардан кимдер бар деп издедик. Беш-алты кыргыздын бул жерлерден даректерин алдык. Кийин биздин журналдарды алган маалыматтар келип турду, бирок окуп түшүнгөндөр ал мамлекеттерде, менимче, жетишээрлик даражада болбоду. Кыргыздын ханы Рахманкулга да бир канча санын жибердик, бирок алар бизди көп түшүнүшө алышпады. Түркияга барган туугандар журналыбыздан кабарлары бар экенин билдирип турушту. Казактардан келген каттарды Карис ага менен Дөөлөт Тагиберли деген казак карап чыгышат. Кыргыздардан келген каттарды мен Төлөмүш экөөбүз, өзбектерден келген каттарды Ахметжан Салими деген өзбек, түркмөндөрдөн келген катты Аманберди Мурат, Ташмурат Мурат карашаар элек. Тажиктерден адам болбогондуктан, тажикче кат келсе, биз түшүнө албачубуз. Ошентип, чет элде калган түркстандыктардын саясий комитетине айландык. Журналдар чыгып турду, ар бир жыйылыштарга катышып, өзүбүздүн дартыбызды айтып, Түркстанды башкаларга, Батыш мамлекеттерине, айрыкча Америкага тааныштырыш үчүн колубуздан келген аракеттерди жасап турдук. Америка конгресси эгерде өзүбүздүн оюбузду, салт-санаабызды совет граждандарына жеткириш үчүн биздин басма сөздөрүбүз жетпесе, радио аркалуу чечебиз деген чечимге келишти да, "Азаттык" радиосун ачышка мүмкүнчүлүк жаратышты.

"Азаттыкты" кыргызча алып баруунун башаты

Ошо кезде Мүнхенде "Советтер Союзун иликтөө" институту уюшулуп, китепканалар ачылып, антикоммунисттик аракеттеги адамдардын башын кошуп турган, антибольшевиктик комитеттер уюшулган. Ар бир калк өкүлдөрүн жиберип, конференциялар өтүп турду. Согуштан кийинки Советтер Союзундагы оор турмуштан ар кандай жолдор менен алынган маалыматтарды басма сөздөрдө, радиодо кабарлап турушту. Биз да ошондой аракетке кирдик.

“Азаттык” радиосун биздеги пантүркчүлүк салт-санаага таянып, “Түркстандык редакция” деген атта ачтык. Анда баш редактор, редактордун орунбасары жана спикер деген наамдар бар эле. Немистер менен иштешкендиктен, Карис Канатбай ага менен Ахметжан Оморканды радио кабыл албады. Редактор кылып Асан Кайгы деген казакты дайындадык. Асан Кайгы - согуштан алган аты. Өз аты Мавликеч эле. Асан ага Ленинград университетин бүтүргөн, согуш убагында Хайдарбек университетинде окуган, жеткен окумуштуу адам эле. Аган орунбасар кылып Вели Зунун деген өзбек, айтышына караганда, согушка чейин “Кызыл Өзбекстан” газет редакциясында кызмат кылган журналист экен. Кийин немистерге туткунга түшкөндө түркстандык миникомитет дегенде иштеп, анда да журналистик ишин улантса керек. Калкынын саны боюнча кыргыздар үчүнчү болуп, Түркстан редакциясындагы спикер деген наамды кыргыздарга беришти. Спикер мен болдум. Төртүнчү орундагы түркмөн туугандардан катчылыкты Мурат Ташмурат деген жигитке ыйгардык. “Түрк Эл” комитетинин атынан антибольшевиктик ордонун координациялык борборунда түркстандыктардын өкүлү болуп Мүнхен университетин бүтүргөн, укук факультетинде окуган Аманберди Мурат тууганыбыз дайындалды.

Так ушул күндөрү Сталин кайтыш болду. Ошондо чечен туугандардан Абдрахман Афтарханов деген жигит “Укмуштуу адамдарды жок кылган мыкаачы Сталин өлдү” деген узун макала жазды. СССРде жашаган калктардын он бир тилинде радио берүүбүз бар эле. Ушул макаланы биз өз тилдерибизге которуп, радио аркылуу бердик. Мен өзүм которгон макаламды окуганымда биринчи жолу микрофонго сүйлөгөндүктөнбү же мени да көптөгөн кыргыздар угуп жатышат деген таасирге туш болдумбу, колум титиреп, окуй албай, эмне болсо да акырына чейин окуп чыктым. “Түрк Эл” комитетине кириштин алдында “Советтер Союзун иликтөө” институтунун китепканасына ишке кирип алган элем. Ал китепкананы түзүш үчүн америкалыктар акча аябады. Бүткүл дүйнөдөгү Советтер Союзуна тиешелүү китептер жыйналган. Деректири Евгений Шульц деген киевдик врач. Бул китепкана 70-жылдары жабылды. Чамасы азыр Германиянын Көпн шаарында болуш керек. Ушул китепканада иштеп турган кезимде күйөөсү Щварц деген меньшевик Вера Александрова деген жазуучу аялдын жардамы менен Нью-Йорктогу Колумбия университетинин китепканасына которулдум. Ишим китепканага келген китептерди каттап, каталогдорго бөлүп туруу. “Түрк Эл” комитетинин президенти Карис Канатбай агабыз комитеттин акчасын бир аз өз пайдасына жумшап, кийин мен бул иштен кеттим деп түркстандыктардын улуттук башчыларына кат жазып жиберди саясатка катышпайм деп. Саясатчы болуп төрөлгөн адамдын саясатка катышпайм деп кеткени кыйын экенин мен ошондо көрдүм. Албетте, Карис ага саясаттан кетпеди. Саясат менен Германия заманында иштеген адам кантип кетсин? Ушуну менен “Түрк Эл” комитетинин жыйналышы болуп, мени комитеттин президенти кылып шайлашты.

Германиядагы кыргыздардын Америкага кетүү аракети

Батыш Европадагы түркстандыктар, алардын ичинен биз - кыргыздар Америка Кошмо Штаттарына же болбосо башка мамлекеттерге кетип, турмушубузду түздөп алышты эңсеген элек. Анткени, советтик бийлик тушунда элге кайтыш мүмкүнчүлүгүбүз жок экендигин билгенбиз. Ошол күндөрү радиодо иштеген кызматчыларын америкалыктар түркүн майрамдарына чакырып, сыйлап

жүрүштү. Ошолордун биринде тамак ичип отурганыбызда Американын ишкер адамдары да бар эле. Кыргыздар кандай калк экендиги туурасында сөз болгондо калкымды мактап койгондугум үчүн “Кудайберген мырза, эгерде Америкага кетебиз десеңер, сиздерге жардам беришке мүмкүнчүлүгүм бар” деп бир узун бойлуу адам мага сунуш кылды. Кыргыздардан 5-6 адам бар элек, баарына айттым. Германиядан Америкага кетебиз деген кыргыздарды акчасыз самолет мененби же пароход мененби, кандай жол болсо да бүт каражаттарын мойнуна алышты. Эргеш агай Ала-Букадан, Төлөк Кетмен-Төбөдөн, Бакей Кара-Көлдөн, Төлөмүш Нарындан, мен Көлдөн болуп, тизмесин бердим. Анкетаны толтургандан кийин Төлөмүш менен Бакей немистердин түрмөсүндө отургандыктан, аларды албайбыз деген кагазын алдык. Себеби, Америка өзүнө өткөрүүдөн мурда аякка барып жашоону каалаган башка өлкөнүн өкүлдөрүн катуу текшерип, согуш убагында немис туткунундабы, же башкача жол мененби, фашисттерге кызмат көрсөткөндөрдү жолотпойт экен. Туберкулёз менен ооругандарды да алышпайт. Төлөккө, Эргешке, өзүмө, Ашырга анкетасын толтуруп бердик. Арадан бир канча айлар өткөндөн кийин биздин Америкага кетишибизге мүмкүнчүлүк жаралды деген кабар алдык. Америкага кетиш далалатында жүрсөм, Мельгунов деген орус тарыхчысы ичитарлык кылып, “Кудайберген акча уткан эмес, ал советтердин шпиону, акчаны советтерден алган” деп чыкты. Кудай жалгап, миллион уткан заманымда документ алып койгон элем. Андай квитанция болбогондо Мельгуновдун күнү тууп, ушагы мени Америкага кабыл алдырмак эмес.

Ошентип, мен спикерлик ишимди таштап, Америкага кетишти чечтим. Ал эми “Азаттык” радиосун ачкандан кийин “Түрк Эл” да ишин кыскартты. Ордума Төлөмүш Жакып уулун таклип кылсам, аны менин ордума спикерликке албады. Билими жетишпейт, тажрыйбасы аз деп бизди төмөн түшүрүштү. Түркмөндөрдөн Ташмуратты спикерликке көтөрүп, Ташмураттын ордуна Төлөмүштү калтырып, Америкага кетишке даярдык көрө баштадым. Төлөк Ишенаалы уулу деген Кетмен-Төбөлүк тууган кеме менен өтө жаны кыйналып, Америкага келип алган. Төлөк ага Америкага барган алгачкы кыргыздардан эле, Нью-Йорк шаарында Советтер Союзундагы жашаган элдердин ырдаган пластинкалары, китептери сатылат экен деген сөздү угуп, бирөөлөрдүн жардамы менен дүкөнгө барып, кыргыз пластинкаларынан сатып алган да, бизге Германияга жөнөткөн. Биз Германиядан угуп шаттанып, бул жерден алалбасак да, Америкадан алыш мүмкүн экен деп ойлодук. Элдин сөзүн угууга зар болгон бизге окшогон бечаралардын изи жоголбойт экен. Мен ошондо көрдүм, чаласабат Төлөк ага кыргыздын деген жерде жанын атып аракет кылгандардан эле. Ушул жерден айтып кетейин: четте калган кыргыздар элибизди жаманатты калтырбас үчүн уурулук кылбадык, ушак сүйлөбөдүк, кыргыз деген сөздүн намысын сактап калышты ар кимибиз терең түшүнөөр элек. Андан кийин Ала-Букалык Эргеш Эраалы деген тууганым эки уулу, аялы төртөө самолет менен келишти. Кемеде балдарды кийиндириш, балдар менен жүрүш өтө оор болмок. Себеби, Эргеш ага согушта колуна жарадар болгондуктан, чоркогураак эле. Ашыр аялы, уулу Курманбек, кызы Айчүрөк төртөө келип алышты. Америкага келгенде бир уул, бир кыздуу болушту. Уулунун аты Козубек, кызынын аты Зуура. Төрт баланын атын өзүм койгон элем. Балдарын мен абдан жактыраар элем, дем алыш күндөрүмдө Ашырга барып, балдары менен ойноп, кыргызча сабак үйрөтөөр элем. Курманбек кыздарга караганда кыргыздар тууралуу көп сурап, кыргыз сөздөрүн жаттап,

барып келсек деп тилечү. Бир жолу “мени көмөр балам жок” деп кейисем, “мен турбаймынбы” деп далымдан таптады эле, өзү көмүлүп кетпедиби!... Курманбек полицияда иштеп жүргөн, 1989-жылы 12-августта бирөөлөр атып кетиптир. Өлтүргөндөр табылган жок. Балким, кызматы боюнча өчөшүп калган кылмышкерлерби, аялы негр эле, балким, полиция күйөөсү курман болгондо берилүүчү пенсияга кызыгып, ошол кылдыбы, айтор, ар кыл жоромол кылышат. Ашыр арип тааныбайт бечара, өмүр бою кара күч менен жан бакты.

Экинчи ирет төрөлүү, Америкадагы жаңы ысым

Ал убакта самолёт менен келиш ошончолук кымбат тураар эле. Не болсо да бизди алдырамын деген адам баардыгын тууралады. Мына ошентип, менин кетиш күнүм да келди. 25-августта Америкага кетесиң деген кабар алдым. 1956-жылы 13-сентябрда Америкага учушум керек эле, абанын бузулушуна байланыштуу 14-сентябрга калды. 14-сентябрдан Америкага келгиче Америка убактысы боюнча 15-сентябрь болуп калды. 15-сентябрда мына ушул жерге келип, экинчи төрөлдүм деген маани чыгарайын деп ушул датаны ар убак сактап келдим. Ал кезде Кеннеди аэропорту деген жок болчу. Нью-Йорк аэропортунда жалпак жалгыз бир гана имарат бар эле. Эми ошондон бери 2000-жылга чейин ошо бир үй өзүнчө шаар болду. Болгондо да кандай шаар! Дүнүйөнүн тамыры болду. Бул жерден азыр дүнүйөнүн түрлүү тараптарына саат эмес, мүнөт сайын самолеттор учат. Аэропорттон мени Толстой корунда иштеген адамдар тосуп алышты. Бул Лев Толстойдун кызы Александра Львовна уюштурган уюшма эле. Менин Америкага келишим үч доллар турду, үч долларды мен аэропорттон тосуп алган адамдарга беришим керек болчу. Албетте, аны берип кутулдум. Мени тосуп алган соң бир отелге жайгаштырышты. Бул отель Колумбцеркелден узак эмес жерде эле.

Эми Колумбцеркелдин таржымалын айтып берейин. Христофор Колумбдун Американы ачканы тууралуу кабарыңыздар бардыр. Колумбцеркел деген Нью-Йорк шаарынын борбору деп эсептелинет. Анткени, бүтүн тарапка жол ушул жерден башталат. Менден мурда келген казак баурларым Алим ага, Дөөлөт Тагиберли, анын аялы Салима да мени тосуп турушуптур. Алар да Нью-Йоркко жайгаштырыштын аракетин кылышты. Албетте, мен аларга жүк болушту каалабадым. Алардан башка менин таанышым эски социал - демократ партиясынын мүчөлөрүнөн болгон Соломон Майеревич Щварц, аны менен илгери кат жазышып жүргөм. Дагы бир таанышым Василий Бутенко - француз армиясынын полковниги, Орусиянын журналисти, христиан партиясынын жетекчилеринен болгон адам эле. Мен мистер Бутенко менен көрүшкөн жылдарда Парижде уктабай көчөдө жүрүп, Советтер Союзундагы дыйкандардын турмушун айтып бергениме кызыгып, мени сүйлөттүргөн эле. Мен кыргыз дыйкандардын, өзүмдүн атамдын дыйканчылык турмуштарын айтып берген элем. Ошол Василий Бутенко фамилиясы украиналык болгону менен орусчул, орустарды жактаган, окумал, жетишкен адамдардын бири эле. Нью-Йоркто "Новое русское слово" деген газета чыгат эле (азыр да чыгат). Европадан кандай качкындар, кандай эмигранттар келип жатат Америкага деп газеталарга кабар берип турушаар эле. Албетте, менин келишим туурасында да Кудайберген Кожомбердиев Мүнхенден Америкага келди деп кабарлашты. Василий Бутенко маган украиналыктардын үйүнөн бир бөлмөлүү жай таап берди.

Нью-Йорк маган чоң таасир калтырды. Көчөлөрүнө автомобилдин толгондугу, асман тиреген үйлөрү, чоң-чоң көчөлөрү, узун авенюлары мени, албетте, биринчи күндөрү аябай таң калтырды. Адамдардын бири-бирине жакшы мамиле кылгандарын өз көзүм менен көрдүм. Мына ошондо большевиктик пропаганданын жалган экендигин түшүндүм. Нью-Йорктун жалпы турмушу жөнүндө Жон Бунтер деген жазуучунун "Кошмо Штаттарды кыдырып" деген китебин окуп чыккан болчумун. Ошол китепте Нью-Йоркко күнүнө канча миллион адам метро, автобустар менен келет, канча миллион адам телефон сүйлөшөт - баардыгы миллиондор менен башталат. Башка өлкөлөрдө аз санда сүйлөшсө да, Америка туурасында бүтүн баардыгы чоң сандар, адам өлсө да көп,

адам сүйүнсө да көп. Жамгыр жааганын көрдүм, жамгыры да чакалап төгөт. Мына ушундай бир мамлекетке келип, эми мындан аркы күн көрүштүн аракетине өттүм. Европада жүргөнүмдө кыргыз макалдарын жыйнаган элем. Аларды совет элин үйрөнүүчү институттардын бирине сунуш кылдым. Ошол институттун Нью-Йорктогу бөлүмү "Америкэн фольклор" деген журналга кыргыз макалдарын жарыялайбыз деп, кыргызча жазган макалаларымды немис түркологдордун бири Густав Бурилейге котортушту. Маган автордук акымды төлөштү. Кийин кыргыз макалдары көбүнчө малга тиешелүү болгондуктан, америкалыктарга түшүнүксүз деп баш тартышты. Кыргыз макалдары "Америкэн фольклор" журналынан жолдуу боло албады. Биринчи күндөрү иш табыш, албетте, мен үчүн оор эле. Тил билбейсиң, бул жердин турмуш шарты анчалык тааныш эмес. Мен "Азаттык" радиосунан кол үзбөгөндөн кийин жумасына бир ирет "АКШдан репортаж" деген макала жазып турдум. Репортаж бериш өтө жеңил эле. Анткени, Американын ар бир штаты туурасында сүйлөсөң эле 50 программа. Кайсы штаттын канча калкы бар, кандай шартта жашайт, ушулардан маалымат бериш биздин милдетибиз эле. Бул макалаларым үчүн жумасына алтымыш доллар акча берип турушту. Алтымыш доллар анда көп акча эле. Маселен, жата турган бир бөлмөлүк жай айына 35-40 доллар. Ошентип, мен анчалык иш издешке шашпадым.

Соломон Щварцтын аялы Вера Александровна картайган кемпир, бир аз аксап жүрөр эле, бир канча китептери чыккан болучу. Орусиянын адабиятчыларынан болгондуктан, ошол жылдарда "Чехов басмаканасынан" көптөгөн китептерди чыгарышкан. Вера Александровна алардын баш редактору болучу. 1956-жылдын 20-декабрында "Кудайберген, Нью-Йорк китепканасына барышым керек эле, эгерде убактың болсо мени алып барасыңбы?" - деп суранды. Албетте, Вера Александровнаны алып барышка ыраазы болдум. 24-декабрда китепканага келдик. Ушул китепканада Вера Александровна абройлуу адам экенин көрдүм.

- Раечка, - деп бир аялды чакырып, мени тааныштырды. - Европадан биздин өгөй уулубуз келди, эми Кудайбергенге иш керек.

Раиса Павловна "сейчас, Верочка, сейчас" деп жүгүрүп кетти да, бир аздан соң кайтып келип, сиздин өгөй уулуңуз 26-декабрда келип иш баштасын деди. 25-декабрь христиандардын Крисмасс майрамы болгондуктан, китепкана жабык болот.

1956-жылдын 26-декабрында Нью-Йорк китепканасынын эшигин аттап, Славян бөлүмү, Чыгыш бөлүмү деген эки ишке кирдим. Буган менин Мүнхенде "Советтер Союзун иликтөө" институтунун китепканасында иштегеним жөлөк болду. Мүнхенден кетип жатканда китепканада иштеди деген күбөлүк алган болчумун. Мына ошол күбөлүктүн аркасы менен иш да, дос да таптым. Эч кандай кыйналбастан Америка мага эшигин ачты. Ушуну менен өмүрүмдүн китепке байланыштуу болгонун сиздим. Көрсө адамдын тагдырында, адамдын баскан жолунда кайчылашкан, бирине-бири туура келген жерлери болот экен. Мен Ысык-Көл зооветтехникумунда окуп жүргөнүмдө "Кызыл Кыргызстан" газетасына "Китептердин дайны жок" деген бир макала жазган элем. Ошол макалам 16 жашымда 1936-жылы чыккан эле. Ошентип, өмүрүм китепке байланыштуу болду, китеп тарбиялады, акыл берди, жол ачты. Китепканада ишти Түркстанга тиешелүү китептердин картотекаларынан баштадым. Ал

жерден Касым Тыныстановдун, Молдо Кылычтын чыгармаларын, араб тамгасы менен жазылган китептерин таптым. Мектепке 1928-жылы барганымда араб арибин үйрөнө албай калган элем. Менден мурда 1925-26-жылы окуган кыргыздар араб арибин билишчү. Касым ага менен Молдо Кылычты окуй билиш үчүн мен араб тамгасын үйрөндүм.

Меккеден ажы болуп кайтуу

1958-жыл да келди, ушул жылы Меккеге бардым. Ал жерден Кыргызстандагы мусулман динин тейлеген Муслим Жээнбеков деген адам менен тааныштым. Мен ага жөн-жайымды айткан элем. Кийин такси жалдап, айылыма атама барыптыр. Коюн сойдуруп жеп, уулуң тирүү деп сүйүнчүлөптүр. Маган жазган каттарында "Меккеден табышкан акыреттик досум" деп эзилип жүрдү. Өзү Базар-Коргондук чала молдо эле. Бок жүрөк адам экен. КГБдан коркконунан мага таңбаган айыбы жок, "төрт разведкада иштеген, атын дайым алмаштырып турган неме" деп жазды. Корккон күндө да ушунчалык пастыкка түшпөсө боло! Далилдүү болуш үчүн ошол жылдары жазышкан "Амандык хаттарынан" жана ага кайтарган менин жоопторумдан кыскача-кыскача үзүндү келтирейин.

Амандык хат!!

Урматтуу Кудайберген, сизге амандык хат жазуучу киргиз елиңин Жалал-Абад шаарында Базаркоргондо дин ислам шариаттарын мусулмандарга түшүндүргүүчү достуң хажи Муслимден чин жүрөктөн чыккан жалындуу ысык салам.

Ахиреттик достум Кудайберген хажи, кандай саг-саламат жакшы агбалда жашап турасызбы? Сизди хажи деп жаздым, сабаби хажи болуш мусулманчиликта абдан катта иш. Мен сиздин хатыңызды алгандан соң хат жазган Киргизстандын Жазуучулары деген китепти сураган экенсиң, салип жибергем. Берки сураган 2 китепти али таба элекмин. Бар деп уктум, ани да таап салам. Сизден хатха жооп келбеди. Тез жооп күтөм. Кудайберген, Түркиялик кызди алпарип алдыңбы?

Менин жообум:

"Ардактуу достум Муслим, сенин бул айдын экисинде жазган, бизди чексиз сүйүндүргөн, аман-эсенчилигинди билгизген катыңды кечөө гана алдык. Көп-көп ырахмат, достум. Жаңыдан үй-бүлөлүк турмуш курушум, аны алыш керек, муну алыш керек. Илгери үй буюмдарым жок эле. Эми квартира алганыбызда аларды жабдышыбыз керек болуп калды. Эми, достум, жиберген китебиң үчүн дагы-дагы ырахмат. Азырынча келип жетпеди, бул күндөрү келип калар деген үмүтүм чоң.

Достум, сиздин катыңызда бир катар сүйлөмдөрдүн түзүлүшү, кээ бир сөздөр мени таң калтырды. Бир кыргыздын азаматы өз эне тилине башка сөздөр киргизип, кат жазышы ойлонто турган маселе эмеспи? Мүмкүн, Ташкенде окугандын таасириби же көп убакыттар өзбек туушкандарыбыздын арасында жашагандыгыңызданбы, айтор, көп өзбек сөздөрүн кезиктирдим".

Жээнбеков Муслимдин жазганынан:

"Амандык кат. Урматтуу достум Кудайберген, сиздин үйлөнүшүңүз менен куттуктайм! Алла Таала егемен сураймын, көп балалар беришин кыргыз элинин сани көбөйүшүнү... Сиз айтыпсыз жазган хатыңда өзбекче сөздү учураттим дегенсиз, туура мен 7-8 жылдан бери Өзбекстанда окуймун жана биздин Жалал-Абадда өзбек кариндаштар көп, ошон үчүн өзбек сөздөргө тил үйрөнүп калган... Кудайберген дос, мен дин жолунда Алла Таала егемин разимлигин талап кылган бир адаммин. Менин миндан бөлөк еч максатим жок. Кудайберген март айинин ахиринда Ысык-Көлгө сиздин үйгө барамын. Сабаби мен ошол тараптагы мачиттардин диндар мусулмандардин иштери үчүн 20 күн командировкага чыгабыз. Ошондо сиздин үйгө барып, есенчилигиңизди, Маккадаги учурашканыбызди ата-ене, ага-туугандарыңызге айтармин. Сага кайсы китеп керек болсо айт, салып жиберемин жана емине керек болсо айт".

Менин жообум:

"Ардактуу тууганым жана достум Муслим, Кыргызстаным менен Ысык-Көлүмдөн жиберген саламдар үчүн бир кыргыз уулунун жүрөгүнөн ырахматын кабыл алыңыз. Кыргызстаным мен үчүн канчалык кымбаттуу экенин сөз менен жазыш кыйын. Аны жалгыз жүрөк менен сезе билерсиз. Жүрөктө не болуп, не койуп жатканын ээси гана билээр... Жиберем деген китептер үчүн да көп ирет ырахмат. Менин бир кичине китепканам бар. Китептеримин саны 600дөн ашты. Бул тизмедекилери. Дагы каттабагандарым бар. Алар менен 700гө жетер бекен деп, кубанып койуп жүрөм".

Жээнбеков Муслимден:

"Амандык кат!!! Кымбаттуу ахреттик достум Кудайберген, сизге амандык хат жазуучу достуң хажи Муслимден экен деп билес. Кудайберген дос, менден көптөн көп Аяшка салам айтас... Биз жакында той кылмакчыбыз. 1-чи сени чакыраар элем, өзүң тойду башкараар элең, бирок алыссың го. Сенин жакшы ахвалда ден соолугуң болушун жараткан Алда Таала егемен тилеп турмактамын... Менин адирисим: Кирг.ССР. Ош обл. Сузакский р-н Ачи с-с к-3 Карил Маркис,

Жээнбеков Муслим".

1982-жылдын 23-мартындагы "Советская Киргизия" менен "Советтик Кыргызстан" гезиттеринде "Тщетны потуги отщепенцев" жана анын "Эл айыптайт" деген котормосу басылган. Акыреттик досумдун айткандарынан: "Мен аны 1958-жылы Сауд Аравиясында жолуктурдум. Мени менен сүйлөшкөндө эл-жерди сагынган, чет жерде аргасыздан жүргөн мусаапырдын кейпин кийип, атүгүл көзүнө жаш алып, а бирок СССРден барган башка улуттун өкүлдөрүнүн арасында "Түрк элдери жоголуп кетмей болду, маданияты, тили жоюлмай болду" деп талаш козгоп, биздин кишилердин маанайын байкап, жанталашып түркүн суроолорду берип, таптакыр башка адамдын кейпин кие калып жүргөнү мени таң калтырган. Ошондо бузук сөздөрдү айтканы үчүн советтик граждандардан кагуу жегени эсимде. Ошондон кийин гана Кудайберген да, аны менен ээрчип жүргөн үчөө да бизден оолактап жүрүүгө аргасыз болушкан"...

Ошондо эле "оолактап жүрүүгө аргасыз болгон бузукуга" кийин кайсы кара теке

сүзүп, үзүлүп түшкөнчө кат жөнөтүп калды экен? Меккеге зыярат кылган ажы болуп туруп, Кудайга күнөөкөр болуштун кажети не эле?

Түркиядан буюрган түбөлүк жубай

Меккеден келе жатып, Анкарадагы досторума кайрылдым, түрк, казак, татар, дагы башка досторум көп эле. Сыйлаштык. "Үйлөн, картайып баратасың" дешип, мени ортого ала башташты. "Ылайыктуу аял жолукпады" деп тамашаласам, биринин күйөөгө бере албай жүргөн балдызы, биринин карындашы, дагы биринин дагы бирдемеси дегендей, карадалы кыздары даяр окшобойбу. "Биз сага катын таап беребиз" дешип, чындап эле кыздарды көрсөтө башташты. Үч-төрт күндө он бештей аял тандашты. Досторум "чубатуудан өткөргөн" он-он беш кыздын бирине мен жакпадым, бирлерин мен жактырбадым. Натыйжада Нью-Йоркко дале бойдок кете турган болдум. Чет элде кыргыз же казак кызын табыш мүмкүн эмес эле. Эч кур дегенде бир мусулман кызына үйлөнсөм деп, башкаларга ниетимди бурбадым. Албетте, байланышканым бар, ал турган нерсе, табияттын талабы. Анын үстүнө алардын ичинде да көңүлдү тапкан кишичилик түс жолугуп калышы мүмкүн. Радиодо иштеп калган кезим. Орусча билген бир немис кыз менен, аты да Ольга, ресторанга кирдик. Анда таптаза фашисттер отурган. Ары өтүп барып, орун ээледим. Кыз артымдан ыйлап келди: "Немисче түшүнбөгөнүң жакшы, тигилер таза кандуу арий кызыбыз жаман монголду кайдан таап алган деп угуза эле мазакташты", - деп. "Ыйлаба, мындайга ыйлаштын кереги жок, сен өзүңдүн таза кандууларыңа кет, мен өзүмдүн таза эмес кандууларымды таап алаармын", - дедим да, ошону менен биз ажыраштык.

Досторум катын ал дебесе деле максатым үйлөнүү болчу. Сүйүү качан келет деп күтүшкө убакыт калбай баратканда сүйүү ойго келбейт. Үйлөнүшкө гана шашасың. Анкарада бир черкес кызын көрсөтүштү. Жактырдым. Бирок атасы каапырлар өлкөсүндө жашаган немеге кызымды бербеймин деп кашайды. Ошондон кийин Стамбулга келип, Алим Алмат деген казак досумдун үйүндө жатып, кыздардын алигидей "чубатуусунда" болдум. Алим Алмат менен Парижде Мустафа Чокайдын үйүндө таанышканбыз, көп кыздын ичинде ал мени өз балдызына үйлөнткүсү келди. Бирок кайын атасы картайган бир татар экен, ал дагы каапырлар өлкөсүнө кызым барбайт деп койду. Кийин ошол кызы баары бир каапыр өлкөгө, Германиядан казак эр таап кетти. Чолпон деген татынакай кызы еврейге тийди. Тагдыры ушундай экен, кыздарынын күйүтүнө чыдабай, атасы өлүптүр деп эшиттим кийин. Эң соңунда:

- Дагы бир кыз көрсөтөйүн, - деди Алим.

- Кызыңа барбайм, көп болсо бойдок өтөрмүн, - дедим.

- Кызга барбасаң, кызды мында алып келебиз, - деп Алим эки кызды алып келди.

"Жаныңа жанаша отурган кыз менен сүйлөш, мүмкүн жактырышарсыңар, мүмкүн, үйлөнүшөөрсүңөр. Анан "китепти ордуна койдунбу?" деп сурам, демек, жактыбы дегеним деп Алим мага пароль үйрөттү... Ошо китеп - менин Санием. Жанындагысы сиңдиси Нажие экен. Ал күнү кыздарды үйүнө жеткирип койдук. Эртеси энеси менен жездесинин алдынан өтүп, дагы эки күндөн кийин мечитте нике кыйдырдык. Мүнхенге учушум керек эле, кыздарды тандап жатып

кечиккенмин. Мүнхенге келсем, Кудайберген үч жума жоголду, Советтер Союзуна качыптыр деген сөз таркап кетиптир. Оо тарапта кыз тандап жүргөнүм менен иштери барбы? Мүнхенден Меккеге саякатым туурасында кичине репортаж берип, Америкага кеттим. Сание Уралдык татарлардан. 1920-жылдары Кытайга кетишкен. Аяктан атасы өлүп, жетим калган үч кыз, уулу Али энесин ээрчип, Японияга келишкен. Андан кайра Түркияга келип туруп калышкан. Стамбулда булардын бир эжеси, калгандары мында. Саниени никелешкен колуктум деп, Америкага чакыртуунун далалатында жүрдүм, бирок өтүнүчүм өтпөдү. Үйлөнүү өкмөт тарабынан да, дин тарабынан да кабыл болгондо гана эрди-катын делинип, чакырып алышка уруксат. Сание экөөбүзгө мусулманча нике кыйылган менен, мен Түркия гражданы болбогонуман, өкмөт тарабы никелешүүнү уккусу да келбей койгон. Германиянын беш шаарында туристтерди никелештирет. Ошол шаарлардын биринде башыбызды ачып алаарбыз деген тилекте 1959-жылдын июль айында Германияга жол тарттым. Түркиядан Сание да келди. Түркиянын Мүнхендеги баш консулуна кайрылдык. "Түркия гражданы болбогонуңдан, сизди түрк кызына үйлөнтө албайм" деген тетири жообун айтты. Франкфурттагы Түркиянын баш консулунан да ушуну уктук. Көлдөгү Түркиянын баш консулу түбү түркмөн экен, туугансыдыбы, кеп-сөзгө келген болуп:

- Силерди үйлөнтөйүн, бирок Түркиянын Германиядагы баш элчисин аттап келгениңер үчүн эртең эле мени иштен айдайт, - деди.

- Сизди жазалатып коюп, багыбыз ачылбас, - деп ыраазычылыгыбызды айттык да, кете бердик.

"Башка түшсө - байтал жорго" демекчи, Мүнхендеги Американын баш консулу эсиме түштү. Анын жөнү мындайча. Нью-Йоркто бүтүндөй Азия элдерин жактырган бир элүүлөрдөгү аял Чыгыш өлкөлөрүнөн келген студенттер үчүн шерине уюштурган, аган мени да чакырган. Ал аялга Меккеге бараарымды, кайтып келатып Мүнхенге кайрылаарымды кеп салсам, Мүнхендеги Американын баш консулу менин агам, кат алышпаганымга он жылча болду дегенде кат жазып бериңиз, ала барып берейин деп, катын алып барып, консулга тапшырганымда консул "сизге жардам керек болсо, уялбай кайрылыңыз" деген. "Мага эч нерсенин кереги жок, карындашыңыздын гана катын алып келдим" дегем мен. Эми аргабыз түгөнгөндө Американын ошол консулуна кайрылууга туура келди. Аты Пейч эле. Визиткасын алды да, Түркиянын Мүнхендеги баш консулуна "ушул адамды үйлөнтүп коюшуңузду өтүнөм" деп жазды. Америкалыктарды кудайындай көргөн түркиялык консул визитканы окуур замат ордунан ыргып турду. "Ой, бу мистер Пейчтен экен! Силерди дароо үйлөнтөбүз, эртең эки кишиңерди ээрчитип келгиле!" деп тимеле үстүбүзгө үйрүлдү. Ошентип, бир жыл бою бүтпөгөн бюрократия бир заматта бүттү да калды.

Эми Америкага виза алыш үчүн Сание дагы үч ай күтүүгө тийиш эле. Арга канча, күттү. Мүнхендеги Виктор Вербицкий деген орус досумдукунда жатып күттү. Виктордун болочок келинчеги он беште кезде мен жыйырма жетиде болсом керек. Ооба, Таня менин кичүү карындашым Гүлшара менен жашташ, алардан мен он эки жаш улуумун. О заманда америкалыктардын карамагындагы скаут (пионер демекчи) лагеринде тамак куйчумун. Танянын агасы араба менен

лагерге азык ташыйт. Экөөбүздүн мамилебиз жакшы болгондуктан, Танянын тамагына каралаша жүрсөң деп өтүнгөн. Мен Таняга тамактан көбүрөөк куюп койчумун. Америкалыктар шоколад алып келип калса, бирлерине жетсе, бирлерине жетпейт. Таняга, анын жакын курбуларына шоколад катып берчүмүн. Таня анда Зотова болчу. Кийин Викторго турмушка чыкты. Ошо бойдон достугубуз сакталып калды. Европадан бүтүндөй материалдарды мага Таня жөнөтүп турчу. Кийин Сание визасын алып, Америкага келип алды. Адегенде он жети долларлык ишке орношту. Экөөбүз бирдей тырышып иштеп, адам катарына кошулдук. Аракет кылса эле адам тирденет. Сание болор-болбос ишке орношкону менен тил билет, иштей да билет. Америкада иштейм деген кишиге иш табылат. Бул жакта ишсиздик деген жаңылыш. Жалкоо болсоң, албетте, ишсизсиң. Ал эми иштегиси келгендер Америкада үч иште иштешет. Ошентип, экөөбүз кадыресе америкалык турмуш менен алек болдук. Кыркыбызда баш коштук, кеч үйлөнгөндүктөнбү, же башка бир мандемибиз болгонбу, Сание экөөбүзгө кудай бала буюрбады...

Америкада кыргыздын атын, намысын башкадан жогору койдум

Кыргыз деген наамыма сөз тийгизбеш үчүн намысымды талашып, ар жерде так, тыкан аракетимди кылдым. Америкага жаңы келгенде ишке киришкен жерим Нью-Йорктогу чоң китепкана. Бир майрамда Атлантика океанына түшүп жүрүп, күнгө күйүп кетипмин. Этим ысып, денем кыпкызыл, башым ооруп, үч күн ишке чыкпай калдым. Ошол жылдарда бүткүл Түркстанга тиешелүү чогулткан китептеримди, журналдарды ирээтке келтирип, карточкаларын жазып, жыйнап койгон элем. Жаңылыш жерге койсом керек. Леванский деген поляк башчыбыз бар, ишке чыкпай калганымда китепкананы тазаламакчыбыз деп, түзгөн карточкаларымды, Түркстанга тиешелүү чогулткан китептеримди шыпыртып салыптыр. Көптөн берки мээнетим текке кеткенин көргөнүмдө ичим күйүп, Леванскийден карточкаларымдын дайынын сурасам:

- Ыргыттырдым, эскирген китептердин бизге кереги жок, - деди.

- Ал менин эмгегим. Ыргыттырышка кандай акыңыз бар? - дедим да, сөөгүнө жетсин үчүн орусча: - Библиотекари собирают, а уборщик выбрасывает! - дедим.

Албетте, көңүлүн ооруттум. Бул адамда бүткүл эле түрк калкын жактырбасы, көрө албастыгы болсо керек деген ойго келгем. Жаңылыш ойлопмун. Көрсө, менин чогулткандарым менен бирге башка китептерди да, XVIII кылымдагы поляк китептерин да шыпыртыптыр. Аша чаап кеткенимди түшүнгөнүмдө түнү бою уктабай чыктым. Эртеси Леванскийден карточкаларды жок кылганы үчүн эмес, түшүнбөстүктөн катуу айтканым үчүн кечирим сурадым. Ал мени кечирдиби, жокпу - билбейм. Өзүм жеңилденип калдым.

Ошол жылдарда Гарвард университетинде түркология бөлүмү түрк калктарга аябай кызыгышкандыктан, профессор Пайпыска кайрылып, Гарвардка тапшырайын деген ойго келген элем. Биринчиден, Гарвард көбүрөөк акча берүүчү, экинчиден, маган Нью-Йорк китепканасына караганда кызыктуу эле. Арадан күндөр өтүп жатты. Гарвард университетинен кат келген. Катта менин бул жердеги жетекчимден Кудайберген Кожомбердиев кандай кызматчы деген рекомендация сурашкан. Мен айткандай эле мистер Леванский аларга жооп

кайтарган. “Жакшы ишчи, бирок мүнөзү өтө терс, ачуу сүйлөгөндөн тартынбаган адам, аны өзүңүздөр билесиздер” деп жообун жөнөткөн. Ушундай катты алгандыгы тууралуу кийин мен профессор Пайпыстан уктум. 1940-жылдын соңунда ал кезде студент Пайпыс Советтер Союзунун тарыхын үйрөнгөнү Европага келип, биерде калган качкындардан түркстандагылардын турмушун үйрөнүш үчүн казактар, кыргыздар, тажиктер менен аңгемелешип, алардын айткандарын жазып алып жүрдү. Ал жазып атканда кыргыздар, казактар, тажиктер арасынан кайсы бирлери орус тилин билбегендиктен, мен Пайпыска котормочу болуп жүрүп, жакшы тааныш болуп калганбыз. Кийин Пайпыс Америка Кошмо Штаттарынын президентинин кеңешчиси болгонго чейин жетти. Биздин достук сакталды. Гарварддын жолу жабылгандан кийин адатымча иштей бердим.

Мухтар Ауэзов менен таанышуу

1959-жыл да келди. Советтер Союзунун көп жазуучулары Американы кыдырып жүрөт деп уктук. Мына ошол жазуучулардын бири казак жазуучусу Мухтар Ауэзов экен. Ал биздин китепкананы көрүп, издеген китептери бар экен, ошолорду даярдап койгула деп Мамлекеттик департаменттеги бирөөлөрдөн сураганбы, аны билбейм. Менин Леванский менен байланышым кандай чатак экенин айтып кетпедимби. Ага карабастан Мухтар Ауэзов англисче билбейт деп Леванский мени чакырды да: “Кудайберген, эртең силердин бир атактуу жазуучуңар келет экен. Ага ушундай китептерди даярдап койгун”, - деди. Албетте, мен Мухтар агайдын атын укканда сүйүндүм. “Эртең бул жакетинди кийбестен, жакшы жакетинди кийип келип, менин ордума отуруп, жазуучуну кабыл ал”, - деп Леванский кошумчалап койду. Мен ишенип-ишенбей үйгө кеттим. Эртеси кийинип келдим. “Саат 10-11де келет. Мына менин ордума отуруп, китептерин даярдап түшүндүрүп бер”, - деди экинчи ирет. Аган канчалык таарынсам да, кең пейилдик кылып маган жол бергени үчүн, албетте, жан-дилимден ыраазы болдум.

Мен Мухтар аганы сүрөттөн, фильмдерден, ар кайсы советтик сессиялардан көрөр элем. Жүзү тааныш. Чет элде калгандан кийин Алаш-Ордо, Кокон өкмөттөрү туурасында түркстандык улутчулдардын арасындагы маселелерден анда-санда Мухтар аганын атын кезиктирер элем. Кыргызстан жазуучуларынын курултайларында кыргыздарга көмөкчү болуп сүйлөгөн сөздөрүн кыргыз газеталарынан окуган элем. Мына ушундай сыймыктуу адамды көрөм деп толкунданып, бир чети сүйүнүп, бир чети кандай кабыл алар экемин деген ойдо болдум. Ошол күнү автобуска отуруп, Советтер Союзунан келген китептерди саткан дүкөнгө барып, Мухтар агайдын “Абай” деген китебинин англисче эки томдугун алып келдим эч кур дегенде бир кол койдуруп алайын деген ойдо. Биздин офисте отурган 4-5 адам бар эле. Бирок Леванский келбеди. Демек, мага бүтүндөй ордун бергендей сезилди. Бир убакта Мухтар агай келди салмактуу басып. Мухтар ага менен саламдашып, ал казакча, мен кыргызча сүйлөшө баштадык.

- Кыргызстандын кайсы жериненсиң? - деди.

- Ысык-Көлдөнмүн.

- Кайсы уруусунан болосуң?

- Бугуданмын.

- Аа, сен кыргыздын атактуу урууларынан экенсиң, чырагым, - деп койду.

Кийин китептер туурасында сүйлөштүк. Айткан китебин даярдап койгон элем. Нью-Йорк китепканасында “Кеде-Коркут” эпосу бар эле. Мухтар ага ал убакта түрк калктарынын эпосторун жыйнап жүргөнү тууралуу кабарым бар. Ушу “Кеде-Коркуттун” биздеги копиясын кандай кылып алып кетиштин аракетин кылды. Ал убактарда ксерокопия деген жок болчу, ал үчүн аны фотография кылыш керек эле. Фотография кылыш үчүн анын бир бети бир доллар беле, же андан да кымбатыраак турчу беле - эсимде жок. Эки жүзгө жакын бет китепти фотокопия кылыш кымбатка турмак. Айлыгымдын аздыгына карабастан:

- Мухтар ага, мен сизге копия кылдырып берейин, - дедим.

- Жок, карагым, бул кымбатка турат саган, мен аны Мамлекеттик департамент аркылуу алдырам. Жалгыз маган ушул китепти кандай табыштын жол-жобосун жазып берсең болот, - деди.

Мен алардын класс, маркаларын жазып бердим.

- Мухтар ага, үйүмө келип, чай ичип кетиңиз, - деп өтүндүм.

- Жок, карагым, чайга баралбайм. Азыр убактыбыз тар. Соо бол, - дешип Мухтар ага менен ажыраштык.

АКШ паспортуна жаңы ысым жаздыруу

1961-жылдын ноябрь айында анкета толтуруп, Америка граждандыгын алышка даярдандым. Америка граждандыгын алыш үчүн эки кепил керек болучу сени тааныган. Соломон Майеревич Шварц, Татьяна Олеговна Федорова кепил болуп барышты. Кудайберген Кожомбердиев деген сөздү америкалыктар эч качан сүйлөй албайт. Далил келтирейин. Европадан Америкага жаңы келгенимде шаардан алыс ээн трассада автомобилмди катуу айдадым. Шаарга кире бергенимде полиция токтотту да, жол эрежесин бузган жокмун десем, ачуусу келип, документимди сурады. Берсем, аты-жөнүмдү айталбай кыйналгандан “Кожомбердиев Кудайберген” деген сөздөрдүн ар бир тамгасына штраф салды. Штрафты көп салып койду деп сотко даттансам, аты-жөнүмө соттун да тили күрмөлбөй, узун ысмың менен даттанбай жүр деп, штрафты дагы көбөйттү.

Мени жамандагандар да, жамандабагандар да менин жашырын аттарым жөнүндө каалагандай жазышты. Немистерде мен “Асан”, “Кадыр” деген аттар менен жүрдүм. Фрацуздарда өз атым менен, Түркияда - “Кыргыз”. Журналисттик атым - “Кошой”. Америка граждандыгын алганда фамилияңды да, атыңды да кандай өзгөртөм десең өзгөртүп, сага алардын заңы боюнча жаңы документ

берет. Биринчиден, элим үчүн азаматтарча кызмат кылайын, экинчиден, байыркы заманда кыргыздар Алтайда жашагандыктан, кыргыздардын мекени, сүйлөшкө да жеңил деп Азамат Алтай болуп кала бердим. Бирок, алган жарым Сание Алтайды кабыл алды да, Азаматты кабыл алган жок. Мени Кудайберген деп өмүрү өткөнчө чакырды. Кудайберген деп менин эски досторум да чакырат. Бирлери “Кудай” деп да чакыра башташты да. Кудай дегендерге мени “Кудай” дебегиле, толук айткандан зериксеңер, экинчи бөлүгү бар “берген” деген, “берген” деп чакыргыла десем, ошентип айтып жүрүштү.

Зерикпей китептер жыйноо

Кийин түрк тилиндеги чыгармалардын да библиографиясын түздүк. Ошол эмгектердин бардыгына материалдарды мен топтодум. Орто Азия элдеринин тилин изилдөө боюнча адис, профессор Эдвард Олборт Колумбия университетинде иштетчү. Алтымышынчы жылдардын башынан тарта 15 жыл чамасы ушу эмгектердин үстүндө иштедик. Тактап айтсам, 1961-жылы же 1962-жылы профессор Олборт жолкире, мейманкана, дагы башка каражатымды төлөп, Калифорниядагы Стэнфорд университетине үч жумага барып, Орто Азия элдеринин тилдери боюнча материалдар чогултуп келүүмдү өтүндү. Өз каражатыбызга Саниени да кошо алып, Калифорнияга жөнөп кеттим. Олборт сураган материалдарды бир жумада бүтүрдүк. Тез бүткөн себебиз, библиотеканын кызматкерин көндүрүп, жаткан мейманканабызга 50-60тан китепти көтөрө барып, түнү да иштедик. Андагы биздин элдердин тилдериндеги китептер жалаң араб тамгасында жазылган. Сание арабча жакшы окуйт. Стэнфорд университетинин алдында кийин Гувер институту ачылды. Анын жайы: 1920-жылдары ач-жылаңач жаш Совет өкмөтүндөгү арып-ачкандарга жардам берүү иретинде Америкада ар кандай уюмдар, комитеттер түзүлүп, ошондой комитеттин бирин Гувер башкарып, жардам берген. Ошонусуна айрым совет адамдары ыраазычылык иретинде кооз буюмдарын, китептерге чейин кармата салышкан. Гувер китептерди белек катары алып, Америкага жөнөтүп турган да, кийин ошолорду топтоп, Калифорнияда Стэнфорд университетин ачтырган. Гувер АКШнын Вильсондон кийинки президенти. Стэнфорд университетиндеги материалдарды тейлеп алып, түрк тилдеринде китеп болуш керек деген штаттардын баарын кыдырдым. Биринде болсо, биринде жок. Натыйжада профессор Олборт “Түрк тилдериндеги китептердин библиографиясы” деген аталышта алты жүз бетти камтыган китеп чыгарды. Кийин “СССР калктарынын тилдериндеги китептер” деген да библиографиясы жарык көрдү.

1962-жылдын ноябрында Казакстандан келген окумуштуу Тельман Жакыпов деген жигит менен таанышып, бир канча ирет үйүмө чакырып, жакшы тааныштардан болуп жүрдүк. Кийин аган материалдарды фотокопиянын бир түрлөрү бар эле, ошол аркылуу Москвадан, бүтүн башка республикалардан китеп сатып алып турдук. Маселен, Кыргызстандан биз Илимдер академиясы, Чернышевский атындагы китепкана менен байланышка чыкканбыз. Биз бул жерден керектүү китептерди жиберебиз, силер ал тараптан бизге керектүү китептерди жибериниздер деп келишим түздүк. Биринчи алган китебибиз өзбек китеби беле, азербайжан китеби беле - эсимде жок. Кийин СССРдин майда калктарынын китебин жыйнадык. Азыр китептердин саны 20 миңге жакын, кыргызчасы 1500дөн ашуун. Кыргызстандан чыккан китептердин бардыгын

кайдан болсо да табар элек. Бул жактагы элчи-дипломаттар ошого маани бербегендерине, көңүл бурбагандарына ачынам кээде. Ошентип, жети жыл Нью-Йорк китепканасында, он беш жыл Колумбия университетинде китепканачы болуп иштедим.

Элден келген сейрек меймандар, атам тууралуу суук кабар

Тельман Жакыпов бир күнү биздин үйдө конокто отуруп, мында окумуштуу бир казак жүрөт деди. Көрсө ал Саим Балмуханов экен. Кыргыз туугандарымды көрө албасам да, казак боорлорумду көрөйүн деп, Саимди чакырып кел дедим. Балмуханов онкология боюнча изилдөөсүн, тажрыйбасын бышыктап, Нью-Йоркто алты ай жүрдү. Салмактуу, согушка катышкан аскер врачтардан болгон, менден бир жаш кичүү болсо керек. Саим биздин үйгө келип, бешбармак, күлчөтөй жеп, тууганчылык мамиледе болдук. Анын баарын кийин Саим Кыргызстандагы менин досторум менен кастарымдын арасында айтып берген. Саим жанга жакын окумуштуу эле. Так ушул убактарда бир майрам болду. Менимче, Курман айт майрамы эле. Айт намазга чогуу бардык, ал жерден намазга келген мусулмандарды сүрөткө тартты. Кийин Казакстанга барганда ислам дининин пайдалуулугу туурасында бир журналга макалалар жазды. Саим элге баргандан кийин атаңды көрөрмүн деп маган убада берген эле. Кийин андан: “Жолдо кетип баратсак жамгыр жаап, кыян каптап, жолдор бузулган. Кубатсыз машиналарыбыз бизди жеткире албады. Эгерде Американын кубаттуу машиналары болгондо, атаңды көрүп, сен тууралуу кабарыңды айтып келген болор элем” деп узун жазылган катын алдым.

Саимдин казак улутчулдарынан Алихан Бөкөйханов, Ахмат Байтурсунов, Миржакып Дуулатов, Мустафа Чокай, Мухамеджан Тынышбаев туурасында маалыматы бар экен. Бирок ушулардын сүрөтүн көргөн эмес элем деп менин үйүмдө отурганда ошолордун сүрөтүн сурады. Мен ал сүрөттөрдүн бардыгын бердим.

- Биздин казак интеллигенциясынын кайсы биринде ушулардын сүрөттөрү бар деп угам. Бирок корккондуктанбы, ич ара бөлүшпөйбүз. Анткени, биз бири-бирибизден да тартынабыз, - деп ал убактагы Казакстандагы абалды айтып берди.

- Кыргызстанда сен үчүн жер жок болсо, Казакстандын жери кең, бизге кел, - деп чакырды.

- Мен антибольшевиктик аракеттерге катышкандыктан, ысмым кара тизмеде. Аны советтик өкүлдүктөн сурасаң, мүмкүн, көргөзөөр, - деп кеңеш бердим.

Саим Октябрь революциясынын майрамына келген советтик делегациянын арасында болгон. Катчы аялдын жанына барып отуруп, түркстандыктардан кара тизмедеги адамдардын ысмын көргөзө алар бекенсиз деп өтүнгөн. Аял макул болуп, убадалашканы боюнча эки-үч күндөн кийин барып сураса, бүтүн түркстандыктардын чет элде калган, саясатка катышкандардын ысымын көргөзгөн. Анда мен тууралуу: “Кудайберген Кожомбердиев, Асан Жумаев, Кудайберген Кошой, Кудайберген Кыргыз, акырында Азамат Алтай деген аттар менен жашаган, антикоммунисттик аракетти түптөгөн анабашыларынан” деп

баа коюп койгон. Саим бир күнү биздин үйгө келип, күлчөтөй жеп отурганыбызда:

- Кудайберген, менин чакырыгымдан натыйжа чыкпачудай көрүнөт. Кара тизмеде сенин бир канча аттарың, антикоммунисттик, антибольшевиктик аракетте болгондугуңдун баардыгы жазылып коюлган. Ошондуктан, мен сени элге алып кете албайт экемин, - деп кечирим сурады.

Бул жерде кечирим сураштын кереги жок эле. Кийин Саим ушундай жакшы бир туугандык каттар жазып турду, китептер да жөнөтүп турду. “Манас” менен мен кандай сыймыктансам, “Манас” менен Саим да ошондой сыймыктанар эле, маган “Манастын” кыргыз тилиндегилерин таба албаса да, орус тилиндегилерин салып жиберди. Ошол убакта Казакстанда Аль-Фарабинин миң жылдыгын өткөрүштү. Мен Америкадагы китепканалардан ал атактуу окумуштуубуздун кандай материалдары бар экендиги тууралуу кабар бердим. Кийин Саимден ырахмат каттарын алдым. Саим менен эң жакын сыр алышкан курдаштар катарында калдык. Кийин Саим эки уулунун эңсегендери Америка ковбойлорунун кийимдери деп жазды. Мен Казакстанга бара жаткан Уркуя Бапалы деген татар аялдан айткан кийимдерди берип жибердим. Саим Уркуяны конокко чакырып, талаада пикник уюштуруптур. Америкадан кандай сый көрсө, Уркуяга да ошондой сый көргөзмөкчү болгон. Так ошол учурда советтик аскерлер Кытайды көздөй кетип бара жаткан болот. Ал убакта Кытай менен Советтер Союзу бир аз кычыраша баштаган эле да. Жолдо келе жатканда Уркуяны, Саимдерди аскерлер токтотуптур. Ошондо Саим жанындагы орус министрлеринин бирин жиберип, Уркуя туурасында эч нерсе айтпастан, өтүп кетишкен. Болбосо Уркуя ханум советтердин түрмөсүндө шпион катарында чиримек эле. Кийин биз телефон аркылуу сүйлөшкөндө ушундан аман-эсен кутулдук деп сүйүнгөн.

Садык Алдаш деген тууганым Вашингтондон кат алган. Вашингтонго төр-т айлык стажировкага бир кыргыз жигит келген, аты Жолдош Жусаев эле. Катты алып, Садык тууган аябай кубанып:

- Агай, мен Вашингтонго бара албайм, бизди алып барып ушул кыргыз жигит менен тааныштырып келиңиз, - деп өтүндү.

Кыргызстандан келген жаштардын арасынан Жолдош Жусаев менин жердешим болуп чыкты. Дээрлик биринчи кыргыз жаштарынын арасынан көргөн карлыгач болду. Биз Жолдош менен Уркуя деген татар аялын 1965-жылы 29-августта келген жерлерине узаттык. Ал элге кетип баратканда: “Атамды издеп таап, биякка келе ала турган кудурети болсо, маган кабарла, чакыртамын, уруксат берилип калгысы бардыр”, - деп өтүндүм. Жолдош элге баргандан кийин биздин айылды кыдырып, атамдын Муканбет деген инисинин Бекболот деген уулуна жолугат да:

- Кудайберген тууганыңар тирүү, силерге салам айтты, - десе Бекболот:

- Кудайберген аттуу тууганыбыз жок, андайды биз билбейбиз, - деп үйүнө Жолдошту киргизбей коёт.

Жолдош башка чапкандай шылкыйып, ар кимден атамын жөн-жайын

сураштырат. Атам мындан эки-үч жыл мурун кайтыш болгон дешет. Кайсы бир жылы, чамасы 1962-63-жылдары болсо керек, автомобилде жалгыз баратып, атамдын элесин көргөн элем. Бет маңдайдагы айнектен, автомобилдин үстүнөн көрүндү. Бул эмнеси деп койгом. Мен го элге бара албайм, атамды чакыртууну ойлогон элем. Демек, 1962-63-жылдары, баягыда мен автомобилди жалгыз айдап баратып, машиненин айнегинен элесин көргөнүмдө, байкуш атамдын көзү өтүп аткан тура! Өлүп баратканда аян берип, мени ойлоп, үзүлгөн тура!...

Ызалуу кездешүүлөр

1966-жылдын 1-октябрында менин эң жакын досторумдан мага көп жакшылык жасаган аял Вера Александрова дүйнөдөн кайтыш болду. 1967-жылы биз акырындап америкалыктардын катарына кошула баштадык да, "Форд" моделиндеги 1967-жылдын автомобилдин алдык. Америкада жыл аягында келаткан жылдын автомобилдери сатылат. 1967-жылы Америкага Советтер Союзунан ЭКСПО-67 делегациясы келди. 1967-жылдын 14-майында Канадада ачылган дүйнөлүк көргөзмөдө Түркмөнстандын күнү болду. Мен "Азаттык" радиосуна түркмөнстандыктарды көрүп, репортаж жазышты мойнума алып, Канадага жөнөдүм. Түркмөн күнүнүн кандай өткөнү тууралуу маалыматтарды радиого жөнөттүм. Андан кийин Кыргызстандын күнү болуп, "Азаттык" радиосунан маган атайын тапшырма берип, билеттеримди, мейманканадан орун алып беришти. Монреалга учтум. Кыргыз делегациясынын келээри туурасында маалыматты Moscow News газетасынан окуган элем, кимдер менен көрүшөр экем деген ой менен бардым. Кыргызстан күнү бактылуу күндөрдүн бири болор бекен деп бардым.

Компартиянын Борбордук Комитетинин катчысы Бейше Мураталиев жетектеген делегация, туристтер, артисттер бар эле. Бул 1967-жылдын 2-3-июну - Кыргызстандын күнү эле. Келип Советтер Союзунун павильонунда турсам, ошол жерден мындан эки-үч жыл илгери көрүшкөн Жолдошту көрдүм. Жолдош Америкадагы кыргыздарыма деп белектерин көтөрүп жүргөн. Ага-иниче кучакташып көрүштүк. Жолдош кыргыз делегациясына жетип алайын деп, Совет элчилигинин өкүлүнөн автомобиль сурап турган экен. Оттавадагы Совет элчисинин "Кадиллагыбы", айтор, экөөбүздү жакшы бир автомобилдин аркасына отургузуп, Жолдоштун жаткан жерине жеткизишти. Эки-үч кабат бош турган үйлөрдү жалдап жайгаштырышкан. Жолдош өзүнүн бөлмөсүнө киргизди. Анда Канаданын эски, меш жаккан үйлөрүнөн экен. Биз киргенде мештин үстүнө сүрөттөрдү жайып кургатып атышкан экен. Жолдош аларды жыйып, акырын бир бурчка таштады. Мени көрбөсүн десе керек. Бир бөлмөдө бешөө турат экен. Жолдош өзү, Тешебаев деген шахтербу – билбейм, дагы бир орус министри боло турган беле, дагы экөө. Кыргыз делегациясы менен көрүштүр дедим Жолдошко. Көрүштүк. Бейше отурду, жанына мен отурдум. Менден кийин Айтиев, анын жанында Каракеев. Анын ары жагында Юнусалиев болсо керек эле. Бешөөбүз отурдук. Тааныштык.

- Мен Азамат Алтай, чын атым - Кудайберген Кожомбердиев деген болом. Азыр Нью-Йоркто жашайм. Кыргызстандын күнү болот экен деп сиздерди көрүш үчүн келдим, - дедим. Анда Бейше:

- Жакшы келген экенсиң, Кыргызстандын тоюна келиш кыргыз уулунун

милдети да, - деди. - Туткунга кайсы заманда, кандайча болуп түшүп калдың? Туткундагы турмушуңар оор болдубу? - деген да адамгерчиликтүү суроолор сурады. Каракеев да адам катары суроо берди “Америкада канча кыргыз барсыңар, эмне иш кыласыңар, балдарыңар кыргызча сүйлөйбү?” дегендей. Андан соң мен Гапар Айтиевге кайрылдым:

- Гапар ага, сизди мен “Ленинчил Жаш” газетасында редактор болуп жүргөнүңүздөн тааныйм,- десем:

- А сен асман тиреген Нью-Йоркто жашайсың, элди-жерди сатып кетип, - деди.

- Гапар ага, тагдыр ушундай экен, Нью-Йоркто жашашка туура келди.

- Жакында сенин Нью-Йоркундун топурагы тоскок болот! - деди.

Албетте, элди-жерди сатып дегенине чыдабадым. Менин да каным кайнады да, биз ал убакта Пишпек да эмес, Фрунзе деп эч бир колдонбодук. Радиодон Бишкек деп берээр элек.

- Гапар, - дедим, - мен сен жашаган Бишкектин топурагы тос болушун тилебейм, сен чокунуп жүргөн Москванын топурагы тос болоорун тилейм! – деп, Гапар өзү кекетип айткандан мен да кекетип жооп кайтардым.

- ЦРУнун агенти, чыгып кет! - деди Айтиев.

Мураталиев "жолдош Айтиев!" -деп ага акырая бир карады. Айтиев тым болду. Ушундай сөз угам деген оюм жок эле, бирок уктум. Көзүмө жаш айланды. Кийин көчөгө чыктык. Жолдош берген белектерди көтөрүп жүрөм. Галстугум бир жагына кыйшайып калган экен, ошону келип Гапар түздөдү. Бул чындык. Муну эч бир заман унутпайм. Тышта автобус күтүп туруптур.

- Калган кыргыздар менен көрүшөйүн дедим эле, - деп Бейшеге кайрылсам, "Жолдош көрсөтөт" деди.

- Бүбүсайра менен көрүштүр, - дедим Жолдошко.

Анын жөнүн айтып берейин. Америкадагы атактуу университеттердин бири - Нью-Йорктогу Колумбия университетинде окуган америкалык бир кыз "Советтик бийчи Уланова жөнүндө диссертация жазам, сиздин жардамыңыз керек" деп калды. "Улановадан кем калышпаган Бүбүсайра Бейшеналиева деген кыргыз балерины бар, ошону жазыңыз. Материал чогултканга жардамдашам, Уланованы жазгандар көп" десем, ал кыз көндү. Бүбүсайра жөнүндө газета-журналдарга жазылгандардын баарын бир сүйлөм болсо да жыйнап берип турдум. "Бүбүсайра Бейшеналиева - кыргыз бийчиси" деген диссертациясын жазып коргоду. Ал кыздын ырахмат катын менин архивимден табасыңар. Мына ошентип сыймыктанып жүргөн кызды көрүштү тиледим.

Артисттердин турган жери башка экен. Жолдош экөөбүз Бүбүсайрага келдик. Прима балерина болгондуктан, ага бүтүндөй бөлмө беришкен. Саламдаштык. Узун бир столу бар экен. Ошол столдун жанында туруп, эмне үчүндүр орусча сүйлөдү.

- Вот вам подарок с нашего Союза, - деп бир куту сигарет сунду. Сигаретин алдым, ырахмат айттым.

- Согуш толкунунда чет элде калган кыргызмын, - десем, Бүбүсайра мени карап туруп:

- Если вы остались за границей, грош вам цена! - деди.

- Бүбүсайра, сенин уулуң бар экенин билем, мен көргөндүн бирин көрбөсүн. На свой подарок! - деп сигаретин кайра өзүнө кайтардым. Бул сөздү угуш үстүмө түшкөн бир бомбадай болду. Мен Бүбүсайра менен мактанып да, шаттанып да жүрсөм, сүйлөгөн сөзү ушул болду.

Кыргыз делегациясынын Канадага келерин газеталардан окуп алып, Төлөмүш Германиядан маган:

- Монреалга бараткан делегациянын арасында Асек Жумабаев деген нарындык менин бир тууганым бар, Асек кичинесинде жетим калыппы же турмушу начарлыгынанбы, жети балага жеткен тамак сегизге деле жетет деп, атам аны да бизди баккандай баккан, ошол тууганыма менин тирүүлүгүмдү айтып, салам айтып кой, - деп телефондон айткан эле.

Жолдошту Асекке алпар дедим. Жүдөө бир бөлмөдө алты-жети артист солдаттардыкындай тапчандарда жатат экен. Отурушуптур.

- Төлөмүш Жакып уулу тирүү, тууганың салам айттырды, - дедим Асекке.

- Андай чыккынчыны мен тааныбайм! - деди Асек.

Мен үн катпадым. Насыр Давлесов деген композитор шымын үтүктөп жатып "Жүргүлө, бизди канадалыктар күтүп жатышат" деп шаштырса, эч кимиси ордунан турбады. Давлесов өзү кыргыздардын атынан кетип калды. Ушинтип үч жерден кагуу жеп, эңсеп жүргөн кыргыздарымдан алган сабакты унутайын деп "Жолдош, үмүт үзүлдү" дедим. Бир барга кирип, виски ичип алып, ыйлай бердим. Жолдош кызарып чыгам деп, ичпей койду. Нью-Йоркко телефон чалып, Саниеге айтсам, ал бир аз сооротуш аракетин кылды. А мен соорону албадым.

Эртеси 3-июнь - Кыргызстандын күнү болду. Кыргыз делегациясы да чыкты. Байрак көтөрүлдү. Мураталиев Кыргызстан жөнүндө баяндама сүйлөдү. Жолдош сөзүн англисчеге которуп турду. Желек көтөргөндөрдүн бири Бүбүсайра эле. Ал мага сөөмөйүн силкилдетип күлүп, бир нерсе айткысы келди. Нью-Йорктогу кыргыздар Садык уулу Марат, Төлөк, Ашыр уулу Курманбек, кызы Айчүрөк келген. Анын баарын Төлөктүн аялы Рита алып келген болучу. Кийин кыргыздардын көргөзмөсүн кыдырып жүргөндө, Бүбүсайра жанына бир сары келинди ээрчитип жүрдү. Экөө келип, мени менен сүйлөшөйүн дегендей кылды. Менин көзүмөн жаш кетпегендиктен, жакындай алышпады. Жанындагы сары келинге "Жолдошуңуз мени абдан капа кылды" деп гана жооп кайтардым. Менимче, ушул жерден бир жаңылыштык кетирсем керек. Мүмкүн, Бүбүсайра айткан сөзүнө кечирим сураш үчүн жүрдү бекен деп азыр ойлоном. Бирок ооздон чыккан сөз чымчык да, аны кайтарып алалбайсың да, ошондо да Бүбүсайранын кечирим сураганын укпаганыма кайгырам.

Кыргызстандын күнүнө арналган концерт беришти, андан соң викторина ойнолду. Астрономия туурасында көргөзмө көрсөтүштү. Жолдош бизди кыргыз делегациясына кошуп, "кыргыздардын арасына аралашып кетсеңер, ким бөлө билет эле" деп, киришке акыбыз болбогон жерге да киргизди. Викторинада Кыргызстандын тарыхы, маданияты боюнча суроолорго жооп табыш керек экен. Суроолордун жообун Жолдош жазып туруп, алдыда отурган Садыктын уулу Маратка бериптир, байгеси чепкен, калпак экен, кийип алса, жарашып калды. Алып келген белек-бечкектерин боордоштор утуп алсын десе керек. Мен ал жерден "Азаттык" радиосуна "Баракелде, кыргыздар!" деп мактап комментарий бердим. Аны Төлөмүш радиодон берип турду. Бир ай өткөндөн кийин 9-июлда Казакстандын күнү болду. Ага да бардым. Андан да репортаж жазышым керек эле. Казакстан жазуучулар союзунун башчысы Шарипов менен аңгемелештим. Ал дагы мага өтө начар таасир калтырды. Казак артисттерине Кыргызстан күнүндөгү кыргыздардын концерттери туурасында айтып, сүрөттөрүн көргөзсөм:

- Ага, бизге бул сүрөттөрдү бериңиз, ар бир сүрөт - бир козу, аларга алып барып берип, козу сойдуруп жеп келебиз, - деп тамашалаган татынакай казак балдары бар эле.

Өзбекстандын күнү 17-июлда болду. Мен атайын отпуска алып, өзбек туугандардын күнүн көрдүк. Түркстандан келген төрт республиканын күндөрүнө катышып, кээде канчалык ызалуу болсо да, бир тараптан туугандарды көргөнгө сүйүнүп, күндөр өтө берди. 1967-жылы 12-октябрда Турсунбаев деген Казакстан коммунисттик партиясынын тарыхын жазган профессорлорунун бири Нью-Йоркко келгенде кабар берип, аны менен кездештим. Аны менен бир канча жыл илгери көрүшкөнбүз. Ал киши канчалык коммунист болсо да, бир казак кыргыздарга жакын карагандыгын сездирип кетти.

18-октябрда Бишкектен менин китепканадагы башчым Карловичтен кат алдым. Катында Бишкекте Жолдоштун үйүндө конокто болгонун айтыптыр. Кыргыздардын адаты боюнча Жолдош кой союп, баш тарткан. Мен Карлович кетип баратканда бүтүн түрк калктарынын кандай салт-санаа, адаттары бар, кандай конок болуш керек, кандай өзүн кармашты үйрөткөн элем. Жалгыз койдун башын тартышты оюма албаган экем. Кийин ал катты окуп, бир канча убакка чейин күлүп жүрдүк. Мистер Карлович Орто Азия саякатына чыкканда мени өзүнүн ордуна калтырып кеткен эле. Орто Азия калктарынын тилиндеги китептерди жыйнаш маселеси алгалады. Кийин Карлович туурасында "Шимшип жүргөн америкалык шпион" деген макалалар жазышты.

1967-жылдын декабрь айында Франциядан Александр Беннигсен деген досум келип, 14-декабрда Орто Азия калктары туурасында келечегин аябай мактаган баяндама жасады. Ага катышкан Колумбия университетиндеги кайсы бир профессорлор "Александр Беннигсен учуп жүрөт" деп бир чети шылдың кылып, бир чети тамашалаган кылып жүрүштү. Бирок, ошол жылы Александр Беннигсендин фантазиясы деп жүргөн Орто Азиянын келечеги жакшы чыкты, баардыгы чындыкка айланды. Александр Беннигсендин аброю Америкада аябай көтөрүлдү. Ошо жылы Ата деген түркмөн келди. Ал Түркмөнстандын маданият министри эле. Карлович барганда аны конокко чакырып, пижама кийгизип,

килемдин үстүндө отургузуп, сыйлаганын кийин Карлович бир чети сүйүнүп, бир чети башка бир элдин тартибин үйрөнгөнгө сыймыктанып жүрдү. 1968-жылы 26-февралда Карлович эмне үчүндүр иштеп турган ишинен кетем деди. Албетте, Орто Азияга бөтөнчө көңүл бурган кишинин кетиши менен анын ордуна кимиси келет, дагы кандай иштер болот деген суроо мени бир аз ойлондурду.

27-февраль күнү Эргеш аганын уулу Маметти Вьетнамга жөнөттүк. Ал заманда эч кандай согуш болбосо да, америкалык аскерлер ал тарапка жөнөтүлүп турган эле. Алар аякта наркотик чегип, күн өткөрүп келгендигин кийин билдик. 1968-жыл 18-июнда Сание кичүү иниси Алини, сиңдиси Нажиени чакыртайын деген тилегин айтты. Өзүмдүн бир туугандарым жанымда болбосо да, аялымдын туугандары жаныбызда болсун деген ой менен биз аларга чакыруу кагазын, билет жөнөттүк. Анын келечеги анчалык жакшы болбостугун ал убакта билген эмес элем.

22-июнда Германиядан “Азаттык” радиосунан Зунун Америкага келген экен. Ал кезде “Азаттыкта” Түркстан бөлүмүнүн редактору эле. Зунун менен өз ара байланышым канчалык татаал болгондугуна карабастан, аны конокко чакырууну чечтим. Зунун менин үйүмө келип, албетте, туугандарча отурдук. Ошол күндөрдө Өзбекстанда бир курултай болдубу, же бир конференция болдубу, Өзбекстан компартиясынын катчыларынын бирин “Азаттык” радиосу сынга алды. Анан Вели Зунун бул жердеки Америка комитетинин президенти Сержант деген адамга кирип:

- Көрдүңүзбү, биздин “Азаттык” радиосунун жасап жаткан ишин? - деп жылдыгына миң доллар коштуруп кетти.

1969-жылы 26-апрелде Алма-Атага Аль-Фараби туурасында жыйнаган китептердин картотекаларынын тизмелерин Саим Балмухановго жөнөттүм. Ошол учурда Кыргызстандан келген делегация бар экен деп, алардын мейманканасына бардым. Абаков деген бир кыргызды келип конок болуп кет деп чакырсам, менин жаным да келбеди. 1969-жылы да кыргыздар бизден качып жүргөн заман эле.

1970-жыл да келди. Александр Беннигсенди Ротчестер университетине алып бардым. Ал анда Түркстан туурасында лекция окуду. 1970-жылы 6-июнда Валентина Лопес деген москвалык бир кызды ишке жайгаштырдым. Ал да күтүлбөгөн жерден болду. Биз биринчи эле көрүшкөндө: “Сиздин кыргыз экениңизди жүзүңүздөн тааныдым”, - деп күлдүрдү. Мен биздин башчыга барып: “Менин таанышым, бул кыз орусча китептерге заказ берип, аларды алдыра билет”, - деп рекомендация бердим. Жорж Люби деген биздин башчы Валентинаны ишке алдырды. Ошентип, кыргыздарды жакшы билген бир адам биз менен барабар иштей баштады.

1970-жылы 28-июлда Стамбул университетинин профессору Тогандын дүйнөдөн кайткандыгын уктым. Заки Валиди профессор Тогандын чыныгы аты. Валиди 1917 - 18-жылдарда Ленин менен келишим түзүп, Башкырстанга аскер курган, жетишкен профессор эле. Ал агай мен Түркияга келген жылдарда университетке киришке жетишээрлик даражасы бар деп рекомендация берген

эле. Маган эң жакын караган, бүтүн түркстандыктарды жактаган окумуштуу болучу. Заки Валиди аганын бир канча китептери чыккан. Анын кайтышы мени кайгыртты. Не кыласың, үйгө кээ бирлерин чакырып келип, жакын көргөн адамымдын арбагына багыштап, куран окутtum. Бул менин милдетим эле. Германиядан Рысбай деген Гүлчөлүк агай келип кетти. "Кар Кожо" деген казактардын эпосубу, поэмасыбы, алып койгон элем, Рысбай кетип баратканда Дөөлөт Тагиберлиге берип жибердим. Заки Валиди аганын эстеликтерин түрлүү китепканаларга таратып, андан түшкөн акчаларын кийин Сүбөтай деген уулуна бердим.

1971-жыл да келди. Мурдarak татарлар комитети түзүлүп, мен төрага болуп шайланган элем. Татарлар, кыргыздар болуп майрамдарда чогулуп турат элек. Ал үчүн Колледж пойнт деген көчөдөн үй сатып алдык, ошол жерде топтошуп, майрам өткөрөбүз. 1971-жылы 3-апрелде татар комитетинде Абдылда Тукай кечесин өткөрүп, ал туурасында мен баяндама жасадым. "Абдылда Тукай түрк жерлеринде" деген кыргызча, өзбекче китептеринен шилтеме кетирдим. Татарлар комитети ушу күнгө чейин ишин алып барат. Азыр аны жетектеген бизден кийинки жаштар.

1971-жылы 12-апрелде китеп жыйначу бөлүмдү жабышты да, биз менен барабар иштегендерди түрлүү бөлүмдөргө жибершти. Мени "Каталогдор департаментине" кетиришти. Анда Советтер Союзунан келген орус тилиндеги китептерди каталогдоштуруу керек эле. Китептин кыскача мазмуну менен таанышасың да, кийин ал китепти кайсы бөлүмгө жибершти чечесиң. Департаменттен Галя деген еврейка биздин жасаган иштерди текшерип турат. Англисче өтө жакшы билбегендиктен, бир жерлеринде жаңылыш да кылып жүрдүм. Анын баардыгын өзү түзөтүп жүрдү. 1972-жыл, 2-август. Франклин авенюда, силерче айтканда, кооператив квартирам бар эле, аны сатып, азыркы турган Парсонстондогу үйдү сатып алдык.

Библияны он беш жылдай кыргызчалао

1973-жылдын 20-августунда Парижге келдим. Себеби, Библияны кыргызчага котортуш аракетин кылып жүргөн, улуту югослав Борис Арапович деген басып чыгаруучу: "Сенден башка кыргыз табалбадым, Библияны которуп бер", - деген эле. 1973-жылы 22-августта "Жаңы осуятты" которуу келишимине кол коюлду. Библияны которууга он беш жылча убакыт кетти. Обоу орусчасынан, түркчөсүнөн, французчасынан Библия кандай которулгандыгын өздөштүрүп алып, андан кыргызчалай баштадым. Дин китеби ыйык, андыктан, ыйыктын ырасмисин сактап, келишим боюнча котормочунун ысымы жазылбайт, котормо кайталанып басылган сайын калем акыны да кайра-кайра албайт. Адегенде гана бир алуу парз. "Евангелие" деген грек сөз орусча "Добрая весть", ал эми кыргызчасы "Жакшы кабар" делгени туура. Ошол күндөрдө Парижди көрөйүн, балдарыма көргөзөйүн деп Төлөмүш үч кызы, аялы Магира болуп келишти. Кийин Парижди кыдыртып, Версаль деген шатосуна алып барып, 28-августта Женеваны көздөй Швейцарияга кеттик. Швейцарияда Сергей деген досум бар эле, аны менен телефондон байланыштык. Европаны, Парижди кыдырып жүрүп, 1973-жылы 6-сентябрда автомобиль алып, Машанын (Маша - Беннигсендин улуу кызы) үйлөнүү тоюна келдим, тойдо эң жакын достор катарында кабыл алышты. Машаны мен бала чагынан чоңойтуп келгендиктен, үйлөнгөн күнү:

“Эми менин балдарымды да чоңойтушканга жардам берээрсиң”, - деп тамашалады. Түштүк Францияда бир канча күн саякаттап, эски достор менен жолугушуп, жакшы күндөрдү өткөзүп, Америкага кайтып келдим. 1974-жылы 5-февралда "Жаңы осуяттын" бир бөлүгүнүн акчасы келди. Ишимдин үзүрүн көрө баштадым.

1974-жылы июнда Көпжашар Нарынбаев деген Казакстандын министрлеринин бири келди. Аны менен таанышып, үйгө чакырып конок кылдым. Көпжашардын аялы аппак болгон орустун кыздарынан эле. Каралар жашаган Карлем деген районду көргөзүңүз деп өтүндү. Мен аларды автомобилге отургузуп алып, Карлем районун көргөзүп, кубандырып узаттым.

1974-жылы 24-июнда Моисеевдер дегендердин концерти келди. Анда кыргыз комузчулары да келген, аларды кийин үйгө чакырып, конок болуп кеткиле десем уруксат беришпейт дешти. Кийин Колумбия университетинен жумушта отурган жеримден телефон чалып: “Кыргыздардын салты боюнча, келген адамдарды чакырып конок кылыш, сыйлаш менин милдетим болсо, чакырган жерден чай ичип кетиш алардын милдети”, - деп түшүндүрсөм, башчысы концерттерге убагында кечикпей келип турушса барышсын деди. Уруксат алгандай кийин Садык тууганга телефон бердим. Бруклинден Ашыр тууган келди. Алар алты-жети киши эле. Бир автомобилге сыйбайт. Садык экөөбүз барып, аларды үйгө алып келдик. Ошол күнү биздин үй бир кыргыз үйүнө окшоп кетти. Анда төрт жигит, үч аял болсо керек эле, комуз чертип, кыргыз ырларын ырдап, абдан көңүлдүү отурдук.

1974-жылы Украинанын опера театрынын солисткасы, анын күйөөсү, сиңдисинин күйөөсү Риам Балалиддинов деген татар экен, ушулар качып келишти. Алар Болгарияга, андан Югославияга өтүп, Югославиядан качкындар уюмасына кайрылып, Америкага келишкен. Риам Украинадагы сүрөтчүлөр союзунун мүчөсү болгон, атагы чыккан жаш жигит экен. Мында келип, Толстой кору деген уюшмада турганда, Шамиль уулу Муканбет деген татар анын каражатын төлөп, бир бөлмөлүү квартира алып берип, сүрөттөрүн тарттырып баштады. Качкындар көргөн кордуктарга бул байкуш да түшпөсүн деп, аны алып, Флоридага кеттим. Ошол убакта профессор Александр Беннигсен досумдун уулу Виктор Колумбия университетине келип окумак болду. Бирок анын каражаты жок эле. Биздин бир аз жыйнап жүргөн акчаларыбыз бар эле, аларга карызга бердим. Арадан бир канча жыл өткөндөн кийин алар бүтүн карыздарын кайтарып беришти. 1975-жыл 7-мартта Колумбияда иштеп жүргөн башчыларымдын бири келип: "Сен жакшы иштеген адамсың, сени иште калтырабыз", - деди. Көрсө бир канча адамдарды иштен чыгарышкан экен.

Кыргыздын чыгаан уулдары Чыңгыз менен Болотко кездешүү

1975-жылдын 30-майында Германиядан Дөөлөт келген эле. Ага кошуп Рамазан деген татар досум бар эле, аны дагы чакырып, конок кылдым. Ошондон көп өтпөй эле Мира Гинзбург деген аял “Ак-Кемени” которо баштап, көп сөздөрүн жакшы түшүнбөй менден сурап, акылдашып которгон эле. Чыңгыз ал аял менен кат алышып турат. Чыңгыз “мени Америкага чакырт” деп кат жазса, Мира болбой коёт. "Солженицынга каршы кол койгондугу үчүн чакыртпайм" деген. Анан Нью-Йорктун бир театры “Фудзияманы” коймок болуп, спектаклдин

программасына реклама катары кыргызча текст жазууну туура көрөт. Бирок кыргызча которуп берээр киши таппай, Колумбия университетине кайрылышат. Аяктагылар мени сунуш кылат. Колумда "Фудзияманын" "Жылдыз" журналына басылган казакчасы бар болчу. Аны мага Саим Балмуханов жиберген эле, 30 мүнөттө кыргызчаладым да, кийин програмасынын мукабасына жабыштырып, менин кол жазмамда Чыңгыздын пьесасынын программасы таратылды. Театрдан телефон чалып "Театрга абонемент билет берели, гонорар төлөйлү" дешти. "Мага билет да жибербегиле, гонорар да албайм. А көрөк Айтматовду чакыргыла" дедим мен аларга. Алар Чыңгызга чакыруу жиберешти. "Айтматов келгенде, албетте, сени менен байланышат, ага жолуккум келет, мени айт", - деп Мира Гинзбургдан өтүнсөм, ал: "Мен айтпайм, өзү жолуккусу келсе гана сага кабарлайм", - деди.

1975-жылы 17-июлда Москванын атактуу Чоң театры Америкага "Борис Годуновду" коюп келди. Гастроль Нью-Йорктон башталган, Борис Годуновго Миңжылкыевди эмес, башка Нестеренко деген ырчыны алып келишкен. Нью-Йорктун газеталары Нестеренко менен Синявскаяны "Борис Годуновго" жарабайт деп сындашты. Сындан кийин Миңжылкыев деген опера артисти келиптир деп газетага жазып, Орто Азия менен Кытайдын ортосундагы мамлекетте туулган адам экен деп кабарлашты. "Москвадан Миңжылкыевди түнү менен алдырышка аргасыз болду" дегенди окудум. Миңжылкыев кыргыз же казак болсо керек деген ойдо мейманканасына барып, телефон чалдым.

- Колумбия университетинде иштеймин, мен бир четте калган кыргызмын, сени менен көрүшкүм келет, - дедим Болотко.

- Мен дагы кыргызмын, агай, пять минут, - деди да, беш минутта чуркап чыкты. Болот менен тааныштым.

- Бир жерге барып отуралы, кааласаң үйгө баралы, - десем Болот:

- Бүгүн бошмун, кайда десеңиз, бара берем, - дегенде, телефондон Саниени "тамак даярдап тур" деп үйгө келгенбиз.

Ошондо үйдө отурганыбызда Мира мага телефон чалып: "Айтматов сени сурап жатат", - деп Чыңгыздын телефонун берди. Чыңгыз менен телефондон сүйлөшүп алып, Болот экөөбүз автомобилем менен жетип бардык. Кучакташып көрүштүк. Үйгө чакырдым. Чыңгыз менен биринчи жолугушуубуз ушундайча болгон. Анын атагы чыга баштаганына, кыргыз наамын алыска угузганына сыймыктандым. Ал жөнүндө "Азаттыктан" зыяныбыз тийбегендей угузалы деп, өзүмдү да, жигиттерди да дайым этиеттикке чакырып турдум. Эңсеп жүргөн, кыргыздардын атагын дүнүйөгө тараткан бир кыргыз да менин үйүмдө болуп кетти. Мендеги Чыңгыздын китептерин жыйнап алып, Болот менен Чыңгыздын отелине кеттик. Отелинде эки сакчы бар эле. Бири КГБнын сакчысы, экинчиси ЦРУнун сакчысы. Санжарды барымтага кармап, чыгарбай коюшуптур. Мен ал жерде кыргыздын үч уулу менен отурдум. Чыңгызды сыртынан билер элем. Санжарбек менен Болот өзүлөрүнчө орусча сүйлөшүп отурушту. Мен Чыңгыз менен сүйлөшүп отуруп, кайтып үйгө кеттик. 19-июль күнү Ашыр, Курманбек болуп Болотту Эргеш агага алып бардык. Эргешти чет элде калгандардын аксакалы катары "агай" дейбиз. Эргеш ичип алса, "агай" деген сөзүңөрдөн

айланайындар деп көзүнүн жашын төгөт.

Июлдун 20сында Чыңгыз биздин үйгө келүүгө макулдугун берди. Мен анын отелине барып, автомобилме отургузуп, үйдү көздөй чыкканда ушундай жамгыр төктү. Чыңгыз да таң калды бул жерде укмуштуудай жамгыр жаайт экен деп. Радиону ачсам, биз кете турган жолду суу басып, жабык болуп болуп калыптыр, автомобилдер тыгылып турат деп кабарлады. Башка жолго салып, Чыңгызды үйүмө алып келдим. Чыңгызга кошуп, Абдулла Бапалы деген татар досумду чакырдым. Абдулла аялы Уркуя менен келип, Чыңгыз менен тамак жешип, ар нерсени сурашып отурдук. Абдулла татарча жакшы ырдачу эле, чечилип ырдап берди. Чыңгыз менен сыймыктанганын айтты. Уркуя да Чыңгыздын бүтүн чыгармаларын окуп чыккандардан эле. “Чыңгыз, ушунчалык талантты кантип башыңа батырасың?” - деп Уркуя тамашалады. Саат 9-10дордо отелге жеткирип кой деген Чыңгыз менен биздин үйдө 3кө чейин отурдук. Абдулла ал тарапка кете турган болгондуктан, “сен убара болбо, мен Чыңгызды өзүм таштайм” деп алып кетти. 1975-жылы 21-июлда түнкү саат 11лерде Чыңгыз Вашингтондон телефон чалып, кетип бара жатканда бизге ырахматын айтып, Абдулла менен Уркуяны мактап, жакшы досторуңуз бар экен деди деп кой дейт.

Болот Нью-Йоркто турганда мен Мүнхенге телефон чалып: “Биякта Миңжылкыев деген инибиз америкалыктарга кыргыздын атагын чыгарып, мыкты ырдап атат, келип көрүп кеткиле”, - деп Төлөмүшкө кабар бердим. Ал аялы, үч кызы менен келген 1975-жылы 23-июнда Болот Чоң театр менен Вашингтонго которулуп кеткен эле. Эртеси биз автомобилге отуруп алып, Болоттун аркасынан Вашингтонго келсек, билет жок экен. “Борис Годуновду” ырдаган Миңжылкыевдин туугандарыбыз, атайы Европадан келдик десек да “билет жок” дейт. Анда Миңжылкыевге жолуктургула десек да болбойт, гримденип отурган учуру дейт. Болоттун гримденип отурган жеринин телефонун билип алып чалсам, “киргизет, киргизбей көрсүнчү” деди Болот. Бир маалда, чамасы театрдын администратору болуу керек: “Миңжылкыевге келген кимдер?” - деп бирөө сыртка чыкты. Төртөөбүз экенибизди көрүп, “эки кишиге гана орун бар” деди. Алар мурун көрбөгөндүктөн, мен кыздары менен спектакль бүткөнчө автомобилде калдым. Төлөмүш менен аялын алып кирип кетишти. Болоттун эрдиги аркасында Төлөмүштү аялы менен кайда отургузушканын билесиңерби? Америка Кошмо Штаттарынын президентинин ложасына!

Көрсө мен телефон чалгандан кийин Болотко да “орун жок” деген сөздү айтышкан. Болот “анда мен ырдабайм” деп чапталган сакал-мурутун жулуп ыргытып, гримденбей кетиптир. Айлалары кеткенде Төлөмүштү аялы менен президенттин ложасына отургузушат. Болоттун эрдиги дагы алдыда. Ариясынбы, дуэтинби ырдап аяктаган сайын ырчылардын элге жүгүнгөн урмат-сыйы бар да, Болот адегенде ложадагы Төлөмүштөргө жүгүнүп, анан элге жүгүнүп турат. Анткен сайын залда отургандар кайсы бир өлкөнүн атактуу королубу, же падышасы катыны менен отурган экен дегендей, ложаны карай да беришет, Болоттун талантына дүркүрөтө кол да чаба беришет. Эл-жерден бозгон, өз мекенинде кордолгон агаларынын сөөгүн Болот ошентип агарткан! Болоттой керемет үнү бар эр-азаматтын кыргыздан чыкканына мактаныш да, шаттаныш да керек. КГБнын полковниктеринин бири чакырып алып: “Болот, сен душмандарыбыз менен көрүшөсүң, аларга жакындаба”, - дегенде, аларга

каршы турганын мага кийин жанындагы балерина айтып берген эле. “Сиздердин Ивановуңуз кетсе, Петровуңуз калат. Биз аз калкпыз, биз бири-бирибизге караан болбосок, жок болуп кетебиз”, - деп жооп кайтарган экен. Анда полковник да жумшарып: “Болот, сага айтканымдын себеби - жаныңдагы жолдошторуңдун бири келип, көрө албастык кылып, сени жамандап жатат”, - деп Болотко эскерткен экен. Көрсө, сыртка чыккан советтик артисттердин бозгундар менен көрүшүүгө акысы жок экен.

Вашингтондогу Салих Пайз деген татар досум дем алышка Калифорнияга кетип жатып, мага өз үйүнүн ачкычын таштап кетишкендиктен, биз театрдагы артисттерди чакырып, сыйлашка мүмкүнчүлүк жаралды. Төлөмүштөрдү үч баласы менен аялына Американын дагы кайсы жерлерин көргөзөлүк деп кыдыртып, Ниагара шаркыратмасына кеттик. Ошондо Махира ыраазычылыгын айтып “Азамат ага, сиз бизге атабыз көргөзбөгөн жакшылыктарды кылдыңыз” деди. 1975-жылы 22-августта Төлөмүштөр кайтып Германияга кетишти. Биздин Европадагы жакын туугандарыбыз Американы көрүп, Кыргызстандан келген Болотту көрүп, аябай кубанышты. Октябрь айында Европадан Борис Арапавич деген Библияны котортуу институтунун директору да келди. Аны менен Библиянын “Жаңы осуятын” кандай которуш туурасында көпкө аңгемелештик. Декабрь айларында Аманберди Мурат деген түркмөн тууган университетке келди. Анткени, “Азаттык” радиосунун Нью-Йорктогу Түркстан редакциясынын мүчөсү эле. Ошол күндөрдө Төлөмүш жүрөк оорусуна дуушар болуп, студияга келгенде жазып келген макалаларын окуй албай калган. Ошондо Төлөмүш аялына сен оку деген. Крым татары аялы биздин арабызда болгондуктан, чала-була кыргызчалаштырып окуп, эфирге жиберилди. Советтер Союзунда “Азаттык” радиосун ушундай муунтуп турган убак болчу. “Азаттык” радиосун өзүң баштаган элең, эгерде Төлөмүш ишин алып бара албай калса, сени Германияга чакырткан жатышат”, - дешти. Мен анчалык ыраазы болбодум. Төлөмүштү кудай аман-эсен койсун деп, менин барышымдын кереги жоктур дегендей жооп айттым.

1976-жылы 18-февралда Беннигсендин жүрөгүнө операция кылынды. 1976-жылдын март айларында “Ыйык апостолдордун иштери” деген бөлүмүн менин атымдан бир аз жардам болсун деп, Төлөмүштүн балдарына которуп бердим. Анткени, ден-соолугунун начардыгынан Төлөмүш аны которо албайт эле. Кийин кыздарынан ырахматын уктум. 1976-жылы майдын 20сында Зунундун дүйнөдөн кайткандыгы туурасында Төлөмүш шашылыш кат жиберди. Зунун Вели “Азаттык” радиосундагы Түркстан бөлүмүнүн башчысы болуп келген. Ал адам менен мамилем өтө начар эле. Өз ара “Бөдөнөнүн үйү жок, кайда барса бытпылдык” деп күлөр элек.

1976-жылы 22-майда түрк жазуучусу Яшар Кемал Колумбия университетинде лекция окуду. Ошондо экөөбүздүн аңгемебиз Чыңгыз тууралуу болду. Албетте, Яшар Чыңгыз менен да сыймыктанды. Көрсө ал эски замандарда келген түркмөндөрдөн экен. Бул жерден да чыгыш түрктөрүнүн өз ара жакындыктары сезилди.

1976-жылы 16-июлда биз Монреалга, ачылганына жаткан Олимпиадага бардык. Олимпиадага келген кыргыздардын арасынан Жоробек Өмүрзаковду көрдүм. Ал бизге “Азаттык” радиосунун уктуруусун тоого чыгып, балык уулаган убакта

уккандарын айтып берди. 29-сентябрда Аманберди Мурат Мустафа Чокайдын Берлинде чыгарган "Жаш Түркстан" деген журналдын 1929 - 39-жылдарда чыккан сандарын ксерокопия кылдырдык. Кийин ал материалдарды бүтүн түркстандыктарга тараттык. Анын кайсы бирлери Казакстанга жеткенинен кабарым бар.

1977-жылы март айында Вероника Энштейн менен таанышып, "Интернэшнл лайбрел" борборунан антибольшевиктик, антикоммунисттик китептер ала баштадым. Алардын баардыгын келген-кеткен адамдардан берип жиберебиз деп келишим түзгөн элек. 1977-жылы 23-декабрда Алим ага о дүйнөгө кетип, аны көмгөндө барып, мүрзөнүн үстүндө инилик милдеттимди аткарып сөз сүйлөдүм.

1978-жылы сентябрь айларында "Азаттык" радиосунун директорлорунун бири Таг деген мырза Нью-Йоркко келди. Мени Нью-Йорктогу офисине чакыртып, отуруп аңгемелештик. Ошондо: "Сиз "Азаттык" радиосун баштагандардансыз, кыргыз бөлүмү анча жакшы эмес. Төлөмүш Жакып уулунун оору экенинен кабарыңыз бар. Ушу өзүңүз баштаган ишти улантпасаңыз, кыргыз бөлүмү жабылыш коркунучунда турат. Албетте, башкалардыкындай шарт эмес, өзүңүздүн аракеттериңизге байланыштуу даражаңыз да көтөрүлөт. Акчасы, материалдык тараптан жакшы шарттар түзүлөт", - деп айтты. Эми барып, Төлөмүштүн жанында иштеп, кыргыз деген атты улантпасам болбосо керек деген ойго келдим. Ошентип, Германияга кетишке туура келди. Нью-Йорк китепканасында жети жылдык, Колумбия университетинде он беш жылдык, бардыгы биригип жыйырма үч жыл иштеген ишти таштап, аякка кетиш кандай? Ошондо келечегимде пенсия маселеси кандай болорун түшүндүм. Колумбия университетиндеги биздин бөлүмдүн башчысына келип, "Азаттык" радиосуна барып иштейин да, кайтып келгенде пенсия маселесин узартыштын шартын түзүп бериңиз дедим. Ал аял менен менин өз ара мамилем анча жакшы эмес эле, көп нерсеге ыраазы болбоду. Ыраазы болгон-болбогонуна карабастан, мен Колумбия университетин калтырып, Германияга сапарга чыгышты чечтим.

Өзгөчө 1980-жыл

Мен адаттагыдай күндөлүк жазам. 1980-жылдын биринчи күнүн, Карис Канатбай, Темирбек, Дөөлөт агаларага жаңы жылын куттуктап, бактылуу жыл болушун тилеп, телефон чалдым. Бул бөтөнчө бир жыл болду. Советтердин Ооганстанга баскынчылык кылып кириши дүнүйөнү толкундатты. Радиодон күндүр-түндүр Ооганстан туурасында маалымат берип турдук. "Азаттыктын" Вашингтон, Нью-Йорк, Париж, Лондон, Римдеги кабарчылары ал мамлекеттеги таасирлер туурасында жазып турушту. Биз аны которуп турдук. Менин келечектеги орунбасарым Аким Өзгөн Германияда калыш үчүн Грешина деген немкага үйлөндү. 10-февралда Москва радиосу Чыңгыздын сүйлөгөн сөзүн, "Эрте жаздагы турналар" туурасында кабар берди. Абдрахман Афтарханов баяндама жасап, 70ке жакын адам чогултту. Бул эмиграциядагы чоң жыйылыш. Советтердин келечеги жөнүндө сөз козгоду. Албетте, оогандар туурасында биздин алган кабарларыбызга караганда, Кабулда дүкөндөрдө эмнелер сатылса, биринчи араб тамгасы менен, экинчи орус тамгалары менен жазылган, орус сөздөрүнөн айтылган рекламалар кылынган. Ооганстан Советтер Союзунун 16-республикасы деп эсептээр элек. Ошого карабастан, алар басып киришти.

Стокгольмдогу Бористен кат алдым. Мен "Жаңы осуятты" которуп бүтүп калган элем. Бир күнү Айша Рубик деген кыз келди. Ал румыниялык татар эле. Көрсө ал профессор Александр Беннигсендин студенти болгон экен да. Азыр Айша - Калифорния университетинде түрк калктарынын тарыхы боюнча профессор. Апрельдин алтысында Карис аганы интервью берүүгө үндөдүм. "Түрк Эли" айлык журналынын тарыхын жазалык деп келиштик. Аянычтуусу, эч нерсе жазылбады. 19-апрелде элден келген биринчи диссидент менен уйкусуз таң атырдым.

Бишкектеги кыз-келиндер институтунда марксизм-ленинизм экономикасын окуткан Маметти Мүнхенде алып калыш үчүн колдон келишинче аракет кылып көрдүк. Төлөмүш Маметти конокко чакырып кетип, бир аз одонолук кылдыбы, "сен тыңчысың" деп аны кубалап жиберген экен. Биз эртеси Мамет менен Карис агага кеттик. Караколдук Бакей Шадык уулунун мазарына барып, куран окуттук. Бул күндөрдө Американын заңы боюнча Хомлив деген программа бар. Анда чет элде иштеген америкалыктар ар бир экинчи жылы дем алышка кетип, үйлөрүн көрүп келишсин деген тартиби бар. Ушул күндөрү төрт-беш чакырым жөө басышты тартип кылган элем. Вокзалга жетип, жолоочуларды көрүп, бир аз чарчап, үйдү көздөй бет алдым. Үйгө жакындап келе жатканымда радио тараптан бир нерсе жарылгандай добуш угулду. Эмне жарылганын кайдан билейин? Үйгө келип киргенден кийин Абдрахман ага "Азыр немистердин радиосу кабар берди, силердин станцияны жардырышты" деп телефон чалды.

Эртеси ишке эртерээк бардым. Адамдар жыйылган, полиция биздин имаратты курчап алышкан. Бул имарат согуш заманында курулган да, ооруканага ылайыкташтырылган. Бирок азыр "Азаттык" радиосунун жана "Эркин Европа" станциясынын бүтүн адамдары анда иштешчү. Ушул баракка окшогон имаратта миңге жакын киши иштээр элек. Бомба так кыргыз редакциясынын жанында жарылган. Чехословакия, андан бери кыргыздар, кийин татар-башкырлардын редакциясы турчу. Чехословакия бурчта туруп, бир аз караңгы болгондуктан, бомбаны ал жерге койсо керек. Бомбанын жарылыш күчү Чехословакия радиосуна көп зыян келтирген. Экинчи зыян биздики эле. Төлөмүш отурган бөлмөдөгү машинкалар кыйраган, талкаланган айнектер бурчтагы архивдерге жабышкан. Эгерде бул маалда Төлөмүш ал жерде болсо, тирүү калмак эмес экен. Чехословакия бөлүмүндө түндө дежур болуп отурган бир аял жана 2-3 киши жарадар болгон. Татар-башкырлар тараптагы жардырыш биздикинен азыраак болгон, аларда да машинкалар кыйраган. Айтор, бизди 23-февралдын түнүндө кыйратмакчы болушкан. Бул жерге келиш үчүн имараттын тегерегине дубал коюлбаган эле. "Коюн алдырып, короосуна кулпу салдырган" дегендей, булар андан кийин бийик дубал, кароолчу коюп сактанышты. Жарган кылмышкерлерди издейбиз деп радио аркылуу айтып, газеталарга жазышты. Бирок алардын эч кимисин таппады. Ошентип, биздин талкаланган машинкаларды жаңыдан сатып алышка, жаңы буюмдарга ээ болушка туура келди. Биздин аркабыздан душман жүрөрүн илгертен билер элек. Телефондордон Париж, Нью-Йорк, Стамбулдан бизге чалып, амандыгыбызды сурап жатышты.

1980-жылы 12-июнь - Төлөмүш Жакып уулунун Жамыйла деген кызынын туулган күнүнө кой союп, керчөөсүн куйкалатып келип, "мунун татымын Азамат ага билет" деп астыма койду. Шарип, Мамет болуп "Азаттыкка" макала жазып

отурганбыз. Шарип:

- Социалисттик Эмгектин Баатыры деген наамды сиздин заманыңызда алгандардан билесизби?" - деп мага суроо берди. Мен Зууракан Кайназарованын атын атадым.

- "Түркстан" деген сөздүн мааниси эмне? Кыргыз жергесинде Түркстан деп аталган бир нерсе барбы? - деп Шарип дагы сурады. Мен Түркстан деген ирак сөзү, бизче "жер", "жай" дегенди билдирээрин, демек, "түрктөрдүн жери, жайы, түрктөр өлкөсү" деген мааниде дедим. "Кыргыз жеринде Түркстан деген бир нерсенин аты барбы?" деген суроосуна "Өзбекстан менен Кыргызстандын ортосунда "Түркстан тоо кыркалары" деген тоо бар" деп жооп бердим. Анда Төлөмүш "Азамат ага Сабырга окшоп, бардыгын биле баштаптыр го" деди. Сабыр деген - каракалпак. Ташкенде окуган. "Түрк Эл" комитетинин катчысы, журналистикага бир аз катышып жүргөн адам эле. Сабыр менден беш-алты жаш улуу, Мүнхенде жашайт, беш сөздүн төртөөнү жалган сүйлөйт. Мени ошол калпычыга теңегени үчүн көңүлүм суу сепкендей муздады. Дагы "Бишкек менен Кара-Балтанын аралыгы канча чакырым?" суроо берди. Алтымыш чакырым экенин билсем да, "билбейм" дедим. "Стачка эмнени түшүндүрөт?" деп дагы сурады. Аны да "билбейм" дедим. Ошондо Төлөмүш "Азамат аганы таарынтып алдым окшойт" деди жигиттердин көзүнчө. Таарынтып алганын билип туруп, кечирим сурашка оозу барбады. Кечирим сураса, кең пейилдигимден кечирээр элем. Буга Төлөмүш жарабады. Ушундан кийин Төлөмүш экөөбүздүн ортобуздакы бир туугандык, жакындык сууду. А ишибиз жүрө берди. Адамдар менен бирге жашап, бирге иштегенден кийин ата менен балада да, эри менен катынында да, кесиптештер арасында да сөз талашуу болот. Айрыкча ар-намысыңа тийсе, ушундай кыжың-кужуң сөз чыгат. Бирок ишибиз улана берген соң байланыш да улана берди. Аялы, кыздары жакшы адамдар. Алардан кол үзүшкө да акым жок эле. Кайсы бир жерде кызык окуя жүрүп жатса, Төлөмүштү да үй-бүлөсү менен көрүп калышын тилечүмүн.

46-жылы чет мамлекетке кеттим, ошол жылдан тартып китеп жыйнадым. Беш миң том китебим бар эле. Аны Чыңгыз үйдө болгондо көрүп: "Бул китептеринди кайда алпарасың?" - деген. Кийин Германияга ала кетип, бир бөлүгүн түрк редакциядагы адамдарга арзанга саттым. Кийин эки миң беш жүз китепти Майнс университетине белек кылдым. Майнс университетинде чет элде биринчи болуп кыргыз грамматикасын жазган окумуштуу, түрколог, исламовед, чоң элчи Бензинг иштетчү. Стамбулда Германиянын элчиси болуп алты жыл иштеп келген. Исламды үйрөнүп, түрк тилин билгени үчүн ошого китептеримди тартуу кылдым. Профессор Бензинг 24-февралда келип, ошол китептеримди алып кетти, университетте "Алтай бөлмөсүн" ачтырды. 26-февралда Лондондогу Симондон кат алдым. Ал катта которуп жаткан Инжил туурасында эле. Ушул күндөрдө Американын президенти Рейганга кол салышып, жарадар кылынды.

1-апрель күнү мен Нью-Йоркко учтум. Биз Сание экөөбүз сиңдиси Нажие болуп, 8-апрелде Панамага учуп, дем алууга кеттик. 31-апрелде мен кайтып Мүнхенге келдим. Мени Виктор тосуп алды. 1981-жылдын 1-август Орозо майрамында намаз окудук. Сентябрь айында китепканага Чыңгыздын 30 китебин алдым. Сүлүктүдөн бир кыргыз кыз телефон чалып, иш издеп жүргөнүн айтып, сиздерде кандай иш бар экенин билейин дедим эле деди. Мен аган биздики

антикоммунисттик иш экенин айтып бердим, эч нерсесин жашырган жокмун. Ал кыз, албетте, коркту, биз менен байланышын үзүп койду.

14-ноябрда Валентина менен мени Аким Лозанга алып барды. Лозандан кыргыз концертин көрө албашыбызды угуп, кайтып кетишке туура келди. 1-декабрь күнү кыргыз концертин көрөбүз деп Шарип менен Цюрихти карай жол тарттык. Аба ырайы өтө начар, кээ жерлерде муз тоңгон. Ошого карабастан Цюрихке келдик. Ал жерден Болот Миңжылкыев, Чалагыз, Чолпон менен Айсулууларды көрдүм. Концертте Кайыргүл Сартбаева биздин жаныбызга келип отуруп, ырдап берди. Болот мындан бир канча жыл мурун Нью-Йоркко келгенде аппараттарын уурдатып, биз - кыргыздар анда жыйылып, Болотко магнитофон алып берген элек. Мен ошол аппараттын ордун бастырыш үчүн Болотко 200 доллар берген элем. “Агай, мен муну кантип сизге кайтарып берем?” деп өзүнчө милдет алгандай кайгырган эле. Цюрихте концерттен кийин “ушул шапкенин терисин өзүм атып, өзүм жасаттырган элем” деп шапкесин берди. Алардын жанында шимшип жүргөн КГБнын адамын да көрдүм. Болот менен Чалагыздын, Айсулуу менен Самарбүбүнүн аркасынан жүргөн адам мени аябай таң калтырды. Татынакай бир кыргыз баласы өзүнүн туугандарына тыңчы болгону көзгө толук көрүнүп турду. Биз таксиге отурдук, барга кирип, жигиттер ичкилик ичебиз дедик. Барда отурганда Болот, Чалагыз, Шарип ичкилик ичишти, бир тыңчы эч нерсе ичпестен, алардын аркасынан жүрдү. Ошол бардан эки-үч бөтөлкө арака алып, отелге келдик. Чолпонбек “Азамат ага, элден көрүшөөрбүз, бактылуу бир турмуш болоор” деп тост көтөрдү. Тост көтөрүштүн шарттары элде кандай экенин биз ошондо үйрөндүк. Ар кимиси аман-эсенчиликтерин тилешип туруп алышат экен. Биз Шарип экөөбүз дагы куру калбадык, алардын айткандарын улантып, Кыргызстан, кыргыздар келечекте эркиндикке чыгаар деген тилегибизди айттык. Өзүбүздүн иштерибиз туурасында, албетте, эч нерсе айтпадык. Ошентип, Швейцариядан кыргыз концертин көрүп, ичибиздеги черибиз бир аз тарагандай болуп, эртеси Мүнхенди карай жолго чыктык. Ошол күндөрдө АКШдан Дөөлөт Тагиберли казак тууганым телефон чалып, өзүнүн алахыбалын айтып берди. Анын жүрөгүнө операция кылынган эле.

1981-жылды бүтүрүп 1982-жылды тособуз деп Нускар деген досум, Парижден Нина, Мүнхенден Лена келип, менин үйүмө жыйналышты. 1982-жылды менин үйүмдө гитар менен орустун эски ырларын ырдап тостук. Нина орус ырларын өтө жакшы билер эле. Анткени, Париждеги орус чиркөөлөрүндө ырдап жүргөн болучу. Ресторандан тамак алдырып, 1981-жылды шаңдуу узатып, 1982-жылды күттүк. 26-январда Шарипти Англияга эки айга курска жибершти.

“Кансыз согуштун” капшабы менен мени каралашты

1982-жылы 5-февралда чыккан "Советская Киргизия", "Советтик Кыргызстан" газеталары келди. Бул газеталардын орусчасында “А караван идет” деген узун бир макала жазылды. Кыргызчасы “Эл-жерден безген жердешке кат” деген макала. Алар бири-биринен которгондор. КГБнын агенттери менин изиме түшүп, кайда иштегеним, кандай иштер кылганым туурасындагы маалыматты биринчи жолу ачык жазышты. Андай макалалар мени менен чогуу иштешкен жолдошторум казак, татарларга бир канча ирээт чыккан болучу. Бул убакка чейин мен туурасында жамандаган, чыккынчы деп атаган, элди-жерди саткан деген сөздөр менен макала чыкпаган эле. Албетте, мен тууралуу жазылган

макалада кайсы бир туура жерлери да бар, жок эмес. Ал мени кайгыртпады, ансыз да мен туурасында Кыргызстанда түрлүү ушактар тарап жүргөн убак болучу. “Ошол күнү эч кур дебегенде ишке чыкпассың” деген сөздөрү бар эле. Эмне кыласың? Булардын ушундай деп жазаарын көптөн күтүп жүргөн элем. Бирок аяктан топтогон материалдарынын кайсы бирлери жаңылыш экенин өзүлөрү билген. Аны мен кийин билдим. Мени менен бирге окуган эң жакын досторумдун бири Сабыр Калканов деген журналист бар эле. Тондук. Ошонун үйүнө полковник бир орус, бир кыргыз экөөсү келип, мен туурасында материал жыйнаганын уктум. Сабырга “бирге окуганым чын, бирок кабар алып катышпайм” деп койсоң эле болду деп акыл үйрөткөм.

Ошентип, Шарипти Англияга узатып, англисче жакшы окуп келишин тиледик. 17-февралда Памир кыргыздарын Аляскага көчүрүш туурасында сүйлөштүк. Америка Конгрессинен адамдар кыргыз бөлүмүнө келип, памирлик кыргыздардын абалын айтып берүүнү өтүнүшкөн эле. Биз билгенибизче айтып бердик. Март айынын ортолорунда Парижден келген конок кайтып кетти. 29-мартта мистер Кукка кирип, Акимди курска жиберип туурасында сүйлөштүм. Анда курстарга башка редакциялардан эч кимиси кетпеген эле. Редакциянын ишин жакшылап түзөө үчүн эч кур дебегенде өзүмө ылайыктуу бир кадр даярдап коюшту чечтим. Аким Американын Орто Азия элин үйрөнө турган университетине кетмек болду. “Түрк Эл” комитетинде иштеп жүргөнүмдө “Түрк Эли” журналынан жана радиодон документтеримди жыйнап, келечектеги пенсияма документ даярдадым.

Ошол күндөрдө Кыргызстандан Абдрасул деген жигит келип, Төлөмүш кой союп, колубуздан келишибизче сыйладык. Ошол жигит Төлөмүш экөөбүздүн ортобузга отуруп алып, “агалар, силердин сүйлөгөн сөздөрүңүздөн, радиодон бергениңерден кабарым бар, баатырларсыңар” деп мактап койду. Бизди да элде билет экен деп, бир чети сүйүндүк. Мистер Кукка кирип, Төлөмүштүн аялы Махираны ишке алыш керек дедим. Мистер Кук мага ачык жооп бербей, дагы көрөбүз дегендей кылды. Лондондон Симонду тосуп алып, отелге жайгаштырдым. Аны менен бир канча күн “Жаңы осуят” туурасында аңгемелешип, котормомдун түзөткөн жерлерин көрдүм. Түндүк кыргыздардан болгонумдан, эшектин кандай бөлүнөрүн билбеймин да. Ошон үчүн Ыйса пайгамбар минген эшекти мен “такай” деп которгон элем. Көрсө ал такай эмес экен. Аны түштүк тарапта кодик деп айтышат экен. Ошону менен кодик болуп калды. Ал күндөрү мен 10-15 сааттан иштедим. Симон ушунчалык таң калды, чарчабаган адам экенсиз деп мактап да койду.

Кук болсо бир күнү менин сүйгүнчүктүү кыргыздарым деп бүтүн кыргыздарды конокко чакырды. Албетте, бул биздин кылган аракеттерибиз эле. Анткени, башкаларга караганда биз өзүбүздүн ишибизди активдүү алып бардык. 5-августта Шарипти Түркияга узатышка туура келди. Албетте, мындай учурда билет алышка каражатты алар суратпастан берээр эле. Шарип мырза Түркияга келген памирлик кыргыздарды тосуп алды. Алардын жетекчиси Рахманкул ага менен көрүшүп, Түркиянын кайсы жерлерине жайгаштырышты сүйлөшүп, аларга колунан келген жардамын берди. Чалагыздан Шарипке кат келген, мен катты анчалык жаза албайм деп катты окуй албастан, мага алып келди. Мен Чалагыздын катына жооп бердим. Биз да мистер Кукту конокко чакырып, кыргыздардын атынан сыйладык. 11-ноябрда Брежневдин кайтыш болгонун

кабарлады. Ал күндөрдө көп материалдарды даярдап, Брежневдин Казакстанда башкы секретарь болгонунан баштап, анын Казакстанда кетирген кемчиликтери туурасында сындап, өлгөн адам жөнүндө жаман сөз айтылбайт деген тартипти да буздук, Брежневди колубуздан келишинче шылдыңдадык. Албетте, биз мындай иштерге көптөн көнгөнбүз.

25-апрелде Махира телефон чалып, Карис агайдын кайтыш болгонун айтып ыйлады. Мен ошол күнү Карис ага туурасында макала жаздым. “Түрк Эл” комитетинде, “Түрк Эли” журналында иштегенибизде чынында мени Германияга келтирген Карис агай эле. Биз өз арабызда ага-инидей жакын болчубуз. Сигаретин тартып, виносун ичип, келген кыргыз-казактарга агалык жолун көрсөтүп, акыл-насаат сөздөрүн айтып тураар эле. Ошентип, мен сыйлаган агайым көз жумду. Көзгө жаш келди. Карис аганын өмүр баяны бүткүл туткунда калган түркстандыктардын көпчүлүгүнө белгилүү. Салмактуу, аз сүйлөгөн, көп тыңшагандардын бири болучу. Карис ага “Советтер Союзун иликтөө” илимий институтунун жетекчилеринен эле. Антибольшевиктик комитетти курганда да башка СССРден келген саясатчылар катарында Карис ага чечкиндүү киришип, өтө көп иштерди жасады. Казактар, кыргыздар менен биригип, “Алаш Ордо” күнүн өткөрөөр элек. Ал күнү адаттагыдай кой союп, куран окутуп, андан соң кыскача өзүбүз билгенибизче айтып берээр элек. “Алаш Ордо” туурасында сөз сүйлөгөн, материал жыйнагандардын бири мен. Ушинтип биз чет элде калган кыргыз, казактар “Алаш Ордону” 1917-жылдарда баштаган Алихан Бүкөйханов, Ахмет Байтурсунов, Миржакып Дуулатовдор баштаган өкмөтү менен сыймыктанар элек. “Алаш Ордо” өкмөтүнө кыргыздардан кимдер катышт деген суроого жооп издээр элем. Бирок, тилекке каршы, таба албадым. Эми 80 жашка келип, 2000-жылдын соңку күндөрүндө биздин кыргыздардан Абдыкерим ага Сыдыков деген катышканын билдим. Анын кызы Абдыкерим ага ал өкмөттүн курултайына катышкан элем дегенин эстелик кылып жазган. Ошентип, мен божомолдоп жүргөн кыргыздардан да табылды. Менимче, Абдыкерим ага жалгыз болбосо керек. Алардын аттарын мен табалбасам, кийин кыргыз тарыхчылары табат го деген ойдомун.

1982-жыл жамандоолор менен башталса да, биз үчүн ал жыл жемиштүү жыл болду. Акимди ишке алдырдым. Махира да ишке кирди. 1983-жылдын башында Карис аганын кыркын өткөрүп, дээрлик мусулмандар келишти. Анын каражатын казак редакциясы менен кыргыз редакциясы бөлүшүп, өзүбүзгө алдык. Бул жылы Кыргызстандын гезиттери мени таштап, эми чабуулду Төлөмүшкө коюшту. Төлөмүш туурасындагы жазганын ошол жылдагы гезиттерден табуу мүмкүн. Америкадан Юлай деген бала келди, алар Сват деген казак баласы менен университетте окуп жүргөн жаштар эле. Юлайды мен Колумбия университетинде иштеп турганымда таанычумун, ал ошол жерде окуйт эле. Колумдан келген кеңешимди айтып, китептерди көргөзүп, кандай иштер керектигин айткан элем. Анын атасы менин замандашым болгондуктан, аны кичинесинен билээр элем. Ал университетти бүтүргөн акылдуу бала болду. Азыр Висконсиндеги университетте профессор болуп иштейт. Акыркы жылдарда “Манас” туурасында телефондон сүйлөшүп, ал эпосту англисче которуу милдетин алган эле. Аны менен Ашым Жакыпбек уулу Уланды тааныштырдым.

3-мартта “Эрте келген турналарды” көрдүк, кубанганымдан 10-15 билетти алып,

тааныбаган адамдарга таркаттым. Чыңгыздын чыгармасын ишке ашырган режиссерлор менен сыймыктанып, кубанычыбыз ичибизге батпай жүргөн заман эле. Мен Америкадан келип иштегенимден, ар бир эки жылда бир айга дем алыш беришээр эле. Ошентип, дем алыш күндөрүмдү Нью-Йорктон өткөрүштү чечтим. Ахмед Кудаяр деген кыргыз бар эле Ооганстанда төрөлгөн. Кыргызчага кызыгып, бир аз үйрөнгөн болчу. Анткени, Түркияда жүргөндө кыргыздар туурасында китеп жазам деп жүрдү эле. Бирок, ал бечара акырында аракеттикке берилип, Нью-Йорктогу кыргыздардын арасынан кетти.

Бул убакта радиодо улуттук бөлүмдөрдүн башчылары алмашылды. Куктун ордуна Пенар деген эстониялык адам келди. Жон Пенарды көптөн бери тааныр элем, “Советтер Союзун иликтөө” институтунда чогуу иштегенбиз. Ахмедди Америкадан алдырыш үчүн көп аракет кылдым, ал келип бизге ишке жарамак турмак, тамекисин түтөтүп, бир макаланы 5-6 ирет жазып, иштей албады. Акыры аны кайтып Америкага жиберишке туура келди. Биз ал күндөрдө эң курч маселелерден болгон Ооганстан маселесин таштабадык. Ооганстандын өзүнүн басылып алынышы бир болсо, экинчиси ооган кыргыздарынын турмушу бизди кайгыртаар эле.

1983-жылдын акырында аркамдан аңдып жүргөн эки кишини сезе баштадым. Булар орустардын тыңчылары экенин туйдум. Мен кайда барсам, ошол тарапта болушат. 1984-жыл да келди. Иштен чыгып баратканда карап тургандарын бурчтан көрүп калам. Бир көпүрө бар эле, көпүрөдөн жөө өткөнүмдө аркамдан жете келет, бирок мен тез басып кетип калам. Элге аралашкандан кийин алардын куйругу үзүлөт. Ар күнү түндө телефон чалат, ким экенин айтпай, таштап коёт. Ушинтип 1983-жылдын декабрь айынан 1984-жылдын январь айынын ортолоруна чейин шектүү адамдардын аркаман жүргөнүнөн чочулай баштадым. Бир күнү көчөдө кетип бара жатсам, баягы эки адам аркамдан түшкөнүн байкадым, ал аңгыча алдымдан Татьяна Вербицкая чыкты. (Татьяна туурасында баш жакта жазгамын). Аны көргөндөн кийин алар житип кетишти. Мен артыман бирөөлөр аңдып жүргөнүн, телефон чалып, коюп коюшаарын, үйдөгү жарыкты күйгүзбөстөн, терезеден карасам, ошол тегеректе туруп, кайсыл үйдүн жарыгы күйөт деп аңдышарын айтсам, Татьяна коопсуздук кызматыбызга билдириш керек деди. Радионун коопсуздук кызматынын башчысына кирип, баарын айтып бердим. Комински деген адам эле, ал коркпоңуз, биз аларды табабыз деп жооп берди. Кийин карасам, мени аңдыган экөөнүн аркасынан биздикилерден экөө жүрөт. Акыры бири-бирин аңдып жүрүп, жок болушту.

Ошентип, Мүнхенде 1979-жылдан 1989-жылга чейин иштедим. Беш жыл мурун - 65ке чыкканда кетишим керек эле пенсияга. Кыргыз жоктугунан мени дагы төрт жыл кармап келишти. Мен үчүн мунун зыяны болбоду. Пайдасы болду. Анткени, алты жылдык пенсия менен 10 жылдык пенсиянын айырмасы асман менен жердей. Радиодогу кыргыз бөлүмүн да сактап калдым. Аким Өзгөн дагы сегиз ай Америкада окуп, англичесин түзөтүп келген соң өзүмдүн ордумду бердим да, кете бердим. Кубануу менен кеттим. Аким Өзгөндүн кызы төрөлгөндө Чыңгыз келди Германияга. Мария келди, уулу Элдар, кызы Ширин да бар эле жанында. Акимдин баласына Чыңгыз ат койсун деп күтүп жүргөнбүз. Чыңгыз келгенде “Баланын аты түрк калктарынын, кыргыздын аттарынан болсун, Европа тилдеринде оңой жазылсын” деп шарт койдум. Чыңгыз ары

ойлонду, бери ойлонду, акыры Нойон деген ат койду. Нойон деген атты “Манастан” жолуктурабыз.

50 жылдан кийин ага-туугандан кабар алуу

1990-жылдын январь айында Аким аркылуу элдеги (Кыргызстандагы) жээним Тойчубек менен байланышка кирдим. Тойчубектен кат алдым. Колумбия университетинен пенсиянын чеги келди. Ашырдын үйүнө Кыргызстандан инисинин баласы Жусупбек келген эле, алар менен шаарда болдук. Капитолго алып барып, аган китептер алып берип, үйгө кайттым. Март айында Жусупбекти элге узаттык. Телефон аркылуу карындаштарым менен байланыштым. 24-мартта саат алтыда Тойчубек атасы Жумадил, карындаштарым Гүлшара, Каргадайлар менен сүйлөштүрдү.

“Советтик Кыргызстан” гезити, 3-август, 1990-жыл.

Маекти жүргүзгөн: Абдиламит Матисаков.

Көпчүлүк күткөн кездешүү

“КЕТЕЛЕК ЖАТЫП САГЫНДЫМ...”

Аким Өзгөн Мүнхенде жашаганы менен Түркиянын атуулу. Анын “Азаттыктын” кыргыз бөлүмүн жетектеп жатканына эки жылдан ашты. 72 жаштагы Азамат Алтай (бөлүмдүн мурдагы директору) азыр АКШда жашайт. “Азаттык” үналгысында Кыргызстандан мейманда болгон Ч. Айтматов, К. Акматов, Т. Ишемкулов бир нече ирет маектешүү өткөрүшкөн.

- Тоңдогу Азамат Алтайдын урук-тууганына учурап, жүз багышташсаңыз болмок экен...

- Шашпаңыз, ага да келебиз. Аларга жолукпай кантип кетмекмин? Айтайын дегеним, айтылуу Ак-Суу, Жылуу-Булак айылындагы дары суулар жөнүндө. Мүрөктүн суусу деген өзү ошо да. Денеңди көшүлтүп, сөөгүңө чейин жибитип, дартты тазалоочу касиетин өз боюм менен туйбадымбы. Дарылоо шарттарын жакшыртышса болмок экен. Анан жана сиз озунуп айткан Тоңго тизгин бурдук. Азамат Алтайдын тууган-туушкандары чыдамы кетип, күтүп жатышыптыр. Жолугушуу түз эле чоң көчөнүн ортосуда өтүп жатты. Отуздай адам элек алгач, анан эле көбөйүп отуруп, көчөгө эл батпай кетти. Азамат менен комсомолго өтүп, бирге окуган Озуйпа апанын аңгемесине кулак төшөп, уялаш чукул туугандары менен кең-кесири ал-жай сураштым. Азамат майданга аттанган үй бузулуп кетиптир, бирок өз колу менен отургузган байтеректердин чокусун тиктесең, калпагың төбөңдөн кулайт. Армияга бирге жөнөгөн Аскар Байзак уулун, айылдаштарын, тууган-уругун, отургузган байтеректерин сүрөткө тартып, эл менен коштошуп, Көл боюндагы жумурткадай чакан жайга өргүү жасадык да, эртеси Пишпекке жол тарттык...

- Жалпы жумуриятыбыз боюнча максат кылган саякатыңыз соңуна чыкканы турат. Ушу саналуу күндөрү көңүлүңүзгө башкача бир жагымдуу таасир

калтырган окуя катары кайсыны бөлүп көрсөтөөр элеңиз?

- Аларга ондогон жылдар бою тагдырдын буйрук-жазмышынан улам элинен, киндик каны тамган топурагынан ажырап калган Азамат Алтай (Кудайберген Кожомберди уулу) жана Төлөмүш Жакып уулу төрөлгөн айылда болуп, алардын көз тумарына айланган асылкеч элине, урук-туугандары менен бетме-бет жүздөшкөнүм, кереметтүү Ысык-Көлдүн көркөм турпатын көзүмө сүртүп, жээгинде аяк талыганча кыдырганым, тунук суусуна чөмүлгөнүм жана өзгө дегенде өз ашын кармата берген, ким менен болсо бир сындырым нанын тең бөлүшкөн меймангерчиликтүү элдин мүнөзүнө ыраазы болгонумду айтмакчымын.

(Тартиптештирген Азамат Алтай. 19-январь, 1991-жыл).

Ушул жылдын июнь айларында Роза менен Гүлнара Токонун үйүнөн телефон аркылуу сүйлөштүк. 1930-жылы туулган улуу карындашым Каргадайды, кичүүсү 1932-жылы туулган карындашым Гүлшараны жана дагы жээним, Гүлшаранын уулу Тойчубекти чакыруу тууралуу сүйлөштүк. Кийин кат аркылуу улуу карындашым Каргадай кан басымым жогору, самолетту көтөрө албасам керек деп келе албады. Эгерде таежем кете албаса, анда мен барайын деп Гүлшаранын кызы Гүлнара келди. Анткени, мен үч кишини чакырткан элем. Карындашым Гүлшараны уул-кызы менен Америкага чакырып, көрүшпөгөнүбүзгө 52 жыл болгонуна карап, 52 күн Америкада калтырдым. Горбачевдун маалымдуулук, кайра куруусунан кийин үзүлгөн үмүт жанданып, жарым кылым көрбөгөн бир боорумду, жээндерим Гүлнара менен Тойчубекти көрдүм. Бул мени бактылуулардын катарына кошкондой болду. Горбачевге баарыбыз ыраазычылыгыбызды айттык. Акылдуу адам эле, акылсыз бир иш кылды. Өзү ЦКнын секретары болуп туруп, анан президент болом деп эки кайыкка бир отурду. Эки кайыкты бир киши айдай албайт. Эмне кылалы? Бирок, анын кылган жакшылыктары унутулбайт.

Америкадагы Азамат Алтай бир тууган карындашы менен өткөргөн 52 күн

“Эмгекчил” гезити, 30-январь, 1991-жыл.

Күн сайын эртели-кеч бадага мал кошуп же кайра тосуп келатып, чокусу көк тиреген жанаша өскөн эки чынар теректин жанынан өтөөр элем. Аны көргөн сайын санаам санга бөлүнүп, күлүк кыялым тээ алда кайда кетүүчү. Чынында биздин көчөдө андай учу асманга серпилген теректер көп. Бирок алар мага өзгөчө эле. Эсимде, бала кезимде ушул теректердин ары жагында үстү балык жон болуп, топурак менен жабылган эки бөлмө там бар болчу. Анда Кожомберди деген киши жашачу. Кийин алтымышынчы жылдардын орто чениндеби, же аягындабы, колхоз ал тамды түп-орду менен бузуп, ошондой эле эки бөлмөлүү мурдагысынан алда канча көзгө толумдуу көрүнгөн тамды салган. Ал кезде атам да тирүү болуучу. Мен эс тартып калган убак. Атам колунан көөрү төгүлгөн уста болгон. Устаканасына мен тааныбаган бейтааныш адамдар көп келүүчү. Биздин үйдөн алысыраак болгон менен Кожомберди деген карыя да атам менен баарлашып калганын көзүм чалчу. Өз ара кызуу маекке киргенде алардын сөзүнүн төркүнүнөн кусалануунун, сагынуунун илеби сезилип турчу. Кожомберди тиги Батыш өлкөлөрүндө жүргөн тун уулу Кудайбергенди эңсеп

сагынса, атам үркүндө Кытайга ооп кеткен жакын бир туугандарын сагынчу экен. Андан бери көп убакыт өтүп, бир кезде суктана караган теректерди да, анын жанындагы жепирейген кичине тамды да, атамдын ынак курбуларынын бири Кожомберди карыяны да эсимден чыгарып бараткам...

Өткөн жылы Октябрь майрамына жакын редакциянын тапшырмасы менен XXII партсъезд атындагы колхозго кезектеги командировкага баргам. Ошондо чарбанын башкы сарамжалчысы Турсунбек Жангорозов менен пикир алышып отуруп, Кудайберген Кожомберди уулунун бир тууган жээни, колхоздун Жер-Үй талаачылык бригадасынын бригадири Тойчубек Турганбаевдин Америкага сапар тартып кеткенин уккам. Эмне экен, азыр чет өлкөгө көп эле адамдар барып келип жатышпайбы, ошолордун бири эмеспи деп койгом көңүлүмдө.

Жаңы жылдын алгачкы жумасында Азамат Алтайдын жээни АКШдан кайтып келиптир деген сөз желдей тарады. Эки кишинин башы кошулган жерде эле сөз ошол Америкага барып келгендер жөнүндө болуп калды. Мен да алардын көргөнүн өз ооздорунан угуу үчүн Жер-Үйдү көздөй сапар тарттым. Ондогон жылдар бою бирин-бири сагынып, куса болгон боордош бир туугандардын АКШдагы кездешүүлөрүн видеоманитофондон көрдүк, бизге чыккынчы катары белгилүү Кудайберген аганын жүзүн көрүп, үнүн уктук. Мурда кол эмес, ой жетпеген кездешүүгө жол берген азыркы демократияга ыраазычылыгыбызды билдирдик. Ошентсе да, Гүлшара эже менен Тойчубектин аңгемеси мага өзгөчө таасир калтырды.

- Мен төрөлгөн 1932-жылы, - деп баштады Гүлшара эже аңгемесин, - Кудайберген агам эс тартып калган он экидеги бала экен. Мен жарык дүйнөгө келгенден көп өтпөй эле энем көз жумуптур. Толгоосу катуу болгонбу, төрөттү көтөрө албаптыр. Кийин мен жаңыдан эс тартып келатканда Кудайберген агам эр жетип, аскерге чакырылып кетти. Ошол бойдон көрө алган жокмун. Алтымышынчы жылдарга чейин кат алышып, кабарлашып турганбыз. Андан кийин ал сейректеп, ал тургай үзүлүп да калды. Анын соңунан эле үрөйдү учурган түркүн кептер айтыла баштады. Республикалык басма сөздөр Кудайбергенди чыккынчы деп жарыялай башташты. Ошондон кийин эртедир-кеч көрүшүүдөн толук үмүт үзгөн элек. Анда бизде да кайра куруу болоорун кайдан билиптирбиз.

- Гүлшара эже, “Жол азабы - көр азабы” деп бекеринен айтпаса керек. Чындыгында силер жердин бир учунан экинчи учуна бардыңыздар. Ушул узак сапарыңар оор болгон жокпу?

- Ооба, уулум, жанагы өзүң айткандай жол азабы да жеңил болчу беле? Бирок, жөнү жок жерден кудайга акаарат кылган болбойт эмеспи. Жолубуз шыдыр болгон үчүн минтип элибиз, жерибиз менен кайрадан жүз көрүшүп, силерге окшогон бир туугандарыбыз менен бир дасторкондон даам сызып жатпайбызбы. Агам Кудайбергенден чакыруу кагазы келип, камылгабыз 13-октябрга чейин эле бүттү. Анан ошол эле күнү айылдаштарыбызды, тууган-уруктарыбызды чогултуп, ак батасын алдык да, жолго чыктык. Тойчубек экөөбүз Фрунзеге келип, кем-карчтарыбызды толуктаган соң финансы техникумун бүтүрүп, автобазада эсепчи болуп эмгектенип жаткан кызым Гүлнараны кошуп алып, 18и күнү кечке жуук Москвага учуп кеттик.

Документтерибиз толук болбой, анда эки жумача кармалып калдык. Анан көп күттүргөн саат да келип жетти. 31-октябрдын чак түшүндө Шереметьево аэропортуна учуп, Нью-Йоркту карай бет алдык. Чынымды айтайын, ошол самолетто бараткан саналуу сааттар агам менен көрүшпөй калган жарым кылымга тете болду. Бир кезде самолеттон биз бараткан шаардын көк тиреген үйлөрү көрүнө баштады. Ого бетер толкундандым. Саам убакыттан кийин самолетубуз конгону сезилди. Жүргүнчүлөр кезеги менен түшүп жатышкан тепкичке бут койбой жатып, тосуп чыккандардын арасынан агамдын элесин издедим. Санаам уйгу-туйгу болгондуктан, эч нерсе көрө албадым. Биз менен көп эмигранттар барган экен, узатып жүрүүчү бизди да ошолорго кошуп таштаса болобу. Жаңыдан ачык аянтка чыга бергенде көз жашын көл кылган бирөө кучагын жайып, бизди көздөй арымдай, шашыла келатат! Ошондо бооруна бекем кысып көтөргөн, ойноткон, өзүндөгү бүтүндөй жылуу мээримин менен мени жанындай көрүп эркелеткен агамдын элеси, андан соң мен сагынган жыты келди буркурап. “Баа” деп кыйкырып ийгенимди да билбептирмин. Ошол кубанычтын минуталары кандай өткөнүн азыр да билбейм. Бир боор агамды көрбөгөнүмө, жүздөшпөгөнүмө туура 52 жыл болгон эле.

Кудайберген агам өзүнүн машинасына салып алып, бизди үйүнө алып барды. Нью-Йорктун өзүндө жашайт экен. Бышкан кирпичтен салынган үч кабат үйгө келдик. Аны “Азаттык” радиостанциясына ишке өткөнгө чейин эле Колумбия университетинин китепканасында иштеп турганда алган экен. Кийин Европада жүрүп, пенсияга чыккан соң бул жерге биротоло көчүп келиптир. “Европага караганда Америка Кошмо Штаттарында турмуш-тиричиликти өткөрүү бир кыйла жеңил”, - деп айтты бизге. Ал жерде элди улутка, расага бөлүү деген болбойт. Адамдарга бардык жерде бирдей мамиле дейт. Ошол үч кабат үйдүн биринчи кабатында өзүнүн бир тууган Нажие деген балдызы туруптур көптөн бери. Үйүнүн экинчи кабатынан биз үчүн үч бөлмө даярдап коюптур. Мен абаман “жалгыз бөлмөгө кантип жатам, кызым менен чогуу болоюн” деп суранып, Гүлнара менен бир бөлмөдө болдук. Ар бир комнатасында түстүү телевизор, видеомагнитофон коюлуптур. Ал жерде биз канча жыл көрүшпөй калсак, ошончо күн болдук. Түрк, мусулман элдеринин 20дан ашык көркөм жана даректүү фильмдерин көрдүк. Бизге бардыгынан казактын “Кыз Жибек” фильми өзгөчө таасир калтырды.

Эртеси эле бизди Американын шаарларын көрсөткөнү алып чыкты. Обогу биз кечээ учуп келген Кеннединин ысымы ыйгарылган аэропортуна бардык. Толкунданып жатып, аэропорттун сырткы келбетине көп маани берген эмес экемин. Кооз жашыл килем жамынган бул жер мага кандайдыр кереметтей сезилди. Шаардын учуна көз жетпеген өтө бийик үйлөрүн көрдүк. Азыркы техниканын, илимдин жетишкендиктерине таянуу менен аялдардын үй жумушун жеңилдеткени кызым экөөбүздү өзгөчө суктандырды. Абамдын үйүндө канча күн конок болдук, күнүнө үч маал, кээде андан да көп тамактанып жаттык. Бирок жеңемдин бир да жолу колун сууга малып, идиш-аяк жууганын байкаган жокмун. Атайын даярдалган аппарат тамактанган идиш-аягын жууп, түр-түрү менен көмкөрүп жыйнап коет. Шаарда мерчемдүү жерлерде кир жууган аппараттар бар экен. Болгону бир доллар төлөп, 25-30 минутанын ичинде эле жуудуруп, таптатып аласың. Эки айга жакын жашап жатып, үч кабат үйдүн бир бөлмөсүнөн ашыкча бир чачылып турган буюмду көрө алган жокпуз. Дүкөндөрдө товардын толгон түрү турат. Акчаң болсо каалаганыңды аласың.

Бир сапар дүкөндөн эт алып келип, үстөлдүн үстүнө коюп жатып Кудайберген агам:

- Айланайын Гүлшара! Кой союп берген жок деп таарынбайсың! Көрдүңбү, дүкөндөн койдун мүчөсүнөн күндө бирден алып келип жатамын. Баарын бириктирсек койдукунан ашып кетти, - деп тамашалады.

Аяктагы азык-түлүктүн баасы биз айтып жүргөндөй өтө кымбат эмес экендигин өз көзүбүз менен көрүп ынандык. Дагы бир кызыктуу саякатыбыз Вашингтонго багытталды. Бул калаанын Нью-Йорктон айырмаланып турушун байкоо анчейин деле кыйын эмес. Мында чокусу көк тиреп турган үйлөр жокко эсе. Нью-Йорктон бул борбор шаарга жеңил унаа менен 4-5 саатта гана жетип келдик. Мезгил эбак күзгө таяп калса да, АКШнын борбору жашыл баркыт жамынгансып, көркүнө көрк кошулуп турат экен. Тарыхый музейлеринде, парктарында болдук. Ак үй менен эң жакындан тааныштык. Өкмөттүк аянтты кыдырып жүрүп, ал жерде Ирак менен согушпоо жөнүндөгү пикирлерин билдирип, ачкачылык жарыялап отурушкан ондогон адамдарга жолуктук. Алардын арасында жаштар да, жашы улгайып калгандар да, энелер да жүрүшөт. Алардын моюндарында илинген жазуулардан “Балдарыбызды согушка бербейбиз. Иракты экинчи Вьетнам кылууга тыюу салуу керек” деген сөздөрдү агам мага которуп айтып берди. Чынында дүйнө жүзүндөгү энелердин тилеги бир, ал – бейкуттук.

Ак үйдөн анча алыс эмес жерде бийик мунара бар экен. Ага чыкканымда Вашингтон алаканга салгандай боло түшөт. Ушул Американын борбор шаарынан Эргеш деген 80 жаштагы өзбек аксакалдын үйүндө конок болдук. Биз барган учурда Эргеш ата кубанычы койнуна батпай жатыптыр. Абам, мен уул-кызым менен үйүнө барышыбыз сүйүнүчүн ого бетер арттырып, келгенибизге жетине албай турду. Бизди Ташкенттен жаңы эле келишкен уул-кыздары менен кошо коноктоду. Ал күнү Эргеш атаныкында өзүнчө майрам, бир башкача той болду. Кудайберген агам экөөбүздөй эле Эргеш ошол барган кызын 50 жыл көрбөптүр. Эргеш ал жаш экенинде кетиптир. Мына эми алардын да ондогон жылдардан берки сагынычы жазылып, ага биз да ортоктош болдук. Биздин кубаныч, сүйүнүчүбүздү алар да тең бөлүшүп жатышты.

Бизге Америка Кошмо Штаттарынын борбордук калаасынан өзгөчө таасир берген дагы бир нерсе – бул өлкөдөгү жалпы мусулмандар үчүн салынган мечит болду. Анын жасалгасын айтпа. Кымбат баалуу люстралар, килемдер, дегеле мусулман калкына мүнөздүү болгон оймо-чиймелер менен кооздолуп жасалгаланган дубалдары, түндүгү көргөн адамдын көз жоосун алат. Бул мечитте жалпы Кошмо Штаттарындагы мусулмандар Орозо айт, Курман айтка келишип, намазга түшүп, өздөрүнүн башка ырым-жырымдарын, үрп-адаттарын жасап турушат экен. Ушул көркү көз талдырган мечиттен узап бара жатып, негизинен мусулмандар жашаган Орто Азиянын ушул сыяктуу мечити жоктугу ичибизди ачыштырбай койгон жок.

Абам менен 52 күн бирге жүрдүм. Ошол күндөрдүн ичинде Москвадагы Кыргыз элчилигинде жолуккан эки жаш кыргыз жигиттин аманаттарын айта албай калганыма өкүнөм. Азамат Алтай менин бир тууганым экенин, ага баратканымды угушуп, атайын мага келиптир. Алар оболу өздөрүнөн салам айта

барууну өтүнүү менен борбор шаарыбызга жакшы мечит салына баштаса материалдык, айрыкча валюта жагынан жардам берүүсүн суранышкан. Адам биз үчүн көп кам көрүп, ал өлкө менен таанышууга мүмкүн болгон шартты түздү. Ошонун баары эле бекер болбогонун түшүнөм. Адам экөөбүздүн сүйлөшүп олтурганда минтип айткан сөзү кулагымдан кете элек:

“Окудум, өзүбүздүн кыргыз тилибиз мамлекеттик укук алыптыр. Бул кабар мени чексиз сүйүнттү! Чынында мен эне тилим КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ көп карыздармын. Ушул урмат-сыйга, даражага жеткизген ошол эне тилим болду. Мен андан эч нерсени аябайм. Мүмкүн болушунча жардам берүүгө даярмын”.

Гүлшара эженин аңгемеси ушуну менен соңуна чыкты. Ал күнү анын уулу Тойчубек таякеси Кудайбергендин аманатын аткарып, Каракол шаарына кетиптир. Эртеси Гүлшара эже үй-бүлөсү менен Бөкөнбаевдеги тууган-туушкандарына келип, абасынын салам-дубасын айтып, аяктан тарттыра келишкен көркөм тасмадан өздөрүнүн көргөн-жүргөн жерлерин көрсөтүштү. Ошол жерден Тойчубек Турганбаев менен маектештик. Анын аңгемеси да уккан адамды кайдыгер калтырбайт.

- “Мурда апамдан таякем жөнүндө көп жолу уксам да, алыскы Америка Кошмо Штаттарына барам деген ой үч уктасам түшүмө кирген эмес. Бирок менин аңгемем түшүнүктүү болушу үчүн сөзүмдү алгачкы байланышуудан баштаганым оң болоор. Ал 1989-жылдын күзү болучу. Улуу демократ акын Токтогул Сатылгановдун 125 жылы белгиленип, ал даңазалуу тойго “Азаттык” радиостанциясынын кыргыз бөлүмүнүн башчысы Аким Өзгөн да чакырылып, анын Кыргыз Республикасынын басма сөзүнө берген маегин окуп калдым. Анда адрестери толук жазылган экен. Тартынбай эле аны менен кат аркылуу байланышууну туура таптым. Ошондон бир нече ай өткөндөн кийин Аким Өзгөндөн да, таякем Азамат Алтайдан да кат алдым. Ал өткөн жылдын 2-январы болчу. Андан соң кат алышуубуз улам тездеп, акыры бизди ушул алыскы сапарга аттандырган чакыруу катын алдык. Анан камынып жолго чыктык. Кыргызстандын Москвадагы элчилигиндеги 1-катчысы Марат Асанкулович Жумабековдун биздин документтерибиздин толтурулушуна өзгөчө жардам бергендигин айта кетким келет. Документтер да, билет да 31-октябрда даяр болуп, “Панама” авиакомпаниясынын “Боинг-747” самолетуна олтуруп, туура тогуз саат он минута учкандан кийин Нью-Йорктун Кеннеди аэропортуна кондук. Бул шаар бизче беш райондон турат экен. Мурда бул шаар төбөсүн көк тиреген үйлөр боюнча дүйнөдө биринчи орунда турса, азыр үчүнчү орунда калыптыр. Манхэттен району шаардагы эң ири райондордун бири экен. Мында дүйнөгө белгилүү болгон Колумбия университети жайгашкан. Ушул жогорку окуу жайынын алдындагы китепканасында таякем 15 жыл, же 1963-жылдан 1979-жылга чейин эмгектенген. Таякем иштеген алгачкы жылдарда мында түрк элдеринин адабиятынан бир да нуска китеп жок экен. Азыр анын жалпы нускасы 18 миңден ашып кетиптир. Ошонун ичинен кыргыз адабиятчыларынын эле 1292 китеби бар экен. Ал жерден аксакал жазуучубуз Түгөлбай Сыдыкбековдун, Чыңгыз Айтматовдун жана ошондой эле жердешибиз, акын Тенти Адышованын китептерин окууга болот. “Манастын” бардык варианттары боюнча чыккан китептер да бар. Нью-Йорк шаарынын дагы бир ири району – Бруклин. Мында да чоң-чоң окуу жайлар, тарыхый музейлер бар экен. Райондун аталышы илгертен келаткан тарыхый мааниге ээ дейт. Ал эми шаардын Квинс

деп аталган районунда биз учуп келген Кеннеди атындагы аэропорт суткасына 2880 самолетту тейлеп, ар бир отуз секундда бирден самолет учуп-конуп турат экен. Ошондо да кезек күткөндөрдү көрө албадык. Күтүү залы да тейлөөнүн дүйнөдөгү эң жогорку үлгүсүн көрсөтөт. Ар бир отургучка ыңгайлаштырып жасалган түстүү телевизор турат. Болгону 25 цент төлөйсүң да, каалаган программаны көрөсүң. Сага эч ким келип, жолтоо болбойт.

Кошмо Штаттарында азык-түлүккө өзгөчө этият мамиле жасашкандыгы өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. Тамак-аштан калдык калтырышпайт. Дүкөндөрдөн ар ким өзүнө жетишээрлик гана алышат. Нандын же башка азыктардын артканы болсо, андан башка тамактын түрлөрүн жасап коюшат. Бул азык-түлүктү өндүргөн фермерлердин эмгектерин жогору баалагандык болсо, экинчиден, өздөрүнүн бюджетине өзгөчө сарамжалдуу мамиле экендигин көрсөтөт.

Америкада төрт түтүн кыргыз улутундагы үй бүлө бар экен. Анын үчөө Нью-Йоркто турса, Эргеш деген киши Флорида штатында жашаарын билдик. Башка кыргыздардын баарында конокто болдук, бирок алыс болгондуктан, Эргештикине бара алган жокпуз. Оболу биз Бруклин районунда жашаган Садык Алдаш уулунун үйүнүн босогосун аттадык. Ал көп жылдар бою ар кандай жумуштарда иштеп жүрүп, пенсияга чыгыптыр. Жубайы немка. Сейитмурат деген уулу, Айша аттуу кызы бар. Алардын бардыгы эр жетип, очор-бачар өз алдынча турмуш куруп, үйлүү-жайлуу. Ушул эле райондо жашаган Али уулу Жоробай да бизди өз үйүндө кучак жая тосуп алды. Анын кичүү уулу Козубек өткөн жылда эле күтүүсүз кырсыктан каза тааптыр. Улуу уулу Курманбек полицияда кызмат өтөп турган жерден атып кетип, ал дагы кайтыш болгон экен. Айчүрөк, Зуура аттуу кыздары окуп үйлөрүндө.

Дагы бир көңүлдө сакталып калган окуяны айтып берейин. Таякем экөөбүз шаардык ипподромдон ат оюндарын көрүп кайтып келатканбыз. Ипподромдо лотерея сыяктуу оюн ойнолот экен. Акча төлөп, жарышта кайсы аттын марага биринчи келээрин белгилейсиң. Белгилеген атың чыкса - утуш сеники. Чыкчу күлүктү туура тандаганы үчүн таякем бир сапар 170 доллар утуп алды. Биз ушул ийгилигибизди өз ара кызуу талкуулап келатып, жол эрежесин кандайча бузганыбызды да байкабай калган экенбиз. Жолду көзөмөлдөп турган полиция кызматкери басып келип, кичи пейил учурашты да, жол эрежесин бузгандыгыбызды түшүндүрдү. Менин чындыгы чыйпыйым чыга түштү. Жашырганда эмне, бизде ГАИлерге кармалсаң эле бүттү, балакетке каласың. Шоферлорго карата төрөпейил мамилесичи? Таякем гана кабатырланбай, машинасында олтуруп, полицейдин айткандарын кунт коюп укту да, айткандарына макул болду. Ал ошол эле жерден айып төлөөчү 65 долларлык чекти айрып берип, биздин мындан ары жол эрежесин бузбашыбызды каалап, жылуу коштошту. Бу салынган айыпты эртесинен калтырбай тиешелүү банка төкпөсө, ал күндө кошулуп туурун, алтургай сот андан көп суммадагы айыпты салып коёру мүмкүн экендигин айтты.

Ушундан улам таякем өз башынан өткөн дагы бир окуяны айтып берди. “Мындан бир нече жылдар мурун, - деп баштады сөзүн ал, - кокустуктан дал эле ушуга окшогон кырсыкка кабылып калдым. Анан жол күзөтүндө турган полицей менен талашып-тартыша кетип, сотко барууга аргасыз болдук. Ошол учурда сот да ошол өңдүү маселени карап жатыптыр. Күнөөлүү адам сот менен узак

талашып, өзүнүкүн туура дей берди, сот болсо ар бир каяша айтылган сайын айыптын көлөмүн көбөйтө берди. Ошентип, 100 долларга жеткенде тигинин мээсине жетти окшойт, күнөөсүн мойнуна алды. Андан соң кезек маган келди. “Күнөөңдү мойнуңа аласыңбы?” деп оозунан чыга электе эле “ооба, күнөөлүмүн” деп жооп бердим. Талаш баары бир пайдасыз экендигине көзүм жеткен эле. “Эмесе 5 доллар айып төлөйсүң” деп мени чыгарып жиберди.

Таякем Кудайберген Чыңгыз Айтматов менен кез-кези телефон аркылуу сүйлөшүп турат экен. “Азаттык” радиостанциясында иштеп турганда Аким Өзгөн, Чыңгыз Айтматов болуп түшкөн сүрөттөрүн көрдүм. Кошмо Штаттардын борбор калаасы Вашингтондо болгон саякатыбыз да өзгөчө кызыктуу болду. Чоң-чоң шаарларды байланыштырган транспорт жолдорунун айрымдары жердин алдына салынгандыгы бизди кызыктырбай койгон жок. Мунун ичинен Голландия туннели өзгөчө таасир калтырды. Жердин астына салынган жолдун үстүнөн белгилүү Гудзон дарыясы агып өтөт. Ал дээрлик 8 чакырымга созулат. Жер астындагы шоссе Нью-Йорк шаары менен Нью-Жерси штатын бириктирип турат.

Биз Вашингтондо Али деген казак туушкандыгында болдук. Анын Саида аттуу татар улутундагы жубайынын колунан даам сыздык. Алар үч уул-кызды тарбиялап өстүрүшүптүр. Улуу кызы Вашингтонго жакын жердеги Манасис деген шаарчада, уулу Жумаш Нью-Йорктогу Бруклин районунда, кичүүсү Азиз Калифорнияда жашашат экен. Алиникинде, дегеле Штаттардагы түрк тукумундагы көпчүлүк мусулмандардыкында мейманда болгон учурлар бизге да, аларга да өзгөчө майрамдык маанайды тартуулап, кыйлага эстен чыккыс болуп калды. Мусулман демекчи, дагы бир белгилей кетүүчү нерсе: бизде кыргызчага жаңыдан которулуп, “Кыргызстан маданияты” гезитине үзүндүлөрү басылып жаткан Куран аякта өзбек тилине эбак эле которулуп, атургай алтын тамгалар менен басылып чыгыптыр. Ал китеп ар бир мусулмандын үйүндө ардакталып сакталуу.

Аякта жол курууга өзгөчө маани берилери салынган жолдордун өзүнөн эле ачык көрүнөт. Айрым жерлерде жети катар жолдор бар. Ар биринин багыттары бир тараптуу. Анда темир жол транспорттору жана автотранспорттун ар кыл түрлөрү жүрөт. Көзүм менен көргөн дагы бир нерсени айта кетейин. Таякемдин үйүнүн жанындагы бир чакан аянтчага биз баргандан аз күн өтпөй эки кабат үйдүн курулушу башталган болучу. Куруучулар аны жыйырма күнгө жетпей толук бүтүрүшүп, пайдаланууга беришти”.

Тойчубектин аңгемеси ушуну менен соңуна чыкты. Алардын кызыктуу сапарын учкай сүрөттөгөн аңгеме-маегибизге чекит коюудан мурун алар тарттыра келген тасмадан, айткан кептеринен улам пайда болгон ойлорумду да ортого сала кеткеним туура болоор дедим окурмандар үчүн.

Мен айылдаш бир тууган агам Тентимиш Осмоевди адабиятчы, акын жана журналисттер союзунун мүчөсү катары кадырлап сыйлайм. Экөөбүздүн ымалабыз да дурус. Анын уулу Урматбек менен кичинебизде чогуу ойноп, бирге өскөнбүз. Анын дурус сүрөтчү болуп өсүп бара жатышы жеке эле мени эмес, бүтүндөй жердештерин сыймыктандырат. Урматбектин колуктусу Динара да чебер сүрөтчүлөрдөн экенин укканым бар. Ал да Америка Кошмо Штаттарында

болуп, Кудайберген Кожомберди уулунукунда тогуз күн түнөп кетиптир. Динараны Кудайберген ага өз кызындай көрүп узатыптыр. Динара болсо ал үйгө караган кишини өзүнө туткундай турган татынакай пейзаждык сүрөттү тартып, эстелик катары калтырыптыр.

Кудайберген Кожомберди уулу азыр пенсияда. Жакында эле жапондук фирмандан чыккан жеңил машине сатып алган. Ал 250 чакырым жолго он литр гана май ичет. Машинага номер алуу да өз каалаганындай жүргүзүлөт экен. Өзүнө жаккан номерди тиешелүү жерлерден регистрациядан өткөзүп, бекиттирип алат экенсиң. Кудайбергендин жаңы алган машинасынын артына “Ала-Тоо” деген жазуу бар экен. Ушундан улам өзү Америкада болгону менен санаасы, жүрөгү ушул тоолордо экенин сездим.

Гүлшара эженин балдары менен бирге Америка Кошмо Штаттарына болгон сапары карып, азыр өзүнүн тоо койнундагы Жер-Үй айылында өмүрлүк жубайы Жумадил болуп кайрадан күндөлүк турмуштун түйшүгүнө киришкен. Алардын үйүнө күнүнө Америкадан тарттыра келген кинотасманы көрүүгө ынтызарланып келгендердин аягы үзүлбөйт. Атургай көпчүлүктүн суроосу менен райондун борбору Бөкөнбаев айылынын айрым мекеме-ишканаларында да коюп берип, ал жактын турмушу менен кабардар кылды.

Мен дале болсо жанаша өскөн кош теректи, анын жанындагы жапырайган үйдү... анан да ушул кубанычтуу күндү көрбөй да, элестете да албай кеткен Кожомберди атанын жайдары элесин көз алдыма тартам. Сөзүмдү жыйынтыктоонун ордуна “Бар бол, соо бол, Кудайберген ага!” - деп чын дилден айткым келди.

Жетимиш Турдукеев, журналист.

Проза

АЗАМАТ АЛТАЙ

Бексултан Жакиев

(Повесть-эссе, үзүндүлөр)

“... чыккынчылык жолуна түшкөн Азамат Алтайдын жийиркеничтүү иштери кыжырланууну, жек көрүү сезимин жаратууда”. Советбек Байгазиев. “Түпкүрдү карай томолонуу”. “Кыргызстан маданияты”, 25-март, 1982-жыл.

“Изменник киргизского народа Кожомбердиев спустя несколько месяцев после победы советского народа над фашистской Германией сбежал на Запад”. Ст. “Презрение народа”. “Советская Киргизия”, 29 октября 1987 года.

“Наибольшую активность в пропаганде националистических идей на республику проявляет сегодня киргизская редакция радиостанции “Свобода”. Там работают изменники Родины Азамат Алтай (он же Кожомбердиев Кудайберген), Джакупов, внуки бывшего главаря банды басмачей Сагынбаева”.

А. Масалиев, первый секретарь ЦК КП Киргизии, из доклада на собрании партактива. "Советская Киргизия", 21 февраля 1987 года.

Азамат Алтайдын дайнын мурунтан угуп, тагдыры дайым көңүлүмдө жүрсө да, аны менен кат жазышам деген оюмда жок эле. Миң тогуз жүз токсон биринчи жылдын марты же апрели болсо керек, Кыргыз илимдер академиясынын илимий секретары Жаныбек Шаршеналиев үйгө телефон чалды. Америкага барарын айтып: "Азамат Алтайга кат жазып бер, тааныша келейин", - деди. "А киши мени тааныбайт" десем, "Кантип эле жердешин болуп туруп мамилеңер болбосун?" деди. "Ой Жаке, детдомдо чоңойгонунду оозундан түшүрбөйсүң, жердештиктин даамын кайдан таткансың?" - оюн-чындан дээрин дедим да, кайра сүйүнүп кеттим. Анткени, жакында эле илимий, чыгармачыл интеллигенция филармониянын чоң залына чогулуп, "Кыргыз эл" коомун уюштурганбыз. Ага мен теңтөрага болуп шайлангам.

Эркиндиктин илеби боюбузду балкытып, элиртип турган чак анда. Ойлогон оюбуздун баары каалаганыбыздай ишке ашчудай, колубуз жетпегенге жетип, жыргал заман келе калчудай көрүп, мен эми Азамат Алтайга кат жөнөтүү мүмкүнчүлүгү табылганга сүйүндүм. Каттарыбызды "Кыргызстан маданиятында" жарыялагандан кыскартыбыраак бердим.

"Салоом алеким, кадырлуу Кудайберген аба!

Сизге кат жиберип турганымдын себеби, киндик кан тамган Мекениңизди, жалпы кыргыз журту менен бирге Тоң элин, анын ичинде өз тууган-туушкандарыңызды сагынып, кусадар жүргөнүңүздөн күмөнүм жок. Тууган жерди бир көрсөм деп, ак эткенден так этип, эңсеген күндөрүңүз көп болгондур. Эгерде эл-жерге келип, анча-мынча чер жазып дегендей, жүз көрүшүп кайткыңыз келсе, биз сизге жардам кылышка даярбыз! Биз дегеним – "Кыргыз эл" коому. Бул коомдун түзүлгөнүнө төрт-беш айдын жүзү болуп калды. Анын максаты - ар кандай себептер менен чет өлкөлөрдү жердеп калган, ошондой эле башка республикаларда жашаган кыргыз тукумуна, - мейли бирөө жашасын, мейли миңи жашасын, - боордоштук кам көрүшүп, маданий, гуманитарлык, этнография, салт, ырасмилер демекчи, улуттук жагдайларыбызды жакындаштырып, баштагыдай бытырабай, ой-тилектерибиңди бириктирсек деген ниет. Мурдагы саясаттын кесепетинен өзүңүз сыяктуу аёосуз жалаага дуушар болгон "чет өлкөлүк" боордошторубузду таптаза актатуу - "Кыргыз эл" коомунун башкы максаттарынан болуп эсептелет. Өзүм жөнүндө бир ооз сөз. Атым - Бексултан, атам - Жакый. Чоң атам - Абийир. Мен ошол Абийир атамдын колунда чоңойгом. Мүмкүн, ал киши сиздин эсиңизде бардыр, анткени, Абийир бүт кыдык-саякка таанымал, кадыр-барктуу, калыс, сөзмөр киши болгон! Биз силердин Кызыл-Чекке чектеш Орто-Арыктан болобуз.

Азамат Алтай деген кабарыңызды биринчи жолу 60-жылдардын башталышында Мухтар Ауэзовдон уккан элек. А киши сизге жолукканын, Нью-Йорктогу бир залкар чыгыш китеп мекемесин башкарган илим-билимдүү кыргыз экениңизди айтып берип, жүрөгүбүздү толкуткан. Анда Мухтар ага сиздин үйүңүзгө бара албай калганын катуу өкүнүп айткан. Андан соң 1968-жылы Көлдө казак окумуштуусу, онколог-илимпоз, атасынын аты, калп айтпасам, Нурмуханов боло турган эле (чынында, Балмуханов Саим экен -Б.

Ж.), Нью-Йоркто 6 -7 ай бою илимий стажировкада болуп, сизге такай жолугушуп турганын, далай ирет үйүңүздө мейман болгонун, сиздин абдан билимдүү экениңизди, кыргыздар жөнүндө китептерди чогултуп жүргөнүңүздү, анан кийин картайган кезде “ошол китептерди көтөрүп алып, эл-журтка барсам” деп эңсегениңизди айтып, сөөгүбүздү жашытып, каңырыгыбызды түтөткөн. Айтор, жалпы кыргыз элиңиз, айрыкча тоңдук туугандарыңыз сиз жөнүндө жаман ойдо болгон эмес. Ал эми айдактаса, “арр” этип, сиздейлерге асылгандар эл эмес да! Азыр андайлардын доору өттү, буюрса. Келүүнү кааласаңыз, кабарлашыңыз, биз быяктан “Кыргыз эл” коому аркылуу келип-кетүүңүздүн аракетин жасайлы.

Ысык саламым менен инициз Бексултан.

20-апрель 1991-жыл. Бишкек шаары”.

Азамат Алтайдан төмөндөгүдөй жооп келди:

“Нью-Йорк, Бугунун 2-күнү, 1991-жыл

Ардактуум Бексултан,

Сенин чынкурар айынын 20сында жазып, Жаныбек туугандан берип жиберген жагымдуу катыңды алдым. Аман-эсенчиликте болгонуңду угуп шаттандым. Берген кабарларың үчүн алкышымды айтам. Мени менен коңшулаш айылдан экениңди жазгансың. Чынын айтсам, башымдан өткөргөн оор күндөр көп нерсени унуттурду. Албетте, чоң атаңды таанышым керек. Бирок азыр эсимде жок. Тааныйм деп жалган айтышты тилебейм. 1959-жылы Мухтар ага менен көрүшкөнүмдө өзүмдү бактылуумун деп эсептегем. 60-жылдарда Балмухановдун менде болуп, сыр чечишкенибиз чын. Саим “Кыргызстандан сага жер табылбаса, биздин жерибиз кең, келгин” деп чакырганы ырас. Кийин быяктагы Совет элчилигиндеги кара тизмеден ысмымды өз көзү менен көргөн соң сунушун кайтарып алды. Казак боорлор менен көрүшкөндө так ошолор айткандай тилекте элем. Жыйнаган китептерим менен архивимди алып, элге кетем деп эңсечүмүн. Кийин ал үмүттү колуңардан келишинче көөлөдүңөр. Бөкөнбайлык беш камандын жазгандары эсиңдедир. Аларга академик Азиз Салиев да кошулду. Кыргыз нанын жеген татар Ильгиз Гилязиддинов алардан калышпады. 67-жылы Монреалда Гапар менен Бүбүсара ботодой боздотушту. Кайсы күнөөм үчүн? Күнөөм - тирүүкалып, чет элде болсо да, кыргыз деген ыйык ысымды улантканым! Көңүл калгандан кийин мурунку кыял алмашты. 5000 том китебим бар эле. Жарымын арзанга болсо да саттым. Жарымын Германиядагы Майнс университетине сыйлык кылдым. Анда профессор Бензинг Алтай бөлүмүн ачтырды. Ырахмат катын жиберди. Профессор Бензинг Батышта таанылган түрколог, исламды изилдөөчү жана дипломат.

Азыр архивим гана калды. Илгери кайсы папкада кандай материал жатат - жатка билер элем. Картайганда бардыгы эстен чыгарын убагында эске албаганыма, карточка жазып койбогонуна өкүнөм. Кеч болду. Силер тарапта үч уктаса түшкө кирбес абал болду. Үзүлгөн үмүт жалгашып, 50 жыл көрбөгөн карындашым менен көрүштүм. Бул мени бактылуулардын арасына кошту.

Бексултан, “Кыргыз эл” коомун уюштурганыңарды ооруканада жатып үйрөндүм. Өткөн жылы да операциядан кутулган элем. Быйыл да ооруканага түшүп, операция кылып, 4-5 күн канды тургуза алышпады. Так ошол күндөрдө “КМнын”

(Кыргызстан маданияты" - Б.Ж.) өткөн жылдын 51-саны келди. Анда коомуңар жөнүндө баяндама жарыяланган. Бир тараптан кан агуусу турбаса, баяндамадагы ачуу чындыкты окуп алып, көзүмдүн жашын агыздым. Көзгө тың көрүнгөнүм менен карылык өз жолун талашмакта. Күнүнө төрт ирет дары алуу менен жашайм. Ошондуктан, узак жолго чыгыштан сактанам. Баяндамадагы айтылгандар менин черимди жазбайт. Азырынча сапарга аттанмак мүмкүнчүлүгүм жок. Чакырыгыңа дагы бир жолу чоң-чоң ырахматымды айтам. Ошондуктан чакыртып, убара болбо демекчимин. Азыр кыргыздар дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө жашайт. Жалгыз ачынганым, араларында окуп, билим алгандары аз (Азамат Алтай кийинки бир катында афганстандык кыргыздардын ханы Рахманкул Кабул бийлигиндегилерге аралашып жүрүп, өңгөлөрдүн балдарын мындай кой, өз балдарынын бирин да жогорку окуу жайынан окутуп албаганына жаны ачып жазганы эсимден кетпейт. Чет жердеги кыргыздар арасында билимдүүлөр болсо алардын өздөрүнө гана эмес, быяктагы кыргыздарга деле пайдасы тийер эле деген Азамат Алтайдын оюна толук кошулам - Б. Ж.).

Азыр замана күндөн-күнгө өзгөрүп, жакшылыктын шооласы көрүнө баштаганда өмүрдүн өтүп баратканына ачынат экенсиң. Кудайым ушундай жараткандан кийин көнбөскө чара жок экенин да жакшы билем. Алдыда дагы кандай окуялар чыгары белгисиз. Дагы жашап, силердин турмушуңардын жакшырышына тилектештигимди билдирем. Элибиз көп жылдар ыйман деген сонун адаттан ажырап, ар ким өз көмөчүнө күл тарткан шартты баштарынан өткөрдү. Бул оорудан тез айыгыш жеңил болбосо керек деп корком.

Өзүбүздөн кыскача кабар берейин. Аялым - Эдил татарларынан. Кытайда эмиграцияда бойго жеткен. Биз Стамбулда таанышып, 59-жылы 40ка жакындаганда үйлөнгөнбүз. Экөөбүз тырышып иштеп, кунун 25 жылда төлөйбүз деп, 68 миң долларга үй сатып алганбыз. Кичинекей бакчабыз бар. Жашообуз жаман деп айта албайм. Кудайга тообо кылабыз. Айта турган арман көп, аны бүтүрө албайм. Ошондуктан, бул жерде чекит коюп, өзүңө узун өмүр, ден-соолук, ишиңе ийгилик тилөө менен бүтүрөм. Соо бол, айланайын.

Агаң Азамат".

Азамат Алтай жогоруда калкка эмгеги сиңген кадыр-барктуу айрым адамдарыбызга катуу ызада жүргөндүгүн, аттарын жашырбай ачык атаганын илгерки адатыбызча билмексенге салып, көмүскө калтырсак туура болот беле? Антип жаныбызды жегенде, калпычылыктан башка эч аброй тапмак эмеспиз. Болгонду болгондой, укканды уккандай айтып үйрөнүү элдин маданияттуулугунун гана белгиси. Ошентип Азамат Алтай эл-жерге келе албасын айтты. Мен ага төмөндөгүдөй жооп жаздым.

"Салоом алеким, ардактуу Азамат аба! Бугу айынын экисинде жазган катыңызды Жаныбек тууган жагалдануу менен колума тапшырган эле, окуп алып, абдан толкундандым. Аз да болсо өзүңүз менен сыр тартышып, баарлашкандай болдум. Жан кейиткен жерлерин окуганымда, алдыңызда кымындай айыбым болбосо да, өзүмдү күнөөлүдөй сездим. Кантебиз, башкалардын жорук-жосундары үчүн бетибиз чымыраган учурларды башыбыздан далай эле кечирип келбедикпи! Бирок элиңиз айкөл, аба. Ак-караны туюп жашаган акыйкат, зээни таза агаиндериңиз кайсы бир көөдөктөрдүн сизге жапкан уулуу жалаалары менен унутулгус ызаларын эстеп, жүрөгүңүз ачышкан сайын бүткүл

элиңизге, ошонун арасында Сиз жөнүндө жакшы ой, түз пикирде жүргөн боордошторуңузга ич күптүңүз болбосо экен, алардан көңүлүңүз калбашын Жараткандан тилээр элем.

Азамат аба! Сиздин өмүр, башыңыздан кечирген жашоо-тагдырыңыз, киндик кан тамган Мекениңизден кыйла жылдар бою бир ооз жылуу сөз укпасаңыз да, кыргызым деп жашаган кусалуу күндөрүңүз кыргыз калкына кенен-кесири бурмаланбай жете турган учур келип жетти. Ошондуктан, башыңыздан өткөн тагдырды, ой-санааларыңызды кагаз бетине түшүрүп калууну өтө зарыл деп эсептейм. Аны өзүңүз жазасызбы, же башка бирөөгө айтып бересизби, айтор, сиз жана сизге окшогондор жөнүндө китеп жазылып, быяктан басылып чыкканы туура болот. Кандай бир себептер менен сиз туурасында чындыкты жаза албай өткөрүп жиберсек, анда эле эл алдында, келечек урпактар алдында биз да, сиз да өкүнүчтүү ката кетирип коёрубуз бышык. Ансыз да эл-жерге келе албайм дегениңиз мени абдан өкүндүрдү. Анча-мынча болсо да сизге жагымдуу иш иштеп койсом төбөм көктө болмок. Айла канча...

Баса, өзүм жөнүндө өткөндө айткандарыма бир-эки ооз кошумча. Жазуучумун. 1984-жылдан бери искусство институтунда сабак да берем. Эки жума болду, Бакудан барып, доцент деген наамын жактап келдим. Негизги иштеген жерим Театр ишмерлер союзунда башкармасынын катчысымын. Бир уул, бир кызым, дагы неберелерим бар. Келиниңиз маданият министрлигинде экономист болуп иштейт. Студент кезибизде баш кошуп алганбыз. Кудайга шүгүр, жашообуз жаман эмес. Эсенчиликте бололу деп,

иниңиз Бексултан.

Бишкек шаары 27.VI.1991-ж”.

Көп өтпөй Азамат Алтайдан жаңы кат алдым

"Нью-Йорк. Теке айынын 13ү. 1991-ж.

Ардактуум Бексултан,

Сенин өткөн айдын 27синде жазган катыңды Кайберен айлары болгондуктанбы, айтор, адаттан илгери жеткирди. Катыңдагы жылуулуктун илеби, өзүң жазгандай, мени да толкундантип алды. Бул айрыкча менин абалымдакылардын турмушунда сейрек учурай турган сезим. Билем, мени силер ботодой боздотподоңар. Бирок алар силердин араңарда. Далилди узактан издебейлик. Бул күндөрдө "Ала-Тоонун" 4-саны келди. Анда Советбек Байгазиевдин ысымын учураттым. Азамат ага кекчил экен деп корутунду чыгарба. Ал окумуштуу сөрөй бир убакта чириген системаны жактап, мени "Түпкүрдү карай томолонуу" деген ушагын "КМда" жарыялаткан болучу. Эми терисин алмаштырып, кайра куруу тарабына өткөн.

Бул күндөрү "КМнын" 17-саны келди. Андан "Кымбаттуу кыргыз боордошторду!" окудум. Анда менин да ысмымды атагансыңар. Ырахмат. Сени менен бирге аттары аталгандардан Жалилдин ыр-поэмаларын жактырып окучу элем. Анын катарына Байдылда менен Сооронбайды кошом. Мактагандык эмес, алар чыныгы акындар. Албетте мен үчүн. Акыркы убактарда силер тарапта

түрдүү коомдор уюшула баштады. Аларды санап бүтүрүш кыйын. Соңу кайрымдуу болсо экен деген гана тилектемин. Алдым-жулдумга илгерки көнгөн адаттарын кайталабаса болгону.

Эми сенин катында козголгон эстелик маселесине келейин. Өзүң жазгандай, менин тагдырым өтө татаал, көп кырдуу, терең сырдуулардан экендигин өзүм да тана албайм. Аны кагаз бетинде калтырышты, биринчиден, профессор Беннигсен сунуш кылды. Кайра куруу, маалымдуулуктан кийин элден, бир канча өзүң окшогон жакшы санаалаштар да сен койгон талапты коюшту. Мен алардын кайсы бирөөлөрүнө картайгандыкты шылтоо кылып, “байланган ит ууга жарабаса керек” деп жаздым. Туурасын айтсам, бүтүн өмүрүмдү иш менен өткөрдүм. Жаш менен жалкоолук да өз энчисин талашмакта. Чыны мага окшоп тырышып, өзүн өзү жетиштиргендер сейрек. Ошондуктан, сенин “ой-санааңызды кагаз бетине түшүрүп калуу өтө зарыл” деген сунушуңду кабылдайын деген пикирге келдим. Анын канчалык маанилүү экенин келечек көрсөтөөр.

Бексултан, эгерде сен өзүң келип, менден алган материалдар менен китеп чыгарсаң, “жердештик кылмак да” деген атка калаарыңды ойлодуңбу? Мен сенден сырымды жашырбайм. Барлыгы айкын болушу керек. Мен сени чакырта албайм. Чакыртыш үчүм бир тууган болуш керек. Пенсияда жашагандыктан, жол каражатын төлөй албайм. Өзүң башкарган уйушма ал каражатты үстүнө алсын. Менимче, буга кубатыңар жетет. Быякта отелдер кымбат. Бүгүн жеңең экөөбүз кеңештик. Биздин үйүбүздө бир бөлмөбүз бар. Анда меним архивим турат. Аган өзүңдү жайлаштыралык деп макулдаштык. Тамак-аштын чарасы табылар. Чыны менин баскан татаал жолум өзүм менен көргө кетсе, келечек муун аны кечирбес. Ошентип, элим алдындагы күнөөмдү көбөйтүп аларымды өзүң эскерттиң. Мына иним, тилегиңе макул дедирттиң. Эми аракет өзүңдө.

Агаң Азамат Алтай”.

Элүү жыл элге кетем деп, эңсеген адамдын жообу ушундай болду. Эми минтип заман оңолуп жатса, келбейм дегени эмнеси? Башым катты. Себебин ар нерсеге жорудум. Же чын эле бир кездерде биздин гезиттер жазгандай, эл алдында, Мекен алдында кечиримсиз күнөөсү барбы? Азамат Алтайдын тагдырына ансайын кызыктым, ансайын сырын билгим келди. Өзүң каражат таап кел дегенине эле Америкага жөнөп кетчүдөй дегдедим. Бирок кантип? Аякка жетээр каражат табыш кайдан эле оңой болсун! А кезде Америкага барат деген түшкө да кирчү эмес. Досторум кеңеш салды. “Парижде СССРдин ЮНЕСКОдогу өкүлү Роза Отунбаевага кат жаз, ЮНЕСКОнун акчасы саман да” деп. Розаны сыйлайм. Ал деле мени жаман көрбөсө керек. Бирок ошондо да каражат сурап, кат жазышты туура көрбөдүм.

Ошентип, ЮНЕСКОнун жардамын көңүлдөн чыгарып турган кезимде, Роза өзү жолукту. Ал жолуккан күн өзгөчө бир Кудайдын улуу, ыйык күнү эле. 1991-жылдын августунда Чоң-Ташта 1938-жылы тымызын “соттолуп”, тымызын атылган 137 адамыбыздын сөөгүн жайына берип жатканыбызда жолукту. Элүү үч жыл жаназасы окулбай, бир тар чуңкурда күм-жам болуп, басырылып жаткан шейиттердин жаназасы эми окулуп, бейиттерине эл дуба түшүрүп, топурак салып турганда жолукканы жакшылыктын жышаанындай сезилди мага.

Ичимен тобо кылдым. Тилекке каршы, ЮНЕСКОдон жардам болбойт экен. Бирок Роза аракет кыларын айтты. "Америкада бир жакшы теңтуш кызым бар. Ошого кабарлайын, чакыртат", - деди. Ага көңүлдөнбөдүм. Эч тиешеси жок, бөтөн бирөөгө жүгүмдү артышка дитим даабады. Кудай деген куру калбайт демекчи, дал ушул ыйык күндө асмандан күткөнүм жерден табылгандай болду. Шейиттерге топурак салып, куран окулган соң, төмөн машиналарды карай басып келатсак, чарчы бойлуу, тармал чач, томолук жигит учурашты да, акырын: "Аскар Акаевич октябрда Америкага барат. Делегацияга сизди да кошту. Эч кимге айтпай туруңуз", - деди. "Айтпай калайын! Аялыма да угузбайм", - дедим кубанганымды билгизбес үчүн тамашага чалган болуп. Бул жигит Президенттик администрациянын эң алгачкы жетекчиси Эднан Карабаев экен. Кийин чогуу иштешип да калдык. Анан Чыңгыз Айтматов мени көрүп "Сага айтыштыбы?" деди. "Эмнени?" десем, "Кечинде стекляшкада атабызга куран окутабыз, кел" деди. Шейиттерге куран окутуу - парз. Кечинде өкмөттүн "стекляшка" аталган Ала-Арча-4 дачасында эл көп болду. Бу жерден эми бая Эднан Карабаев айткан жакшы кабарды Аскар Акаевич өзү айтты. "Америкага камдана бериңиз", - деди учурашып калганыбызда. Сүйүнгөнүмдөн "Ырахмат" дедимби-жокпу, эмгиче эсимде жок.

Ошентип, буюрса, Америкага жол тартуу маселеси чечилгенсиди. Мен кудай, арбакка тооп кылып жашаган жанмын. Кыйналып-кысталган учурларымда Абийир атамдын арбагы колдоорун жакын санаалаштарыма айтсам, кээси ишенсе, кээси ишенбегенсийт. Мейли, ишенсе, койсо - ар кимдин өз эрки. Ишендирейин деген деле ниетим жок. Атүгүл андайды айткандан айтпаган туура окшойт деген да ойго кетем кээде...

Ушул бүгүнкү ыйык күндө да, мүмкүн, арбак колдоп, Президенттин көңүлүнө туура келип калгандырмын деп жорудум. Президент Аскар Акаев жетектеген Мамлекеттик делегация 1991-жылдын октябрь айынын 18инде адегенде Нью-Йоркто, анан Вашингтондо болуп, 26-октябрда элге кайтты. Мен Америкада калып калдым. Анда мурдагы союздук республикалар өздөрүнчө згемендүүлүгүн жарыялап, бөлүнүп алышкан менен, СССР таркайлек, эсен-соо кези. Ошол учурда ООНдун Нью-Йоркто өтүп жаткан Башкы Ассамблеясынын сессиясына алардын ар биринен делегация болбосо да, тышкы иштер министрлери катышып, СССРдин ООНдогу Туруктуу өкүлчүлүгүнө жүк артмай дале бар экен. Биздин делегацияга да машинелерди, тилмеч таап берип, виза ачуу, самолетко билет алуу, каякта, кимдер менен качан жолугушаарыбызды уюштуруу сыяктуу демейдегидей түйшүктөр да Туруктуу өкүлчүлүктүн мойнунда болду. Бирок анын кызматкерлери быяктан баргандарга илгерки адаттарынча кыр көрсөтө албай калыптыр. Ишибизге кийлигишпей, тартыныбыраак жүргөндүгү мага аябай жакты.

Делегациянын мүчөлөрү Чүй жана Ош облустарынын акимдери Апас Жумагулов, Батыралы Сыдыков жана Эднан Карабаев менен Вашингтондон коштошуп, Нью-Йоркко СССРдин Туруктуу өкүлүнүн биринчи орунбасары Александр Алексеевич Равзин, аялы Валентина Петровна үчөөбүз кеттик. Аскар Акаев, Майрам Акаева, Президенттин кеңешчиси Леонид Левитин эртең менен Флоридага учуп кетишкен. Делегациянын дагы бир мүчөсү - тышкы иштер министрибиз Муратбек Иманалиев ООНдун Нью-Йоркто өтүп жаткан Башкы Ассамблеясынын сессиясына эртең кайта турган болуп, бир күндүк

жумуштары менен Вашингтондо калды. Өткөндө Нью-Йоркто ООНдун коомчулугуна Кыргызстандын Күнүн мен жалгыз өткөрүп, ага катышып отурган Александр Алексеевич Равзин ишине абдан ыраазы болуп, жакшы таанышып калганбыз. Машинасын ал өзү айдап келатты.

- Шоферуңуз жокпу? – десем:

- Акчаны үнөмдөш керек. Быякта командировка кымбат, - деди.

Жол кенен, тегиздигин айтпа! Равзиндин Вашингтондон чыга берерде муздасын деген шылтоо менен ичпей, эки орундуктун ортосундагы тектирчеге коюп койгон кофеси Нью-Йоркко жеткенче чайпалбай келди. Чамасы, атайы эле мени көрсүн деген окшойт. Беш саатка жакын тынбай айдады. СССРдин Туруктуу өкүлчүлүгүнө кечки саат төрттөрдө келдик. Ал жерден Азамат Алтайдыкына жетип алайын десем, Александр Алексеевич мага башка машина, жаңы эле Москвадан келген орус шоопур берди. Баратканымды телефондон айтып коюп, Азамат Алтайдыкына жөнөдүк. Буюрса, бир сааттык жол. Шоопурдун колунда айдагычтар адашпас үчүн атайы чыгарылган Нью-Йорк көчөлөрүнүн картасы бар. Улам-улам карап коёт. Көчөлөрдөгү, айрыкча бурулуштардагы жол белгилерди түшүнө бербегенсийт. Шектенсем да, шоопурдун көңүлүнө кетпесин деген ойдо унчукпай жүрүп отурдум.

Бир саат өттү. Эки саат өттү. Караңгы кирди. Же бир жетсекчи!

- Адаштык... - десем, шоопур жанталашат:

- Жок, жок! Башка жолго салгам, ыраак тура, - деп.

Дале кете бердик, кете бердик. Түнкү жолдор машинанын жыштыгынан дайра болуп агып жаткан от сымал шумдуктуудай кооз көрүнөт. Ушинтип адашып жүрө беришке деле макул элем, Азамат Алтай биздин каякка житип кеткенибизди билбей, зарыгып отурганын ойлоп, санаам чыдабай, аргам түгөндү. Шоопур эмнегедир адашканын мойнуна ала турган түрү жок. "Адеп чыккан жерибизге кайра баралы, кайра баштан жөнөсөк, оңой табасың", - десем да болбойт. Жөө киши көрүнгөн сайын сурап ал десем, же сурабайт. Тил укмайынча акылына кирбеген наадандар болот. Бу дагы ошондойдун бири окшобойбу, сөксөм, дароо көндү. Эпилдеп-жепилдеп:

- Сиз отуруп туруңуз, мен сурап келе калайын, - деп, жолдун четинде бараткан бирөөгө чуркап кетти. Бир аз сүйлөшкөн болуп, кайра жүгүрүп келди.

- Эми билдим, - деди.

Дале жетпедик. Айлана түн. Бирде токой, бирде үйлөр... Шоопур машинеден чыкканымды каалабагандай. Адатынча "отуруп туруңуз" деп коюп, улам бирөөлөрдөн сураган болот деле баягы "эми билдимин" айтып, жетип келет. Барган сайын анын "билдимине" ишенбей, шектене баштадым. Түн ортосуна жакын токойдун ичинде бир кичинекей ресторандын жанында токтодук. "Токто!" деп катуу айтып, токтотууга туура келди. Шоопурдун бу жолку "отуруп тур" дегенине болбой, артынан барсам, кырк-элүүнүн ортосун жашап калган он чакты эркек-аял тойлоп отурган экен, шоопур аларга бирдеме жаңсап, кармай

барган картасына сөөмөйүн жөргөлөтүп, түшүндүрө албай жатыптыр. Мени көрө сала көзү алаңдап, коркуп кеткенсиди. Бу шордуу менден бешбөтөр англисче билбеген кокуй болуп жүрбөсүн деген ойго кеттим. Бирок күнөөсүн көтөргүм келген жок, кантип эле англис тили кайнаган шаарда иштеген неме англисче билбесин? Башка бир мандеми болбосо, билүүгө тийиш. Бирок кандай мандем болушу мүмкүн? СССРден эгемен өлкөлөр жамырап чыгып, Башкы Ассамблеянын сессиясына келген делегаттардын саны көбөйүп кеткендиктен, аларды ташып жүрөөр айдагычтарды Москвадан жалдашыптыр. Менин шоопурум ошолордун арасына, мүмкүн, жаңылыш кошулуп калгандыр? А балким, жаңылыш эмей эле, акысына "доллар алса, турмушу оңолоор" деген бирөөсү атайы түртө салгандыр? Мындай болушу ыктымал. Тил билбегенин Туруктуу өкүлчүлүктүн чоңдору укса, Москвага кайта айдап жиберет деп корккондон тил билбеген айыбын мени көрбөсө экен деп, бирөөдөн жол сураштырарда жалгыз далбастап жүгүргөн себеби да ушудур? Менин да тил билбесимди ресторандагы америкалыктар кайдан сезсин, мени тилмечтен бетер тегеректеп калышты. Дөөдүрөшүп отурамбы, визиткамды көрсөттүм. СССР менен АКШнын ортосу оңолуп турган жакшы учур. Визиткамды окуп алып, "Оо, рашн! (бизче - "орус") дешип, колумду кыса-кыса силкилдетип, жаалдап киришти. Шоопурдан "эмне деп атышат?" десем, "эчтеме, ичип алышкан тура" дебеспи! Жаным кашайды, бирок сыртыман сыр бербей, береги америкалыктарчасынан жылмайган болуп туруп, шоопурду "ты что, ни хрена не понимаешь?!" деп каарып калдым эле, бир аял "та-та, ми не понимаай, не понимаай!" деп, тишин жаркырата каткырды.

Америкада телефон-автоматтан бир долларлык күмүш теңге салып чалат. Барменден кагаз акча майдалаттым да, Азамат Алтайга адашып жүргөнүбүздү "сүйүнчүлөп", телефон чалдым. Азамат Алтай үнүмдү тирүү укканга кубанып:

- Сен азыр кайдасың?! - деди.

- Кайда экенимди билсем адашпайт элек ко... - күлөөр бекен деп, бура сүйлөгөн болдум эле, күлгөн жок. Мен өзүмдү ого бетер күнөөлүдөй сездим.

- Жаныңда ким бар, берчи, - деди.

Америкалыктардын бирине трубканы бердим. Сүйлөшө баштады. Убакыт бүтүп баратканда, автоматка доллар салайын десем, салдырбай, өз долларын салып жиберди. Ал сүйлөшүп жатканда беркилер да биринен бири озо долларларын белендеп, бизге жакшылык кылуунун далалатында болушту. Тиги киши телефондон Азамат Алтайды угуп турду да, каткырып жиберди. Анан беркилерге бирдеме деди эле, беркилер да боору эзилгенче күлдү. Шоопур экөөбүз ар кимдин күлгөнүн тиктеп, макоо немелердей турдук ырсайып. Тиги киши акыры трубканы мага сунду. Дале тигилердин күлкүсү тыйылбайт. Бекер оюн көргөнсүп, өз ара жыргап атышты.

- Бексултан, - деди Азамат Алтай телефондон, - силер бөлөк штатка кирип кеткенсиңер...

Демек, ресторандагылар ошого, толгон сааттан бери адашып жүргөнүбүзгө боорлору катканын түшүндүм.

- Айдагычың өзүңө окшоп тил билбеген байкуш... - Азамат Алтайдын ушинтип улаган сөзүн укканда эми мен каткырдым. - Силерге англисче айткан менен түшүнбөйсүңөр, андыктан, айдагычтын колунда карта бар. Жолду чийдирип алсаңар, таап келишиңер мүмкүн. Мен сүйлөшкөн адам биздикине келээр жолду жакшы билет, - деди.

Шоопурдагы карта Нью-Йорк шаарынын гана картасы экен, азыр биз адашып жүргөн штат ага түшпөгөндүктөн, кудайдын айтканын көрө жатарбыз деп, коштошуп жөнөп кеттик. Бизде өмүр бою америкалыктарды, Америкасын кошуп жамандап окутуп, жамандап жазып келишкен. Америкага келгени жан кейитээр жамандыктарын байкабадым. Буларда деле жамандык бардыр? Мүмкүн, толуп да жаткандыр? Ансыз эл болбойт. Бирок жамандашуунун да маданияты болуш керек да. Биз ошондой маданиятка тарбияланбай, көнбөй өскөнбүз. Деги эле башкалардан жамандык издебей жашаган сапаттын болушу адамдын каны менен бирге жүгүрүп тураар дээрденби, же тарбия, саясаттанбы? Менимче, дээрден да, беркилерден да болуу керек.

Адашпасам, азыркыдай жакшы адамдарга жолугат белем, жок белем - ким билет, түнкү кооздуктун кереметин көрөт белем - аны да бир Кудай өзү билет. Бирок Азамат Алтайды түн уйкусунан калтырып, ушунча күттүргөнүм - уят жосун. Шоопурдун ою менен болсом, дале баягы "эми билдимин" угуп жүрө бергидеймин. Ой-боюна койбой, эми СССРдин ООНдогу Туруктуу өкүлчүлүгүндө иштегендер жашаган жерге айдатып бардым. Делегация Нью-Йоркко келгенден Вашингтонго кеткенче ошерде жатканбыз. А жерден жол билген башка бир шоопурду кошуп алып, Азамат Алтайдыкын түн ортосунан кийин гана таап бардык. Азамат Алтай уктабай, күтүп отуруптур. А киши менен буга чейин үч ирет жолугушканбыз. Бирок кенен-кесири сүйлөшүшкө чамабыз болгон эмес. Эми сөзүбүз түгөнбөй, дагы далайга жатпай отурдук.

Эртеси өзүм ойгондумбу же күүнү туйдумбу - билбейм, айтор, уйку-соонун ортосунда "Сынган бугу" кулагымда тургансыды. Нечен күн уйкусу канбай, катуу чарчап уктаган адам ушинтип делоорсуп ойгонот. Анын үстүнө жети-сегиз күн бою мамлекеттик делегациянын тыным алдырбай, күндүр-түндүр чымын-куюн жүгүрткөн кызыктуу түйшүгүнөн бошонгондон кийин да боюмду таштап ийсем керек, кайда, кимдикинде жатканымды түшүнө албай, жалдырама тийип жаттым. Аңгыча столдун үстүндөгү машинкеге, кабат-кабат тектирчедеги архив-папкаларга көзүм уруна түштү эле, кайда экенимди дароо эстедим. Саатты карасам, тогуздан өтүп кетиптир. Жердин жети катар түбүнөн келип алып, бирөөнүн үйүндө дардайып уктаар чакпы ушу! Көзүм умачтай ачылды. Ыргып турдум да, спорт шымымды арыдан-бери кийе салып, залга чыксам, Азамат Алтай мен быяктан жаздыра барган ыр-күүлөрдү угуп, үн чыгарбай, көзүнүн жашын куюлтуп ыйлап отуруптур. Бирөөнүн көз жашы бирөөнү оңтойсуздандырган учур болот. Мен ошондой болдум, байкамаксан ваннага өтүп кеттим. Жуунуп чыкканымча магнитофондон дагы эки күү чертилип бүттү. Анан "Карагул ботом" башталганы угулду. 60-жылдары Ашыралы Айталиев адеп ырдап чыккан өтө таасирлүү, дене-бойду титиреткен мыкты вариантын жаздырып баргам. Баятан бери унчукпай жашын куюлткан Азамат Алтай эми кармана албай калды окшойт, мен ваннадан чыкканда:

- Карагул ботом!.. - деп, буулуга бир унчугуп алды да, эчкирип коё берди. -

Бексултан! Сен мени атайы боздоткону ушуну алып келдиңби?! (“алып келдиңби?” дегендин ордуна “кетирдиңби” деп, түркчөсүнөн айтты).

Менин да муунум бошоп кетти, бирок кармандым:

- Чакырганга көнбөдүңүз. Эл-жерге барып, чер жазышты каалабасаңыз, көз жаш төгүп, черин жазсын деп, атайы апкелгем буларды, - дедим толкундана.

Дароо жооп болгон жок. Мурда мен же бу кишинин сырын, кыял-жоругун билбесем, азыркыдай айтаарын айтып алып, эмне дээр экен деген ойдо сестенип турдум.

- Ырахмат... - Азамат Алтай көптөн кийин ийнинен тына акырын улутунгансыды. Боюн токтотушка алы жетпей, жаш балача шолоктоду. Аңгыча ашкананын алдында көздөрүн жайната бизди карап турган чыканактай кичинекей ичке байбичени көрсөтө ээк жаңсады, тоголоктоп уучтай кармаган бетаарчысы менен көзүнүн жашын кайта-кайта сүрткүлөй берип:

-Сание жеңең, учураш, - деди.

Калың көз айнегинин ары жагынан Сание жеңенин эки көзү эки башкадай көрүндү мага. Бири кылыйып кичирээктей, экинчисинин кареги бадырайып өтө эле чоң сыяктанды. Көрсө, анын жөнү бар экен. Бир көзүн сойдуруптур, эми экинчи көзү качан “бышат” деп, сойдураар маалын күтүп жүргөн учуру экен. Чамасы, жеңе ашканасынан жаңы эле чыккан болуу керек. Болбосо, Азамат Алтай “учураш” дегенге чейин эле байкайт элем го аны.

- Саламатсызбы? - дедим бери жактан баш ийип.

Сание жеңе күлүмсүрөп, мага колун сунду. Деги эле күлүмсүрөбөй, бизчилеп үтүрөңдөшүп мамилелешкен америкалыктарды бир айча жүрүп, көрө албадым. Көңүл оорутушпай жашоого көнгөн эл окшобойбу.

- Дайыма ушу... - Жеңе дале күлүмсүрөп, акырын сыпаа, сылык сүйлөдү. Күйөөсүн ал асан чакырып койгондогу атынан атайт экен. - Кудайберген ушинтип бирдемесин коюп коёт деле, ыйлай берет-ыйлай берет... Элге барып, бугун чыгарып алса болот эле. Барып кел деп канча айттым! Кааласаң, келбей элинде калып кал деген да күндөрүм болду. Көнбөйт. Барсын, сиз айтыңыз, тилиңизди алат, - Жеңенин көздөрү көз айнегинин ичинен жалооругандай жалдырап турду.

- Айткам, - дедим мен. - Кат жазып чакыргам. Болбой койгон.

- Мен силерге барып, көз жашымды ого бетер көлдөтүштү каалабайм! Азамат Алтай ыйдан соолуга баштаса да, таасиринен таза кутула албагандай сөзүн таптап-таптап кесе айтты.

- Себеп? - дедим мен.

- Силердин жаман жашоону, Ысык-Көлдүн соолгонун, тоңгонун көрбөй өлгөнүм жакшы!.. - деди Азамат Алтай дале боюн токтото албай.

Ушул элеби шылтоосу? Биздин “жаман жашообуз”, “Көлдүн соолгону” эле коркутабы аны? Же эл-жерге баргызбай, колу-жолун байлаган башка себеп барбы? А, балким, Азамат Алтай үчүн совет элинин жашоосу чын эле жамандыр? “Ысык-Көлдүн соолгону” анын үрөйүн үркүткөн чоң шылтоо болсо, өзүбүз андай жашоого көнүп алып, ашмалтай болуп, кенебей калгандырбыз? Ошондон улам Азамат Алтайдын айтканын мен шылтоо катары көрбөй жаткан чыгаармын? Азамат Алтайдын жообуна ынанбай жатканым, балким, ал сезгенди мен сезбей жаткандырмын? Анын сезиминдеги түшүнүк менен менин сезимимдеги түшүнүктө, көндүм адат, көндүм көз-карашта асман-жердей айырма бардыгын билип эле тургансыйм. Бирок билип турганың бир жөн, түшүнгөнүң бир жөн. Адам кан-жанына сиңген түшүнүгүнөн оңой менен кутула албайт. Өмүр бою бир түшүнүктүн туткунунан чыга албай, же чыккыбыз келбей кыйынсынган пендечилигибиз көп! Адам болгон соң болот ошондой. Бирок аны эстен чыгарып, башкаларды, башкалардын түшүнүгүн, көз-карашын айыптаганга кыйынбыз. Башкалардын түшүнүгүн өз түшүнүгүбүзгө багынтууну, баш ийдирип окшоштурууну туура көрмөй ит адатыбыз күчтүү. Көнгөнбүз ошого. Көндүрүп коюшкан. Айтор, деген менен, эми эле эл-жерин эсине салган ыр-күүлөрдү укканда кармана албай, көз жашын көлдөткөнү бу болсо, анда неге эңсеген ата-бабасынын жерине, киндик каны тамган Мекенине барбайм деп көшөрөт? Барам десе, баргызбай коёр, же баргызып алып, камап жиберээр баягы заман өттү го азыр? Бала чагынан кулагында түбөлүк калган керемет ыр-күүлөр, же анын өзүнө гана тааныш, биз үчүн түшүнүксүз дүйнөгө каптаар, же эч кимибиздин акылыбыз жетпеген өтө тымызын ойлорго салаар аны? Деги эмнеси болсо да, эл-жерге кусасы катуу болуп туруп, бирок кусасын жазганы элге барбайм деген жосуну мен үчүн табышмак.

Согуш адамга сан түркүн оор азабын алып келип, акылга сыйбас мүшкүлдөрдү башына үйөөрү шексиз. Ошон үчүн согуш да! Согуштун мүшкүлү - өлүм эле эмес, өлүмдөн да катуу азабы менен тозогу турганы турган. Айталык, окко учкан адам өлүп тынат. А тирүүлөй эл-жерден ажыраган шордуу кантет? Анын кусалыгы, түбүң түшкөн сагынычы, уйкусуз кечирген сары убайымы, сансыз түндөрү өмүр бою жүрөгүн көңдөйлөп, мыжыга берээрин, өзөгүн өрттөп, куйкалап тураарын өзүнөн башка жан түшүнө да, сезе да билбес?! Билгиси да, түшүнгүсү да келбеген "ак жүрөктөрүбүз" дале чыгаар арабыздан. Азамат Алтайдын арман-бугу, эл-жеринен келген ыр-күүнү угуп отургандагы төккөн жашы ушундай терең табышмактардын күбөсүдүр? Бугунун канча бири сыртка чыкса, канча бири сыртка чыкпас туюк сырдыр? Мүмкүн, биз үчүн ал жандырмагы жок табышмактыр? Атайы океан кечип келип, ал табышмактын анча-мынчасын болсо да жандыра албай кайта кетсем, менин да арманым тоодой болоор?..

- Аба, жеңем сизди элге барып кел десе, кыйыктанганыңыз кандай? Аялдын тилин кемде-кем ала жүрүш да керек ко... - мен тамашага бурган болуп, а-бу дегенимче Азамат Алтай:

- Катындын тилине кирип, мен эми кыргыз болбой калайынбы! - деп каткырып, тамашаны жиреп жиберди.

- Ой, аба-а, сиз илгерки эле бойдон турбайсызбы. Сиздейди биз аялга феодалдык

мамиле жасаган эскинин калдыгы дейбиз, - деп тамашаны мен да күчөткүм келди.

Тамаша аралашса сүйлөшүү, түшүнүшүү жеңил. Азамат Алтай бир топко жырдап күлдү да, басылган соң:

- Бексултаным, мен сенин элге бар деп үгүттөшүңдү каалабайм, - деди муңайып.

Үгүттөш ансыз деле оюмда жок, "барбайм" дегени мага жазган каттарында даана айтылган. Эми аны кайра-кайра мыжып, тажата берүүнүн кажети не? Бирок "барбайм" деген шылтоолору канчалык жөндүү же жөнсүз экендигин билүү - максатым. Ар ким ар кандай айтып жүргөн сөздөрдү Азамат Алтайдын өз оозунан угуп, ал жөнүндө мүмкүн болушунча чындыкты көбүрөөк түшүнсөм деген ниетте Мамлекеттик делегациябызды эл-жерге узатып жиберип, атайы Нью-Йоркто калып отурбаймынбы. Ушуну айтсам, Азамат Алтай:

- Из, түшүнөм, - деди.

Азамат Алтайдан анча-мынча кабары бар кыргыздар тагдырына аябай кызыкканбыз. Дүйнөгө чокусу көрүнгөн Нью-Йоркко дейре жетип, бөтөн эл, бөтөн жерлерде ырыскысын талатып ийбей, аяктагылар менен тең атадай жашоого жеткен кыргыз оңой кыргыз эместир? Ушул суроо, менимче, Азамат Алтайдын кабарын адеп уккандан бери ар кимдин оюнда. Аны сыйлагандарга да ушу суроо кызык, сыйлабай андан "ЦРУнун агентинен" башка соо адамды көргүсү келбегендерге да ушу кызык. Деги нью-йорктук бул кыргыз жөнүндөгү алгачкы кабар качан угула баштады эле бизге? Өңгөнү билбейм, Азамат Алтайды мен биринчи жолу 1959-жылдын аяк чени бекен, кудай ай, же 1960-жылдын башталышыбы? - даана эсимде жок, атактуу казак жазуучусу Мухтар Ауэзов менен Кыргыз жазуучулар союзундагы жолугушууда уккам. Ал кезде Америка менен СССР кырды-бычак, аңдышып турган чагы. Кыйла жылдар бою совет жазуучуларынан Америкага барганын уга элек болчубуз. 1959-жылы Леонид Соболев деген СССР жазуучулар союзунун катчысы баштаган тогуз жазуучу "Америка Кошмо Штаттарына кетти, Америка Кошмо Штаттарында жүрөт, Америка Кошмо Штаттарынан кайтып келди" деген кабарларды окуп турганбыз. Ошо тогуздун ичинде Мукаң да бар болчу. Биз ага аябай сыймыктанганбыз. Мукаң кыргыз жазуучуларына Америкада көргөн-билгендерин айтып отуруп, бир маалда:

- Нью-Йоркто силердин бир кыргызыңар бар экен, жолугуп келдим, - деди эле, отургандар:

-И, ал эмне болгон кыргыз экен? - дешип, билгенче эт-бетинен шаштырып калышты.

- Керемет жигит, билимдүү. Нью-Йорктогу Колумбия университетинде атактуу библиотекасы бар. Ошонун восточный отделениесин башкарат экен. Кызмат даражасы, бизче айтканда, илим-изилдөө институтунун деректирине барабар, - Мухтар Ауэзов баарыбызды өтө кызыктырып салды.

Кызыкпагандачы! Ал кезде кыргыз тукумунун Америкадай сүрдүү мамлекетти мекендеп, ишин иштеп турмак, түгүл чет өлкө аты бар Монголия сыяктуу эле

бир кичинекей мамлекетке беш-он күн барып келиштин даңазасы канча эле! Ауэзов айткан кабар кыргыз жазуучуларын уу-дуу түшүргөн ошондо. Алиги кыргыз жигити "Нью-Йоркко качан, кандайча барып калган, каяктын кыргызы ал?" дегендей суроолордун жообун тезирээк биле калгылары келип, Америка Кошмо Штаттарынын дал өзүндө билимдүү кыргыздын жашаганына ичтеринен сыймыктанып тургандай сезилген мага. Мен да сыймыктангам.

Ошондо Мухтар Ауэзовдун:

- Согушта туткунга алыныптыр. Ысык-Көлдөн экен. Тоң районунда, Ленин колхозунан, - дегенине кимдир бирөө:

- Кайдан эле ошондой кыргыз Тоңдон чыга койсун, башка жактык ко, - деп куудулданган болчу.

Айтса-айтпаса төгүңбү, "нью-йорктук кыргыз Тоңдон" дегенге көп ишене бербей, мүмкүн, Мукаң апыртып койдубу дегендей күдүксүнүү менде да болгон. Кайра туруп, жылт эткен үмүт да келген мага. Мен тоңдукмун. Мукаң атаган алиги Ленин колхозу - менин колхозум. 1939-жылы аскерге кетип, 41-жылы фашист кол салганда, "согушка кирдим" деген катынан кийин дарексиз жоголгон Асылбек байкем ошол "нью-йорктук керемет жигит" болуп жүрбөсүн деп, үмүт кылгам. Ленин колхозу 50-жылдардын башына чейин алты колхоз болчу Орто-Арык, Кызыл-Чек, Күн-Чыгыш, Киров, Таш-Дөбө, Туура-Там делинип. Ушул алтоонун кайсынысынан болду тиги жердешибиз? Мукаң ошону да айтса экен деп күткөм. "Орто-Арык айлынан барыптыр" деген кабарды укчудай, жүрөгүм элеп-желеп туйлаган. Бирок мурунку алты айылдын кайсынысынан экени айтылган эмес. Айтылбаса да Мухтар агабыз жолугуп келген нью-йорктук жердешибиз эмнегедир эле согуштан кайтпай калган өз байкелеримдин бириндей сезилип туруп алган. Таш-Жондо күндө кечинде айылдын абышка-кемпирлери менен кошо Абийир атамдын жанына отуруп алып, согуштан келбей калган байкелеримди кичинемде мен да жол карап, далай күткөм. Балким, ошодондур? Күтүүнүн күчтүү таасири, күдөрү менде түбөлүк калгандыктандыр?..

Кийин, 1967-жылы Монреалда Бүткүл дүйнөлүк көргөзмө болуп, ага Компартиянын Борбордук Комитетинин катчысы Бейше Мураталиев жетектеген Кыргызстандан да делегация, туристтер, артисттер катышып келген. Азамат Алтайдын аты ошондо экинчи ирет дуу-дуу болуп тынчыган. Анда чет өлкөгө ким баратпасын, ЦКнын торко элегинен токсон тогуз өткөрүп, ата-теги, өмүр баянын миң сыйра териштирип, аякта ээн-эркин "келжиребегендей", бирөөлөр менен жолугушпагыдай, жолугушса да өз көлөкөсүнөн өзү коркуп тургандай абалга жеткире жүрөктөрүн өлтүрүп туруп, анан көчүккө тээп, чыгарып коюшчу. Ал аз келгенсип, КГБнын аңдыгычтарынан, узун кулак, баканооз тыңчыларынан кошуп жөнөтүшчү. Ошондой шартта ким тыңчы, ким тыңчы эмес - билип көрсүн, эр болсо! Демек, "коркконго кош көрүнөт" болуп, ак жүрөксүнүү, сактануу ар кимдин көкөйүндө турчу анда. Бирок ошондо да...

Гапар Айтиев Монреалда Азамат Алтай деген кыргызды "ЦРУнун агентисиң!" деп кууп чыгыптыр, Бүбүсара Бейшеналиева менен Асек Жумабаев аны "ашата

сөгүптүр” деген, эмнегедир мактаныч, эрдемсинүүлөр адегенде Фрунзеге, анан айыл-апага дейре жеткен. Монреалдан жаңы кайтып келген кездеги ар кандай жолугушууларда айтылган дешет мындай сөздөр. Айтиевдин, Бейшеналиеванын, Жумабаевдин өз-өз оозунан уктук дегендер болгон. Дешсе дешкендир, дешпесе дешпегендир. Монреалдыктардын эч кимисинин коомчулукка катышкан атайы жолугушууларында болгон эмесмин. Андай жолугушууларда кимиси эмне айтканын уккан учурум жок. Жөн эле жай сүйлөшүп отуруп, Бүбүсара эже менен Гапар аганын өздөрүнөн башканы уккам. Мүмкүн, Азамат Алтай сыяктуу элсиздеги кыргыздарыбызды "чыккынчы", "ЦРУнун агенти", "а-бу" дештен мурда, ошого далил керектигин кийин түшүнүп, алгач айтып келгендерин "редакциялашка", оңдоп айтышка аргасыз болушкандыр алар, же идеологиялык үгүттүн кысымына алдырып, аша чаап кеткендерин кийин сезгендир алар, а балким, түз айтылган сөздү орто жолдогулардын алымча-кошумчасы бузуп, бурмалап жибергендир?

Айтор, эмнеси болсо да, өз ооздорунан укканым бөлөк. Бүбүсара Бейшеналиева: "Көчөдө баратсам эле бирөө артыман колтуктай калды атымды айтып, карасам, мен тааныбаган жигит. "Кимсиз?" десем, "Нью-Йорктон келдим, сага жолугайын деп" деди. Коркуп кетип, "мен сизди тааныбайм, тааныбаган киши менен сүйлөшпөйм деп, колумду тартып алып, басып кеттим" деген. Ошонусунан эженин кыйынсынганын мен байкаган эмесмин, тескерисинче, "бекер ошентипмин" дегендей өкүнүчүн туйгам. Бүбүсара эжеден Азамат Алтайды атайылап деле сураган эмесмин. Эмнедендир улам сөз чыгып кетип, өзү айткан. Жеке мага эмес, 1969-жылы кыргыз адабияты менен искусствосунун Латвиядагы жумалыгы аяктап, эртең менен эрте Фрунзеге учаарыбызды күтүп, уйкусуз таң атырган түнү "Рига" мейманканасында маданияттын жоон топ ишмерлери отурганыбызда айткан.

Эми Гапар Айтиевдин Монреалдагы жолугушуусун өз оозунан укканымды айтуудан мурда Казак илимдер академиясынын ошол кездеги мүчө-корреспонденти Саим Балмухановдон укканымды айта кетүүнү туура көрдүм. 1968-жылы август айында Ысык-Көлдүн күңгөйүндөгү Комсомол айылына Төлөмүш Океев экөөбүз бала-бакырабыз менен эс алганы барып калсак, коктунун аркы өйүзүндөгү сүрөтчүлөр пансионатында Гапар ага жаныбыздагы Карыпбай деген кышкысын мугалим, жайкысын соодагер шуулдаган жигиттин алма-өрүктүү жакшынакай огородуна чатыр тигип, эки уулу, орус аялы болуп, казак окумуштуусу, онколог Саим Балмуханов эс алып атыптыр. Абдылас Малдыбаев, байбичеси Батиба эже, келини Сагын, неберелерине кошулуп, биз композиторлордун пансионатындабыз. Казак боордошторубуз менен таанышып, чайга чакырып дегендей, чогуу көлгө түшүп, баарлашып калган кезибизде:

- Көлдүн тиги өйүзүндө Тоң деген районуңар бар экен го? - көлөкөдөгү столдо чай ичип отурганыбызда Балмухановдун ушинтип сөз баштаганы эсимде. - Ошо Тоңдон бир мыкты азаматыңар Нью-Йоркто жашайт.

Бул казак Мухтар Ауэзовдон укканын эле өзү көрүп келгенсип, көйрөңдөнмөй болду го деген ойго кеттим. Жок, андай эмес экен. Өзү Нью-Йоркто онкология боюнча изилдөөсүн, тажрыйбасын бышыктап, алты ай жүрүп, жакында эле келиптир. Азамат Алтай менен ал такай жолугушуп, ишинде, үйүндө далай

ирет мейман болуптур. Далай ирет сырдашып, Азамат Алтайдын бала кезден берки тагдырын угуптур. Казак менен кыргыздын тамагын сагынасың деп Алтайлар аны бешбармакка, күлчөтайга чакырып турганын айтып келип, Азамат Алтайдын абдан билимдүү жигит экенин, түрк элдери, кыргыздар жөнүндөгү сейрек болуп кеткен китептерди дүйнөнүн булуң-бурчунан бери чогултуп жүргөнүн суктануу менен айткан эле. Жерге-сууга тийгизбей казак мактап атса, Төлөмүш экөөбүз турабызбы. “О кокуй, а киши биздин жердешибиз, бир колхоздонбуз!” - деп, оюн-чындан көкөлөгөнбүз.

- Элге келе турган ою барбы? - деп сурасак, Балмуханов:

- “Кыргыздын топурагын жыттап өлсөм, арманым болбос эле” дейт ал тууганыңар, - деген жоопту айткан.

“Ушул чогултуп жүргөн китептеримди кийин картайганда элге көтөрүп барсам, мени куугунтуктабас беле?” дегенин, “буларды азыр да алпарсаң азыр да кечирет сени” десем, “жок, мен азыр барсам, өңгө жаманчылыктарыңар болбосо да, мага эч иш бербей, көчөгө темтейтип бастырып коёсуңар, андайга мен чыдабайм” деди. Айла канча, анысы чын. Киши катарынан чыгарып, “тирүү өлүк” кылып коёрубуз анык болчу.

Азамат Алтай жөнүндө Мухтар Ауэзовго караганда Саим Балмуханов ченебегендей көп билет экен. Толгон суроолор сурадык. Мурдагы алты колхоздун кайсынысынан кеткенин да билдик. “Кызыл-чектик” Кожомбердинин үйүндө 1920-жылы туулуптур. Өз аты Кудайберген. Демек, дайынсыз жоголгон Асылбек байкем даде дайынсыз кала берди. Бирок жалган экенин билип турса деле адам үмүттөн тажабайт. Куру болсо да үмүт болуп турса, кандайдыр бир каниет күтүп калгансыйсың. Буга чейин да нечен үмүттөкөн күндөрүбүз болгон.

Комсомол айлында эс алып жүргөн учурубузда шаардык жоромолдорубуздун көлгө путевка таппаган бир далайы үй-бүлөсүн ээрчитип, өзүбүз батышпай атканыбызга карабай, опур-топур конуп-түнөп, үстүбүзгө кирип алышкан. Ошондой бакма теңтуштардын кимиси сөз баштаганы азыр эсимде жок. Айтор, ошолордун бирөө болсо керек эле. Азамат Алтай жөнүндө Балмухановдон укканын кеп салайын дегиче болбой, арабызда отурган Гапар Айтиев:

- Мен да жолуккам ага Монреалда...- деп, сөздү өзү улап кеткен. - Курмангалы Каракеев экөөбүз отурсак, "атсалоуму алейкум, Гапар ага! Атсалоуму алейкум, Курмангалы ага!" деп эле шыпылдаган бир жигит мейманканага кирип келди. Чыкыя кийинген! Кыргыз делегациясынын мүчөсү го деген ойдо “иним, тааныбайт экенбиз, бизден башкага келгенсиң го?” десем, “Гапар ага, мен нью-йорктук кыргызмын, - деди, - Асан чакырып койгон атым Кудайберген. Атамын аты Кожомберди. Быякта Азамат Алтаймын. Согуш толкуну менен келип калган жанмын” деди. “ЦРУнун агенти болсоң, сүйлөшпөйбүз, чыгып кет. Жөн келсең кеп башка” десем, “кыргыздын үнүн укканга зар болуп жүрсөк, айтаарыңыз ушубу? Мага окшогон дагы алты түтүн кыргыз эртең Кыргызстандын күнүнө карата келет” деди. “Кай жерликсиң?” дедим мен. “Ысык-Көлдүн Тоң районундагы Күн-Чыгыш селсоветиненмин. Азыркы Бөкөнбаев кыштагы” дегенде, мен “Курмангалы, бу сенин иниң экен го” деп, Каракеевди чымчый

калсам, тиги жигит: "Сиздин да инициз бар, Гапар ага. Баткендик Садык деген" деди. Эртеси Монреаль көргөзмөсүндө Кыргызстандын күнү өткөрүлдү. Азамат Алтай айткан алты түтүн кыргыз да келип, залда отурат дегенди угуп, артыма кылчайсам, айткандай эле отурушуптур өңдөрүнөн таанымал болуп. Жүрөгүм шуу дей түштү, көзүң жамандыкты көрбөсүн, тигилердин арасында боз костюм кийип Мукай Элебаев отурат! Ушинтип туткунга түшүп, чыккынчы болуп кеткенин көрмөк экемин да деп, коркконуман бурулуп кетип жана бир кылчайып карасам, кудай жалгап, бир караганда бетинин чаарынан бери Мукайга түспөлдөш бөлөк бирөө экен". Гапар агадан ушуну угуп, ыраазы болгонбуз. Бирок а киши Азамат Алтайдан башка америкалык кыргыздардын эч кимиси менен, атүгүл "баткендик иниси" Садык менен деле бетме-бет отуруп, баарлаша албаптыр. Ал эми Комсомол айлындагы бизге айткан ошол маегинде Азамат Алтайды ал жамандаган эмес. Тескерисинче, сөздү таамай таап сүйлөгөн курчтугун, өткүрлүгүн баалаган болчу.

- Менин баамымда, - деген Гапар ага, - ал билбеген балээ жок окшойт. Көп окуп, көптү көргөнүн түшүнүү кыйын эмес.

1970-жылдардын этегинен тартып, перестройкага чейин гезиттерде Азамат Алтайды дагы бир ирет катуу "дүңгүрөтүштү". Аны "чыккынчы", "чет өлкөлүк разведкалардын агенти" дегендей боктоолор такай уюштурулуп турду. Муну туткунда кошо жүргөнсүп, чыккынчылык кылып атканда жанында тургансып, Азамат Алтайды өмүрү көрбөгөндөр, билбегендер жазганына күлкүң келет. Кейийсиң. Элсизде калгандай жалгыз эле Азамат Алтайды эмес, Төлөмүш Жакыповду, Жаныбек казынын "Азаттык" радиосунда иштеген неберелерин кошо мокочо көрсөтүп турушту. Минтиш кимге керек эле? Албетте, ЦКнын идеологиясын тейлегендерге, КГБга керек болгон. "Түн уйкусун бузуп, өлкөнү душмандан коруп жаткандарын" эл көрүп-угуп турбаса болобу! Анан дагы "Азаттык" радиосунан такай эле быяктагы эл билбеген чындыктар чуулдап, чоңдорубуздун быкыйын чукуй берсе, алардын да жаны кашайбай коёбу? Болуптур, алар го алар, бийлигине чаң жугузгандарды көөлөш милдети дейли. Же антип жок жерден болсо да душман жаратыш берки майда чиновниктеринин кесиби, карьерасы дейли, а кошоматка кой сойгондорго эмне жок? Душман болгон күндө да, адамдын душмандыгы эмнеде, өмүр жолу кандай? - билбей туруп, "ушуну сөгүп бер" десе эле сөгүп жатып калганды эмне дешке болот? Албетте, кошоматчылыкты үкүнүн уясы кылгандар аз эмес. Бирок канчага чейин андан туйтунуп турмак? Кошоматчылыктын да күнү бүтөөрүнө ишенгендер болор. Же... Ким билсин? Так жооп табыш кыйын го буга. Заман өзгөрүп, диктатура дейбизби, тоталитаризм дейбизби, айтор, идеологиялык катаал системадан кутулуп, демократия жолуна түшкөн күндө деле бийликке жагынуучулук, бийликке көшөкөрлөнүү, бийликтен сүрдөп жашоо боло берет окшобойбу. Андайларды башкалардын башындагы кырсык, таңуулаган айып, төтөн асыя тепки менен ур-токмок өзгөчө ырахатка, жыргалга бөлөйт окшобойбу. Бирөөлөрдү канжалатып турганда гана табасы кангандар болот тура бу жалганда. Айрымдары аны "жашоо үчүн күрөш" деп деле баатырдык иштен бетер баасын көтөрмөлөп, актоого ниеттенип алыптыр. Ал "күрөш" эмес, андайды акмакчылык, пасчылык дейт! Аты чыкпаса жерге кошуп ыйманын кошо өрттөчүлөр дейт аларды! Деген менен андай "ак жүрөктөрдүн" арасында деле эртедир-кечтир ак-караны ылгоого ниеттенип, бирөөлөрдү каралаган күндөрүнө өкүнө баштаган кирди-чыкты эстүүлөрү да бардыр?..

Адамды каралоо оңой. Ага башкаларды ишендирүү да кыйын эмес. Ал эми бирөөлөрдүн жакшы жагын издеп, аны таба билиш адептүүлүк, дээри таза, тарбия көргөндүктүн белгиси.

Баса, элсизде калган дагы бир жердешибизге жолукканыбызды айта өтөйүн. Анда да Азамат Алтайга тиешелүү сөз болгон. 1975-жыл болсо керек эле. Май майрамы дем алыштарды кошкондо төрт күнгө созула турган болуп калды. Бала-бакырабыз менен Чоң-Ташка чыгып кеттик. Бешим ченде жеңил машинеге эки чоочун киши салып, шаардан Төлөмүш Океевдин бир иниси келди. Меймандардын алтымыштар чамасындагы, чымыр немеси менен Төлөмүш кубангандан кыйкырышып, кучакташып калышты. Көрсө, Төлөмүш Батыш Германияга кайсы бир кинофестивалга барып, аяктагы кыргыздар менен кошо ушу Рысбек жердешибиз менен да таанышып келиптир. Согушта туткунга кеткен мусапырларыбыздан экен бу дагы. Түркиялык болуп калыптыр. Иштеген жери Мюнхенде экен, машиненин тетиктерин алып-сатам дейт. Киндик кан тамган мекени - Оштун Совет районундагы Ленин колхозу. Берки жапалдаш, далылуу жаш жигит ошол Ленин колхозунда баш бухгалтер, парторгдун милдетин кошо аткарып турган чагы экен, Рысбектин инисинин уулу болгондуктан, акесинин эки айлык путевкасы аяктаганча чогуу жүр деп, жанына кошуп коюшуптур. Түштүктөн Фрунзеге келээри менен Төлөмүштүн шаардагы үйүнө издеп барып, анан быякка жөнөшүптүр. Ошондо төрт күн чогуу болдук. Арабызда ыраматылык Экия бар эле. Болот Шалтаев... ал да өтүп кетти. Рысбек аганы "кайсы өлкөдөн" келди, "душман", "туткун", "агент", а-бу деген сезим оюбузга да кирген эмес. "Тиякта, - деген ошондо Рысбек ага. - Советке барсаңар эле учактан (самолеттон) түшөөр замат көк шапкелер шап кармап, түрмөгө тыгат, же Сибирге айдайт деп коркуткандарына ишенип, келе албай жүргөм. Акыры пайгамбар жашымда не болсо да көрө жатайын, түрмөдө чирисем да ата-бабанын жерин бир кучактап өлөйүн деп, тобокел менен келдим эле, эч деле корко турган неме жок экен. Көк шапкелер кызыл болуп өзгөрүптүр, алардын мени менен иши жоктой. Жер-суу да аябай өзгөрүптүр. Илгери ээн жатчу жерлер кыштак болуп кетиптир. Жакшы жактарыңар менен бирге жаман жактарыңар да көп экен. Жердин кунун кетирип, каршы-терши жолдоруңардан чаң эле ызгыйт. Батышта дагы бир үгүт бар: "Кыргыздар кыргызча сүйлөбөй калган, кыргызча ырдаганды унуткан деген" деп, оозун жыйып алгыча болбой, чөкөтаандай чөбүрөгөн балдар-кыздарыбыз орусча чуру-чуу түшүп, кырдан чыга калышпаспы? Аялдарыбыз уялгандай: "Аай, кыргызча сүйлөгүлө!" деп бери жактан чайылдамыш болушкан. Рысбек тууганыбыз жандан түңүлүп: "Батыштагылардын айтканы төгүн эмес экен да! Балдарыңар орус болуп калган турбайбы!" деп, аябай кейиген. Ага эмне дейбиз? Актанабызбы? Бир аздан кийин ырдай баштаганбыз. Кыргыздын эски, жаңы ырларын жакшы ырдай албасак да, а кезде көп билчүбүз. Рысбек ага эски ырларды унутпаптыр. Бизге кошулуп, ал да ырдай баштаган. Акырындап жарпы жазыла берди. Баарынан да Экиякын ырлары, комузу, айрыкча, тамашасы аны ыйлатканга чейин жеткирген болчу. Биз аны атайы ошенткенибиз жок. Демейдеги, көндүм болгон турмушубузду жасаганбыз. 5-майда а киши 62 жашка толгонун белгилеп, "Ала-Тоо" ресторанына чакырган баарыбызды. Ошондо түнкү Дзержинский бульвары менен кыргызча ырларды кызып алган жаныбыз кыйкырып ырдап жүрүп отуруп, "Кыргызстан" мейманканасына дейре узатып барганыбызда, "кыргыз жоголбойт турбайбы! Ээн басып, ээн ырдайт экенсиңер" деп, Рысбек тууганыбыз эркек ыйлаган.

Ошол күндөрдүн биринде:

- Тыяктагы кыргыздар ынтымагыңар кандай? - деп сурап калсак, Рысбек ага адегенде ойносо да оюндагысын:

- Кыргыз бардык жерде кыргыз да. Аякта деле тим жүрбөй, чукулаша кетмейибиз болот. Андайда Азамат Алтайга калыска түшөбүз. Жөнгө салып коёт. Ал баарыбызга тең, калыс адам, - деген болчу.

Ошентип, Азамат Алтай жөнүндө мен жалаң эле жакшы пикир, жылуу сөз угуп келген кишимин. Ауэзовдун оозунан, Балмухановдон, Айтиевден, Рысбек боордошубуздан укканым, уккандардын таасиринен куралган жакшы ой, Азамат Алтайга сый-урматым 80-жылдардын башындагы “ак жүрөктүк” макалалардагы “боктоолордон” кийин ого бетер күчөсө күчөгөндүр, бирок кемибеди. Ошо калыбыман жазбай, Азамат Алтай менен мамиле куруп, адегенде кат жазыштым, анан туз буйруп, Америкада өзү менен жүз көрүштүм. Нечен күн үйүндө конуп-түнөп сүйлөшсөк сөзгө канбай, Сание жеңенин чайын ичип дегендей, сыйын көрүп келдим.

Рысбек тууганыбыз Кыргызстандан кайра Германияга кетээринде, эл-жерге биротоло кайтып келүүнү каалаган арызын жазып берип кетиптир деп укканбыз. Туулган жерге сөөгүм коюлса деген тилегин айткан эле бизге. Арызына да ошону жазган имиш. Бирок арыздар аякта чечилимиш болсо, биз жакта чечилбей, биз жакта чечилимиш болсо, аякта чечилбей, бюрократия дегениң адамды бардык өлкөдө бирдей сандалтат тура. Рысбектин арызы эч каралбай, ушу бүгүн деле бир жерде кагаздарга басырылып, борсуп жаткан чыгаар...

Нью-Йорк беш районго бөлүнөт экен. Бала чагыбызда сүрөттөрдөн, кинолордон көрүп жүргөн, кадимки төбөсү асман тиреген бийик үйлөр Нью-Йорктун бүткүл турпаты эмес, ал океандын булуңундагы аябагандай бир зор таштын үстүнө курулган Манхэттен деген гана району. Калган төрт районунун үйлөрү анчалык асмандабайт. Ал эми Азамат Алтай жашаган Флашинг району көбүнесе эки-үч кабат особняктардан турган көк жайыктуу, бак-дарактуу курортко окшогон ажайып таза жай. Азамат Алтайдын балконунда Нарынбек, Ниязаалы төртөөбүз отуруп, Рысбек боорубуздун дайнын сурасам, Азамат Алтай:

- Ал агаңдын ичээр суусу бүткөн, жаным, кайтыш болуп калган. Ата-бабанын жеринен топурак буюрбады. Сөөгүмдү Түркияга койгула деген керээзин орундатып, Түркияга жеткирип көмгөнбүз. Башында өзүм турдум, - деди. - Ушундай... Мен да ушу Америкада көмүлөм...

Баятан бери аркы-беркини, самолеттордун күркүрөп, тынымсыз учуп-конгонун, аба-ырайын сүйлөп, жайдары отурдук эле, дароо тым-тырс боло түштүк. Анан мен:

- Ата-бабанын жери, киндик кан тамган жер деген да бар эмеспи... - дегенимче болбой:

- Кудайдын топурагы бардык жерде бир топурак! - деди Азамат Алтай.

- Бардык жерде бир эмес! - дедим мен.

- Жок, бир! - Азамат Алтай кесе айтты.

- Бир эмес! - дедим мен да кесе.

- Мен үчүн бир!

- Сиз үчүн ошондой болуп калышы мүмкүн, а мен үчүн бирдей эмес! - мен да көшөрдүм.

- Сен эмне, Тоңдун топурагына көмүлгөндү тилейсиңби? - Азамат Алтай мени мыскылдагансып күлүп сүйлөдү.

- Ооба, мен ошону тилейм! - дедим мен күлбөстөн. - Ал эми көзүм өтсө кандай кылып көмөт...

- Аны сен билбейсиң, - сөзүмдү бүтүрбөй Азамат Алтай каткырып жиберди. Эмнегедир ызалуу каткырды.

- Аны кудай билет. Тирүүлөр билет, - дедим мен. - Илгери бирөө керээз калтырса, керээзин аткарчу экен. Баланча жерге көм десе, көмчү экен. Кийин керээздер аткарылбай калган... - меним бул айтканымды Азамат Алтай күлбөй тыңшап укту да:

- Мен сеникиндей пикирден узактамын, албетте, - деди.

- Ал өз ишиңиз. Өз пикириңиз өзүңүзгө буюрсун. Меники да өзүмө буюрсун. Бирок, бардык жердин топурагы бирдей деп, сиз өзүңүздү акташ үчүн айтып атасыз, көңүлүңүздү сооротуш үчүн айтып атасыз, - дедим. Азамат Алтай:

- Иэ, - деп жоошуй түштү.

- Ушундай болуп атат, - башка айтсам, катуу кетемби деп, оңтойсузданып калдым.

- Ушуну алдыбы? - Азамат Алтай диктофонду көрсөттү.

- Алып атат. Өчүрөйүнбү? - дедим.

- Калсын... Сеники туура, жаным. - Азамат Алтайдын үнүндө кандайдыр бир оор аргасыздык, терең куса пайда боло калгандай туюлду. - Менде антип ойлоодон башка эмне арга бар?!

Мен эч нерсе деп, унчуга албадым. Унчугуп да кереги жок болчу. Берки балдар да унчукпады. Бири Нарынбек, экинчиси Ныязаалы. Нарынбек дегенибиз мага жээн бажа болуп чыкты. Ошо Нью-Йоркто тааныштык. Мамлекеттик делегациянын мүчөлөрү быяктан учуп барганыбызда Кеннеди аэропортунан бизди тосушуп алган. Колумбия Университетине бир жылдык окууга барганына эки айча болуптур. Ныязаалы болсо... Оо, бу жигиттин өзүнчө кичинекей жомогу бар. Ал жомок мен үчүн Бишкекте эле башталган.

- Бексултан, Ныязаалы ининди Бишкекке телефон берип, сага тааныштырганым эсиңдеби? - Азамат Алтай биз адеп аэропортко келгенде жанындагыларды тааныштырып жатып, тамашалап күлгөн. - О заман сен быякка жөнөөрдөн эки-үч жума алдыда, ишиңе телефон чалсам жок болдуң. Астар деген кызматкериңе "Бексултанга айтып кой" деп, аманат кылган Каипов ушу. Кызматкериң айткандыр?

Мен анда иште жок элем. Азамат Алтай телефон чалып, менде иштеген Астар Тыналиев деген жигитке: "Каиповдун уулу Ныязаалы аман-эсен Нью-Йоркко келип, менин үйүмдө отурат. Атасына аманчылыгын билдирип койсун Бексултан" дейт. Астар жоошураак жигит, "Кайсы Каипов?" деп сурап да албаптыр. Бирок менин аялыма телефон чалып айткан экен, Сабира көп Кайыповдун кайсы бири болду деп отуруп, телевидениенин режиссеру Балташ Кайыпов эсине келет. "Алыс бир жакта балаңар жокпу?" - деп, Балташка телефон чалса, Балташ: "Бир уулубуз кой десек болбой бирөөнөн виза сатып алып, Америкага кеткен эле, эмне экен?" - деп ыйлап жибере жаздайт. А балким, ыйлап да жибергендир, ким билет? Атага бала кымбат да! Мына ушул Балташ Кайыповдун уулу Ныязаалы да бизди аэропорттон тосушкан. Эми Азамат Алтайдын балконунда биз менен күлүңдөп отурат. Ал философия боюнча аспирантурада окуп атып, бирөөдөн виза сатып алат да, Нью-Йоркко кетет. Аэропорттон кечинде кайда, кимдикине бараар дайыны жок, же жанында капчыгы калың эмес, арзан бир мейманканага жеткирип коёр деген ниетте таксиге түшсө, таксист жакында эле СССРден кеткен еврей экен, тигинин жөн-жайын угуп, анан жалданып иштеп, жаныңды багып кетээрсин деп, бир кореецтерге тааныштырат.

Анда Ныязаалы идиш-аяк жууп, күн-түн иштеп жүдөйт. Жарыбасына көзү жеткенде Азамат Алтайдын телефонун таап алып: "Мен ушундай бир кыргыздын баласы элем, кор болуп калдым", - деп чалат. Азамат Алтай адамга жардам керек болсо, ичкен ашын жерге коё коюп, жөнөгөн киши. Андайда "ооруп аттым эле, чарчап турдум эле" дегендей а-бу шылтоо айтыш болбойт экен. Ага мен өзүм күбөмүн. Ныязаалынын алигидей абалын угаар замат адресин тактап алып келип, тойгузуп, анан биз жакка телефон чалган экен. Ныязаалы Азамат Алтайдыкында 4-5 күн турат. Ыраматылык Садык Алдаш анда тирүү, балдары өз алдыларынча турмуш куруп кетип, аялынын өлгөнүнө үч жыл болуп, бир үйдө жалгыз жашап калган кези экен, Азамат Алтай Ныязаалыны "акеңе каралашып, караан болуп тур" деп, Садыкка кошуп берет. Биз Нью-Йоркко барганда Ныязаалы Садыктыкында иш таппай бош жүрүптүр.

Бая күндүз мен Азамат Алтайдан:

- Аба, айылдан келбедимби, Нарынбек менен Ныязаалыга чай берип койбосом уят ко, келишсинби кечинде? - дегем.

- Келтир, - деп кубаттаган.

Ошо боюнча баш кошуп, Азамат Алтайдын балконунда отурганбыз. Нарынбектин ишинде чатак жок. Англис тилин үйрөнүү боюнча компьютердик курска кирейин десе, саатына 80 доллар төлөш керекпи, же андан да көппү, элес албапмын, Азамат Алтай жол-жобосун үйрөтүп, бекер окутуп атыптыр. Ага

кубандык.

- Сенин абалың кандай, Ныязаалы? Аспирантураңды ушуяктан улантканы келдиңби? – десем, Ныязаалы мени атасы менен теңтуш болгонуманбы, “аяш ата” деп алыптыр.

- Бексултан аяш ата, мен быякка иштеп акча табайын деп келдим, - деди.

- Сени бирөө ишке чакырдыбы? - десем, Ныязаалы:

Издеп атам... - деп буйтактата жооп берди. - Аспирантураны бүткөн күндө деле жыргачудай эмеспиз.

Чынын айтсам,бу бала мага жакпай калды. Жакпаганын жашырганым жок.

- Жаш балаң бар экен, келинчегиңи таштап, жолуң болсун сенин...

- Атамдын балдары көп, баары жаш. Турмуштан кыйналып жүрөт, атама жардам берейин деп келдим.

Ныязаалынын бул жообу мени көп деле ынандыра алган эмес. Жөн эле атасын бетине кармамыш болуп, элден,үй-жайынан безген эселектей көрүнгөн мага. Чынында эстүү бала экен. Эки-үч күндөн кийин телефон чалды.

- Бексултан аяш ата, жумушка орноштум.

- Эмне жумуш?

- Кореецтердин балык дүкөнүнө орноштум.

- Баягы идиш-аягын жууган кореециңби?

- Бөлөк. Балыктан тамак-аш жасайт экен, тазалайт экен.

- Сен ошол тамак-ашын мыктап үйрөн, элге барып, балык ашкана ачып, баарыбызды жыргат. Өзүң да жыргайсың, - дедим оюн-чындай.

- Атама акча-тыйын чогултуп барып берсем эле болду эле, - деди. Далё атасын оозунан түшүрбөгөнүнө ичим жылыды.

- Акча колуңа тийгенде атаңы унутуп койбосоң эле болду, - деп тамашаладым.

Бир жумадан кийин дагы телефон чалыптыр:

- Бексултан аяш ата, бир жумалык акыма 150 доллар тийди. Барып майлап берейин, - дейт.

- Ырахмат, айланайын! - Мен аябай ыраазы болдум. - Ушинтип айтып койгонуң эле майлагандан артык! Майладым деп эсептей бер. А көрөк атаңы унутуп койбо!

- Унутпайм, Бексултан аяш ата. Жумушу оор эле экен, он чакты сааттан ашык иштейм, бирок, буюрса, түзүк эле тапкыдаймын. Жакшы иштеп турсам, дагы кошкудай, тамагы да бекер. Жаткан жерим да Садык акеникинде бекер, - деп жетине албай телефондон сүйүнгөн. Кийин мен элге жөнөп жаткан күнү да "узатып барам" деп телефон чалганынан: "Кожоюнуңа жаман көрүнбөй жумушуңду иште", - деп келтирбей койгом.

Бул эки жигиттин тырышчаактыгын, далалатын, дилгирлигин Азамат Алтай да баамдап жүрүп, ыраазы экен. Бир күнү экөө жөнүндө:

- Мен жашыраак кезде Нарынбек менен Ныязаалыдай дагы бир үч-төрт тың жигитим болгондо "Манас" сөздүгүн түзүп коймок элем, - деген.

- Ошого далалатыңыз болду беле? - мен кызыгып сурагам.

- Далалатым катуу болду. Бир кишинин колуна келбейт экен. Бул менин чоң арманым! - Азамат Алтай колуна келген иштердин канча бирин жан сактоонун айынан бөлөктөр үчүн бүтүрдү экен?!

Азамат Алтайда дагы кандай арман бар, аны териштирип отурганыбыз адептүүлүккө деле жатпас. Чамабызга жараша баамдап, түшүнүп аларбыз. Же анда арман аз дейсиңби?! А киши кантип жашап, кандай ой жоруйт, жүрүм-туруму кандай, бешенесине кадалган армандуу күндөр менен адам чыдагыс оор шарттарга туруштук бере алдыбы-жокпу, бере албаса ушунча жат жакта, айрыкча Америка сыяктуу өлкөдө күнү кечпес эле го, ушунчалык сөзгө илинген кадыр-баркка жетпес эле го? Аны да баамдап түшүнөөрбүз. Кыйынчылык анын адамгерчилигин, ыйманын мокото алганбы, жокпу? - бу да бизге кызыктыр, муну түшүнүшкө да баамыбыз жетет деген ойдомун.

Адамда Адам атынын сакталышы бирөөгө жакшылык кылуудан башталат. Азамат Алтай Ныязаалы келгени анын камын унутпай жүргөнүн билип, таң калдым. Анткени, бизде бирөөнүн камын ойлогон адам жок болуп бараткан сыяктуу. Бая Ныязаалы бир жумалык акысына 150 доллар алганын айтып сүйүнчүлөсөм, Азамат Алтай кубанган жок.

- 150 долларбы?! - деп каткырган. - Силер үчүн бул кеп!..

- Эмне, азбы?

- Албетте аз, Ныязаалыныкы жалданма жумуш. Ага аз төлөйт.

- Арызданбайбы!

- Ким? Ныязаалыбы? - деди Азамат Алтай күйүп-бышып. - Антсе өзүн кууп чыгат. Быяктын закону боюнча, жашырын келген чет өлкөлүк адам ашык келсе деле бир саат иштешке акысы жок. Паспорту каттоодо болсо, же эмигранттык каттоодон өтсө гана иштешке акысы бар. Ошондуктан, мен Ныязаалыны эмигранттык каттоодон өткөрүп коюштун амалын ойлоп, бирөөнү арага салдым. Ал иш бүтсө Ныязаалы ачык иштешке укук алат. Акысын көп жединбейт.

Машакаты оор, бюрократия менен чайналышып атып, анан же бүтүп, же бүтпөй турган бул иштин жыйынтыгы эмне болгону мага белгисиз. Мен кетип калдым. Кеп анда деле эмес. Айтайын дегеним, колунан келген жакшылыгын, билгенин эч аябай жашаган адам элдин баарына бирдей жагабы, же жакпашы да мүмкүнбү? Кеп мына ушунда. Деги эле тың сүйлөп, тың жүргөн адамды, чындыкты бетке айтып, калыс жүргөн адамды көрө албастыктын тамыры неге терең болот болду экен? Азамат Алтай эл-жерден бирөө келиптир дегенди уккан сайын чапкылап жетип жүрүп, эңсеген кусалыгын жаза алды бекен өткөндө? Же жердештеринин жанына жолобой качканына ичи күйүп, кайсы биринен кагуу да жеп, тил уккан ызасына чыдабай, бирөөгө жакшылык кылсам деген далалатынан айныган күндөрү да болду бекен? Андайын билбейм. Бирок ушуга анча-мынча жооп болорлук иштердин күбөсү болгон жайым бар. Үйдө отурсак, Лос-Анжелестен Полот деген кытайлык кыргыз жигит телефон чалды. Жөн эле ал-жай сурашкан сыпайыкерчилик телефон эмес, аспирантурасындагы кандайдыр бир ойку-кайкы жагдайлар, аны оңдоонун жол-жобосу, тартиби туурасында сөз жүргөнүсүдү. Ал жигит Азамат Алтай менен такай телефондошуп, кеңешин угушка муктаж экен. Азамат Алтай менин мында отурганымды айтып, экөөбүздү телефондон тааныштырды. Сүйлөштүк. Кийин Полот Бишкекке биздин Курултайга да келип кеткен.

Азамат Алтайды кыргызга эле күйүп-бышабы десем, башка улуттардан деле аянбайт экен. Демек, ал жаратылышынан кайрымдуу адам болуш керек. Кыргызча үйрөнүп жүргөн вашингтондук Кетлин деген кыз Азамат Алтайдан сабак алганы келмек экен, Азамат Алтай ооруканага жатып калып, уятына чыдабай чый-пыйы чыгып кетти.

- Телефон чалдырып айттырып коюңуз, келип убара болбосун, - десем:

- Ал азыр жолдо келатышы мүмкүн. Эгер келип калса, менин ордума сабак бере аласыңбы, тилчисиң го? - деп мага кайрылды.

- Мен англисче билбейм. Ал кыргызча же орусча билбесе, отурабыз да оозубузду тиктешип.

- Сание жеңең бар, ошо таржыма кылып берет - деди.

- Мейли, окутуп көрөйүн, - дедим мен.

- Окута аласың! Эми тынч оорусам болот, - деп Азамат Алтай каадасынча тамашалуу каткырып, кадыресе кубанды. Ошол Кетлинибиз кийин Кыргызстанга эки жолу келип, кыргыз аялдары жөнүндө кызык диссертация жазды. Аз-аздан кыргызча сүйлөгөнгө көнүктү. Балким, бара-бара кыргызча жакшы үйрөнүп кетээр, же чала бойдон калаарынын жөнү башка маселе. Америка кызынын дүйнөгө тааныла элек алакандай кыргызды алгачкылардан болуп изилдеп, урмат көрсөткөнүндө. Кетлиндии Кыргызстанга келүүгө көңүлү бар экенин укканда:

- Эмне себептен бизге кызыктың, башынан изилдеп жүрдүң беле? - десем:

- Кыргызстанды мен Азамат Алтайга окшоштуруп гана билем. Силер боорукер, чынчыл, ыймандуу эл болушуңар керек, - деген жадырап. Ушундай баага

баарыбыз татыктуу болбосок да, албетте, кулагыма жакшы угулган эле.

Дагы бир мисал. Кайсы бир күнү эртең менен Азамат Алтай мага кирди.

- Кыргыз тили качан мамлекеттик тил болду эле? Кечээ бир профессор сураганынан... - Ал мага кайрылбай эле өзүнөн өзү сурагансып, бүшүркөп сүйлөдү. - 1990-жыл деп коюп, өзүм ишене бербей турам. Ошол туурабы? – деп эми менден сурады.

- 1989-жыл. Сентябрь, же октябрь болуш керек, Жогорку Советтин сессиясында бекигенин айтам...

- Ошондойбу? - Азамат Алтай өзү эстешке тырышкансып, бүшүркөгөнү дале жазылбай турду.

Мен ошол мамлекеттик тил боюнча комиссияда жайдын ысыгында бир ай бою катуу чырылдашкандардын бири болчумун. Сессияга бизди да, комиссия мүчөлөрүн дегеним, чакырымыш болушкан сөз бербесе да, андыктан, жаңылбай эле айтып аткансыйм. Азамат Алтайдын күмөн санаганы таасир эттиби, мен да күдүксүнө баштадым.

- "Кыргызстан маданиятына" басканы эсимде, карайынчы, - Азамат Алтай бөлмөсүнө жетээр замат “Кыргызстан маданиятынын” таңгагын ачкан эле бетинен издегенин тапкан экен, мага кыйкырды:

- Бексултан, мен дал өзүн ачтым! - деп жаш баладай кубана. – Демек, бул жакшы жөрөлгө.

Анан профессорго телефон чалып, туурасын айтты.

- Бирөөгө калпычы болгум келбейт, - деди Азамат Алтай трубканы коюп жатып. - Унутчаак болуп баратам. Мурда мындай эмес элем. Баары башымда сакталчу. Эми карылык өз энчисин алууда... Азыркы профессордун аты-жөнү Эдвард Олборт, Колумбия университетинде иштейт. Орто Азия элдеринин тилин изилдөө боюнча адис. Кийин түрк тилдериндеги чыгармалардын да библиографиясын түздүк. “Түздүк” деген себебим, ошол эмгектердин бардыгына материалдарды мен чогултуп, мен топтодум.

Дагы бир окуяны эстеген сайын Азамат Алтайга ыраазы болом. Делегация Америкага жөнөөрдүн алдында Азамат Алтай менен телефон чалышсам, а киши айтты:

- Быяктын бир бай адамы силерге Нью-Йорктогу эң кымбат “Астория” деген отелден орун алып койгон акысын өзү төлөп. Анда жатсаңар, эртеси президентиңер Аскар баштап жаман атка каласыңар. Итке минген кедей мамлекеттин төрөсү Нью-Йоркко келип, элдин акчасын чачты деп гезиттер чуу салат. Муну эскертип коюш милдетим, кандай иштеш өз эркиңер. Тышкы иштер министриңер Муратбекке да жакшылап айттым. Менимче, ал түшүндү.

Муратбек Иманалиев Бириккен Улуттар Уюмунун Башкы Ассамблеясына катышып, бизден мурда эле Нью-Йоркто болчу. Ал кыргыз делегациясын 1991-

жылдын 18-октябрында Кеннеди аэропортунда тосуп алды да, буюмдарыбызды алгандан кийин түз эле СССРдин Бириккен Улуттар уюмундагы Туруктуу өкүлчүлүгүнө барарыбызды айтты. Анан кайда токтоп, кайда жайгашаарыбыз туурасында акылдашты.

- Бул боюнча эки вариант бар, - деди ал. - Биринчиси, Советтик миссиянын жатаканасы, ал алыс, бирок арзан. Экинчиси, Азамат Алтай телефондон эскерткен “Астория” мейманканасы.

Анда мамлекетинин туусун кире беришке илдиртип коюп падышалар, канзаадалар, байлыгы ашып-ташыган өлкөлөрдүн башчылары токтойт экен. Аскар Акаев бу күнү Подмосковьезде Союздук Кеңешмеге кол коюуга катышып, эртеси келмек. Кокус “Асторияга” орношуп калсак, президентибиздин урматына Кыргызстандын желеги илинүүгө тийиш. Жаңы эле эркиндик алып аткан мамлекетибиздин туусун Америкада көтөрүү “сыймыгы” бизди азгырып барып токтоду. “Кайда жатканыбыз оң?” деп тышкы иштер министрибиз Муратбек Иманалиевден сурасак:

- Мамлекеттик делегациянын мүчөлөрүнө акыл үйрөтө албайм, бирок “Асторияга” барсаңар, чуу чыгышы мүмкүн, - деди. Анда бир кишинин бир түнөгөнү 4500 доллар экенин укканда:

- Кокуй, кой! Жетимге жөтөлдүн кереги не! – деп, арзан эле өз миссиябызга кеттик. Чамасы, “Комсомольская правда” гезити ошондон чала-була каңшаар угуп калып, “Акаев Америкадан 240 миң доллар коротуп, кайта келди” деп, беш өрдөгүн жыйырма эсе аба жаарыта учуруп ийген болуу керек.

Делегациянын “Асторияга” жатпай кеткенин укканда Азамат Алтай мунуңар жакшы деп абдан ыраазы болду. Эгерде ал чын эле кыргыз элинин душманы болсо, кыргызды жаман атты болсун деп ыктытып турса, мамлекеттик делегациянын жатаар жайына кийлигишип, башы шишиппи? Антмек түгүл “мейли, ит боло беришсин” деп, табасы канып, кыйтыйып туруп алат эле го?

Азамат Алтайдын далай сапатын көрдүм. Жаман жактары болсо болоор (ансыз адам кантип тирүү жүрсүн?), бирок анысын издейин деп келген эмесмин. Кемчилик аңдыш кесибим да, ниетим да эмес. Эгер кемчилиги өзүнөн өзү оркоюп, жанды кашайтып туруп алса, аны жымсалдап, же жашырып коюш да максатымда жок. Адеп Кеннеди аэропортунда кыргыз делегациясына жолукканда: “Кыргызымдын президенти ушинтип Америкага делегация баштап келет деген үмүтүм жок эле, Кудайым бар экен!” – деп сөзүн акырына жеткире албай, эреркегенден мууну бошогонун көрдүм. Анда 1991-жыл. Америкага биринчи каттаган учурубуз болчу. Ошондо адашып жүрүп, Азамат Алтайдын үйүн түн ортосунан кийин араң таап келгенимде күлкүсү тыйылбай, жаш балача кубанганын да көрдүм. Ата-бабасынын дилин, эл-жеринин элесин эсине салган ыр-күүлөрдү угуп ыйлаганын да көрдүм. Тамашачыл да, какшыкчыл да, ойчул да, оюнкараак да, оор басырык да, жашык да, кайраттуу да, ызакор да, көтөрүмдүү да кыялдарын көрдүм.

Алардыкына баргандын эртеси эле чай иче баштаганда Сание жеңе экөөнүн меймандостугун гана эмес, “муну жейсиңби, тигини жейсиңби?” деп улам бир тамакты алдыма жылдырып коюп, мээримин түшүп отурганына ичим элжиреген.

Карасам, өздөрү ичпей-жебей, менин камым менен отургансышат.

Оңтойсуздана түштүм да:

- Өзүңөрчү? Мен эле кепшей беремби? – деп тамашаласам, Азамат Алтай:

- Биз чайды саат 8де ичербиз. Сен уктап жатсаң, биз ачка отурабызбы? – деди күлүп.

- Кечиресиздер... – Катуу уктап калып, буларды көп күттүрүп койгонума уялдым.

- Кечиримдүү, жаным, - Азамат Алтай менин абалымды түшүнө койду. – Адашып жүрүп, түндө кеч келип, кеч жатпадыңбы. Сүйлөшкүм келип, саат үчтөн өткүчө сени уктатпай алып отурган күнөө менде. Сание, алып келчи Бексултан өзү кетирген өрүк-мейизден.

Сание жеңе Азамат Алтайга өрүктүн кагынан төрт-бешти салып берди, өзүнө мейизден тарелкага салып алып, чай кашык менен кичинеден жеп, артынан карандай кайнак суу ууртап коюп, күлүмсүрөп, биздин сүйлөшкөнүбүздү карап отурду. А Азамат Алтай какты кайнак сууга чылап, маңызын кетирип, жеп баштады.

- Ширесин сыгып таштасаңыз, эмнеси калат? - дедим.

- Каныбызда кант көп, андыктан таттууга тыйын коротпойбуз десек да болот. Сание жеңең экөөбүз канча бир жылдан бери тамакка туз да коротпойбуз, кан басымыбыз өйдө, - айтаарын айтып алып, өзү жыргап күлдү. Азамат Алтайдын тамашакөйлүгү мени өгөйсүнүүдөн таптакыр бошотту.

- Бизде буларды жүрөккө, кан басымына дары деп жейт, - дедим мен эч тамашасыз.

- Ошондойбу? - Азамат Алтай менин көңүлүмдү уладыбы, какшыктадыбы, же ырас эле ишендиби, жарпы жазыла жадырап турду. - Уктуңбу, Сание, бу биздин тамак тура!

Ошондо оюма кетти эле. Туз буйруп, жеңе экөө элге барса, тамакты мүнөздөп ичкен немелерди адатыбызча шыкап, кыйнай берип, оорутуп тынар бекенбиз деп.

Чайдан кийин Азамат Алтай “чарбасын” көрсөттү. Көп күндүк мейманына минтип чарба тааныштыруу биздин элдин салтындагы жышаан. Мейман басып-тураар жайына чейин таанып алып, канча жүрсө да, жатыркабай өздөй жүрсүн деген ниетте ошенткен болуу керек. Ал салтты азыр көбүбүз унутуп да, этибар албай да калганбыз. Азамат Алтай эл-жерден кеткенине жарым кылым ашса да, мүмкүн, жакшы салтты эсинен чыгарбай, жөрөлгөсүн жасап жаткандыр? Элсиз калган адамга эл-жердин топурагы алтын, салты кубат. А балким, тим эле көрсөткөндүр? Эмнеси болсо да, барган үйдүн эшик-төрүн гана эмес, короо-жайын кошо көрүп алсаң коомайсынбай каласың. Ири алды мен түнөгөн бөлмөдөгү архив-папкаларынын жайгашуу тартиби, аларды кандайча жыйнаганын түшүндүрдү. Анан Сание жеңенин бөлмөсүн сыртынан көрсөтүп

коюп, өзү жаткан бөлмөнүн балконуна алып чыкты. Андан төрт-беш түп шабдаалы тигилген, чөбү тукабадай тептегиз, таптаза кичинекей багына тепкич менен түштүк. Бактын аягындагы гаражда жеңил машине туруптур.

- Гезиттериңерде жазылган менин үч-төрт автомобилдин бири ушул болуш керек. Гараж меники, а ичиндеги автомобиль пенсиядагы балдызым Нажиеники. Менин автомобил сенин бөлмөңдүн астындагы гаражда турат. Нажие биздин үйдүн биринчи кабатын, Али деген кайним, ал дагы пенсияда, аялы София, уул-кызы төртөө үчүнчү кабатын ээлеп турушат. Сание жеңең экөөбүзгө экинчи кабаты жетет. Алинин уулу Энвер, анын да автомобили бар, бирок коёрго гаражы болбогондуктан, көчөгө түнөтөт. Аны да мага ыйгарган болууңар керек, - Азамат Алтай маашырлана күлдү. Кайра келатып да сөзүн улантат жүрдү. - Сание жеңеңе үйлөнгөн алгачкы жылдары силер “квартира” дейсиңер го, ошондо турдук. Анан өз үйүбүздү күтүүнү чечтик.

Азамат Алтай өзү жаткан бөлмөгө кирип калган элек. Бул бөлмөдө да мен түнөгөн бөлмөдөгүдөй машинкасы бар экен, китеп текчелери, дене-бойду чыйралтуучу тренажеру турат бурчта. Столдун четинде “Ыйык инжил китеби” деген көгүлтүр татынакай китеп жатыптыр, алып бетин ачсам Библиянын “Жакынкы осуят” (“Новый завет”) бөлүмүнүн кыргызча котормосу экен. 1991-жылы, демек, жакында эле Стокгольмдогу Библияны которуу институтунда басылып чыгыптыр. Библияны мен биринчи ирет 1961-жылы Москвада окуп жүргөнүмдө колума алып, ошондон бери такай окуп келатам. Албетте, анда аны ачык окуш кайда? Жашырып окучубуз. Мындайды өз тилибизде көрөм деп, үч уктасак түшүбүзгө кириппи? Эми өз көзүмө өзүм ишенбей:

- Ой, аба, кыргызча го бу?! - деп жиберипмин.

- Иэ, жаным, кыргызча, - деди Азамат Алтай токтоо.

- Ким которгон?

- Мен которгом. Төлөмүш агаңдын да анча-мынча тиешеси болгон. (Мүнхендик жердешибиз Төлөмүш Жакып уулу Кыргызстанга келип кеткенден кийин кайтыш болуп калды, ыйманы жолдош болсун дегенден башка эмнени айтабыз андай мусапырчылыкта өмүрү өткөн адамдын арбагына - **Б. Ж.**) - Азамат Алтай китепти ээги менеп акырын көрсөтүп койду. - Муну мага жибериптир.

- Ооба, жазылып турат.

- Мындан мурда “Евангелиенин” төртөө тең өз-өзүнчө төрт китеп болуп, “Жакшы кабар” деген ат менен чыккан. Алар да үйдө, - деп мен жаткан бөлмөдөн үчөөнү таап берди. - Бири кайсы бир жерде, аны да көрөсүң. Үч китептин ар бири катуу мукаба менен тышталып, кыргызга тиешеси бар түстүү фотосүрөттөр түшүрүлүптүр.

1973-жылы Азамат Алтайды Парижге чакыртып, Библияны которто башташкан экен. Он беш жылча өмүрү кетиптир ага. Азыркы учурда жер жүзүндөгү элдердин эки проценти гана Библияны өз тилдеринде которуп

үлгүрө элек. Ушул процентке илээштирбей кыргыз тилинин кадырын Азамат Алтайдын котормосу көтөрүп калары шексиз.

- Парижге сизди ким чакыртты эле? – дедим.

- Басып чыгаруучу. “Сенден башка кыргыз таба албадым. Библияны которуп бер” деди. Анын аты жөнү - Арапович Борис, улуту жагынан югослав. Ал менен жазышкан каттарымды менин архивимен табасың.

Ооба, Азамат Алтайдын архивин карап отуруп, Борис Арапович жана Араповичтин аялы менен жазышкан каттарын көрдүм. Библияны которуп атканда иштин жүрүшү, калем акы туурасындагы каттар алар. Демек, Азамат Алтайдын эмгегинин далили. Ошого карабастан, анын котормосун энчилеп ала койгондор болду. Андай “авторсунган” плагиатты да, Библиянын ыйыктыгынан коркпой-үркпөй, “Ыйык инжил” китебин көп нускада бастырып, акысы өтүп кеткенсип, кымбат сатып, орто жерден бармагын майга батырган шылуундар да чыкканын кулагыбыз чалган эле. Бир мисал айтайын. “Ыйык инжил” китебин таластык бир немис адамы, дагы бир кыргыз экөөлөп которгон имиш. Немистин айтымында, котормонун кол жазмасын улам четинен бүткөн сайын глава-глава кылып, Прибалтикага жеткирип, андан ары деңиз аркылуу Швецияга жашырын жөнөтүп турган имиш. Болуптур, Таластан Прибалтикага кайта-кайта катташ, каттаган адамдын жолуна кеткен каражат "опоңой" эле бир оюнчук болгондур анда деп коёлу. Бирок идеологиялык жашырын кол жазманы бир жолу да эмес, он жолу да эмес, толгон жолу советтик чек арачылардын байкабай калышы чындыкка түк окшобойт. “Котормочу” адегенде ушу сыяктуу жагдайларды ойлоп алып, анан калпты ышкыртса болмок.

“Евангелиенин” кыргызчасын колума кармап турганга жетине албай Азамат Алтайды мактап жиберген окшойм, а киши жактырбай дароо тыя сүйлөдү.

- Мени азыр көп мактап жазып атасыңар! Даңазалаштан да тартынбапсыңар! Жетимиш жыл бою калп айтып көнгөн адатыңар оңой менен калбайт окшобойбу. Бир автомобилмди үчөө деп жазды гезиттериңер. Пенсиямды айына төрт миң доллар деп жазышты. Согушка чейин мени райком комсомолдун биринчи катчысы болгон деген калпты жазышты. Мен эч качан биринчи катчы болгон эмесмин, Тоң райком комсомолунда пионер бөпүмүнүн гана башчысы болуп иштегем. Ошол иштен аскерге кеткем. Силерде жазылгандай, согуш башталганда эмес, согушка чейин, 1940-жылы сентябрда аскерге чакырып, Каунас шаарына алпарышкан. Мени Стамбул университетин бүткөн деп да беш өрдөктү учурушту. Мен университет бүтпөгөм. Анкара университетинде үч семестр окудум болгону. Сен экөөбүздүн каттарыбыз жарыялангандан кийин силерде дагы бир жаман адат таап алышты. Баспай турган каттарды деле басып атышат. Атүгүл Тоңдун “Эмгекчили” да басты, - деп абдан кейиди. - Ал жөн гана ал-жай сураган кат болчу.

- А биздин каттардын жарыяланышын кандай дейсиз? Дооңуз жокпу? - дедим мен.

- Доом болсо унчукпай калчулардан эмесмин, айтмакмын. Каттарыбыздын жарыяланганын жаратам. - Азамат Алтай көргөнүн көргөндөй, оюндагысын оюндагыдай түз сүйлөгөн шыдыр киши экен. – Бирок, Бексултан, сен да анда

калп айткансың.

- Кандайча? - мен сестене түштүм.

- Биринчиден, менден “уруксат албай каттарды жарыяладым” деп жазганың жалган. Сен мага телефон жибербедиңби, “каттарыңызды Жалилдин гезити сураганынан берип койдум, каршылыгыңыз жокпу?” деп. Мен “жарыяланышына каршы эмесмин, гезитти салып жибер” дедим эле го. Демек менден “уруксат албай бастым” дегениң жалган.

- Анын эч жалгандыгы жок, - мен териге түштүм. - Сиз менен телефондошконго чейин каттарды редакцияга өткөрүп ийгем да. Анда сизден жазуу жүзүндө уруксат албаганымды айткам, - десем, Азамат Алтай жактырган жок.

- Адамдын сөзү айтканы менен жазганында ар башка болбошу керек. Оозеки макулдашасыңарбы, кагаз жүзүндөбү, айырмасы кайсы?

Ак сөз. Адамга караганда кагазга көбүрөөк “ишенүү” бизде адатка айланган. Бүгүн убадасын катуу берип, тил кат жаздырып албасаң, эртеси жанын жеп, танып чыкчулар иттин кара капталынан. Адамдын баркы, сөздүн кадыры ата-бабанын илгерки салтындай бийик бааланбай, куучирен фарисейлар доорунда бокко арзыбай калган. Азамат Алтай “адамдын сөзү айтканы менен жазганында ар башка болбошу керек. Оозеки макулдашасыңарбы, кагаз жүзүндөбү, айырмасы кайсы?” дегенде, мүмкүн, мени күнөөлөгөн деле эместир. Бирок, анын ушул айтканын өзүмө, өз жашообузга алдым. Кагазга айланып баратканыбызга учурунда көп туталанып, далай күңкүлдөбөдүк беле! Эч нерсе оңой албагандан ошентчибиз. Кагаздын кулу болуп калганыбыз чындык болчу. Андай чындыкты айтып койгон кишини душмансынтып, бакырып чыкмай да чындык болчу. Ар ким “туш келди” ойлонбой, элдин баарын калыпка куюп койгондой окшош ойлонтуп, окшош түшүнүктө жүрүүсүн талап кылышчу. Бирөөнү жакшыласак, анын жаман жагы болбоого тийиш деген түшүнүк көңүлүбүзгө кыт куйгандай орношу керек эле. Ошондуктан, А. Стамов жазгандай, “жылдыздарга чаң жукпайт” деген кооз сөзгө ойлонбостон ооз толтурабыз. Илим жагынан алганда да, жылдыз түгүл Күндүн да тегереги бүтүндөй чаң. Ал эми адам эч кынтыксыз жылдызга тете десек, кемчиликсиз пендени ким жаратыптыр? Бирөөгө сөз тийгизбей көкөлөтүп жашоонун кесепети “керт башка сыйынуучулукту” жаратаарын турмуш далилдесе деле түшүнүктү жибиткибиз келбеген дартыбыз оор.

- Экинчи калпым кайсы? - дедим мен. Эмне балээни угар экем деп, кооптонуп турдум. Бирок канчалык ачуу болсо да, баарын угушка даяр элем.

- Экинчиси, профессор Бензинг менен профессор Беннигсен деген эки башка кишини сен бир киши кылып койгонсуң, - деди Азамат Алтай.

- Чамасы, бул менин күнөөм болуш керек, аба. Машинкеге өзүм бастым эле, сиздин каттарды көчүрүп атканда абайлабай калгам го, - дегенимче болбой, Азамат Алтай:

- Андайды “абайлабай калыш” жарабайт, жаным! - деп жиберди.

Мен тамашага буруп, жымсалдагым келди да:

- Оо, аба, бизде андайлар боло берет, кейибеңиз, кийин оңдоп коёбуз, - десем Азамат Алтай аң-таң боло:

- "Боло берет" дегениң кандай, ушинтип айткандан уялбайсыңбы? - деди. Менин өзүбүздү какшыктаганым, ойноп болсо да оюмдагыны айтканым Азамат Алтайга жете бербегенине оңтойсузданганымдан ого бетер күчөтө сүйлөдүм:

- Бу чипука! Эки кишини бир киши деп коюш да кеппи! Кааласак, акты кара деп, караны ак деп деле жаза беребиз, - какшыктуу тамашанын төркүнүн Азамат Алтай эми түшүнгөнсүдү, бирок түшүнсө да, каадасынча көңүлдүү каткырбай, кейип:

- Иэ, билем, жаным. Силерде антип коюш оңой, - деп баш чайкады.

- Китептериңерди да, гезиттериңерди да ката көп чыгарасыңар. Аларды балдар окуйт, тарбия алат деп ойлобосоңор керек...

- Аба, сиз окууну качан, кандайча баштагансыз? - сөздүн ыгы келе калгандыктан, Азамат Алтайга өмүрүн айттырып калууну көздөдүм.

Айтабы, айтпайбы, толук айтабы же үстүртөн жорутуп кутулабы? Кайта-кайта суратпай, өзү эле бир айтып берүүсүн кааладым ичимен. Улам такып отургандын эмнеси кызык! Кудай жалгап, Азамат Алтай адамды карабай туруп көргөн, сөздү айтып бүтө элегиңде түшүнгөн кыраакы киши экен, оюмдагыны билип тургандай шашпастан, бала чагын баштады.

- Аба, аял алганыңызды эстетип кой дедиңиз эле... - десем, Азамат Алтай тамашалап:

- Катын тандашка келдик беле? - деп каткырды жыргап.

- Ооба, он беш катын чубатып, бирин да жактырбаганыңызды айткансыз, - мен да тамашаладым.

Деги эле биздии маегибизде тамаша, тамашалашуу көп болду.

- Ии, сен да "катын" дейсиңби? Антишти силер одоно көрөсүңөр, билем аныңарды, - Азамат Алтай өзүнчө жылмайып алды. - О заман Аскар Акаев Совет миссиясында ООНдун дипломаттары үчүн банкет уюштурганда, Майрам келинимдин көзүнчө "катын" деген сөздү айтып коём деп, жеме уктум. - Азамат Алтай дагы жыргап каткырды. - Аба, деди Майрам, бизде антип айтпайт, "аял" дейт. Менимче, эстүү келин. - Анан кайрадан тамашалап сүйлөдү. - Ошондон кийин "катын" дешти унутуп, "аял" дешке өтсөм деп жүрдүм эле, үйрөнгөн адаттан кутула албаганымды айтпайсыңбы.

- Тообо, 70 жыл үйрөнгөнүнөн кутула албаган биз элебиз го десе, кудай жалгап, силер деле жүргөн турбайсыңарбы, америкалыктар, - десем, Азамат Алтай тамашаны түшүнбөгөн кишиче күлбөй, мени бир карап алды да:

- Иэ, жаным, америкалыктар деле адам да. Быяктын да өзүнө жетээрлик тетири жактары бар, - деди олуттуу.

- Аба, - дедим мен, - Сание жеңе көзүңүздү эле карап тургансыйт. Өңгөлөрдөн эмес, өзүмдөн бир мисал эстейин. "Алтын аяк" деген пьесамда Макечал деген айтат: "Эрди-катындын ырыскысы урушканы менен жалынышканында" деп, анын сыңары, Сание жеңе менен үтүрөңдөшүп дегендейби, кыжылдашкан учурлар болгонбу? Же америкалыктар маданиятыңардын "молдугунан" андайды билбейсиңерби?

Азамат Алтай күлүп:

- Эмне үчүн билбейбиз, билебиз, - деди. - Бирок Сание экөөбүз, мүмкүн, жашыбыз өөдөлөп калганда баш кошконубуздан да болуу керек, катуу айтышпадык. О бир жылдары силер тараптан келген бир кыргызга жолуктум. "Сание, дедим, мен ушунда бир көздөн учкан жердешим келиптир, аты-жөнүн да билбейм, белек сатып берсек кантет, же эч болбосо, ресторандан сыйлап коёлу" десем, Сание таарынды: "Каяктагы бирөөгө доллар коротуп кажети не?" деп. Мен, албетте, ачуум келди, бирок жаман айтканым жок. Жөн гана "Сание, дедим, көздөн учкан бир кыргыздан аяган долларды мен өлгөндө көрүмө ала кетемби?!" десем, Сание эстүү адам түшүндү. Ошондон кийин долларды көп короттуң деген сөз оозунан чыкпайт.

Кыскасы, Азамат Алтай менен Сание жеңенин бири-бирин аяшканын жактырдым. Ушуга бир мисал айтардын алдында Азамат Алтайдын мага жазган убадасы эсиме түштү. Ал "сен келсең, Американы кыдыртам" деген убадасы болчу. Эми мен үйүнө барган эртеси эле түш болоюн деп калган, ал мага башкача кайрылды:

- Бексултан, - деди мага. - Азыр Али келет, менин автомобилим менен Нью-Йоркту кыдыртат.

"Аныңыз ким?" дегенсип тиктеп калсам:

- Али - менин кайним. Түндө силер кеч келип, үч үйүбүздүн коңгуроосун бирдей шыңгыратканыңарда чыга калып, уруша жаздаган ачуулу неме, - Азамат Алтай кайнисинин сырын билет да. Анын үстүнө эл уктап атканда коңгуроолорду үстөкө-босток басканыбыз зөөкүрчүлүккө да окшоп кеткендир. Ошентсе да ал каткырып алды. - Мен ага: "Бас, үйүңө кир да, үнүңдү чыгарба! Элимден келген коногумдун кайсы маалда кантип келгени менен жумушуң болбосун!" деп ачууланып койбогонумда көрөт болчусуңар көргүлүктү андан. Силер менен Нажие балдызым кошо барат, ал жакшы адам. Сага кудагый болобу, не болот ал?

- Сизге балдыз болсо, мага кудагый эмес, кудача болот. А өзүңүз барбайсызбы? - мага Азамат Алтай менен бирге жүрүш кызык эле.

- Үйдө болушум керек... - Азамат Алтай түшүнүксүз жооп берип койду. Көрсө а киши ооруп атыптыр. Эртеси Сание жеңеден уктум.

- Кудайбергенди госпиталга жаткызбасак, өлүп калышы мүмкүн, - деди жеңе

көзүн алаңдатып. Азамат Алтай телефондон сүйлөшкөнү өз бөлмөсүнө кетип, менден бөлүнөр замат Сание жеңе мага ушинтип шыбырай салды.

- Оорусу эмне? - Оюм уйгу-туйгу, санаам ар нерсеге кетти. Ооруп жатып калса, мен эмне, эшек такалаймынбы?! Ушул ой ындынымды өчүрсө, жеңенин эрин аяп, күйүп-бышканы ичими жылытты.

- Кан басымы көтөрүлүп, түшпөй жатат. Мээсине кан куюлуп кетеби деп корком,
- жеңе көзүмү карап, жалдырап турду.

- Көп болдубу минткени? - Жеңенин түрүн көрүп, мен да кооптоно баштадым.

- О заман силер Нью-Йоркко жаңы келгенде миссияңарда ичкилик ичип коюптур...

- Ооба, анда ичкенибиз да, ичпегенибиз да толкундангандан ууртап-татып жүргөнбүз. Бирок антип ууртап-татыган бизде ичкенге жатпайт, жөн эле ишаратын кылуу дейт аны, - деп тамашага чаргыта, көңүлүн жооткотсомбу дегенимче болбой Сание жеңе тызылдап жиберди:

- Кудайбергенге эч жакпайт! Ошол силердеги банкеттен келгени саламаттыгы начар! Госпиталда дарылан десем, тилими албады. Сизди элге узатып туруп, анан жатам дейт. Анча көп күнгө Кудайберген чыдабайт! - жеңе ыйлаганы эле араң турду.

Аңгыча сопсоо кишидей жаркылдап, Азамат Алтай жаныбызга келип калды. Азамат Алтайдын табы болбой турганын жеңе мага бекер айтпаганын түшүндүм. Демек, мен аны ооруканага жат деп, көндүрүүгө тийишмин. Бирок оорукананын “башын ачышка” азыр чолоом тийбес. Анткени, мына-мына Али куда келип, мени Нью-Йорктун айтылуу Манхэттенде жайгашкан Советтик Туруктуу өкүлчүлүккө апарып келмек. Кечээ кечинде эле ушинтип макулдашканбыз. Аяктан эмгиче узартылбай, Вашингтондо калган визамдын дайнын такташым керек.

Айткандай эле, “кеттикпи?” деп Али куда кирди. Азамат Алтай да “жөнөгүлө” деп шаштырып калды.

- Миссиядагы жумушуң бүткөндөн кийин Али сага шаар көрсөтөт. Каалаган маалыңда үйгө кайтаарсың, - деп Алиге акча берди. - Бексултандын кардын ачырбай, ресторандан тамакка тойгузасың.

- Тамактык акчам бар, тим эле коюңуз, - десем, Азамат Алтай:

- Сен менин коногумсуң, андыктан, сенин камың Сание экөөбүздүн мойнубузда. Антпесек, биз сени тамагыбызды аягандай атайылап Алиге кошуп берип аткандай ойлошуң да мүмкүн, - деп жыргап күлдү.

Тамашасын сүрөп, мен да тамашаладым:

- Кудай жалгасын, акчам жанымда калат, - сыртка чыгып баратып, Сание жеңеге акырын айттым. - Мен барчу жагыма барып келейин, анан абаны

ооруканага үгүттөсөм болобу?

- Айтыңыз, - деди жетине албай шашып, - сиз айтсаңыз көнөт. Кудайберген сизди жактырып калды.

Нью-Йорктун элеси катары төбөсү көк тиреген бийик имараттар салынган Манхэттен районундагы СССРдин Бириккен Улуттар Уюмундагы Туруктуу өкүлчүлүгүнө (аны кыскартып, Совет миссиясы, же андан да жөнөкөйлөп Миссия деп коюшат) келсем, чу деген эле жерден жакшы кабар айтышты.

- Куттуктайм! ООНдо өткөргөн кечеңиз жогорку бааны алды! - деди Туруктуу өкүлдүн биринчи орунбасары Александр Алексеевич Равзин колумду коё бербей, бекем кысып. ООНдо Кыргызстандын Күнүн кантип жалгыз өткөргөндүгүм туурасында, ага Александр Алексеевич да катышып, аябай кубанганынан анда да колумду коё бербей кысканы жөнүндө “Кыргыз туусунда” учурунда анча-мынча айтылган.

- Кандай баа? Аны ким койгон? - дедим жагдайды түшүнө бербей.

- ООНдун коомчулугу менен кайсы өлкө кандай иш жүргүзбөсүн, баа берип, жазып жиберешет. Жамандап жазыштан да тартынышпайт. Сиз менен биздин ошондогу ишибиз жогору бааланыптыр. Кечеңиз чынында эле ошондой баага татыктуу өткөн, - Бириккен Улуттар Уюмунан келген катты столунан алып, Равзин мага сунду да, англисче билбесимди көрүп, өзү которуп берди.

- Мен аламынбы? - ичимен кубанып, Равзиндин колундагы кагазды четинен кармадым.

- Көчүрмөсү министриңер Мурат Иманалиевде, - Равзин кагазды столунун үстүнө таштап койду. - Бизде да калсын, - деп тамашалаган болду.

- А Президенттин иштеген иштеричи? Алар да бааланабы? - дедим.

- Ананчы! - деди Равзин. - Бааланганда да кандай! Президентиңер азамат! Быяктагылардын оозун ачырды! Америкалыктарды суктантыш көрүнгөндүн колунан келбейт.

Анда Бириккен Улуттар Уюмунун Башкы Ассамблеясынын сессиясы жүрүп жаткан учур болчу. Кыргызстандын тышкы иштер министри Муратбек Иманалиев сессиянын ишине катышып, Нью-Йоркто жүргөнүнө бир айча болсо керек эле. Анын кабинети Равзиндикинен үч кабат жогору. Жакшы кабарды укканга кудундаган бойдон Муратка чыгып барсам, иштеп отуруптур, учураштык.

- Визаңыз жайында, байке, - деди ал.

- Жайындасы жайында, бирок эртең-бүрсүгүндөн кел дешти. Жанымда паспортум жок, кармап алып, ит кылышпас бекен? - деп тамашаламыш болгонум менен, ичимен кооптонгонсуп эле турдум. Деги мындайда санаа бир жаңсыл жүргөн дурус.

- Ким кармамак эле? - Мурат камырабай күлүп койду. Анан ООНдон келген кагазды жетине албай, ал да окуп берди.

Али кудабыз мени көп күтүп калбасын деп, кеткиче шаштым. Бириккен Улуттар Уюмундагы ишибиз жакшы бааланганын айтып берейин деп, жайдары келсем, Али кабагын бүркөп, "узак!" деп башын чайкап алды да, машинеге отуруп, эшикти тарс жапты. Айтайын деп келаткан кубанычымды айткым келбей калды.

- Кайда барабыз? - деди Али мени сынагансып. Мен унчукпай ийин куушурдум. Чынында да кайда барарды мен кайдан билем? Бу киши мени менен жүргөнү өтө эле колколуу болбос бекен деп ойлоп койдум ичимен. Үйгө эле кетким келди. Анын үстүнө абышкасынын "давлениясин" айтып, жеңе да тызылдап калбады беле, бирок "коногума жер көргөзбөй жетип келипсиң" деп, Азамат Алтай кайнисин каарып жибереби деген ойдо унчукканым жок. Кайда алпарса, анда алпарсын дедим ичимен. Анткен менен Али кудабыз акылы да бар, митаамдыгы да бар адам окшойт, көңүлүмдү жайкап, жолдо ката ар нерсени айта баштады. Эл аралык абалды кыйын билет экен, биздин ошол кездеги агитатор, лекторлорубуз анын жанында шоона эшкидей эмес. Бирок эч кимди, эч нерсени жактырбаган бир кызык жайы да бар сыяктанды. Анысын адегенде элес алган эмесмин, эртеси түшүндүм. Айтып отурса, Америка деле жаман, Кытай, Япония деле, Түркия менен Германия андан беш бетер, СССР мындан беш бетер жамандын жаманы. Америка менен СССР сыяктууу зор державаларды башкарган саясатчылардан баштап, кымындай өлкөлөрдүн өкмөт башчыларына чейин, деги эле пенде аттуудан бир дагы жактырган адамы жок өңдөнөт. Бирок кызыгып уктум.

- Алтайды сиз киши деп келдиңизби? Ошо да кишиби! Кыйынсынат, колунан эчтеме келбейт... - Али кудабыз жездесин жамандай баштады.

- Жездеңизди жек көрөт экенсиз, ээ? Айтып барсам кантесиң? - сөз ташуу оюмда да жок, колуман да келбейт, сестенээр бекен деп сурам, тооткон жок Али:

- Айтпайсыз. Айтпасыңызды билип сүйлөдүм, - деди.

Күлдүм. Капырай, көрүп тургансып айтканын? Азамат Алтай укса, капа болот деп сыйлагандан кайын-журту менен нааразылашып калбаса экен деген ниетте а кишинин бул сөзүн мен гезиттеги эскерүүмдө жазган эмесмин.

- Эже-карындаштарыңыз кишиби? - мен сынап сурадым:

- Саниеби? - деди Али суроомду так түшүнө бербегендей.

- Ии.

- Алтайга тийген катын да кишиби? Ал деле киши эмес!

Күлбөскө аргам жок, дагы күлдүм. Бир маалда Али мени заңгыраган бир жайга апкелди. Кебин угуп келатып, кайда келгенибизди этибар албай калыпмын. Көрсө, дүкөнгө алып келиптир. Кирсек бары-жоктун баары жайнайт! Кыдырып көрдүм. Али адегенде мени менен кошо жүрүп, кеп-кеңешин айтып,

жардамдашчудай түрлөндү эле, көп өтпөй сөз сурасам, ийин куушуруп калыптыр. Четке отуруп алды. Соода-сатыкка, дүкөндөн буюм тандаганга башынан эбим жок. Эмне аларды билбедим. Америкага жөнөөрдө кулагым чалып калган буюмдардан бирди-жарым сатып алган болдум да, кайра жөнөдүк. Али да бир дүкөнгө апарды. Аны тез эле көрүп чыктым. Мында деле дүр-дүнүйө жайнайт.

- Дүкөндөн башка дагы эмне көрсөк болот? - жолдо келатып ушинтип сурам, Али айтып турбаспы:

- Силерге дүкөндөн башканын кереги эмне?

Айтса-айтпаса төгүнбү! Бөлөк элдин өкүлдөрү чет жакка барса, түбөлүк эстелик болуп калаар кооз, көркөм буюмдар сатып алат экен. Ал эми совет адамы деген түшүнүк чет өлкөдөн чүпүрөк-сапырак, кийим-кечектин арзанын издеп, дүкөндөн дүкөндү түрө кыдыруу дегенди билгизип калганы да чындык. Өзүбүздө болбосо, арга канча! Бизде деле баары жайнап турса, башка өлкөдөн самсаалап көйнөк-ыштан ташып, келесообу элибиз! Дүкөндөрдө тердеп-курпаганча ойлогон ойду кыстаган турмушка жеңдирип, Алилерге шылдың болгон кайран совет адамынын көргөн күнү да курусунчу!

- Горбачев менен Буш Мадридде жолукса эле проблема чечилип калабы? Чечилбесин өздөрү деле билет, бирок аларга испан королунун ак сарайында тайрайып жатып кетиш кызык! Казынанын акчасын коротпой, өз каражатыңарга барып келгиле десе, Мадрид эмес, дааратканага да барышмак эмес. Алардын заара кылганы да элдин эсебинен. - Али СССР менен АКШнын президенттеринин жакында Мадридде өтө турган жолугушуусу туурасында ушинтип кеп кыла кетти.

- Башчылар жолугушуп турбаса, жүрө-жүрө согушуп кетишибиз да ыктымал, - дедим кантээр экен деп. Алидей адамга түшүнүгүң тайкы, ой жорууң төмөндөй көрүнсөң, билгенин тартынбай айтат, сууда сүзгөн балыктай ырахаттанып сүйлөйт. Бышыксынсаң бүттү, ооз ачыра албайсың.

- Согушту чыгарыш-коюш баары бир алардын колунда эмес. Согушту баштоочулар башка! - деди Али. Кудая тобо, ушундай ойду улуу драматург Бертольт Брехт да айткан: “Согушту королдор баштабайт, башкалар баштайт” деп. Ал ошону окуп алганбы же өз акылыбы?

- Ким? - десем, Али кебелбей компоюп:

- Ким экенин жан билбейт. Болуптур, Буш менен Горбачев согуш болтурбас үчүн саякаттасын, а силерге эмне жок? Жердин түбүнөн кайсы кудай айдап келип жүрөт силерди? Оокатыңарды кылып, үйүңөрдө отура бербейсиңерби! - көрсө Али кудабызга биз да жакпайт экенбиз.

- Жаңыдан эркиндик алдык. Эл тааныбасак, жер тааныбасак, жашоону алып кетиш кыйын болгон жатпайбы... - деп келатсам, Али дале моюн бербей, барган сайын кыйынсынат:

- Эркиндиктин майда элге эмне кереги бар? Коюңарды кайтарып, тынч жүрө

берсеңер болмок. Койдун эти бар. Жүнү бар. Сатсаңар нан болот, кийим болот...

- Али бей, - дедим мен акыры чыдабаганда. Ал ушинтип атына түрктөрдүн “бей” дегенин кошуп айтканды жактырат окшоду. - Байкап отурсам, сизге эчтеме жакпайт көрүнөт. Адамдан сизге жакканы барбы деп сурабайын. Дүйнөдө сизге жаккан өлкө барбы?

- Мага жаккан өлкөбү?... - Али мемиреген асфальт жолду тиктеп, үн катпай жүрүп отурду. Жооп бергиси келбей, жактырбай калганбы десем:

- Мага Финляндия жагат, - деди бир маалда.

- Сиз аякта жашап көрдүңүз беле? - дедим.

-Жок. Бир саам аэропортуна конуп өткөнбүз, - деди Али.

- Оп-баракелдээ! - деген сөз байкоостон оозуман чыгып кетти.

- Нирса? - Али түшүнбөй, мени тиктеп калды. Мен эчтеме айткым келбей ийин куушурдум.

Үйгө келсек, Азамат Алтай күтүп отурган окшойт, сүйүнүп кетти. Мен жаткан бөлмөгө кошо кирди. “Али кардыңы ачырган жокпу? Бүгүн да ресторанга киргиздиби, акчаны кенен бергем”, - деди. “Ооба, ресторанга киргизди,”- деп койдум. Чындыгында Али кечээ күнү ресторанды ойлогон да эмес. “Сэндвич” деген “ат жалынан” шам-шум этчү оромого тойгонбуз. Бүгүнкүсүн “мен алайын” десем, “ал” деп, камаарабай койгон. Муну эстегеним, жөн гана Алинин мүнөзүнө толуктоо иретиндеги сөз. Ресторанга кирмек деле эмесмин, анда жайма-жай отуруш үчүн чоло болуш керек.

Азамат Алтай архиви жөнүндө айтылбай калгандарды толуктап түшүндүрдү. Терезеден жапжашыл тыш көрүнүп турат. Тамдардын түбүнөн жолго чейин көпкөк чөп, тегиз кыркылган газондор. Анан асфальт. Топурагы чыккан алакандай да ачык жер көзгө урунбайт. Ошондуктан, чаң жок, жакаң кирдебейт.

- Тиги таңылчактар эмне, аба? - дедим архивдин сөзү аяктаганда, көчөнүн боюнда ар кайсы жерде таңылуу турган кагаздарды көрсөтүп.

- Ар ким жарабаган кагаз-кугаздарын, окуган гезиттерин ушинтип көчөгө чыгарып коёт. Кийин атайын кызматтар алып кетет, - деди Азамат Алтай. Оюма ар нерсе келе калды:

- Аба, - дедим, - жаман айтпай жакшы жок, көзүңүз өтүп кетсе, архивиңизди багып алар кишиңиз барбы?

- Андай кишим жок, - деген жоопту айтты Азамат Алтай.

- Жеңечи? - дедим мен.

- Жеңеңин булар менен иши жок...

- Анда архивиңиздин тагдыры көзүңүз өтүп кетсе, тетиги таңылып жаткан кагаздардын тагдырындай болот экен да!

- Чарчадык, эс алалы, - деп Азамат Алтай чыгып кетти.

Анан түн кирип, караңгы болуп калганда бирдеме жазып отурсам, Азамат Алтай кирди да:

- Бексултан, архивди алып кет, - деди. Мен сүйүнгөнүмдөн:

- Ырас элеби?! - дептирмин.

- Мен бир гана айтам! - деди Азамат Алтай менин олдоксон суроомду жактырбай.

Муну мен мурда деле гезитке жазгам. Эми кайталап отурганымдын себеби, Азамат Алтай мага жазган бир катында "сен ушуну туура жазбапсың, архивди берем деп өзүм айтпадым беле" дептир. Туура, өзү айтканы чын. Бирок ошондо жазып койгон жазуумду барактасам, болгонун болгондой эле туура "көчүрүпмүн". Азыр да ошо бойдон көчүрүп жаздым. А балким, мурдараак "Архивиңизди элге бербейсизби?" дегенимде, "Азамат аба жооп кайырган жок" деп айтканымды тактоо иретинде жазгандыр? Эмнеси болсо да, Азамат Алтай архивин сураттырбай, өзү бергенин дагы бир саам бышыктап койгонум ашыктык кылбас. Ошондо ал:

- Албетте, архивди көтөрүп жеткире албайсың. Почта аркылуу жөнөтүш керек. Акысы эки миң долларча болоор, аны мен төлөйм, - деген.

Чынын айтсам, архивди алып кетүүнүн жолу, шарты, каражаты оюма келе элек болчу. "Алып кет!" дегенине эле кымылдап, кубанычым койнума батпай турган. Эң арткы айтканын укканда жеңилдене түштүм. Залга чыксак, анда Сание жеңе, Али, Нажие кудага үчөө турган экен. Жеңе менден колдоо болооруна ишенсе керек, чечкиндүү болуп калыптыр. Бирок эмнегедир, мага кайрылбай иниси Алиге кайрылды:

- Кудайбергенди госпиталга жаткырбасак, кыйналып атат.

- Сание, Бексултанды узатмайын госпиталга жатпайм дебедим беле! - ачуусу келип турса да, үнүн көтөргөн жок, атүгүл тамашалап жиберчүдөй айтты. - Экинчи госпиталыңды кулагыма угузба!

Тигилер жылып-жылып, чыгып кетти. Жактырбай кетишти. Экөөбүз калдык.

- Жаныма отурчу, жаным, - Азамат Алтай дивандан орун көрсөттү. Эми чындап капа болду. Айтканын угуп отуруп, "ич күптүсү жеке эле ооруканада эмес ко?" деген да ойго кеттим.

- Мына, шордуу бир агаңдын көргөн күнү ушу! Булар эми мени догдурга жаткызышат. Кор болбой, мен өлүшүм керек эле. Чоң көчөгө чыксам, жүздөгөн машиненин алдында тебеленип өлүү оңой. Бирок, ал жакшы өлүм эмес. Үйүм он биринчи кабатта болсо, секирип өлөт белем, бул үйдөн секирсең өлбөйсүң.

- Сизден мен ушундай сөз угайын деп келген эмесмин! - мен жактырбай орой айттым окшойт, Азамат Алтай:

- Ие, жаным, аның туура, - деген болду. Бир аз унчукпай калдык. Азамат Алтай акырын улутунуп алгансыды да:

- Өмүр бүтө турган чегине жетти, жаным, эми кара жердин алдына бара берсем да болот, - деди.

- Опоңой элеби? - дедим мен дале жактырбай. - Өмүр бою азап-тозокко моюн бербей келип, акыры шелпейип өлүүнүн кажети не? Өлүмдү да кезеги келгенче шаштырбоо керек ко. Анын үстүнө, мен сизге топурак салганы келген эмесмин да быякка...

Азамат Алтай мени бир тиктеп алды да:

- Иэ, мунуң да ырас, - деди. Анан алигидей көңүлү чөгө түшкөнүн одоно көрдүбү, сөздү дароо тамашага оодарды. - Үстүмдө татар, алдымда татар, койнумда татар, менден чыдамкай ким бар?! - деп, жарпы жазыла каткырды да, сөзүнүн аягын күлбөй бүтүрдү. - Татар - кыйын калк, билимдүүлөрү көп. Ошо себептен, - кайра тамашага өттү, - "татардан аялың болсо, кабанаак ит багуунун кажети жок" дешет да кээ бирлер.

- Аба, - мен тамашаны колдогон болуп баштадым да, ток этээр жерин айттым, - сиз ошо өзүңүз туура барктаган билимдүү татарлардын айтканына көнбөй, кыргызчылык кылып атасыз. Айыгыңыз, анан иш кылалы.

- Айыкпайм, - Азамат Алтай тамашага бурган болуп күлдү. - Сен мени үгүттөбө. Үгүттөгөндү мен жаратпайм.

- Жок, айыгыңыз! - мен да көшөрдүм.

- Сени элге узатып коюп, анан айыгам, - Азамат Алтай дале тамашага оодаргысы келгенсиди.

- Мен сиздин тилди алган соң, сиз да менин тилимди алышыңыз милдет ко, же мен сизге көшөкөрлөнүп гана турушум керекпи? Антип ойлосоңуз, кадырыңыз жан болсун, - десем, Азамат Алтай дароо:

- Тил алам, жаным, - деп жиберди. - Тил алыш үчүн ооруканага жатышым керекпи?

- Ооба, жатыңыз.

- Жатайын, - Азамат Алтай адам сыйлаган, сөз түшүнгөн, сөздү барктаган киши экенине барган сайын көзүм жете берди. Врачка телефон чалып, макулдашкан соң, Сание жеңе, Али экөө Азамат Алтайды доктурга апарганы камынып жатышкан. Президент Акаев Флоридадан саат түкүнчөдө учуп келээрин Туруктуу өкүлчүлүктөн кабарлап, мага телефон узатышты. Демек, тосуп барышым керек. Мамлекеттик делегациянын көбү Москвага кайтып кетип, Нью-Йоркто Мурат Иманалиев экөөбүз гана калганбыз. Аэропортко чейин Миссияга

барарымды укканда, Али кудабыз:

- Бир сааттын аралыгында келип үлгүрбөсөм, Миссияңа такси чакырып кете бер,
- деди. Тышка чогуу чыктык. Бизде кан басымын дарылатканы ооруканага түшкөн адам үч-төрт жумалап жатат. Азамат Алтай ошончо жатып калса, күнүмдүн баары текке кетээрин ойлоп, ындыным өчкөнүн айтпай эле коёюн! Азамат Алтай машинеге отуруп атканда мен кыжаалаттангандан айтаар оюмдун ыгын таппай:

- Сиз ооруп жатып калсаңыз, мен канттим? - дедим.

- Күт,- деди Азамат Алтай. Албетте, айтканга оңой, ал эми менин ордумдагы адам үчүн ар бир бош күн тозок.

- Архивиңизди эмне кылайын? "Таңдыра берейинби?" деген мааниде сурадым дале кыжаалатым ичимде кайнап. Азамат Алтай аны түшүнгөн жок.

- Алып кет, - деди мурда айтканын дагы бекемдеп.

Үчөө ооруканага жөнөп кетти. Мен үйгө кирип, Азамат Алтайдын архивин санасам, олчойгон-олчойгон жүздөй папка экен, мынчаны аэропорттордо кантип ташып жүрөрүмдү ойлосом, төбө чачым тик турду. Анан кайсы бир жылдары Хемингуэйдин Америкадан Европага саякатка жөнөгөнү жөнүндө аялы Маринин: "Чоң чабадандан араң кырк-элүүнү алып, он бештей тайган менен гана жолго чыктык" деп жазганы эсиме түштү да, быяктагылардын жол азабы биздикиндей шор болбосо керек деген үмүттө, а мүмкүн, мага да кудайдын айтканы тургандыр деп өзүмдү өзүм жооткотуп, бел байладым. Бирок, баары бир көкүрөгүмдү өйүгөн кыжаалаттык эч басылбады. Эңгиреп ишсиз да, кароосуз да калгансыймын.

Жарым саат өтпөй Сание жеңе келип калды:

- Үч кишиден кийин Кудайберген кирет, Али жанында калды, - деди.

Бир пастан кийин мага такси чакыртып берди да, акысы жыйырма беш доллар болот экен, төлөп койду. Миссияда Мурат Иманалиев мени күтүп атыптыр. Азамат Алтай архивин бергенин айтсам, ишенбей туруп ишенди. Аэропортко чейин дагы кенен убакыт бар эле. Александр Алексеевич Равзинге кирип учураштым да, архивдин жайын айтып:

- Азамат Алтай эки миң доллар почта чыгымын төлөмөй болду, - десем, Равзин аки-чүкүсүн териштирип отурбастан:

- Архивиңди бекер жеткирип берем, - дебеспи!

- 22-ноябрда дипломатиялык жүк кетет, ошого коштуруп жиберем, артыңан барып калат. Москвадан ары жагын өзүң бүтүрүп ал.

Сүйүнгөнүмдөн эмне дээримди билбей калдым. Ушундай түшүнүктүү, жакшы кишилердин болгону үчүн кудайга ыраазы болосуң.

Президентти тоскону Туруктуу өкүл Воронцов, Равзин, Иманалиев, өкүлчүлүктүн дагы бир-эки кызматкери болуп бардык. Кеннеди аэропорту шамалдап, чыкыроон түшүп туруптур. Америкада тартип жакшы экенин байкоо анчейин деле кыйын эмес. Биздегичилеп тыйып турбаса, жайылып кетмей, жамырап кетмейлери жок шекилдүү. Бирок, жети-сегиз күндүн ичинде Аскар Акаевдин баркы тааныла түшкөндүктөнбү, же мамлекет башчыларына болгон Америкадагы сый-урматтын ырасмисиби, айтор, бу саам аэропорттун тартиби бузулуп, президентибизди траптын түбүнө дейре барып тосушка уруксат берилип, Флоридадан келген самолеттун токтогон жерине дейре коё беришти бизди. Аскар Акаев Москвадан Нью-Йоркко бизден бир күн кийин учуп барганда мындайга жол берилген эмес, перронго чыкпай, залда тосконбуз. А балким, Американын ички рейстеринде азыркыдай анча-мынча "ээнбаштык" салты бардыр? Айтор, адеп келген адамга башка жактын турмушу жаңылык көрүнүп, жөндүү да, жөнсүз да суроолор пайда боло берет.

Президенттин Миссиядагы түнөгүнө чогуубуз менен бардык. Бир-эки күндүк саякатынан кабар угуп, Майрам Акаеванын чайын ичип, анан эртеңки жол тартаар маалын тактап алып, кеч кеттим. Бу саам баягы мени адаштырган шоопур эмес, Нью-Йорктун жолун жакшы билген Саша деген бөлөк айдагыч жеткизди. Үйгө келсем, Азамат Алтай жок, ооруканада калыптыр. Сание жеңе менен Нажие кудага экөө эки жагыман үйрүлүп, камдап отурган тамагын бере баштады. Аба буларга катуу табыштаган болуу керек деп ойлодум. Экөөнүн "бапестегенине" оңтойсузданып, тамаша айттым:

- Бала-бакчада да мынчалык бапестебес.

Эжелүү-сиңдилүү эки байбиче сөзүмүн маанисине түшүнө бербей калды окшойт, эчтеме дебестен, күлүмсүрөп гана мени жалдырап карап турушту. Түшүнбөсө, эмнесин түшүндүрүп отурайын дегенчелик кылып, түшүндүрүшкө ниеттенгеним да жок. Же айткан тамашамдын жарытылуу бир мааниси болбосо! Азамат Алтайдын жоктугубу, көңүлүм чөгүп, коңултактайм. Аңгыча Али келди. Үчөө акырын сүйлөшө башташты. Өздөрүнчө кеби бардыр бир туугандар болгон соң. Мен бата кылып коюп, коштоштум да, бөлмөмө кирип кеттим. Болбойле коңултактайм. Эч нерсеге көңүлүм чаппайт. Үй-бүлөм, балдарымын сүрөтүн карап отурам. Сагыныпмын. Ар кимисинин кыял-жоругу эсиме түшөт. Элге, курбу-курдаштарыма кетким келет. Жанымда паспортумдун жоктугун карабайсыңбы! Жанымда паспортум болгондо, самолетко билет алып алып, эртең президентибиз менен кошо кете бербейт белем деп, ичимен өзүмчө оолугуп коём. Азамат Алтайдын же кебин укпасам, же сөзүн укпасам, күнүнө үч маал жеңенин чайын ичкенден башка эч иш бүтүрбөй, жөн эле жүрүп каларымды ойлогондо жарылып кетчүдөй буулуктум. Америкада калып калганымга өкүндүм. Али куданын колуна түшкөн туткундан беш бетер эми ага таптаза көз каранды болорумду ойлосо, ичим бышып барып токтойт. Бышпагандачы! Тил билбесем, Алиге, Алиге эле эмес, бүт айлана-чөйрөмө көз каранды болбогондо ким көз каранды болот?!

Эриккенден архивдин арасынан колума тийген бир папканы сууруп алдым да, кош көңүл барактай баштадым. Ар кайсы жерин карайм. Түшүнүктүү, мен тааныган тамгада жазылгандарына көз токтотом. Ошентип отуруп, бара-бара кызыгып кетипмин, түнкү саат үчтөн өткөндө жаттым. Бирок, эмнеси экенин

билбейм, уктай албай көпкө чайпалдым. Эртеси эрте ойгонуп, кайра архивге кириштим. Баары бир, өзүмдү өзүм алагды кылышым керек. Түшкү саат экиге дейре Азамат Алтайга киргизбейт дешкен. Оорукананын тартиби ошондой экен. Бизче палатанын тушуна туруп алып, терезеге бакырмай, же “киргизип койсоң” деп, эшигин сагааламай аяктагылардын үч уктаса түшүнө киргидей эмес. Андайды айтсаң, аң-таң калгыдай.

Саат сегизде, тамак ичер алдында Сание жеңе Алини телефон чалып ойготту да, мени барам деген жагына апарып кел деди. Көрсө, Азамат Алтайдын өтүнүчү ушундай болуптур.

- Дүкөндөргө барабызбы? - деди Али куда үстүбүзгө киргенде. Президентти узатканы гана барбасам, эч кайда баргым келбегенин айттым. Азамат Алтайсыз бош калчу күндөрүм санааман чыкпай, дале көңүлүм чөгөт. Архивге түндө кызыккансып калганым менен, бүгүн эмнегедир мойнум жар бербегенсийт. Мүмкүн, уйку канбагандыкыдыр? Бирок, арга канча, чайдан кийин өзүмдү өзүм "желкелеп", архивге отургуздум да, тез эле алагды болуп кеттим. Эми мага эрмек табылгансыды. Байкасам, олчойгон жүз папкенин баарын алып жөнөштүн эч кажети жок экен, бирок керектүүлөрүн иргештин өзү эле толгон түйшүк болчудай. Далай көз май түгөнөрү шексиз! Мен өмүрү архив менен иштеп көргөн жан эмесмин. Демек, тажрыйбамын жоктугу да колумду байлап, убактымды мүлжүй турганын түшүндүм. Кеткенче архивди иргеп үлгүрбөсөм, андан эмнени алып, эмнени калтыраарымды билбей, оозумду ачып отурсам, Азамат Алтай “архивимди кимге ишенип берип аткам?” деп, кайра айнып калчудай шаштым. Иргеп үлгүрүш үчүн шашуум керек.

Бир маалда Сание жеңе эшигимди акырын ачып, чайга чакырды. Түшкү тамактын маалы өтүп кетиптир. Мурдараак айткандан ыйбаа кылган окшойт. Жеңенин режимин бузуп койдумбу деп, кечирим сурадым. Тамак ичип алып, ооруканага куру кол жөнөдүк.

- Абага бирдеме сатып алабызбы? - дедим жолдо баратып.

- Иэ, гезит аларга кирек, - деп койдү жеңе мен ойлогондой тамак-аштан эч капары жок.

Мен быяктагыларды деле өзүбүздөй көрүп, жемиш-жүмүшсүз, тоок бышырып албай, сомоюп баратканыбызга оңтойсуздандым. Көрсө, ооруканага тамак көтөрүп барыш америкалыктардын оюна кирбеген жосун экен. Анткени, алардын ооруканаларында бары-жоктун баары болот имиш. Кийин бир күнү Азамат Алтайдын палатасында саат экиден түнгө дейре отуруп калдым.

- Кардың ачты го, тамак алдырып келейин, - деп Азамат Алтай мага кайрылганын тамашалап атабы десем, чын экен.

- Аба, - дедим тамашалап, - сиз бизди минтип шакалабаңыз. Бизде тамакты ооруканада жаткан адамга алып келет, а сиз мага тамак бергиңиз бар...

- Быякта ушундай. Айтып койсоң, ресторандагыдай даярдап келет. Баасы дарыланган акыңа кошулат. Айт, эмне бышыртайын?

- Кереги жок. Силер өз көнгөнүңөр менен болгула, мен өз көнгөнүбүздү жасай албасам да, оорукананын тамагына курсак тойгузуп, жаман атты болгудай алым жок. - Кардым ачып турса да, а жерде тердеп-кургап, тамак ичип отуруштан тартынып, тамашалаган болуп кутулдум.

- Кыйнабайм, көнгөнүңдөй бол, - Азамат Алтай күлүп тим болду. Бул азыр эмес, кийин бир күнү болгон сөз.

Эми болсо, тагыраак айтканда, Азамат Алтай жатып калгандын эртеси ооруканасына келгенде биринчи көргөнүм: күзгүдөй жаркыраган тазалык. Курорт да андай болбос бизде. "Киймиң чеч, халат кий" деген эч ким жок. Регистратурадан фамилиясын айтсаң, колуңа "Алтай" деген пластмасса карточканы карматып, кийрип жиберет экен. Кечки саат сегизге чейин оорулуунун чамасына жараша сүйлөшөсүңбү, маа десең, ыр жазып же ооз ачпай жалдырап отура берсең да өз эркиң. Куда кааласа, күндөрүм текке кетпечүдөй үмүттөндүм. Палатада Азамат Алтайдан башка дагы бир картаң чал жатыптыр. Ахвалы оор, тил сүйлөбөйт, бизче айтканда кыркыроо кирип калыптыр. "Биз кеткенче өлбөй тура тургайле" деп, ичимен кооптонуп турдум. Анткени, бала чагымдан өлүктөн корком. Маңдайында кемпири, эки балдак менен бел-көчүгүн сүйрөп араң баскан бойго жеткен шал кызыбы, небересиби, экөө момурап отурат.

Азамат Алтай биз келгенге көңүлү ачыла түштүбү дейин десем, өңүнө кызыл жүгүрүп, бир соткенин ичинде сергип калган түрү бар.

- Мен бүгүн жакшымын, Сание, башымын ооруганы да басылды, - Азамат Алтай биз менен учураша элек жатып, жакшы жагын айтты. Анан мага карата:

- Бексултаным, зеригип аткандырсың? - деп койду абалымды билгендей. Палатада ар бир сыркоолуунун маңдайында бирден телевизор, жанында бирден телефон турат. Азамат Алтайдын сакалын эртең менен медсестра кырып бериптир.

- Сание, көз айнегимди, сакал алгычымды, дагы аны-мунуларымды унутпай жеткизип берсеңер. Медсестрага сакалымды күндө кырдырып отурганым жарабас, - Азамат Алтай бир нерсени элестетип алып, каткырып күлдү. - Бу кайдан жүргөн ынсапсыз абышка дебейби, Сание, - анан күлбөй, - Түндө мына ушу күйбөй өчүп турган телевизордон атам экөөбүз тиккен эки терегимди, карындаштарымдын кичинекей курагын, эки теректин ортосунда селкинчек тээп ырдаган келиндеримди, балдарын, дагы Рахманкулду көрдүм. Көрүп корктум, - деди да, өлгөн Рахманкул хандын арбагынан корккон түрү деле жок, өзү жыргап күлдү.

- Көзүңүзгө көрүнгөн экен да, демек... - мен ары жагын айтуудан тартындым да, - галлюцинация, - деп койдум.

- Иэ, көрүнчү бу. Бирок о жерлерди мен өмүрү көрбөстүрмүн, - деди да, улутунуп алып, дароо кошумчалады: - А, мүмкүн, Сание экөөбүз барып да калаарбыз, буюрса...

- Ни дидиң?- байбичеси үңүлө калды.

- Буюрса, элге барып калаарбыз дейм, - деди Азамат Алтай көңүлдүү.

- Ким? - деди аялы эңкейип.

- Сен экөөбүз, Санием, - Азамат Алтай даана айтты.

- Иншалла! - деди жеңе.

- Оозуңуздан ушу жакшы сөз биринчи жолу чыкты окшойт, ээ, аба? - мен толкундана түштүм.

- Из, из! Эмнеге болбосун, буюрса, барып калаарбыз, - Азамат Алтай кыялындагысын гана эмес, чынын кошо айткандай болду.

Мен ичимен тобо кылдым. Ушу сөзүнөн айныбаса экен деп тиледим. Бирок бу киши айтканынан кайтпаган адамдай сезилип атат мага. Айтор, эмнеси болсо да, буга чейин мага эл-жерге барбайм деп, караманча кашайганына караганда, бу сөзүндө кандайдыр бир жылыш болгонсуду...

Азамат Алтайдын сөзү башкача эле го, ошондо ындыны таптакыр чөгүңкү эмес беле! Ооруканага жөнөөрүндө мени жанына отургузуп алып, жашоо кордугунан көрө өлгүсү келээрин, эми “кара жердин алдына бара берсе болоорун” айтып, мени ыңгайсыз абалга салган. Бүгүн кудайга шүгүр! Сөзү да, көңүлү да таза. Мүмкүн, кечээги айтканы оорунун таасиридир, жаны кыйналгандагы алсыздыктыр? А балким, көкүрөгүн такай өйүгөн кусалык, эл-жердин кусалыгы анын көзүнө ажалдын элесин келтирип, ээрчитип турмайы бардыр? Андай болсо, канча жылдар бою ошого моюн бербей, тынымсыз таймашып келатыштын өзү да урмат-сыйга арзый турган сапаттыр дедим өзүмчө.

Кээ бир кишинин ким экени бир-эки баарлашкандан кийин эле билинип калат да, сүйлөшчү сөзүң түгөнүп, кызыгың таркайт. Андай адамдан кача да баштайсың. Азамат Алтайда чети оюла элек толгон сыр, кызык ойлор жаткансыйт. Эми аны чала угуп, чала сүйлөшүп алып, кыйраткансып Бишкекке жетип барсам, өмүр бою чийки май жегендей, өкүттө болоорум шексиз. Ооруканада деле сүйлөшө берүүгө, иштей берүүгө мүмкүн экенин керсөм деле, атүгүл “буюрса, элге барып калаарбыз” дегенинен кийин деле, баары бир, ооруканада кайсы жарытылуу иш бүтсүн деген көңүлүмдөгү көңдөйлөнүү жазылбады.

Ошо көңдөйлөнгөн бойдон эртеси ооруканага дагы барсам, кечээ эс-учу жок, кыркыроо кирип жаткан чал туруп жүрүптүр. Аң-таң калдым:

- Ой, аба, бу абышка кечээ эле өлмөк киши эмес беле, басып жүрөт ко?! - десем, Азамат Алтай:

- Бир аз илинчек калса, жанын сактап калышка болот, - деди камаарабай.

- А өзүңүз кандайсыз, аба?

- Айыктым, Бексултаным. Азыр чыгып кетсем да болоор.

Таң калдым. Кезинде Американы ашата сөкчү элек ко. Бала болуп башыбызга жүн чыкканы Американын турмушун да, америкалыктардын адамгерчилигин да, окуу системасын, медицинасы менен кошо боктоп, кымындай да жерин жактырчу эмес элек ко. Көрсө, өз көчүгүбүздүн жыртыгын бу жыртык эмес - жыргал деп, акчыланыш үчүн ошентчү турбайбызбы. Ошол себептен совет адамын чет өлкөлөргө өтө эле аз чыгарып, чыгарса да, коркутуп-үркүтүп, элеңдеп жүрүп келгидей абалга жеткирип туруп, чыгарчу турбайбы. Башка элдердин, айрыкча Америка сыяктуу өскөн элдин адамча жашап, адамча турганын көрсөтпөө керек болгон тура бизге. Чындыгында Америка мокочо эмес экен. Ырас, алар да бизди бокточу. Бирок социалисттик түзүлүштүн жакшы жактарын уялбастан эле өз жашоо-максатына ылайыктап, сиңирип алган учурлары көп болуптур. Маселен, медицина. Ооруканага түшкөн адам соткесине миң доллардын аржак-бержагын төлөйт экен. Муну укканда кымбаттыгына төбө чачым тик турса да:

- Ушунча акы төлөгөндөн көрө, оорубайле койбойсузбу! - деп тамашаласам, Азамат Алтай:

- Оорубайле коёт элем, бирок акынын сексен процентин, силердин тил менен айтканда, социалдык фонд төлөйт. Дары-дармек алсак да ошондой. Калган эки жүз долларды төлөп коюштун оорчулугу жок, - деди.

Демек, бул бекер дарылаганга эле тете экен да. Ал эми дарылоо сапатын, жоопкерчилиги менен көңүл бурганын айтпайле коёюн! Кан басымы катуу көтөрүлүп кеткен адамды үч күндө айыктырып чыгарат дегенди уга элек болсом керек.

Бу саам ооруканага Али экөөбүз келгенбиз, кечээкидей эле түшкү экиден кийин гезит сатып алып.

- Архив туурасында ойлондуңбу? - Азамат Алтай мени кетирбей алып калышты мурунтан эле каалап турганбы, "чеч" деп, курткамды чечтирип, "отур" деп, жанына отургузду.

- Миссия башчысынын биринчи орунбасары менен сүйлөштүм. Ноябрьдын аягында Москвага жүк кетет экен, ошого кошуп, жөнөтүп жибермей болду. Үйдө болсо кечке архивиңиздин, папкаларыңыздын жанында ыкшыйып отурам, - деп, тамашаламыш болуп койдум.

- Өзүңө керектүүлөрдү иргей бер. Бөлүштүрүп койсоң, ар жагын өзүм тейлейм, - деди Азамат Алтай. Аңгыча Али да курткасын чечип, отурууга камынды эле, Азамат Алтай:

- Сен кете бер, о заман бир жакка бараарсыңар, - деп кайнисин узатып ийди да, анан мага карап, - эми жай отуруп, тууганча маектеше берсек болот, - деп көңүлдүү каткырды.

Сание жеңе экөөбүз кечээ келип кетээрде: "Аягыбыз жеңил болсун, аба, тез сакайыңыз", - дегеним эмнегедир азыр эсиме түштү. Эл ичинде айтыла жүргөн демейки алкоону айтсам, Азамат Алтай көптөн бери укпай, унутуп жүргөн бир жакшы кабарга кулагы сүйүнгөнсүп, көзү жадырай байбичесине мактана калган:

- Кандай жакшы тилек. "Аягыбыз жеңил болсун!" Мындай жакшы тилекти кыргыздар гана айтат! Мүмкүн, казактар да айтаар, бирок мен аны билбейт экем...

Кыргыз жөнүндө, кыргыздын жакшы салты, наркы туурасында азбы-көппү азыркыдай жылуу сөз укса, Азамат Алтай жаш баладан бетер жагалданып кубанган адам экен. Улам күн өткөн сайын ушул мүнөзүнө көзүм каныга берди. Кемчилигибизге күйүп-бышып, туталанып кетээрин да көрдүм. Кичинекей эле кемчилигибиз аны аябагандай кейитет. Мүмкүн, өмүр бою четте калып, эл-жерине такай кусадар жашаган адамдын сезими ошондой болоор? А балким, бул сезим Азамат Алтайда курч жаралгандыр? Аны башкалар менен салыштырууга менде мүмкүнчүлүк болбоду. Салыштыруунун кажети деле жоктур. Биз быякта, өзүбүздө жүрүп, өз кемчиликтерибизге бышы кулак болуп, ашмалтай болуп алгандайбыз. Кемчиликтерибизге чанда гана кейимиш болбосок, чындап күйүп-бышкан учурубуз аз. "Боло берет" деген жаман адатыбыз бар. Ишти чала бүтүрсөк, убадага турбасак, "боло берет" деп кенебейбиз. Үйрөнгөнбүз ошого. Бирок дээрибиз, ата-бабадагы наркыбыз андай эмес эле го! Демек, оңолуп кетүү биздин тукумдагылар үчүн деле түйшүк эместир, колдон келе турган каныбыздагы сапат да! Азамат Алтайдын ооруканага жатып калганы мени архиви менен иштөөгө мүмкүнчүлүк берди. Болбогондо, "жаман айтпай жакшы жок" дегендей, а киши мени, убадасы боюнча Американын штаттарын кыдыртып кетсе, бу күндөрдүн көбү негизги максатыма туура келбей калмак окшобойбу. Американы аралап чыкпаганым, албетте, саал өкүнөм. Бирок өмүрүмдө архив аңтарган иштөө тажрыйбам болбогондуктан, көз май түтөтө ыкшыйып отуруп, эски кагаздын жытына чүчкүрүп-бышкырып кыйналсам да, аркы-беркилерин ажырата баштагансыдым. Бу да болсо мен үчүн олжо эле. Ооруканага жатканына үч эле күн болгондо Азамат Алтай эртең чыга турганын айткан. Бирок чыгаар күнү архив карап отурсам, үйгө телефон чалды:

- Канымда бир нерсе, рубин деди го, сыягы, жетишпейт экен, ошону кечки саат беште консилиум өткөзүп тактайт. Канымдагы заттар жетиштүү болсо чыгарат. Жетпесе, анда дагы жатып калам. Сен аппаратыңды алып, экиден кийин маган келе аласыңбы?

- Келе албагандачы! - айтпса да келээрим бышык, өзүм да ошол саатты чыдамсыздык менен күтөм. - Көп сөздү укпай кетсем, арман чоң болбойбу! - дедим.

Эртеси саат экиде диктофонумду, окууруна гезит сатып алып, ооруканага барсам, Азамат Алтай көңүлү ачык, жайдары экен. Түндө мен архивин оортопондоп, алып кетчүлөрүмдү иргеп бүткөм. Башынан архив менен иштеп көнбөгөн адамга тажатма иш экен. Анын үстүнө, ар тилде латын тамгасы менен жазылгандар мурда окуп көнбөгөндүктөн, кыйнап жибергидей. Бирок эмнеси болсо да, көшөрүп отуруп, жүзгө жакын папкадан жыйырмадан ашыгын иргеп коюп келсем, Азамат Алтай ооруканадан бүгүн да чыкпай турганын айтты :

- Консилиум беште эмес, түнкү он бирге калыптыр, демек, бүгүн да мында түнөшкө мажбурмун, - деди.

- Сизден атайы эле дагы бир күндүн миң долларын алып калуунун амалы да бу! - мен кеткенче Азамат Алтай чыкпайт тура деп, туталана түштүм.

- Жок, быякта антип арамзаланса, ишинен ажырап калат, - Азамат Алтай токтоо түшүндүрдү. - Консилиумга катышчу врачтардын бир-экөө түнкү 11ге чейин бош эмес экен. Анын үстүнө, консилиумдун чыгымы, катышкан врачтарга төлөш керек да, менин эсебиме кирбейт.

- Анда эмне, өкмөт төлөйбү?

- Жо-ок. Мени дарылаган врач өз жанынан төлөйт. Ошондуктан, госпиталда артык баш күн калыш врачка гана зыян. Дагы эгерде туура эмес дарыласа, менден алган акчаны кайрып берет.

Мунусу мыкты экен деп ойлодум ичимден. Бизде өлтүрүп алса деле жооп берүү болбойт ко. Жакшы жактарыбыз да бар дечи, маселен, бекер дарылануу, дары-дармектерибиз арзан. Бирок сапат жагынан, жоопкерчилик жагынан төмөн экенибизди салыштырып, ызаланасың, таңыркайсың.

Жашообуздагы мурда өзүбүз билип-билбей жүргөн кемчиликтерибизди “перестройка - кайра куруу” оңойт деген үмүтүбүз чоң эле. Ал үмүтүбүз дале үзүлө элек, бирок адегендегидей эмес, көңүлүбүздө күмөнсүнүү көбөйө баштаган учур болчу.

- Аба, - мен сөздү дал ушуякка бурдум, - архивиңизге чала-була көз жүгүртүп отуруп, буларды түшүндүм: кайра куруу учурунда гана айтыла баштаган, өзүбүздү өзүбүз сындаган кемчиликтерибизди сиз, силер о-о жылдары эле айтып жүрүпсүңөр. Тил маселеси, адам укугу, улуттар эркиндиги. Большевиктерден кымындай кемчилик тапчу эмес элек, кемчиликтери тургай, кылмыштары да толтура экен. Аларды да перестройка ачты. Ага чейин силер тынбай какылдапсыңар. Бу эмне, акыры Советтер оңолот деген ишеним силерде болгон үчүн сындап келдиңер беле, же ызаңарды чыгаруу үчүн гана Совет бийлигин жек көргөнүңөрдү билдирүү үчүн гана ошенткенсиңерби?

Азамат Алтай оюн топтогонсуп, бир аз унчукпай турду да:

- Силердеги турмуштун ушундай абалга жеткени мындан ары узашы мүмкүн эмес деген ойдо элем. Көпчүлүк кыял ишке ашабы-жокпу? - өзүм айтаарын айтып коюп, өзүм ишенбеген күндөрүм да болгон. Эгер дүнүйө тарыхын карап көрсөң, ар кандай диктатура келет, аны айтыш үчүн пайгамбар болуп жаралыш керек. Мен огон пайгамбардык кылбадым. Бирок силерде өзгөрүү болоруна көзүм жетти. Жаман тарабына өзгөрүп кетиши мүмкүн деп да чочуладым. Дагы Кудай таала адамга үмүт берет да. Жакшылыктын да шооласы элге тиер деген үмүтүм жок эмес эле. Мен Франция революциясынын тарыхын окуп чыктым. Кандай бийликтер Францияда алмашып турду? А калк кала берди.

- "Бетеге кетет - бел калат, бектер кетет - эл калат" деңизчи? Туура, бийликтер көп алмашты, өзгөрөт экен, эл кала берет. Бирок көбүнчө эле шору менен кала берди, - мен да өз оюмду айткым келди.

- Иэ, шору менен калат, - Азамат Алтай айтканымды жактады да, кайра дароо

тактап койду. - Бактыга жеткен учуру да бар. Бирок аз, сейрек.

- Адамды жакшылыкка, жакшы сапаттарга үмүт жакындатат болуш керек.

- Үмүт адамды дагы жашартат. Эгер адам үмүтүн үзсө, анда анын жашоосунун эч кимге кереги жок.

- “Үмүтсүз адам - шайтан” деген да кеп бар эмеспи.

- Иэ, үмүтсүз адам - шайтан.

- Бизде азыр кайра куруу жүрүп жатат. Бирок созулуп кетти, - десем, Азамат Алтай:

- Дагы созулат, - деди.

- Ооба, созулуп калды. Бөлөк кишилердин колуна түшүп кеткен сыяктуу, - Азамат Алтайга суроолуу кайрылдым. - Оюңузду уккум келет. Кайра куруунун башталышы кандай болду? Азыркы жүрүшү, келечеги не болот?

- Албетте, кыялымда кайра курууну көрөм деген үмүтүм жок эле. О келди. Көрдүк. Ага чет элде жашаган эмигранттар аздыр-көптүр үлүшүн кошту. Арасында мен да бармын. Сага мурда айтканымдай, 70 жылдык оорудан айыгып кетиш кыйын.

- Ырбатып албасак болду.

- Туура, ырбатып алышыңар да мүмкүн. Горбачевду, эгер ал путчуга өзү катышпаган болсо, баатыр деп аташ керек. Ушунчалык системага, өзүнүн партиясынын тамырына балта чапты. Албетте, балтаны биринчи Хрущев чапты. О доңуз! - Азамат Алтай акырын күлүп алды. - Өзүнүн доңуздугу менен, нааданчылыгы менен чапты, билбестен туруп чаап койду. Менимче, Горбачев кайра курууга билип, акылы менен келди. Өзү болбосо да, анын айланасындагылар ушуга келтирди. Албетте, Россия сыяктуу зор мамлекетти жетелеш жеңил бир иш эмес. Горбачев партократиядан чыккан, ошого сугарылган адам. Өзү баштаган кайра куруунун аягына чыкпай калабы деп тынчсызданам. Путчту өзү уюштурду деген пикирим да жок эмес.

- Себеп?

- Себеби, өзү уюштурбаса, КГБ, милиция, аскер башчылары, бийликтин башка жетекчилери катышкан жерде, андан бир ок мененби, же башкача жол мененби, өлтүрүп кутулуш оңой эле. Антишпеди. Бул мени шектендирет.

- Шектенүү бизде да бар. Сыры ачылаар бекен?

- Ачылат.

- Мына азыр тергөө жүрүп жатпайбы, - мен күмөнсүнө үн каттым.

- Тергөөдө бири болбосо бири айтат.

- Бизде көп эле сырлар жабылып калчу эле.

- Айта турган кишилери өзүн өзү жоготтулар. Бирок өзүн өзү өлтүргөндөрдүн үй-бүлөсү, сырдаштары бар, ушулардан билиниши мүмкүн. Бул, албетте, дароо ачылчу маселе эмес, ондогон жылдар өтүшү мүмкүн.

- Таптакыр билинбей калышы да мүмкүн. Бийликтин табышмагы да бул.

- Туура, бийликтин табышмагы.

- Тээ байыркы атамзамандан бери мындай оюндар көп ойнолгон, бирок көбүнүн сыры чечилген эмес. Көмүскө кала берген. Менимче, муну кийин бийликке келгендер деле билсе да, билмексенге салып, айтпай коёт ко дейм. Себеби, алар да ушул оюнду ойноп калышы ыктымал да.

- Иэ, карга карганын көзүн чокубайт. Өзүңдү өзүң жашырбасаң, ким жашырат? “Бийлик элге таандык” деген алдоонун төркүнү ушунда, - Азамат Алтай каткырып алды да, ары жагын олуттуу улады. - Алсыз боло баштаганда, пайдасы азайганда бийликтин жашырмайы көбөйөт. Кайра куруу ачык айтканды, маалымдуулукту жаратты. Жакшы жактары көп. Кайра куруу болбогондо, элүү жыл көрбөгөн карындашымды көрө албастырмын. Бул бир гана мисал. Кайра куруунун “кесепетинен” силерге окшогон туугандар менен да көрүшүп отурабыз. Мурда бул түшкө кирбей турган жосун эле да. Келечегиңер туурасында эмне айтсам? Советтер Союзунда азыр курулуп жаткан республикалардын эркиндиги Америка Кошмо Штаттарына окшогон бир мамлекетке алып келээр деген да оюм жок эмес. Бир президент шайланып, он бештен көп штат болушу мүмкүн. Якут туугандарыбыз өзүнчө штат болуп кирүүгө татыктуу.

- Хакастар... - келечектеги “штаттарыбызды” санаша коёюн дедим эле, Азамат Алтай:

- Жок, - деп мени токтотуп койду, - Хакас, Тува, Тоолуу Алтай... буларды бириктирип, бир штат куруу мүмкүн, башка бирөөнө кошуп жиберүү да мүмкүн. А якуттар болсо бүткүл түрк калкынын ичинде жаңы маданиятка биринчи кадам шилтеген улут. Алардын бир атактуу профессору жети томдук сөздүктү өткөн кылымда чыгарган. Падышачыл заманда орус революционерлери, народниктери, декабристтер Якутияга көп сүрүлдүлөр, ошолор якуттарга “Силер калксыңар, өз маданиятыңар, тилиңер, тарыхыңар бар, аны сактап калышыңар керек” деген сезимди жеткирген. Мындай сезимди орус революционерлеринен биздин кыргыздар ала албады, анткени, чыныгы ак ниет революционерлер Кыргызстанга сүрүлбөдү. Якуттар турмуш шартынын оордугуна карабастан өскөн эл. Өзүнчө штат болчулар, албетте, Татарстан, Башкырстан, Чуваштар... Каракалпактар да татыктуу. Советтер Союзунда жыйырма бир түрк калкы жашайт. Олордун майдаларын бир штатка бириктирсе болор. Бул эми менин бир божомолум. Кандай өнүгөсүңөр, аны келечек көрсөтөт.

- Аба, оюңуз кызык экен. Бирок Кошмо Штаттарга окшогон мамлекет түзүүгө маданиятыбыз, даярдыгыбыз жетишпес, - дедим мен. - Биздеги бийликтин оорусу маселени “цивилизованный” жолу менен чечилишине жолтоо болот

дегеним да.

- Иэ, мунуңузга толугум менен кошулам.

- Архивиңизде дагы бир нерсе мени таң калтырды. Орусча жазган өмүр баяныңызды окудум. Сизди тоңдук деп укчу элек. Тоңдук экениңизди өзүңүз деле айтып отурасыз. Бирок жазган өмүр баяныңызда Түп болушундагы Талды-Суу айылында 1920-жылы туулгам депсиз. Чындыгы ушундайбы, же мында бир табышмак, сыр барбы? - чийелешкен чаташ окуя, кызыктуу детектив укчудай боолголоп турдум эле, Азамат Алтай:

- О кезде КГБны буйтатыш үчүн ошенткенбиз, жаным, - деп, шаабайымы суутуп койбоспу! - Архивди не кылдың? Канча папка ала тургансың? - деди Азамат Алтай.

Колумдан келишинче ала тургандарымды иргеп бүткөнүмдү айттым. Мен чыкканда коробкага салып, почта аркылуу эле жөнөтөбүз, - деди Азамат Алтай.

- Миссия аркылуу жөнөткөнүбүз оң го, - дедим мен. - Туруктуу өкүлдүн биринчи орунбасарынын убадасы бар салдырып жиберем деген.

- Сен кеткенден кийин архивди ким келип алып кетет? Мен кимди издейм?

- Өзүм Миссияга жеткирип, коробкаларга адресими жазып, табыштап кетем, - десем, Азамат Алтай:

- Бу жакшы экен, - деп, санаасы тынчып калды.

- Деги эртең чыгаарыңыз бышыкпы, аба? Же ушинтип эле архивиңиз менен госпиталыңыздын ортосунда темтейип жүрүп, элге кетип каламбы? - деп тамаша-чынды аралаштырып сүйлөсөм, Азамат Алтай каткырды.

- Буюрса дейли. Буюрса, консилиуму каныман өлтүрүп жиберчү эчтеме деле таппас...

Азамат Алтай дагы жыргап каткырды.

- Эмесе, кечки саат сегизге чейин маегибизди улантсак, чарчаган жоксузбу? - дедим.

- Көп сүйлөтсөң, кан басым жогорулап, температура көтөрүлүп кетиши да мүмкүн...

- Анда бүгүнчө токтотолу?

- Жок, мен дегинкисин гана айттым. Эгер бирдеме болсо, врачка түшүндүрөм, оорудан эмес, интервьюдан көтөрүлдү дейм, - Азамат Алтай күлдү да, - сурооңду бере бер, - деди.

- Өмүрүңүздө көп ачуу айыптарды уктуңуз. Өзүңүз айткандай, биз сизди "далай боздоттук". Ошондой эле быякта өзүңүз менен чогуу иштешип, чогуу жүргөн

адамдар менен мамилеңер дайыма эле бирдей болушу мүмкүн эмес, өөдө-төмөнү болгондур. Кыскасы, сиз кекчилсизби? Кечире билесизби, же андай айыптарды такай угуп жүрүп, бышы кулак болуп көнгөнсүзбү?

- Суроолоруңду бир-бирден бергин.

- Жаадырбайбы? - дедим тамашалап,

- Жаадырба. 72 жаш курагымда жыйнап туруп, баардыгына жооп кайтарыш мен үчүн бир аз кыйын, - деди да, Азамат Алтай суроолорумду бир-бирден кайра кайталатпай, жообун айта баштады. - Элден келген кыргызды бир көрүүгө зар болуп жүргөн заманымда мени ботодой боздоткондордун кайсы бирлери о дүйнө сапарына кетти, алар менден кечирим сурай албайт, ошондуктан, алар туурасындагы мурдагы оюмда калам. Муну кекчил дейсиңби, кекчил дебейсиңби, ал сенин ишиң. Ильгиз Гилязиддинов "кыргыз нанын жеген татар да мени көөлөгөн" деп жаздым эле го сага, ошол Ильгиз кечээ жакында Нарынбек Нью-Йоркко стажировкасына жөнөп жатканда, Нарынбек экөө Бишкекте кошуна жашагандар, "Азамат Алтайды бирөөлөрдүн түрткүндүсү менен жамандап жаздым эле, кокус жолугуп калсаң айт, кечире алса, кечирсин" деген.

- Кечире алдыңызбы анан?

Кечирдим, жаным! Андайда кечириш керек! - Азамат Алтай жоопту шак эле кайтарды. - Мени гезитке жамандап жазып, кийин кечирим сурагандарды кечирем. - Анан айтаар ою өзүнө жага түштү окшойт, каткырып алды да, - "Жабылып жүрүп баарыбыз жалгыз Курманбекке алыбыз жетпеди" деп калмактын каны айткандай, Касымаалы Жантөшевдин драмасында болсо керек эле ушул сөз, анын сыңары, жабылып жүрүп топ кыргыз жалгыз татарча боло албадыңар. - Дагы жыргап каткырды.

Тамашасы заардуу болгон үчүнбү, күлө албадым. Чынында эле кемчилигибизди сезип, билип турсак да, кечирим сураштан намыстанабыз. Атүгүл күнөөнү башкадан издеп, бөлөккө жалаа жаба салмай бет тырмаарчылыгыбыз канча! "Эмне кыз эмне кыздын бетин тытат" деген мыкты макал бекеринен айтылган эмес да.

Калган күндөрүмдө Азамат Алтай мени машинесине салып алып, шаар кыдыртты, Атлантика океанынын жээгиндеги Брайтон Бич деген Нью-Йорктун бир атактуу булуңуна алпарды. Анын атактуулугу илгертен а жерде уурукескилердин жашап келгендигинде экен.

- Брайтон Бичте өмүр бою мафиози негрлер өкүм сүрүп келген. Аларды кийинки эле жылдары Советтер Союзунан келгендер сүрүп чыгып, эми силердин мафиозилердин күнү тууп турган заман, - деп Азамат Алтай күлдү.

Брайтон Бичтин жанында эле Атлантика океаны, жээгинде сүрөткө түштүк. Анан башка жакта бир дүкөндөн архив папкаларды сала турган бышык коробкалар, чаптаарына ленталар сатып алып, үйгө келгенде архивди таңыштырдык. Далай жумуш экен. Нарынбек да келип калыптыр, экөөбүзгө Азамат Алтай ишене бербедиби, же көп жылдап жыйган байлыгына акыркы

ирет кол тийгизип калгысы келдиби, а балким, өзүнүн эле тыкандыгыдыр, айтор, мен алып кетчү папкаларды коробкаларга өзү салыштырып, тыкыйтып бүт тейледі. Нарынбек экөөбүз Азамат Алтайдын айткандары боюнча гана жардамдашып турдук. Төрт коробкага жыйырма канча папка, Советтер Союзунда тыюу салынган орус тилиндеги беш-алты чоң-чоң китеп, Библиянын мурдагы жана кийинки осуяттары бириктирилген толук басылышы, Куран таңылган соң:

- Эми өз колуң менен адресиңди жаз, - деди Азамат Алтай мага.

Мен “быссылда!” деп, төрт коробкага бакыйта-бакыйта Бишкекте иштеген жерим – Кыргызстан театрлар ишмерлер Союзунун адреси боюнча өз атыма жаздым да, ичимен кудуңдап, тышкы иштер министрибиз Муратбек Иманалиевдин Туруктуу өкүлчүлүктөгү отурган жерине телефон чалдым.

- Мурат, Азамат аба архивин белендеп койду, ошону Миссияга жеткизип, Александр Алексеевичке тапшырып келейин, машине жибертесиңби?

- Нет проблем, байке, - деди министрибиз. Ал ашыкча сөзү жок, убадалуу жигит экенин ошо Америкада жүргөндө көрдүм.

Александр Алексеевич Равзин да убадасына турду. Мен кеткенден кийин 1991-жылдын 22-ноябрында дипломатиялык жүккө кошуп, архивди Москвага жөнөттү. А кишиге мен абдан ыраазымын. Кенедей да керкейүүнү билбеген, дипломатка эмес, советтик кинолордогу шоопурга окшош, узун бойлуу, арык, чап жаак жакшы орустун элеси эстеген сайын көз алдымда. Архив эмнегедир Москвада эки айдан ашык жатып калды. Жоголот экен деп, чый-пыйым чыкты. "Жылкыңа ченеп ышкыра албаган соң, эмнеге покту жедиң, архивимди тапкын!" - деп океандын аркы өйүзүнөн туруп, Азамат Алтай бетиме жаба түкүрчүдөй сезилди. Архивдин кармалган себебин түк түшүнбөдүм. Америкадан келатып Москвадагы өкүлүбүз Акматбек Нанаевге катуу табыштабаганымда, ага кайра-кайра телефон чалып, мазасын кетирбегенимде, кыскасы, Акматбек Нанаев болбогондо, мүмкүн, архив Кыргызстанга жетет беле, жок беле? - билбейм. Архивди Москвада КГБ аңтарып жатабы деп да жорудум. Жок, бөөдө эле КГБнын күнөөсүн көтөрүпмүн. Коробкалар Азамат Алтай чаптаган боюнча кебелбей келиптир. Бирөөнүн гана капталында алакандай жер булайып оюлуп калыптыр. Ошол кезде Москванын аэропортунда жүргүнчүлөрдүн чабадандарын ачып, буюмун уурдамай, таңгагы менен жүктөрдү жымырмай күч алып турган учур болчу. Демек, кимдир бирөөлөр коробканын ичинен буюм издеп, кагаз мукабаны көргөндө окшош коробкаларды жайына тим койгон да.

Эгемен мамлекет болуп, эркиндик алганда, максатыбыз көп эле. Ошонун бири - Азамат Алтайдын архиви колума тийип жатканда “Кыргыз эл” коомубуздун алдында түрк элдеринин китепканасын негиздесек, архивди ошого өткөрсөм деген тилегим бар болчу. Тилек ишке ашкан жок. “Кыргыз эл” коомун өз кызыкчылыгына жумшап, туйтунгандар чыкты. Коомдун ишине тууралап, анын теңтөрагалары катары Жалил Садыков экөөбүз гана бир жолу афгандык шордуу кыргыздарга үч-төрт машине күрүч, ун, кийим-кечек уюштуруп жөнөттүк. Бул ишке эмгек сиңирген артисибиз, азыр эл артиси Жумабай Кыпчаков жардамдашып, Афганистандагы боордошторубузга жүктү жеткирип барып

келди. Ал эми айлык алып иштеген үчүнчү теңтөрагабыз ушул ишке турганы куйрук карматпады. Ошентип "Кыргыз эл" деген коомубуз кимдир бирөөлөрдүн кулкунуна кирип, жашоосун токтотту. А балким, аты тымызын сатылып, ар кимден акча-тыйын чогултулуп, даде бирөөгө жем болуп жүргөндүр?.. Архивди Нью-Йорктогу Туруктуу өкүлчүлүккө жеткирип, Александр Алексеевич Равзинге тапшырып келгенден кийин деле Азамат Алтай менен маегибиз улана берди, бирок мурдагыдай үстөкө-босток болбой, эс алып дегендей, аркы-беркиге алаксый баштадык.

Ата-бабасындагы атжандуулук Азамат Алтайда катуу сакталгандай. Мунусу, балким, эл-жердин кусачылыгынан болушу да мүмкүн. Азамат Алтайдын: "Ат жарышты карап отурганымда Ала-Тоом, бала кезимде көрүп жүргөн жайлоолор көзүмө элестейт" дегенине ипподромдо отурганыбызда ишендим. Күлүктөрдүн аткан октой сызып келатканы анын көзүн жайнатып, жүзүн жашартып ийгендей сезилип турду мага. Ипподром быякта мыкты экен. Болгону эки эле кабат. Бирок экинчи кабатка эскалатор менен көтөрүлөт. Көрсө, ипподромго келгендердин баары дебейин, жүздүн токсон-токсон беши пенсиядагы кары-картаңдар. Ошондуктан, аларды жөө кыйнабас үчүн эскалатор орнотуптур. Экинчи кабатта кенен-кенен залдар, туш-тушта илинген телемониторлор. Сырттагы трибунага чыккысы келбегендер тегеренме креслорго отуруп алып, күлүктөрдүн жарышын ушу залдан көрө берсе да болот. Бирок жаан-чачында эле ошондойлор болбосо, залда бирин-серин буту баспагандар гана калат окшойт. Залдын ар кайсы жеринде кафелер, ресторандар, туруп туруп шам-шум этме жай. Каалаганыңа барып, тамактансаң болот. Сурасаң отурган жериңе чай, кофе, суусундук, сендвич алып келип берет. Тамеки тарттырбайт. Пиводон баштап, ичкиликтин бир да түрү сатылбайт. Ал эми бизге окшоп, өздөрү ала келип ичмей булардын салтына жат жосун экен. Кыскасы, ипподромго келгендер үчүн ыңгайлуу, ылайыктуу шарттын баары түзүлүптүр. Айрыкча кары-картаңдарга ипподром табылгыс эрмек өңдөнөт. Нью-Йоркто эле бул өңдүү ипподромдон бир нечеси бар дейт. Биринде жарыш бүткөндө, машинеси жокторду автобус менен ташып жеткирмейин, кийинки ипподромдо оюн башталбайт имиш. Убактысы, оюндардын башталаар жана бүтөөр расписаниеси ошончолук так өлчөнүптүр. Кары-картаңдар көп барган, дагы кечки "Бинго" деген оюну бар. Анда да ичкилик ичилбейт, тамеки тартылбайт. Жылуу, ыңгайлуу жай. Мында да ипподромдогудай бирөө менен бирөө байге сайышпайт, байге сайгысы келсе, ар ким өзү менен өзү ойнойт. Ал үчүн, маселен, ипподромдо эки доллардан жогорку бир сумманы билет алганда төлөп коёсуң да, "алдыга келет" деген күлүгүң чыгып келсе, жарыш бүтөөр замат билетинди кассага алпарсаң, компьютерден байгең шарт чөнтөгүңө түшөт.

- Байге сайыштын жол-жобосу кандай? - десем, Азамат Алтай:

- Чыгып жүргөн фаворит күлүккө койсоң утушуң аз болот. Начар же белгисиз күлүккө койсоң, утуш көбүрөөк, - деди.

- А фаворит же фаворит эмесин кантип билебиз?

- Тизменин өөдө жагында фавориттер, төмөн жагында начар, же белгисиз жаңы күлүктөр жазылат.

- Эмесе, мен эң акыркы атка сайдым, эки доллар! - мен жөн эле оюн кылгым келип, кассирге эки доллар сундум.

Азамат Алтай күлүктөрдүн тизмесин карап:

- Туура кыласың. Жокейи мыкты, - деди. Менин күлүгүмдүн чабандеси Шмит деген кыз экен.

- Сиз эмне, баарын билесизби? - Азамат Алтай менин көңүлүмдү улаш үчүн эле айтып койдубу десем, андайы байкалбайт.

- Баарын болбосо да көбүн билем, - деди ал.

Ипподромдун тээ алыскы учунан күлүктөрдү коё беришти. Жарыктык жылкынын көркү чуркаганда! Бири биринен үзүлүшпөйт, аткан ок сымал үзөңгүлөш сызып келаткандары моокумуңду кандырат, каныңды кызытат. Ипподромду бир гана айлангандыктанбы, ооздукту көп тарта беришпегенсийт. Алдыдагы үч күлүк ипподромдум ортосундагы килейген экрандан көрүнүп турат экен. Күлүктөр ипподромду ортолоп калган кезде Азамат Алтай:

- Бексултан, күлүгүң алдыда! - деди.

- Кокуй, айтпай коё туруңуз, көз тийип кетет! - мен өзүм таптап чапкан күлүгүмдөн бетер жүрөгүм опкоолжуп чыкты. - Ка-ап, эртерээк коё берген турбайбы жеткенче дагы!

Күлүктар марага жакындап келатты. Меники дале алдыда. Бирок аз эле экинчи аттын тумшугу басмайылына жетээр-жетпес калгандай. Аңгыча экинчи атты камчылана баштады эле, күлүгүнүн кулагы менин күлүгүмүн кулагына теңелейин деп калды. Мына-мына эми озуп чыкчудай түрү бар. Күлүгүм калып калбагай эле деп, жаным чыкты, же бир чабандесим камчыланып койсо боло! Артындагы аттын демин эмне укпайбы?! Марага аз эле калды. Эми алдыдагы эки күлүктүн кулактары теңеле түшкөнсүдү. Ошондо гана менин чабандесим тизгинди саал бошото берип, камчысын ат соорусуна басып алды эле, астындагы күлүгү сунала түшүп, марадан биринчи өттү. Коңгуроо “заң” этти.

Мен сүйүнгөнүмдөн кыйкырып тура калып, асманга бир секирген экем, тегерегибиздеги отургандар дуу каткырды.

- Бексултан, сен катуу секирдиң го, - деди Азамат Алтай.

Олдоксон иш кылган экем деп, оңтойсузданганымдан отура калдым.

- Эмне, аба, туура эмес кылдымбы?!

- Жо-ок, ушунуң жакты буларга, - деди Азамат Алтай жадырап.

- Өх-х! - дедим мен оюн-чыннан.

- Жүр, Бексултан, - Азамат Алтай ордуна турду. Карасам, элдин баары эле жамырап, ордуна кетип атат.

- Эмне, бүттүбү?! - кетет экенбиз дегенда сестене түштүм. Ипподромго бир доллар алып киргизгендери үчүн бир жарыш менен эле бүтүрөт турбайбы деген ойго кеттим. Аңгыча Азамат Алтай:

- Дагы сегиз жарыш бар, - дегенде санаам тынчыды. - Азыр барып, байгенди алалы.

Кассага билетимди өткөрдүк. Эки долларым 14 доллар 20 цент утуптур. Дагы бир саам 10 доллар уттум. Азамат Алтай да эки жолу утту. А киши алдыга келчү үч күлүктү атап, байгенин татаал түрүн ойнойт экен. Акыркы жарышта Азамат Алтайды туурагым келип:

- Аба, уткан акчамды бүт сайсам болобу? - дедим.

- Ал өз эркиң, жаным.

Биз өз эркибизге караганда бирөөнүн эркине көп жетелетип, башканын эркине көзкаранды жашап келгенибизди ойлодум.

Акыркы жарышта утканымдын баарын кайра уттуруп ийдим. Чыгат деп, үч күлүк атасам, бирөө гана туура келди. Ипподромду жазганымдын себеби - ат жарыштын кызыгы же кумары эмес. Бизде деле ардагерлерибиздин эрмегине ушул сыяктуу барар жери болсо гана, атаганат! Андайдын жогунан Бишкекте жашаган атактуу карыларыбыз кыштын чилдесинде да күндө кечинде Дзержинский бульварында бир аз басып, анан муздак скамейкаларда аденомаларына сиз өткөнчө отуруп, төбөлөрүнө карга чычса, "ырыскы болот, байлык келет" деп өздөрүн өздөрү жооткотуп коюп, түн бир оокумда зериге-зериге үйлөрүнө тараашаарын эстедим. Ошого зээним кейигенден жаздым.

Элге кайтар күнүм жакындаган сайын бала-бакыраны көбүрөөк сагына баштадым. Анын үстүнө түнкүсүн мурдагыдай архив карабай бошмун. Азамат Алтай менен сүйлөшүп отуруп, жат-жатка келгенден кийин дароо жатпай, бир нерсе жазам. Үй-бүлөмдүн сүрөтү маңдайымда. Неберелеримдин улуусу Салима сүрөткө жакшы түшчү эле, бу саам эмнегедир, өтө эле "серьезный" турат. Жаннатым мени тиктейт. Баары эле мени карап жакшынакай. Өзүм да өзүмдү саал мазактагандай карайм "ики, кантип барып келер экенсиң?" дегендей. Америкага жөнөөр алдында түшкөн сүрөтүбүз эле.

Кетээриме эки-үч күн калганда Азамат Алтай мени Ашыр деген анжыяндык кыргыз мекендешибиздикине алпарды. Ал дагы согушта туткунга түшкөн. Учурунда Америкага көчүп келген 6-7 түтүн кыргыздын кенжеси болсо керек. Нью-Йоркто дагы Садык аке деген баткендик тууганыбыз бар экен. Өз аты Сыдык, КГБдан жашырыныш үчүн Садык деген инисинин атын коюп алыптыр. Азамат Алтай анын үйүнө далай жолу телефон чалып, алалбаган соң, а кишиге жолуга албай келгем. Кийин Бишкекте өткөн Кыргыздардын биринчи курултайына келип баргандан кийин көзү өтүп кетиптир. Азамат Алтай Ашыр ага менен мени адегенде телефондон тааныштырды. "Иним, үйгө келип кет" деп чакырган ал мени. Садык телефонго келсе эле, баарыңын башыңы өзүм биздин үйдө кошом деп, Азамат Алтай Ашыр агага айтаарын айтып алып, өзү ооруканага жатып калды. Америкадагы туткун кыргыздардын эң улуусу Эргеш ага деген тууганыбыз Флорида штатында жашайт экен, көзү көрбөй, карыя

болуп калган имиш.

- Мурда бири-бирибиздикине барышып-келишип, такай меймандашып турчубуз, - Азамат Алтай ооруканада жаткан күндөрдүн биринде Сание жеңенин сөзү муңайымдуу башталгансыды. Экөөбүз түшкү тамакты ичип отурганбыз. - Айтташчубуз. Майрамдашчубуз. Кийин антпей калдык. Бешбармак, күлчөтөй жасачубуз. Мен аларды унуттум! Камыр кескенди унуттум! - деп дале кейип айтты.

- Эми эмне катташпай калдыңар? Эмнеге антиңер? - дедим мен акырын. Көңүлдөрүндө жүрөк сыздаткан жара бардыр, ошого тийип албайын деп кооптонгон үчүн акырын сурадым.

- Картайып атабыз, - деп суз жылмайып койду Сание жеңе. - Баарыбыз азыр оорукчанбыз. Пенсиядабыз. Садыктын аялы, үч жыл болду, өлгөн. Балдары үй-жай куруп, бөлөк жашайт. Өзү жалгыз калды, көп ичет, телефон албаганы да ошондон. Ашыр жакшы, оозуна ичкилик албайт. Курманбек деген 26 жаштагы сонун уулу бар эле, Нью-Йорктун полициясында иштешү кылмышкелерди тапкан. Үйүндө уктап жатса, атып кетишти. Ошондон кийин Ашырдын аялы акылынан айныды, үйүнө киши барса көргүсү жок, бөлмөсүнө кирип, чыкпайт.

- Быяктагы кыргыздардын балдарында кыргызбыз деген сезим барбы, же америкалык болуп кетиштиби? - дедим.

- Америкалык болуп калышкан, - деди жеңе. Анан акырын улутунуп койгонсуду. - Ушундай тура, үйдө аялдын жөнү болбосо эле катташпай калат экенбиз...

Сание жеңе кибирип, шашпай идиш-аягын жыйнай баштады. Мен да унчукпай, негедир зээним кейип туруп, жеңенин идиш-аягын жыйнаша баштадым эле: “коюңуз, өзүм эле жетишем!” - деп чырылдап жиберди.

Ашыр аганыкына келгенибизде, эки кабат үйдүн биринчи кабатын ээлеген Саида жеңе деген казакча жакшы ырдаган татар жеңебиз бар экен. Казак эри тирүүсүндө эле Ашырды өзүнө ини кылып, каттатып жүрүптүр, азыр ошол жеңебиздин колуна чай ичтик. Ашыр ага былтыр эки айга элге барып келиптир.

- Жакшы жүрүп келдиңизби? - деп сурап калдым.

- Бардым, - деди көңүлдөнбөгөнсүп, - илгери ээн жаткан жердин баары кыштак болуптур. Жолдор көп...

“Жаккан экен” - деп жандана түштүм да:

- Кайсы-кайсы жерлерди көрдүңүз? - десем:

- Эчтеме деле көрө албадым. Бир короодо отуруп, кайра келдим, - дебеспи.

- Иэ кокуй, ал эмнеңиз?! - деп эчтеме түшүнбөгөнүм менен, алда немеден шектене түштүм.

- Жаныма инимин баласын кошуп беришкен. “Тиякка барышка уруксат жок, быякка барышка уруксат жок” деп келет, - Ашыр аганын калп сүйлөөр түрү жок, өмүр бою кара жумуш иштептир, ошонукубу, буту ооруйт экен, көкүрөгү да соо эместей. - Анжыйанда туугандарым бар илгери эле кеткен. Ошолордо он-он беш күн жүрүп келейин десем, НКВД бир түнөгөнгө эле уруксат берди. Өзгөндө таякелерим бар. Аларга да бир күндөн ашык жүргүзбөдү. Курманжан датканын тоюна барсам деп, аябай эңседим. Аякка барсаң, камап салышат деди. Дал менин тушумда көңтөрүш (ГКЧП - **Б. Ж.**) болуп, жанымын чыкканын айтпа, иним, бир жума короодон эмес, үйдөн чыкпай калбадымбы, - деп күлгөн болду.

Мен жаным кашайып, аң-таң калдым. Мындайда эмне дейсиң?

- Өзүңүз көрүп келсеңиз, азыр андай жок деп айта албай турам, аба, бирок чын эле баягыдай эмес. Нааданчылык кылышкан! Көңүлүңүздү катуу калтырган экен, иттер! - деген сөз гана оозума келди.

Дагы Ашыр аганын “эки ай көп экен, бир айга эле барсам болмок окшойт” дегенин да угуп туруп, кимге ачууланарымды билбедим. Ашыр ага өзү айткан алиги короодо тууган-туушкандары чогулуп, кубанып, жетине албагандарын видеого тарткан тасмадан көрдүк. Ашыр тууганы менен жүз көрүшүп отурганга баары ыраазы. Ага-туугандарына Ашыр да ыраазы. Бирок Ашырга элүү жыл эңсеп жеткен эл-жерин кыдыртпай, аны алдап, коркутуп-үркүтүп, жүрөгүнүн үшүн алгандар ким болду экен? Элүү жыл эңсеп көргөн жеринен көңүлүн үч көчкөн журттай калтырып, суу сепкендер ким болду экен?! Андайларга наалатты ким айтаар экен? Наалаттан эле сестенип корко коюшабы ошолор? Адамдын кусалыгына жаны ачыган, көңүлүндөгү черди түшүнбөгөндөр балээнин сестенгениби?! Ашыр агадай өмүр бою өз мекени жөнүндө тетири пикир, тетири кабарда жүргөндөргө чындыкты чындыктай көрсөткөн адамгерчиликтүү, айкын, ачык мамиле керек эле го! Ансыз да алар эл-жери көздөн учуп, көздөн учкан ага-туугандарынын, кыргыз деген боордошторунун мээримин эңсеп келди го! Андай адамдар үчүн ата конуш бир короо менен эле чектелбейт. Бүткүл эле кыргыз жери кандай болуп калды экен деп, эңсеп келгендер алар. Жат адамга да жанагыдай мамиле болбос! Көчөгө чыгып коштошуп атсак:

- Эл-журтка пайдаң тийсин, иним, биз болсок бүттүк, - деди эле каңырыгым түтөдү. “Биз” деп өзүн айткандай болду. Көңүлү чөккөн адамдын сөзү да бул.

- Ага, минтпеңиз, эмне үмүтсүздөй сүйлөйсүз? - десем, шашып кетти:

- Элге учурашып келип, анан бир жолу кетсемби деген ниетте бардым эле, эми кетпейм, - деди да, саал туруп менин көңүлүмдү улады көрүнөт, - а мүмкүн, дагы да барып калаарбыз тирүү болсок. Эл-журтка салам де, укам, - деди.

“Үкө” деген сөздү биринчи айтты. Анда-санда күрс этип, жөтөлөт экен. Кезек-кезек алаканы менен көкүрөгүн басып коёт. Ашыр аганы эстеген сайын жаным ачийт. Андан уккандарымды айтпай кетишке акым жок. Ошондон бери өзүмө өзүм суроо коём: биз, кыргыздар, четте калган боордошторубузга чындап боор тартабызбы, же андай адамгерчиликтен ажыраганбызбы? Бир кезде аларды “чыккынчы”, “душман” дегенге ишенип жүрүп же боорубузду жоготуп койгонбузбу? Же кыяктагы көр оокаттын түйшүгү боордоштук сезимден

кудуреттүү болуп кеттиби?! Деген менен, алыстагы тууганга караан болуу намыстуу элдин милдети го!

Кетээр учурум жакындаган сайын сурабайын десем деле болбой, Азамат Алтайдан "эл-жерге барам" деген так жообун укпасам да, жибигенин көрүп кетсем деп самадым. Эртең жолго чыгам, буюрса. Түнкү саат бирден өткөнчө Азамат Алтай экөөбүз ажырашкыбыз келбей сүйлөшүп отурдук. Ушунча күндөн бери бири-бирибизге көнүшүп калдык эле. Ооруканадан чыкканы кайда барсак да ээрчишип, бирге жүрдүк. Мүмкүн, Азамат Алтай, Сание жеңе менден тажай баштагандыр? Мен аны сезбедим. Бирок ойлойсуң да кээде, жумалап конуп-түнөп жатсаң. Мен үйдү сагынсам да, Азамат Алтайдан тажабадым. Дагы далай сөздөр айтылбай калгансыйт. Эми мен кеткенден кийин далайга а киши мага жетпечүдөй сезилет, а кишиде болсо жалгызсыроо көбүрөөк орун алчудай туюлат. Мүмкүн, андай эместир. Мүмкүн, бул мендеги бир жөө кыялдыр? Канча кылган менен ал киши мага караганда бардыгына бышкан, ар кандай жагдайга өзүн-өзү көндүрө билет. Ошондо да эл кумурскадай жайнаган чоң шаарда адам жалгыз экен. Көчөлөрүндө бирине бири жылмайып, жакшынакай мамиле кылганы менен да, чоң шаарда адамдар жалгыз. Албетте, Азамат Алтай өзүнө эрмек табат, баарлашчу адамдары бар. Буюрса, жумасына бир ирет болсо да, Нарынбек, Ныязаалылар менен жолугушуп турат дечи. Кыргыз тилин үйрөнгөнү Кетлин да келип тураар. Бирок ошондо да, коштошуу, ажырашуу кимге болбосун оор. Бирок баарынан оору - бул эл-жер кусалыгы, ондогон жылдар бою көкүрөктө үзүлбөгөн сагыныч. Ал сагынычты, оор кусалыкты бөксөртүүнүн бир гана дабаасы - эл-жерге барып, киндик кан тамган жердин топурагын жыттап, боорго кысуу. Ушундай ыйык сезимден улам болсо керек, адеп мени үйүнө келгендин эртеси эле Азамат Алтайдын: "Бексултан, мен сенин элге бар деп, үгүттөшүңдү каалабайм" дегени эсимде дайыма турса да, "үгүттөбөйм" деген убадамды бузуп, мурда айткан суроомду дагы бир жолу айтып калгым келди да:

- Аба, - дедим. - сиз госпиталыңызга жатып калгандын эртеси жеңе экөөбүз барганыбызда, "ата-бабанын жерине буюрса, барып да калаарбыз" дедиңиз эле. Ошол сөздү сиз өмүрүңүздө биринчи айттыңызбы, же?..

- Жоок, биринчи айтпадым, - Азамат Алтай олуттуу жооп берди да, анан адатынча тамашага буруп кетти. - О заман Аким Өзгөндү президент шайлап алалы деп, гезитиңер жазды да. Жеңеңе айттым: "Сание, дедим, жүр элге барып жашайлы. Четтен баргандарды оңой эле президент шайлап алышат окшойт, мени президент шайласа, сен жөнөкөй катын эмес, падыша катын болосуң" дегем, - деп, Азамат Алтай жырғап каткырды.

Мен күлдүмбү, күлбөдүмбү - эсимде жок, чамасы, күлгөндөй деле болгонум жок окшойт.

- Тамашага бурбаңыз, - дедим.

Азамат Алтай унчукпай ойлонуп турду да, козгогон сөзүмдүн төркүнүнө карата жооп кайырды.

- Мени элге чакырган жалгыз сен эмессиң.

Мен эмнегедир оңтойсуздана түштүм да:

- Ко-ош? - дедим.

- Чыңгыз да чакырган менин үйүмдө туруп. "Барбайм" десем "Азамат ага, "Манастын" миң жылдыгына келүүгө тийишсиз" деген... - Азамат Алтай унчукпай токтоп калды.

- Анан сиз эмне дедиңиз? Барам дедиңизби? - акырын сурадым. Азамат Алтай билинер-билинбес ийнинен тынгансыды да:

- Жооп айтпадым. Барам деп да, барбайм деп да айтпадым, - деди.

- Унчукпай кутулган кыйындык деле эместир, - дедим мен акырын.

- Иэ, жаным. Кыйындык эмес, кыйналгандык. Демек, менде жалгыз гана "барбайм" деген ой болгон эмес, "барам" деген тилек жашаган.

Кудай кааласа, Азамат Алтай акырындык менен жибип баштаган экен деген ой келип, ичимен кым дей түштүм. Эртең жолго чыга турган болгон соң, жатып укташым керек эле. Бирок дале сүйлөшүп отургубуз бар. Азамат Алтай демейдегидей тамашасы жок, суз, ойлуу. Кусалык каптадыбы, эмнегедир алыскы жылдарды эстеди.

- Үркүндө, - деди ал улутунуп. - Теке деген чоң-атабыз Кожомберди деген уулун ачкачылыктан аман сактап, өздөрү элге жетсек деген ниетте Калдык деген кызын уйгурга бир пуд унга сатат. Жалгыз бээсине чана сыяктуу бир нерсе чиркеп, ага эне-атасын отургузуп, Кожомберди Көлгө жол тарта жолдо адегенде чоң атам, анан чоң энем өлөт. "Ошентип, атамдын тилине киребиз деп, жалгыз карындашымдан ажыраганбыз" деп атам ыраматылык көп айтчу эле. Кийин комсомолго өткөнүмдө "чет өлкөдө тууганың барбы?" деген суроону беришти. Мен чынын айттым. Ушундай атамдын карындашы калыптыр деп. Чет өлкөдөгү эжесин эңсейт деп, ошондон кийин мени дайым кодулап жүрүштү. Кийин чет жерде жүргөнүмдө ошол эжемди табаармын деген тилекте Кытайдагы уйгурларга, тааныган-билгендериме каттар жаздым. Эжем Үч-Турпан, Үрүмчү, Какшаал, дагы башка жерде болсо, өзүнө же бала-бакырасына тийер деген ойдо, баягы Чеховдун "деревня дедушкасындай" каттарды да далай жөнөттүм. Жооп болбоду, - Азамат Алтай дагы улутунуп койду. - Быйыл "Ала-Тоо" журналынын 60 жылдыгын өткөрмөкчү болгонсуңар. Бул ката. "Ала-Тоонун" чыкканы 1928-жылдан башталат. Анда ал "Жаңы маданият жолунда" деп аталган. Аны Касым ага биринчи чыгарган редактор болуп. Журналдын биринчи жана экинчи сандары ушул Нью-Йорктун элдик китепканасында, бардык сандары Стокгольмдун китепканасында. "Жаңы маданият жолунда" журналын өчүрүп таштап, тарыхты бурмалаганыңар кандай?!

- Бул, мүмкүн, Касым Тыныстановдун атын атоодон коркуп келген мурдагы түшүнүгүбүздүн таасиридир? Же, балким, Тыныстановду азыр баары эле эл алдында мактап-жактаган болуп көрүнгөнү менен, ниетинде жактырбагандар да бардыр? Ошондойлордун атайылап эле Касым аганын "Маданият жолундасын" унутуп коюп жатканы болушу да мүмкүндүр? - деп божомолдодум эле, Азамат Алтай:

- О аныңарды билбейм? Бирок бул жакшы эмес, - деди.

Анан жаталы дедик. Анын үстүнө менин камылгам чала. Азыркы сүйлөшкөндөрүбүздү, күндүз көргөн уккандарымды жазып коюшум керек. Азамат Алтай да жатпай, кагаздарын шуудуратып, бир нерсе иштеп отургансыйт.

Эртеси уктап ойгонсом, саат 7 экен. Азамат Алтай телевизор карамыш болуп отуруптур. Учураштык.

- Ии, тууган, ушунда-ай... - Азамат Алтай таарынчысы бардай ийнинен тына акырын улутунуп койду. Мен анысын ажырашуунун чукулдап калганына жорудум. Түштө эки машина болуп аэропортко жөнөп кеттик. Кыргыз тилинен сабак алыш үчүн Вашингтондон келип калган Кетлин экөөбүз Азамат Алтайдын машинесине түштүк. Жолдо баратканда Кетлин аркы-беркини сурады. Суроосунун көбү кыргыз аялдары, алардын укугу, абалы жөнүндө болду. Бир маалда баягыда ООНдо Кыргызстандын Күнүн өткөрүп жатканымда ушу суроону сурагандар менен сүйлөшүп алгансып, Кетлин да:

- Кыргызстандагы эң мыкты аял ким азыр? - деди.

- Менин аялым! - деп, ошо ООНдо айткан жообумду дароо кайталай салдым. Азамат Алтай каткырып жиберди да, жообумду Кетлинге которуп берди. Кетлин да каткырды.

Ушул жылдардагы жакшы ой-пикирдеги, жанга жакын адамдардан алган каттар жана ага жооптор. Элден чыккан газеталарга жарыяланган маектер

“Ала-Тоо”, 11-саны, 1991-жыл.

Чыңгыз Айтматов:

"Ала-Тоо" журналынын фондусуна чакырык. Турмуш дагы да далилдеп турган жокпу - саясий режимдер бири келип, бири кетип турган дүйнө экен. Ал ортодо элдин түбөлүктүү руханий мүлкүн өзгөчө ойлойт экенсиң. Мына азыр ошондой учур. Азыр ыдырап, анын ордуна жаңы кудуреттер пайда болуп жаткан чакта элибиздин келечеги жөнүндө санаа жүгүртүп, тынчы кетпеген кыргыз баласы жок чыгаар. Башкаларды айтпайын, мына өзүм кызмат жагдайыма байланыштуу алыста, Европада жашап жүрсөм да, ушул маселелер качан болсо жүрөгүмдү өйүйт, тынчымды алат. Ал эми менин жайым түшүнүктүү го, башынан чыгармачылык ишим менен да, конкреттүү аракет, демилгелерим менен да, адабий чөйрөнүн казанына кайнап келем, бул маселелердин тегерегинде нечен кур айтып да, жазып да жүрөмүн. Те Америкада, дүйнөнүн тиги четинде, Нью-Йоркто тагдырдын буйругу менен орун-очок күтүп, жети атасы турак кылган куттуу Мекенинен эбак алыстап калган Азамат Алтай тууганыбыз да мага жолуккан сайын, телефондошуп сүйлөшкөндө маданиятыбыздын, адабиятыбыздын жөн-жайына абдан кызыгып, баарынан да кыргыз тилинин акыбалын, улуттук басма сөздүн, өзгөчө "Ала-Тоо", "Кыргыз маданияты" сыяктуу журнал, гезиттердин азыркы тагдырын ойлоп-түйшөлгөнүн айтсам????

Чындыгында да эне-тилди сактап, аны кастарлабаган эл эл болуп, узап кете албайт. Ал эми тилди, дилди байытып-асыраган көркөм адабиятты байма-бай

калк катмарына жеткирип турган дал ошол журналдар, гезиттер го!

Асыресе, журналдар туурасында кеп козгоп калганым жөн жерден эмес. Биздин көзгө басар бир эле адабий-көркөм журналыбыз бар, ал - "Ала-Тоо". Жазма адабиятыбыз жаңыдан телчигип, калктын кат-сабаты жаңыдан жоюла баштаган убактан бери "Ала-Тоо" журналы маданият турмушубуздун дал чордонунда аракет этип, улуттук адабий процессте уникалдуу дегендей орунду ээлеп келатат. Мени кабатырланткан нерсе - ушул уникалдуу журналдын бүгүнкү абалы. Мынабу кайрылуумун себеби да бир кезде тиражы 70 миңге чаап кеткен "Ала-Тоо" азыр араң 30 миң нускада чыгып жатканына көпчүлүк көңүлүн бурайын деген ниет. Жаңыдан канат жайып келаткан базар экономикасы кагаздын наркын алда кайда көкөлөтүп, натыйжада журналдын жазылуу баасы жогорулап, айтор, азыр бирден-бир адабий журналыбыздын эртеңки тагдыры кыл учунда турган убак. Ушул кездин өзүндө журналыбыздын 160 миң сом карызы бар кагаз үчүн жана басма үчүн.

Менин баамымда, "Ала-Тоону" сактап калышка эки гана ылаажы бар. Биринчиси: журналга ар бир маданияттуу кыргыз баласы жазылышы кажет. Экинчиси: Кыргызстан жазуучулар союзунда атайын "Ала-Тоо" фондусун ачып, анын сметуна кыргыз маданиятына кайдыгер эмес адамдар, интеллигенттер, уюмдар, ишканалар каражат топтошу зарыл. Бул демилгени өзүм баштап жаткан соң жакында басмадан чыга турган "Чыңгызхандын ак булуту" аттуу повестимдин калем акысын - 19 миң сомду бүтүндөй ушул Фондуга арнап отурам жана да алыскы Америкада жашаган Азамат Алтай табыштаган аманатты да (1000 доллар) журналдын редакторунун өз колуна тапшырдым. Нечен жылдардан бери чет жерде жашап, башка мамлекеттин тургуну болсо да, ошол жакта кыргызча радио сүйлөтүп, өз эли үчүн ак кызматын кылып жүргөн боордошубузга ыраазы болбогондо нетесиң?

Баса, "Ала-Тоо" журналынын фондусун ачуу туурасындагы идея да Азамат Алтай менен кайсы бир жолу туугандарча сырдашып отурганда жаралды. Адабиятыбыздын ар кайсы жаңылыктарын, жетишкендиктерин чагылдырып турган көзгө басар журналыбыздын келечек тагдырын жаны күйүп ойлогону, чынын айтайын, мени да козгоду, мени да түйшөлттү. Саягы, башынан адабий процесстин ички агымы менен кошо сермелип, анын өйдө-ылдый көрүнүштөрүнө жедеп көнүп калган адамга караганда сырттагы күйөрмандар орчундуу кем-карчтарыбызды дайыныраак көрүп турат окшобойбу. Неси болсо да, быйыл жазда бир катар Америка университеттеринде лекция окуп жүргөн чагымда Азамат Алтай мага атайылап аэропорттон жолугуп, кыргыз элинин рухий муктаждыгы үчүн сарпталса деген аманатын берди. 1000 доллар - сомго айландырса, зор акча. Анан калса кеп акчанын көп же азында эмес, кеп - ниетте, ак дилден жанып чыккан асыл умтулушта. Андыктан, кайда жүрсө да, эли-журтуна кызмат кылган, азыркыдай кыйын кезеңде биздин ички ташпишибизге колдон чыккан каржысы менен көмөк эткиси келген аксакалыбызга өз элимдин атынан чын жүрөктөн ыраазычылыгымды айтмакчымын.

Дагы бир маанилүү учурду айта кетмекмин. Республикабыздын Президенти Аскар Акаев бул фондунун демилгесин кубаттай, өз жанынан кошумча каражат берерин убада этти. Рахмат, Аскар Акаевич! Кабарым бар, азыр бизде фонду деген көп. Ар биринин өзүнчө жүгү, өзүнчө максаты бар. Бирок да "Ала-Тоо"

фондусунун максаты, көздөгөн мүдөөсү өзгөчө десем жаңылбайм. Биз кийинки урпактарга не руханий мүлк, не өчпөй-оңбой турган зат калтырабыз? Не бир катаклизмдерге такаат кылып, кылымдар элегинен экчелип өтүп келаткан руханий убакта чайпалтып төгүп ала турган заманбы? Руханий дүйнөбүздүн бир булагы болгон “Ала-Тоону” жер үстүнөн өчүрүп ийебизби? Кеп мына ушунда, калайык.

Ырас, азыр ар бирибизде түйшүк көп, күндөлүк көр оокат ар кимдин ийнинен ныгыра басып турган кез. Заман эми кай жагын карай октос беришин болжоп да, алдын ала айтып да болбойт. Мына ушундай учурда ынтымактыктан кетпей, айрыкча улут келечегине керектүү коомдук институттарыбызды, маданий булактарыбызды түп көтөрө сүрөп турбасак, кийинки келе турган урпактар бизди кечирбейт да, түшүнбөйт. Руханий зоболобуздун канчалык бийик, маданий-интеллектуалдык кыртышыбыздын канчалык бекем экендигин биле турган мезгил келди.

ФОНД ДАРЕГИ:

“Ала-Тоо” журнал редакциясы, АКБ “Кыргызстан”, Бишкек шаары, коду—7010109, номер 000700497-эсеп.

“ЭМГЕКЧИЛ” гезити, 20-февраль, 1992-жыл, 13-саны.

Азамат Алтайдан келген белек

Бөкөнбаев айылында жашоочу согуштун жана эмгектин ардагери, журналист Сабыр Калкановго АКШдагы Азамат Алтайдан эң баалуу эстелик белек келди. Өнүккөн өтө бай мамлекеттин өндүрүшүнөн чыгарылган бул буюмдарды көз тийбесин деп, дароо атай салыштан өзүбүз да ыйбаа кылып турабыз. Кутучаларынан али ачыла элек бул белектердин “сырын” азырынча эч ким билбейт. Бир билсе Азамат Алтайда - Америкада, былтыр болуп келген анын Жер-Үйлүк бир тууган жээни билээр. Белек ээси эми аны жардамга чакырчу ниети бардай.

(Белек ээсинин Азамат Алтай менен байланышы, кандайча тааныштыгы бар экендиги жөнүндө маекти гезитибиздин жакынкы сандарынын биринен окуй аласыздар).

“Эмгекчил” гезити, 12-март, 1992-жыл, 16-саны.

“КУРБУ ДЕГЕН СӨЗ КАНЧАЛЫК ЖАНГА ЖАКЫН!”

Америкада жашап турган бир боор жердешибиз Азамат Алтайдын (Кудайберген Кожомбердиевдин) карыя журналист Сабыр Калкановго жиберген эстелик-белеги туурасында мындан бир аз мурда гезитибизде эки ооз сөз айтып, белек ээсин маекке тартууга убада берген элек. Биз бүгүн окурмандар алдындагы ошол парзыбыздан кутулуп коюуну эп көрдүк.

Кабарчы: Алды менен бир “секретти” ачып алсак дейм, аба. Гезит

окурмандарыбыз сизге келген белектин эмне экендигин билгилери келип жатышса керек. Ал биздин өгүнкү “чып этме” макалабыздан белгилүү эмеспи. Эми ошол “сыр сандыктын” капкагын ачып бербейсизби?

С. Калканов: Анын бири – диктофон. Беш кассетасы менен жөнөтүптүр. Тунук жазат. Ар биринин иштетилүү мөөнөтү эки жаккы бетин кошуп эсептегенде 180 мүнөткө созулат. Батарейка менен иштейт. Жазып алып, угуп да көрдүк. Экинчиси – фотоаппарат. Чынын айтыш керек. Азырынча ачып көрө элекпиз. Билбеген киши уу ичет дейт эмеспи. Бузуп алабызбы деп чочулайбыз.

Кабарчы: Биринчисинен ысыгыңыз тараганча тигинисинин тилин билген бирөө чыгып калаар?

С. Калканов: (Күлөт). Катилуу буюм кайда качмак эле? Балдардан келип калса, барылап ошого киришебиз го...

Кабарчы: Буларды документ толтуруп эле өзүбүздүн почтадан колго тийгиздиңизби?

С. Калканов: Кайдаан. Чет өлкөдөн алынуучу буюм-теримдердин өз-өзүнчө жол-жобосу бар деп мурда кулагым чалчу. Бир күнү эле ойдо жок жерден Кыргыз Республикасынын тышкы иштер министри Муратбек Сансызбаевич Иманалиев кол коюптур, сизге белек бар, келип алып кетиңиз дептир.

Кабарчы: Ошону менен эле жөнөп калдыңыз?

С. Калканов: Карап турчумунбу, дароо Бишкекти көздөй чу койдум.

Кабарчы: Аба, ачыгын айтсак, көрүнгөн эле киши бирөөгө белек тартуулай бербестир. Бул кыйышпас адамдардын гана аткара турган иши. Сиздерди байланыштырып турган кайсы күч экендигинен кабардар болсок дейбиз?

С. Калканов: Баарыдан мурда биздин балжууран балалык кезибиздеги теңтуштугубуз. Ээй, бул жөнүндө каты чөнтөгүмдө жүрөт. Ошону эле окуп койсоң, жанагы сурооңо ачкыч болуп берет.

Кабарчы: Көлөмдүү жазылыптыр.

С. Калканов: Жок, узун десең, мен белгилеген жерлерин эле окуп көрчү. Ошондо түшүнөсүң.

КАТТАН КЕЛТИРИЛГЕН ҮЗҮНДҮЛӨР:

"Курдашым Сабыр, курбу деген сөз канчалык жанга жакын! Сенин үчтүн айынын 31де жазган, байыркы заманды эске түшүргөн, кол койуп алыш шартында жиберген катыңды аялым жалган курандын 9унда алган. Өзүм Шаршеналы Усубалиев менен көрүшүш үчүн Калифорния штатындагы Лос- Анжелес шаарына кеткен элем. Кат капчыгынан Сабыр деген ысымды көрүп, сабырсыздануу менен ачтым. Окуп чыгып толкундандым. Көзүмдү жаш басты. Бул жерде бардык берген маалыматтарың үчүн ырахматымды айтышка уруксат берерсиң."

Кабарчы: "Эски дос эстен кетпейт" деген ушул эмеспи, аба. Курбуңуздун да элесинде күнү бүгүнкүдөй жүрүпсүз. Сиздин да Кудайберген аба жөнүндө эсте түйүп жүргөндөрүңүз бардыр?

С. Калканов: Албетте, бар. Бала чагын ким унутат? Өзгөчө ошо кездеги курбуларың көзгө ысык, жакын да сезилет. Кудайберген да катынын бир жеринде "Катыңды кайталап-кайталап окумактамын. Ар бир окуганымда түрдүү жаңыларын табам. Азы үчүн кубансам да, көбүнө кайгырам" деп жатпайбы. Ооба, сөзсүз ал да тээ илгеркилерибизди эсине түшүрүп жатат. Эсимде калганы – көп сүйлөчү эмес, бир мүнөздүү эле. Айтканын аткарчу.

Кабарчы: И, эми өзүңүз жагдайынан кеп учугун улай түшүңүз?

С. Калканов: Обогу ийне-жибине чейин терип-тепчип жазууга чама-чарк да келбестир, иним. Мен мүмкүн болушунча кыскартыбыраак, бирок ток этер жерлеринен гана айтайын.

Кабарчы: Кулак сизде.

С. Калканов: Мен "Кеңеш" жети жылдык мектебинде (азыркы СПТУ-84 жайгашкан жерде) биринчиден 7-класска чейин Кудайберген менен чогуу окудум. Экөөбүз парталаш элек. Ал менден кичирээк эле. Танаписте качма топ ойночубуз. Окуудан тарагандай кийин ойногонубуз чүкө атышмай, чикит чапмай. Бири-бирибиздин үйлөрүбүздө да болуп калчубуз. Анда анын ата-энесинин көзү тирүү. Менин энем гана бар. Экөөбүз энелерибизди аяш эне деп чакырчубуз. Экөөбүз китеп беришип окуганды жакшы көрчүбүз. Кызыкканыбыз Союзмер дегендин зоология боюнча китеби. Аны "Сүзмөнүн китеби" деп атап алганбыз. Чынын айтыш керек, мен эсептен "үчтөн" ашыра баа алуучу эмесмин. Мага караганда Кудайберген тың болчу. Үй тапшырмасын аткарууда мага жардамы көп тийди. Эсепти чыгаруунун жол-жобосун шадыратып айтып берчү. Эми бир кызык окуя эске түшүп жатат. Ошону айтып берейин.

Кабарчы: Дал ошонусу керек. Айта бериңиз.

С. Калканов: Кудай билет, 4-класста окуп калсак керек. Бир жолу тентектик кылып койдум сабакта. Мени мугалим жазалап, досканын жанына чыгарып, эки колумду асмандата көтөртүп койдум коңгуроо кагылганча. Танаписке да чыктык. Мугалимибиз Дөөлөтов деген калмак киши. Сыртка чыксам, ал эки колун аркасына алып, ары-бери басып турат. Мен арыктын жээгинде сары гүл ачкан каакымдарга коно калып жүргөн жапайы бир чоң аарыны кармап алдым да, баягы мени "жазалаган" мугалимдин колун чактырып салып качтым. Ал чочуп кетип, бир эсе таңданып, мени кармамакка балдарды кубалаттырды. Ошону менен үйгө келип, 3-4 күн сабакка барбай койдум.

Кабарчы: Таарыныппы же ызаланыппы?

С. Калканов: Балакеттиби, коркуп жатпаймынбы, алда не болуп кетет деп. Төрт күн өткөн соң Кудайберген үйгө келип: "Ой жүрү, окугун!" деп мени шердентип үндөдү. Обогу мен ынабадым. Ошондо ал мектептин директору Үчкемпинов дегенге барып, "Өзү зээндүү эле, окуганга көндүрө албай койдум. Ал сөзсүз окушу керек, агай" деп айтыптыр. Муну Кудайбергендин өзү да келип айтып

берди. Акыры директорубуздун өзүнө да жолуксам: "Сен эмне үчүн окубайсың?" дейт ал кабатырланып. "Кантип окумак элем, агай уруп коёт" деп чынымды айттым. Кыскасы, менин улантып окуп кетишиме курбулук кылып Кудайберген өзү кам көрдү. Узартып жиберген жокмунбу?

Кабарчы: Жоок, аба, уланта бериңиз.

С. Калканов: Мынча болду, эми дагы бир окуяны баяндайын. Бир жолу "Кыргызстан пионери" гезитине "Качан жагоолуу болобуз?" деген туңгуч кабарым чыкты. Болгону 14 эле сап. Ошого жетине албай сүйүнгөнүмдү айтпа, Кудайберген да буга көңүлү түшүп, кызыгып калды. Ал экөөбүз биргелешип, бир чакан макала жазып, "Кыргызстан пионерине" салып жибердик. Тез эле "Мазмуну жок, чыкпай калды" деген жооп кат алдык. Кийин мен өзүмчө дагы бир макала жазсам, чыгып калды. Ошондон кийин эле мен "бала кабарчы" аталып, көпчүлүккө таанылып, териме батпай кеттим. Кыскасы, биз 1937 - 38-жылдары мектепти бүтүп кеттик. Ошол эле жылы мен Каракол педокуу жайына кабыл алынып, окуп жүргөнүмдө "Ленинчил жашка" жазып турдум. Макалаларым удаа-удаа жарык көрө баштады. Кийин каникулга тарап, айылга келээрим менен ооруп калдым. Анда Кудайберген комсомолдун райкомунун пионер бөлүмүн башкарып иштеп туруптур. Айтор, айта берсек сөз көп. Мен кийинчерээк Самансур Бөлөкбаевдин жардамы менен "Ленинчил жашка" кызматка алындым да, борбор калаабызда иштеп калдым. Мына ошондон тартып Кудайберген да жаштар гезитине тындырбай жаза баштады.

Кабарчы: Экөөңөр теңтуш болгон соң чыгармачыл алакаңар да ого бетер күч алгандыр?

С. Калканов: Ооба, аны да бир башынан айтканы турдум эле. Бир жолу дебейсиңби, ал экөөбүз моралдык темада фельетонду биргелешип жазмакчы болдук. Анын мазмуну - өз аялын коё берип, төшөк жаңырткан бир адам жөнүндө эле. Аталышы эсимде калбаптыр. Ал "Ленинчил жашка" чыккан. Кийин билсем, фельетон чыккандан кийин каармандын жээк-жааттары автордун бири катары Кудайбергенди кысмакка алышыптыр. Бат эле бизден бир кабарчы барып, айтор, чырды басты.

Кабарчы: Кудайберген аба менен акыркы кездешүүңүз качан болгон эле?

С. Калканов: Кыркынчы жылы ал аскерге кеткендей болду. Мени болсо редакция алып калган. Ошону менен көрүшпөй калдык. Мен аскерге кийинчерээк кеттим. 1945-жылы келдим. Үйүнө учурашканы барсам, атасы буту сынып, төшөктө жатыптыр. Балыктын майы дарылыкка миңдин бири дегенинен аны таап бердим. Кийин ошондон айыгып кетти. Ээй, көп жашасаң, түркүн окуялар кете берет тура бул алтын баштан.

Кабарчы: Өткөн өмүр барактарынан дагы бири көз алдыңызга тартылып жатат го дейм?

С. Калканов: Ооба, баштап алган соң эми аягына чыгамын. 1958-жыл. Мен "Кызыл Күн-Чыгышка" редактор элем. Эки киши - бири орус, бири кыргыз үйгө келишиптир. Кеч болуп, конуп калышты. Кыргызын таанычумун. Кылычев деген киши эле, анда КГБ деген капарымда жок. Коноктодум. Орусу мас болуп

уктап калды. Эшикке чыктык. Ошондо Кылычев мага акырын күбүрөдү: “Жанымдагы орус майор Кожомбердиевдин үстүнөн материал топтогону келиптир. Аны менен байланышым жок, кат-кабар алышпайм” дегин... Ошону менен алар кетип калышты. Мен кийин Кудайбергендин атасы менен байланышта болуп жүрдүм. Өткөн жылы карындашы АКШга барып келбедиби. Түлөөсүнө чакырыптыр. Бардык. Ошондо агасынын мага биринчи саламын айтты. Мен адресин алып, ага алгачкы салам-дубайымды жөнөттүм. Ошондон тартып кат алышып турабыз. Көрүшпөсөк да көрүшкөндөй болуп калдык. Экөөбүз тең жашташпыз. Тагдырдын буйругуна айла барбы? Мүмкүн, туз-насиб буюруп, көрүшүп да калаарбыз.

Кабарчы: Сүрөт алыша элексиңерби?

С. Калканов: Азырынча алыша элекпиз. Эми алышабыз го, кудай буюрса...

Кабарчы: Маегиңиз үчүн ырахмат.

Маектешкен Ч. ТАКЕНОВ, гезиттин атайын кабарчысы.

“ЗАМАН КЫРГЫЗСТАН”

16-30 июнь, 1993-жыл.

АЗАМАТ АЛТАЙДАН КАТ

ТӨЛӨН ШАМШИЕВ.

Согуштун ардагери.

Оозунан эне сүтү эми эле кеткен жапжаш Кудайберген Кожомберди уулу аскер катарына чакырылды. Эки бети кыпкызыл, кара көзү бакырайган, баатырдай бат-бат сүйлөгөн өспүрүмдүн жанына барып Кудайберген олтурду. Ал анын эң жакшы көргөн сүйкүмдүү курбусу боло турган. Шайыр мүнөз, шамдагай ошол курбу аскерге чакырылгандарды көздөй ырдап жиберди:

Оргон чөп менен белимди

Бууган экен энекем.

"Оруска аскер болгун" деп,

Тууган экен энекем!

Бул ыр узакка созулган жок. Кимдир бирөө көзү бакырайган, ырдаган баланын оозун колу менен жаап койсо болобу!

- Мындай ырды ырдаба, - деди.

А көрсө ал комсомолдун секретары болуп иштеген неме экен. Көп убакыт өткөн

жок. Жүк ташуучу машинага жаштарды отургузуп, Көлдү бойлоп, Батышты көздөй автомашина учуп баратат. Бу сапар 1941-жылдын бугу айынын башы боло тургай.

Согуш!.. Сен кандай азап-тозокторду көрсөтпөдүң! Кан төгүлгөн жолдорду басып, окоптон-окопко чуркап өтүп, 1418 күн-түн башыбыздан өтпөдү беле! 27 миллион эр-жигиттер, аялдар, балдар, чалдар кара топурак жердин астында калышты.

Согуштун майыптары, ардагерлери, согуштун отун-чогун, тозогун көргөндөр жылдан жылга катарлары азайып калды.

Кээ бири олтурганда “бөйрөгүм” дейт.

Кээ бири согуп турган жүрөгүм дейт.

Арманын айтат экен ардагерлер:

"Канаттуу жаштык доор кайта келбейт".

Менин колумда Азамат Алтайдын (Кудайбергендин) каты турат. Кудайберген өзүнө “Азамат Алтай” деп ат коюп алган. Туура, сен азаматсың. Алыста, чет элде жүргөн тууганыбыздын катын окуп, чын азаматтын өзү экен деп, колума калем кармадым. Азамат Алтай - чын Баатыр, өз кыргыз эли үчүн түбөлүккө берилгендиги байкалды. Анын ата-энеси чоң үмүт менен "Кудайым берди" деп сүйүнгөнү бүткүл Көл жакасына угулган.

Азамат Алтай азыр 70 жаштан өтүп, сексенди көздөй чабак уруп бара жаткан мезгили. Согушта, фашисттердин лагеринде көргөн азабы ден-соолугун бир топ кыйнап койду. Бирок ошондой болсо да, акылы тунук, көңүлү ачык, эмгектенип жатканына кантип кубанбай койбойбуз! Мындай эр жүрөк, кадырлуу, барктуу адамдарыбызды элибизге таанытып койгонубуз жакшы.

Кудайберген Көл кылаасында туулуп, мектепти бүтүрөөр замат жогорку окуу жайына барууга аракет кылган эле. Күтүлбөгөн жерден согуш башталды. Эми эле гүл турмушту көрүүгө аракет кылып жаткан кыргыз жаштары чогуу, бүт бойдон күн батышты көздөй сапарга чыгышты. Алар кимдер эле? Кой кайтарган койчулар, жылкы асырап, укуругун колунан түшүрбөгөн жылкычылар, уй-торпок багып семирткен бадачылар эле. Кетменин колунан түшүрбөгөн дыйкан-колхозчулар эле. Билимдин кенине кол куушуруп кирип окуп жаткан студенттер эле. Ушулар фашисттердин алдын тосуп, катуу сокку берип, мурдагы СССРди сактап калууга ант беришкен.

Өтө катуу кармашууда катардагы жоокер Кудайберген жарадар болуп, эс-учунан кетип, жыгылган кезде фашисттер кыргыз кулунун кармап алган. Туткундагы Кудайберген Кочкордон барган досу менен бирге качып жөнөгөн. Чоң жерге (фронттогу сөз: Большая земля) өтүү жолу жабылгандан кийин Батыш Белорустун бир кыштагында мал кайтарып, жан бакты. Фашисттер көрүп калып, лагерге алып барып камап таштады.

Тагдырдын өзү эмнелерди көрсөтпөдү.

Эми Азамат Алтай алыскы Америкада жатса да, жүрөгү Кыргыз жергесине арналган. Мына анын мага жазган каты:

“Чоң урматтуу Төлөн агай!

Сиздин "КМга" жазып чыгарган макалаңыздын канчалык толкундантканына алкыш айтып, сөзүн табалбаймын. Чоң-чоң ырахмат!

Аскерге кетеримден илгери өзүңүздү узактан гана көргөмүн, уулуңуз Болотбек Германияга келип кеткенинде көрө албай калганыма өкүнөм. Анын элибиздин сыймыгы болгон "Ак кемесин", "Эрте келген турналарын" көрүп, элди, жерди, көлдү көрүп, көзүмдүн жашын кубанычымдан агызгамын. Болотбектей уул жетиштирген өзүңүзгө канчалык алкыш айтсам аз. Катыңызда 80 жаштан сөз козгогонсуз. Ага жетемби, жокпу - бир кудай билет. Алдын алып куттуктап коюшту чечтим. Кудайым Сизге чың ден-соолук берип, тойдон-тойго жеткирсин.

Элден келип-кеткен бир татынакай кыргыз баласы сиздин башыңыздан өткөргөн кайсы бир окуяларды айтып берди. Мени убагында “чыккынчы эмес” деп айтышка баатырлыгыбыз жетпеди дегенсиз. Андай “баатырдыкка” барып азап чегишти өзүм урматтаган ага-инилериме да тилебеймин. Замана ошондой эле.

Төлөн агай! Сатар Алманбетов туурасында жазганыңызга кубандым”.

Азамат Алтайдын узун, жигердүү жазган катынан кыска үзүндү келтирдим. Ал азыр кыргыздар жөнүндө Европа, Америкада ар кандай материалдарды жыйнап, чоң эмгек калтырмакчы. Ишине ийгилик каалаймын.

ЖУМУРИЯТТЫН АКСАКАЛДАР КООМУНУН ГЕЗИТИ

КООМДУН ардактуу аксакалдарынын мүчөлөрү:

Чыңгыз Айтматов, Абдулхай Алдашев, Мамай Жусуп, Хусейин Карасаев, Кудайберген Кожомбердиев (Азамат Алтай), Түгөлбай Сыдыкбеков, Адрасул Токтомушев.

Нью-Йорк, Бугунун (май) 16сы, 1993-жыл.

Улуу урматтуу Түгөлбай агайым,

Мен кыргыздын эки сыймыгынын ортосундагы бир бутак. Биринчиден 8 жаш кичүүмүн. Экинчиден 8 жаш улуумун. Биринчиси - сиз өзүңүз, экинчиси - Кыргыз ысымын дүйнөгө тааныткан Чыңгизыбыз. “Кыргыз аксакалдар” коомуна ардактуу мүчө болуш кандай бактылуулук! Өмүрүндө мындай бактылуулукка жеткендер болор бекен дээрдим (менин абалымда). Демек, жетишкендер болот экен. Ал мен. Аскар менен Чыңгыздын жерибей кабыл алуулары толкундатып термелтет. Аны сөз устаты өзүңүз сезимге жеткирерсиз.

Түгөлбай агай, өзүңүзгө чың ден-соолук тилейм. Коомубуздун иши

жаштарыбызга үлгү болсун деп бир аз доллар жиберем. Керек жерине жумшарсың.

Ысык-Көл зооветтехникумунда окуп жүргөнүмдө туулган айылыңызга Кең-Суулуктар менен барганым али эсимде.

Саламат болуңуз, Түгөлбай агай!

Дубай саламым менен иниңиз Азамат Алтай.

"КЫРГЫЗ ТУУСУ"

10-декабрь, 1993-жыл, 143-саны (20424)

ӨМҮР КӨЧҮНДӨГҮ АК ТИЛЕК

Кымбаттуу курбум Кудайберген!

Кыска өмүрүңдө албан окуяны баштан кечирип, жеңилге эдирендебей, оорго кайышпай кишилик милдетти ак өтөө - акыры жүзүн жарык эткен деле кишидеги эзелки касиет тура. Тар жол, тайгак кечүүдө буйдалып, тынымсыз самсыган өмүр көчүндө акыл-эстүү киши:

- Шыдыр жолдо укум-тукум муң билбей, өркүндөп өссө дейт ак тилеги. Айя, оозу ошо ак тилекти жаттап, колу ак болот, кылыч таптаганы болмуштун мүнөзүнөн байкалат. Аны согуш каары аныктап, ак жайдын күнү кар жаагызат. Байыртан бери учугу уланган айыгыш канат күүлөйт төбөдө.

Же андай эмеспи, Кудайберген курбум?

Улуу тоонун уларына үн алыша ышкырган уландар бири урумда, бири кыйырда, бири деле алдакайда булуңда - чачылбай койду беле небактан.

Чачылган калк. Чачылган уул, кыз.

Ал кандуу кагылышты ушул кыска өмүрүбүздө өз башыбыздан өткөзбөдүкпү?!

Деле арааны ачылган падышалык бийликтин эзүүсүндөгү калкка боштондук алып келген Кеңеш Өкмөтү: түрмөнү - түзөтүү үйү атап, кылмышты чектеп, жапырт мектеп ачып, улан, кызды илимге чакырганы, жадаса улгайган кишилер үчүн атайы курс ачканы анткорлук эмес - жалпы калкты илимге, сабаттуулукка үндөгөнү болучу.

Эмесе, ошо мурдакы адилетсиз бийликтин түрмөсүн жоюп, калайыкка жарык үйдү курууну самаган Кеңеш бат эле өзүнүн ал ак тилегин танды. Айдыңы ааламды калтыратты, түбөлүктүү боло албады, "үлп" эткен желде урап калды минтип ал.

Ээ, болмуштун бул таң калаарлык шумдугуна элеңдеп делдейгендер да, "Эмине

болуп кетти?" деп кудуңдап кубангандар да көп: "Кудай биз менен ушул үчүн күрөштүк" деп.

Жан-жаныбарга арналган жаратылыштын эрмеги ушундай: "Мен силерди ушинтип чоң сынактан өткөрө келгем, өткөрө берем - өмүр күрөшүндө каржалтып, эч айныбас катаал, татаал амалкөй эрежемдин табышмагын тапканың сынагымдан өтөсүң. Таппасаң, жашоо үчүн алп урушкан күрөштө бириңди-бириң айыптайсың. Өз тажрыйбанды өзүң танасың. Согуш деген кан төкмө ойунуңду улантасың. Өз жүгүндү өзүң оордоп деле жан-жаныбарды азапка салган сенсиң - акылман киши" дегендей, жаңы сабак табышмагын тартуулап, жаратылыш кебелбейт.

Айрыкча конушту жаңырткан кезде биримдик ыдыраса - кырсык ырбарын көчмөн журт өз өмүрүндө башынан көп өткөрбөдү беле. Же андай эмеспи? Дал ошондой. Тиштешкенде тиш сынган. Касташканда калк бузулган. Дүйнөнү тар тешиктен шыкаалаган кыңыр көз куйтку түздүү кыйшык деп уу тилин кара ташка кайрап, шиберге өрт койгон далай.

Ага чымчым мисал:

Отузунчу жылдары биздин жакта Кожомжар деген киши бар эле. Чоң курсак жоош аты үргүлөп, эки кулачтай кендир көтөрмө как ээрдин канжыгасында. Өзү жыгач үзөңгүнү чирене тээп менсинет:

- Кыргыздын оокаты-оокатпы. Жайдай отун алган болот. Кышында отко салар отуну жок. Ушул жерден барып челекчи Мишка досумдун ак балтасын сурап алып, береги Акчокудагы куу карагайды ары-бери карагыча жыга саламын. Болду! Кеминде эки кыштык отун өзүнөн-өзү белең! - дейт дөөгүрсүнө. Өкмөттү сөгөт. Катындан өйдө ортого салды го. Эркек кургур бойдок калды го темтейип...

Жылдар чубурду. Тилинен уу тамган Кожокөң кайткыс сапарына жол тартты небак. Акчокунун кууганы алиге кебелбейт... Деле уу тамызган тил пайдадан мурда залалга дем берерин тарых сабагы ошентип дайыма эскертсе да, бул кезде оголе тилдүү азаматтардын такмаза чабуулу кишини чочутат.

Эгеменге жаңы ээ болгон балапан Өлкөбүз канатын камтый элек. Жумурткадан жаңы чегилген сары ооз кези. Болор-болбос ызгаарга үшүп калат. Ал - Өлкөбүздүн мазасыздыгынан эмес, жаштыгынан да.

Ынтымакты ичтен иритип, жылуулукту сууткан ал - пендечилик кесепет балапан Өлкө тургай, кезинде канаты жайылган зор Өлкөнү да тымызын чириткен. Анан...

"Үлп" эткен желге туруштук бере албай сулаган далайы.

...Эмесе оголе билермансынып, бөтөнчө көрөгөчтүк көрсөтүп, Улуу Тоонун түпкүрүндөгү алтынды миллиграммдап... коңшу өлкөлөрдүн президенттери менен ажобуз коюндаша койсо эле: газ көк жалындап, бензин мөлтүлдөп, дан чубура берчүдөй. Андай болсо кана? "Алыскыны алдаймын. Айылдашты эптеймин" деген байыркы эреже каш кагып жатпайбы. Барыдан да жарыктык

орус тилине мамлекеттик статусун бербегендик ынтымакты бузат имиш... О жок. Өз кезеги жаадырап, жалпы элдик ынтымак түздөн-түз кайраштыруу болот, садагалар. Кан күйгөн кара жалын күйөт андан.

Жер сатылбайт. Азырынча түбөлүккө эле берилет иштермандарга деп аймактын эшигин ачып салдык. Албетте, эшик ачык келген мейманга. Бирок сыпайы жылмайып, сылык мейман төрүңө баса олтуруп алса, тиги таякчан койчуман кантер экен?..

Неси болсо да алдыда турган татаал, маанилүү суроолордун ачкычы тарых сабагында. Угушума караганда, өз башың кириптер болуп Ата Журттан алыс жүрүп, кейишке алдырбастан, ак үмүткө берилип, тектеш элдердин, өз журтуң кыргыз тарыхын иликтешиңе тилектеш элем.

Жашым элүүдөн өттү. Артымда каларым жок. Кыргыз жөнүндөгү тарыхый маалыматтарды иликтеп, агылжын жана француз тилинде бастыралсам, элиме эткен жакшылыгым. Жүзүм жарык болор эле, - дейт экенсиң, Азамат Алтайым! Бул айтылышты эшиткенимде көзүмө жаш келген. Ак тилегиң ишке ашса экен Кудайбергендин дегемин..

Ошондой катаал шартта жүрүп элиңе самаган ак тилегиң - бүгүн өзүңдү элиңдин аксакалдарынын катарына отургузду. Кут болсун!

Тарыхый мааниси бар бул көрүнүш улуу биримдиктин күбөсү болгондуктан, дүйнөгө чачыраган боордоштордун тилегин берип, Эгемендүү Өлкөбүз өркүндөшүн, бийиктешин, ырыскылуу болушун ырымдап, таберигиңди чыгармачылык ишине арнадым.

"Сен ооруба, мен ооруйун, Ата Журт" деген айкөлдүк пейилди ушу бүгүн улуу, кичүү колдонмо этсе, атаганат, жаш Өлкөбүздүн босогосу кычырабас эле. Туш тараптан сагалаган коркунуч оолактап, Өлкөбүз тез жетилип, эл-журтубуз өркүндөшү да анык. Теңир колдосун. Өмүр көчү байсалдуу болсун, курбум!

Түгөлбай Сыдыкбек уулу. Бишкек шаары.

Бексултан Жакиев

ПРОЗА

Азамат Алтай

(Повесть-эссесинен үзүндү)

Америкадан келгенден кийин Азамат Алтай менен такай кат жазышып, телефон чалышып турдук. Дале ошондойбуз. 1994-жылдын баш ченинде Азамат Алтай

телефон чалды:

- Бексултан, силерде Бириккен Улуттар Уюмунун өкүлү болуп иштеген Эржан Мурат деген түрк жигити бар.

- Билем, аба.

- Билесиңби? Сен аны кайдан билесиң? - Азамат Алтай телефондон таңыркай түшкөнсүдү.

- Президенттин кеңешчиси болуп иштеген учурумда байланышып турчубуз, - дедим.

- Ал мени Кыргызстанга чакырат. Аны менен жолугуша аласыңбы?

- Жолукпагандачы, аба! Азыр эле жетпейминби! - дедим мен кубангандан телефонго бакырып.

Эржан Муратка баратып, айтаар сөзүмдү камдап бардым. Ал оңой эле сөз болчу.

- Эржан Мурат мырза, Азамат Алтайды Көл бышкан кезде, июль айында чакырсаңыз?

- Азамат Алтай мырзаны көлгө түшүрүш үчүн чакырбайбыз, иштеш үчүн чакырабыз, - деди Эржан Мурат. - Маселен, лекциялар окушу керек. Андыктан, программасын алышыбыз керек. Аны ким түзүп берет?

- Мен берейин, - дедим.

- Азамат Алтайды ПРООН чакыртыш үчүн Өкмөтүңөр бизге кат жазсын.

- Өкмөткө аны ким айтат? Сиз айтасызбы?

- Жок, мен айтпайм.

Эржан Мураттын жообу түшүнүктүү болду. Мен өкмөт башчысы Апас Жумагулов менен вице-премьер-министр Осмонакун Ибраимовго жагдайды түшүндүрсөм, программасын түзүп, кат жазып кел дешти. Катты Осмонакун Ибраимовго жаздым:

“Кыргыз Республикасынын ЮНЕСКО иштери боюнча Улуттук комиссиясынын төрагасы, Кыргыз өкмөтүнүн вице-премьер-министри О. Ибраимов мырзага

Урматтуу Осмонакун Ибраимович!

Бириккен Улуттар Уюмунун Өнүктүрүү программасынын (ПРООН) Кыргызстандагы Туруктуу өкүлү Эржан Мурат мырза көп жылдар бою Мүнхендеги “Азаттык” радиостанциясында, анан Американын Колумбия университетинин атактуу китепканасынын Чыгыш адабият бөлүмүн башкарып келген ньи-йорктук белгилүү мекендешибиз, окумуштуу, түрколог, тарыхчы, журналист Азамат Алтайды (Кудайберген Кожомберди уулун) быйыл Бириккен

Улуттар Уюмунун эсебинен он-он беш күнгө Кыргызстанга чакыра турганын билдирди. Бириккен Улуттар Уюмунун этикасына ылайык, андай ишке Кыргыз Өкмөтү макулдугун берүүсү зарыл экен. Ошондой эле чет өлкөлүк граждандын эгемендүү республикага келип-кетүү программасы да биз тараптан түзүлөөрүн эске алып, Кыргыз Республикасынын ЮНЕСКО иштери боюнча Улуттук Комиссиясынын карамагындагы Маданият боюнча подкомиссия Сизге төмөндөгүнү билдирет:

Кыргыз Республикасына келип-кетүү учурунда Азамат Алтай 1920-30-жылдардагы кыргыз маданияты, “Манас” эпосу, Библиянын кыргызча которулуп чыгышы, согуштан кийинки совет (ошонун ичинде түрк элдер) диссидентчилиги, “Түрк Эли” журналы жана “Азаттык” радиостанциясы, кыргыз жана башка түрк элдеринин тарыхынан Кыргыз Мамлекеттик Улуттук университетте, Касым Тыныстанов атындагы Каракол университетинде, республикадагы дагы башка окуу жайларда, мектептерде, маданий-чыгармачыл уюмдарда, карыялар коомунда, “Манас – 1000” дирекциясында лекциялар окулуп, ой бөлүшүп, жолугушуулар өткөрүүдөгү жогоруда аталган окуу жайлардын, мекемелердин жетекчилери менен макулдашылды.

Ушу айтылгандардан улам, урматтуу Осмонакун Ибраимович, нью-йорктук мекендешибиз Азамат Алтайдын ушу жылдын сентябрь айынын башталышында Кыргызстанга чакырылышына Кыргыз өкмөтү макулдугун билгизип, жогорудагы программаны сунуш этээрин Бириккен Улуттар Уюмунун Өнүктүрүү Программасынын (ПРООН) Кыргызстандагы Туруктуу өкүлү Эржан Мурат мырзага кат жөнөтүп коюшуңузду өтүнөбүз.

Катыңыздын орусча көчүрмөсүн жана Азамат Алтайдын Кыргызстанга келип-кетүү программасын кошо тиркедик.

Кыргыз Республикасынын ЮНЕСКО боюнча Улуттук Комиссиясынын төрагасынын орунбасары, Улуттук Комиссиянын карамагындагы Маданият боюнча подкомиссиянын төрагасы Б. Жакиев.

13-март, 1994-жыл”.

Осмонакун Ибраимовдун Эржан Муратка каты: "Постоянному представителю Программы развития Организации Объединенных Наций (ПРООН) в Кыргызстане

Многоуважаемый господин Эржан Мурат!

Мы с большим удовлетворением узнали о Вашей инициативе и благородстве пригласить в Кыргызстан за счет ООН нашего земляка из Нью-Йорка, ученого тюрколога, журналиста Азамата Алтая (Кожомбердиева Кудайбергена) и провести серии его встреч с соотечественниками. Правительство республики одобряет предложенную подкомиссией по культуре Национальной комиссии по делам ЮНЕСКО Кыргызской Республики программу пребывания Азамата Алтая, по которой уже имеются договоренности с руководителями Кыргызского Государственного Национального университета, Каракольского университета

им. К. Тыныстанова и других учебных заведений, школ, творческих союзов и учреждений культур в республике, государственной дирекцией “Манас-1000”, где намечается проведение лекций, бесед, вечеров-встреч на темы: “Кыргызская культура в 1920-30-е годы”, “Эпос Манас”, практика перевода Библии на кыргызский язык, послевоенное советское диссидентство (в том числе, туркоязычных представителей), о журнале “Түрк Эли” и радиостанции “Азаттык”, из истории тюркских народов и другое.

По предложению руководителей учебных заведений удобным временем для пребывания А. Алтая в Кыргызстане может быть начало сентября сего года”.

С глубоким уважением, Вице-премьер-министр Кыргызской Республики,

Председатель Национальной Комиссии Кыргызской Республики по делам ЮНЕСКО О. Ибраимов.

Эржан Муратка катты, программаны алпарып бердим. Эртеси Нью-Йоркко жөнөгөн жаткан экен, программаны карап чыгып жактырды. Кайра келгенде жолуктук. Программабыз ООНдогуларга да жагыптыр. Ошондуктан, Азамат Алтайды он беш күнгө эмес, бир айга чакыра тургандыгын айтты Эржан Мурат. Баары такталды. Азамат Алтайды 1994-жылдын 26-августунда Алматынын аэропортуна тосуп алмай болдук.

Бир күнү Кыргыз Республикасынын Генеральный прокурору Асанбек Шаршеналиев чакыртканынан барсам:

- Сизге бир жакшы кабар айтканы чакырттым, - деди учурашып атып. - Бүгүн мен Нью-Йорктогу Азамат Алтай аксакалга телефон чалып сүйлөштүм. Сүйүнчүлөдүм. Анын иши боюнча биз протест жазганбыз, Жогорку Сот карап чыгып актады.

- Ырахмат! – деп, үйгө келдим.

Үйгө келсем, кызым:

- Эми эле Азамат Алтай аба телефон чалды. Барбайм дейт, силерде менин уголовный ишим туура эмес, бирдеме болуп атыптыр деди...

- Э кокуй, дагы эмне детектив болуп кетти?! - мен эч нерсеге акылым жетпей, кызыман кайра сурадым. - Гүлмира, сен деги туура түшүндүңбү, кайсы тилде сүйлөштүңөр?

- Кыргызча эле сүйлөштүк. Туура эле түшүндүм, - деди Гүлмира.

Дароо Нью-Йоркко телефон чалдым.

- Бексултан, картайганда чала акталып, элге барбайм. Эржан Мураттын чакыруусун аннулировать эттир барып, - деди Азамат Алтай телефондон.

- Эржан Муратка барбайм да, аннулировать да эттирбейм! Мен эми эле Генеральный прокурордом келдим, ал сизди акталды деп куттуктабадыбы!

Сизди сүйүндү дебедиби. Барбайм деп оолукпай, сабыр кыла туруңуз, мен быякты тактайын, - дедим да, Шаршеналиевге кайра бардым.

- Ушундай-ушундай, келбейм деп атат тиги киши" десем, "келе бербейби, эмнеден коркот?" деди Генпрокурор, эмнегедир, жанагысындай болбой, мага нааразыдай, тоңдоосун. Ушундан улам, мындан бир-эки күн мурда, фамилиясын Мамбеталиев дегендей айтса керек эле, Генпрокурордун помощникимин деп бирөө үйгө телефон чалганы эсиме түштү: "Азамат Алтайды жазып жүрбөйсүзбү, жолугушсак болобу? Анын иши менен мен заниматься эткем. Генпрокурордун протести боюнча Жогорку Соттон акталды, кичинекей бир "носу" бар эми, бирок ничего". Мен "азыр эле жолугалы" десем, "Көлгө кетип баратам, кийин" дегени качкандай сезилген мага. Өзү жолугушсак болобу деп коюп, минткени эмнеси деп таңыркай түшкөм.

Эми Шаршеналиевдин жообуна да алымсынбай турам. Кандайдыр бир шек бар сыктанат. Жогорку Соттун чечимин сурадым.

- Менде жок эле. Кимде экенин да билбейм. Компьютерге да таза басылбай калыптыр болчу, - деп Шаршеналиев сыйпалатты.

- Соттун чечимин көрсөткүңүз келбесе, анда эмне сүйүнчүлөдүңүз? - мен аң-таң боло баштадым.

- Жогорку Соттун өзүнөн алыңызчы, жакын эле жерде да, - Генпрокурор алдындагы кагазга үңүлүмүш болду да, кайра баш көтөрдү. - Биз протест жазганбыз, сот чечимин чыгарды.

Жаакташкандан көрө барса барайын деп, Жогорку Сотко бардым. Ар кайсы кабинеттерден сураштырып жүрүп, издегенимди таптым. Кичинекей бөлмөдө эки жигит отуруптур. Айтсам бирөө кичипейил:

- Ооба, ооба. Соттун чечими чыккан. Таанышасызбы? - деди. Соттун чечимин колуна карматты.

Ошо жерде отуруп, Жогорку Соттун чечимин окуп чыктым. Көрсө, 1948-жылы 30-январда Аскер трибуналы Борисенко дегенди соттоптур. Сотто Борисенко 1945-жылы декабрде бирөөдөн кат алганын, ал бирөө катында Кожомбердиев Кудайберген дагы башка бирөө менен куралдарын таштап, англичандарга кире качканын жазган деп айтыптыр. Борисенконун ошентип айткан имиши боюнча эле 1949-жылы 10-январда Кожомбердиев Кудайберген сыртынан соттолуптур. Биздин Жогорку Сот 1994-жылдын 28-июнунда "приговор в отношении Кожомбердиева Кудайбергена отменить с прекращением дела за недоказанностью его вины. Протест удовлетворить частично" деген чечимин чыгарыптыр.

Азамат Алтайдын келбейм дегенин эми түшүндүм. Эки жигитке кайрылдым:

- Мен сот, прокурор эмесмин, бирок логикам иштейт, менимче, мобу чечимиңер жакшы эмес. "За недоказанностью его вины" дегениңерде бир балээ бар го?..

- Эчтеме болбойт, байке. Акталды да, - жигиттер мени жооткотуп, иттен

чыгаргысы келди.

- “Недоказанность вины” дегенди “күнөөсү болушу да мүмкүн, болбошу да мүмкүн” деп түшүнөт да адам. Азамат Алтайдын кылмышын мен көрө албадым, - сот жигиттерге мен өз түшүнүгүмдү далилдегим келди. - Бул чечим боюнча болгондо, маселен, Азамат Алтай келсе, кайсы бир кыйынсынган, авантюрный тергөөчүлөр Азамат Алтайды колтуктап баратып эле, же биз жок, мейманканада жалгыз калганда “ии, Азамат Алтай аксакал, сүйлөчү, кылмышыңды өз оозуңдан угалы” деп күлүмсүрөп туруп эле мазасын кетире берсе, кимди ким тыят? Кыскасы, чечимиңерде жыландын башы кылтыйып жатпайбы...

- Ой, байке ай-й э, коюңузчу!

Ушундан кийин тың-тың юристтер менен жолугуштум. Жагдайды түшүндүрсөм, алигидей авантюрист тергөөчү чыга деле койбос, бирок, логикаңыз, шектенгениңиз жөндүү дешти. Азамат Алтайдын толук акталмайын келбейм дегенин да туура көрүштү. Жогорку Соттун чечимин көтөрүп алып, өкмөт башчыбыз Апас Жумагулов менен орунбасары Осмонакун Ибраимовго бардым. Алар Жогорку Соттун төрагасына телефон чалып, формалдуу чечим кабыл алынганын айтты. Жогорку Соттун төрагасы Генеральный прокурор кайра протест жазсын деди окшойт, “Аны өзүңүз бүтүрүп алыңыз!” - деди Осмонакун.

Маселенин бир жаңсыл болушун күтпөстөн, Азамат Алтайга телефон чалдым.

- Бүгүн ООНго барып, жол каражатымды алдым. Эртең Вашингтондон виза ачтырып келем, - деди а киши алик алаары менен.

- Визаны ачтырбай туруңуз, сот чечимин оңдосун, - дедим.

- Ии, айттым беле, эми өзүң түшүнүпсүң, - Азамат Алтайдын ою эки анжы болуп бушайман окшойт, жеңилдене түшкөнсүдү.

- Аба, мынча болду, эми эмдиги жылы “Манастын” миң жылдыгына келиңиз, - дедим.

Азамат Алтай:

- Шашылбайм, - деди.

Быйыл да келсе, 1995-жылы “Манастын” 1000 жылдык мааракесине чакыраарыбызда шек жок, демек, эки жыл удаасы менен жүз көрүшөбүз деген ниетте өзүмчө кудуңдап жүргөнүмдө абал алигидей болду. Келбей калганына ичим көңдөйлөндү. Сот чечимин качан ондойт? Али белгисиз. Оңдогончо суук түшүп кетээри белгилүү. Аба ырайы жүдөткөн жагымсыз мезгилге Азамат Алтайдын туш келишин каалабадым. Эржан Мурат мырзага бардым да:

- Чакырууңузду эмдиги жылга которсо болобу? - десем,

- Болот, - деди.

- “Манастын” 1000 жылдыгына туура келтирсеңиз, өтүнүчүм ушул.

- Окей, проблем йок, - Эржан Мурат мырзанын так жообун укканга ПРООНдон сүйүнүп чыктым.

Болгон сөздү дароо Азамат Алтайга кабарладым.

- Күч-кубатымда турсам, “Манастын” мааракесине кантип барбайын, жаным! Агер күч-кубаттан тайып, жетелетип калсам, мынабу шордууга не жок дедиртип, душмандарымдын табасын кандырбайм, - Азамат Алтайдын ушинтип айтканын мурда да бир-эки жолу уккам. Албетте, намыстуу адамдын тилеги бул. Бирок такай ушуну ойлой берсе, улгайып калган чакта, ден соолугуна тетири таасир этпес бекен деген сестенүү кеңүлүмө кылт эте түштү.

1994-жылдын 1-сентябринде Жогорку Соттун жаңы чечими чыкты. Чечимдин стилин сакташ үчүн орусча берейин.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СУДА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

1-сентября 1994 г. номер 9а-81

г.Бишкек

Президиум в составе председательствующего Бообекова К. Ж., членов: Гутниченко Л. В, Юлиной М. А., Эралиевой Р. И. с участием первого заместителя Генерального прокурора Кыргызской Республики Исмаилова И. И. рассмотрел уголовное дело по протесту Генерального прокурора Кыргызской Республики в порядке надзора на приговор Военного трибунала войсковой части 48240 от 10 января 1949 года, которым

КОДЖОМБЕРДИЕВ КУДАЙБЕРГЕН, 1920года рождения, уроженец с. Кун-Чыгыш Тонского района Иссык-Кульской области, кыргыз, образование 8 классов, ранее не судимый осужден по ст.58-1 по ст. УК РСФСР к 25 годам лишения свободы с поражением в избирательных правах сроком на 5 лет и с конфискацией имущества.

Определением судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда Кыргызской Республики от 28 июня 1994 г. приговор в отношении Коджомбердиева К. отменен с прекращением дела за недоказанностью его вины.

Заслушав доклад судьи Верховного Суда республика Жороева К. Ж. и заключение прокурора Исмаилова И. И., поддержавшего протест, Президиум

УСТАНОВИЛ:

Коджомбердиев приговором Военного трибунала признан виновным в том, что он после капитуляция Германии в сентябре 1945 года полевым РВК был призван на службу в Советскую Армию. Находясь на службе в Советской Армии, Коджомбердиев 24 декабря 1945 года во время несения патрульной службы на

демаркационной линии бросил оружие и перешел на английскую зону оккупации Германии, а затем выехал на жительство в одно из иностранных государств.

В протесте ставится вопрос об отмене определения суда только в части основания прекращения дела, то есть в отношении Коджомбердиева К. делопроизводство прекратить за отсутствием в его действиях состава преступления. В обосновании протеста указывается, что обвинение построено только на предположениях. В основу взяты показания Борисенко М. К., который осужден 30 января 1948 г. По другому делу по ст. 58-1 п. "а", 58-10 ч. II УК РСФСР, из показаний которого явствует, что Коджомбердиев клеветал на Советский строй и Советское правительство. В материалах дела нет данных о проверке показаний Борисенко в отношении Коджомбердиева, при том дело в отношении которого было рассмотрено в его отсутствии и он был осужден заочно.

Изучив материалы дела и обсудив доводы протеста, Президиум считает протест подлежащим удовлетворению по следующим основаниям:

Как усматривается из материалов дела, органами предварительного следствия и Военным трибуналом в основу обвинения взяты показания Борисенко М. К., который 30 января 1948 г. Военным трибуналом осужден по другому делу, по ст.ст. 58-1 "а" и 58-10 ч. II УК РСФСР к 25 годам лишения свободы, из которых явствует, что с Коджомбердиевым К. Борисенко служил в штабе 153-го армейского запасного полка. В ноябре 1945 г. Борисенко был откомандирован в г. Премнитц для дальнейшей службы в штабе третьей ударной армии г. Стендаль. В декабре 1945 г., находясь с частью в г. Магдебурге, Борисенко получил письмо от их общего знакомого, который сообщает, что Коджомбердиев, будучи по охране демаркационной линии, вместе с другим солдатом бросили винтовки и ушли в английскую зону оккупации и, что в письме также сообщалось, что Коджомбердиев был задержан и осужден за переход в английскую зону к 10 годам лишения свободы. Однако органами предварительного следствия и судом показания Борисенко в отношении Коджомбердиева не были проверены. Не установлено где, когда, в качестве кого служил Коджомбердиев в рядах Советской Армии, был ли ранее в плену у немецко-фашистских войск и находился ли во Франции. В материалах дела нет данных, когда Коджомбердиев прибыл в Премнитц, в какой войсковой части, кем служил и когда убыл. Не допрошены родственники Коджомбердиева, действительно ли они поддерживали связь с ним через Борисенко. Как он им сообщил, почему оказался во Франции. Нет данных о проверке в штабе лагеря и штабе 153-го армейского запасного полка в отношении Коджомбердиева и никто из командиров не допрошен. Из присланных писем от имени Кудайбергена на имя Борисенко видно, что они отправлены из Франции, но в них отсутствуют антисоветские мысли. Сам Коджомбердиев К. ни на предварительном следствии, ни в военном трибунале не был допрошен. Дело рассматривалось в его отсутствии и он был осужден заочно, что недопустимо законом. Таким образом, в материалах дела нет достаточных оснований и доказательств, изобличающих Коджомбердиева К. в измене Родине. Поэтому Президиум считает необходимым дело в отношении его прекратить за отсутствием в его действиях состава преступления.

В силу изложенного и руководствуясь ст.ст. 388, 389, 392 УПК Кыргызской Республики, Президиум

ПОСТАНОВИЛ:

Определение судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда от 28 июня 1994 г. в отношении Коджомбердиева Кудайбергена в части основания отмены и прекращения дела изменить, считать приговор отмененным и производство по делу прекращенным за отсутствием в его действиях состава преступления.

Протест удовлетворить.

Председатель Верховного Суда Кыргызской Республики

К.Бообеков

Копия верна: судья Верховного Суда Кыргызской Республики

К. Жороев.

Жогорку Соттун ушул оң чечиминен кийин Президентибиз Аскар Акаевге кат жазып тапшырдым. Анын себеби катта айтылат.

Кыргыз Республикасынын Президенти кадырлуу Акаев Аскар мырзага

УРМАТТУУ АСКАР АКАЕВИЧ!

Бириккен Улуттар Уюмунун Өнүктүрүү Программасынын (ПРООН) Кыргызстандагы Туруктуу өкүлчүлүгүнүн чакыруусу боюнча ушул жылдын 27-августунан 26-сентябрына чейин нью-йорктук белгилүү мекендешибиз, түрколог, тарыхчы жана журналист Азамат Алтай (Кудайберген Кожомбердиев) Ата Журтубузга келип, кыргыз университеттеринде, башка окуу жайларында, маданий-чыгармачыл уюмдарда, чарбаларда, карыялар коомунда, “Манас-1000” дирекциясында 20-30-жылдардагы кыргыз маданий турмушу, “Түрк Эли” журналы жана “Азаттык” радиостанциясы, Библиянын кыргызча которулушу, согуштан кийинки советтик (ошонун ичинде түрк элдер) диссидентчилиги, кыргыз жана башка түрк, мусулман калктарынын тарыхынан лекциялар окуп, ой бөлүшүп, пикир алмашып, жолугушуулар жүргүзүп кетмекчи эле, бирок келе албай калды. Анын себеби, 1949-жылы Азамат Алтайдын Аскер Трибуналы тарабынан сыртынан соттолгон иши жакында Кыргыз Республикасынын Генпрокуратурасынын талабы (протести) боюнча Жогорку Сотто кайта каралып, кылмыш иши токтотулган. Тилекке каршы, бул акыйкат иш сот чечиминде калпысыраак чечилген, тактап айтканда, Кожомбердиевдин кылык-жоругунда “кылмыш болбогондуктан, айып таңуулоо токтотулсун” (орусча – “за отсутствием преступления в его действиях прекратить дело”) деп жазган Генпрокуратуранын адилет талабы (протести) Жогорку Соттун чечиминде “за недоказанностью вины” - “күнөөсү аныкталбагандыгы үчүн

токтотулсун" деген күмөндүү "актоо" чыгып, ага кошумча "Протест прокуратуры удовлетворить частично" делинип, прокуратуранын талабы "жарым-жартылай гана канагаттандырылып" калган. Ушундай чечимди алган соң Азамат Алтай "картайганда эл-жерге күнөөлүү кишидей чала акталып барыш ага өтө оор тийээрин" билдирди. Кийин, сентябрь айынын башында Генпрокуратуранын экинчи жолку талабына ылайык, Жогорку Сот мурунку калпыстыкты оңдоп, туура чечим кабыл алган. Албетте, азыр баягы тоталитаризм доору жок бизде, укук органдарыбыздын алигидей демократиялык реформаларга шайкеш келген акыйкат чечими чыкпаган күндө деле Азамат Алтай болобу, же башка бирөө болобу куугунтукка алынбашы бештен белгилүү. Бирок дал ошол окуя, башкача айтканда, Азамат Алтайдын акталыш ишиндеги калпыстыктан улам мен Сизге кайрылып, ардактуу Аскар Акаевич, сунуш айтууну ылайык таптым. Биринчиден, мындай калпыстыктар бирде болбосо, бирде дале кайталанып калышы мүмкүн. Экинчиден, өткөн согушта немис туткунунда болгон совет адамы Сталиндин Указы боюнча чыккынчы катары эсептелгени белгилүү. Туткундардан генерал Карбышев, татар акыны Муса Жалил сыяктуу баш ийбестиги дүйнөгө маалым болуп кеткен чанда бири гана акталбаса, Ата-Мекенине аман кайтып келгендеринин дээрлик баардыгы ак-карасына карабай жазага тартылгандыгы да белгилүү. Мурдагы туткундардын өлүп кеткендери да, анча-мыкча тирүү жүргөндөрү да, айрыкча мекенине келе албай, чет өлкөдө калгандардын бардыгы эмгиче сталиндик алиги бетке чиркөө айыбынан арыла элек. Ушуга байланыштуу сунушум мындай. Азамат Алтайга жана ага окшогон кылмышы жок, же күнөөсү ачыкталбаган, учурунда туткунда болгон Кыргызстан граждандарына мунапыс (амнистия) берсеңиз, азыр өзүңүз кызуу жүргүзүп жаткан жана Конституция жүзүндө бышыкталган гумандуу, укуктук, кайрымдуу жана адилеттик саясаттын контекстиндеги эң адамгерчиликтүү иштериңиздин бири катары Жеңиш майрамынын элүү жылдыгынын алдындагы баалуу иш болоор эле деген ойдомун. Журт камын көтөргөн демиңизге Кудай кубат берип, Теңир жалгасын!

Кыргыз эл жазуучусу Б.Жакиев

10. IX.1994-ж."

Катымын тийиштүү бөлүмдөргө жөнөтүлгөнүн уккам, бирок ал бөлүмдөрдүн сунушу эмне болду, кандай тыянакка келди? - билбейм. Келерки жылы "Манас" эпосунун 1000 жылдык мааракесине чакыруулар жөнөтүлө баштаардын алдында Эржан Мурат мырзага барып, Азамат Алтайды эсине салдым. Унутпаптыр. Былтыркыдай кат, Азамат Алтайдын быйылкы жылга ылайыктуу келип-кетүү программасын сурап калабы деген ойдо камдай бардым эле, былтыркы кат жарайт экен, программаны алып калды. Андан соң Осмонакун Ибраимов экөөбүз отуруп, дагы бир сыйра тактадык. "Манас" эпосунун 1000 жылдык мааракесин уюштуруу жана өткөрүү боюнча Улуттук Уюштуруу Комитетинин атынан Азамат Алтайга чакыруу жөнөтүлдү.

Миң жылдыктын камылгасы күн-түндөп катуу жүрүп жатты. Мааракени бүткүл кыргыз эли эңсеп күттү. Эңсебегендечи! "Манас" эпосунун мааракесин өткөрүү демилгелери Улуу Ата Мекендик согуштан мурда эле, 1930-жылдарда, согуштан кийин да айтылып келген, андай демилгелерди партия деле, өкмөт деле адегенде колдогон болуп, чечимдерин да белендеп, бирок акыры кандайдыр бир шылтоолор, атүгүл "Манаска" айып коюулар менен өтпөй калып келген.

Айтор, элдин үмүтү бир нече ирет таш капкан. Көрсө, башка бир мамлекетке, бөлөк элге көз каранды калктын чыгармасында эркиндиктин, эгемендүүлүктүн, мамлекеттүүлүктүн ой-тилеги ырдалса, андай чыгарманы кадырлап-барктап, мааракесин өткөрүү мүмкүн эмес экен. Империянын башында тургандарга, ошондой эле алардын акырынан жем күүшөгөн сателиттерге андай "шаан-шөкөттүн" түк да кызыкчылыгы жок экен. Демек, "Манас" эпосунун мааракесин Кыргызстан эгемен өлкө болгондо гана өткөрүү мүмкүн эле. 1991-жылы эркиндикке чыкканыбыздан кийин гана, Президенттин Указы боюнча "Манастын" 1000 жылдык мааракесин чындап өткөрө турган болдук. Ошондуктан, барган жердин баарынан "камылгаңар кандай? 25-августка чейин үлгүрөсүңөрбү? Уят кылбайсыңарбы?" дегендей жандилден тынчсызданган эңсөөнү угуп жаттык. Ансайын жоопкерчиликтин оордугу сезилип, жүрөгүбүз опкоолжуду. Буга кошумча Азамат Алтай, өзү айткандай, күч-кубатта, аман-соо келип берсе экен" деп тиленем, анткени анын келишин күткөндөр көп эле.

Миң жылдыктын мааракеси башталаар күн - 25-август жакындагандан жакындай берди. Аңгыча Нью-Йорктон жүрөктү опкоолжуткан кабар жетти: Азамат Алтай капыстан катуу ооруп, үч-төрт күн эс-учун билбей жатыптыр деген. Ошол учурдагы Кыргызстандын Бириккен Улуттар Уюмундагы Туруктуу өкүлү Аскар Айтматов ооруканада такай жанында болгонун угуп, жүрөгүм жылыды, ыраазы болдум. Бирок Азамат Алтай бу саам да эл-жерине келбей калабы, Кудай анын маңдайынан андай ырыскыны таптакыр өчүрүп салганбы деп кооптондум. Анткен менен а киши эрки күчтүү адам, өзүн өзү жеңе билген адам, мүмкүн, ооруга да моюн бербес, "Ала-Тоому көрүп өлсөм" деп, жаратканга миң мертебе жалынганы ага дем-күч берээр деген күдөрүм үзүлбөдү.

Чындыгында да ошондой болду. 1995-жылдын 18-августунда Азамат Алтай ПРООНдун каражаты менен Ташкент аркылуу "Манас" аэропортуна келе турган болду. Ал күндөрү мен "Манас - 1000" мамлекеттик деректирлигинин көркөм жетекчиси жана сценарийдин автору катары эпос боюнча театрлаштырылган негизги спектаклдин репетициясына катышып, Таласта элем. 17-августта кечке маал, көздүн начарлыгына карабастан, түнү менен "Жигулимди" айдап, Бишкекке чыктым. Эртеси Азамат Алтайдын уялаш бир туугандарынан тирүү калган жалгыз карындашы Гүлшара эже уул-кыздары, тууган-туушкандары, жакшы санаалаштары, радио-телевидение кабарчылары Азамат Алтайды тостук. Анын чет элдеги турмушун эле эмес, Ата-Мекенине келгенин да эл арасында көп сурайт. Баарын айтып отурсак, оңой менен байыбаган узак сөз, ошондуктан, айрымдарын гана айта кеткеним жөндүр.

Азамат Алтай Америкадан кыргыз жерине келип түшкөндө, "Манас" аэропортуна жер кучактай калып ыйлады. Чолпон Баева чыканагынан жөлөп, тургуза койбогондо асфальт баскан кыргыз жерин жыттап жатып алышы да мүмкүн эле. Перрондон сыртка чыгып келатканыбызда телевидениенин жаш кабарчысы мага микрофонун сунду:

- Агай, кыргыз телевидениеси үчүн Азамат Алтайдан суроо сурап коюңузчу?

- Өзүң сура, - десем:

- Сүрдөп атам, - деди. Микрофонду Азамат Алтайга тостум:

- Аба, эңсеген элиңизге келдиңиз...

- Элүү беш жыл көздөн учкан эл-жериме жеттимби ыя?! - Азамат Алтай андан ары сөз айтууга дарманы жетпей, шолоктоп ыйлап жиберди. Түгөлбай Сыдыкбеков менен көрүшкөндө, анда да кармана албай, көзүнөн жаш томолонду. Америкада деле кыргызды, кыргыз жерин эстеген сайын "Ала-Тоому көрбөй өлөмбү!" деп ыйлай берчү.

Киндик каны тамган Тоңго алпаратканыбызда Ысык-Көлгө жүзүн чайып алып:

- Эми өлсөм, дүйнөдөгү эң бактылуу адам мен болоор элем! - деп буркурап ыйлап жибергенде, мен тамашалап:

- Кокуй, аба, биздин колдон чыкканча, өлбөй коё туруңуз, - десем боору калбай каткырды.

Баса, сөз арылап кете электе Түкөмө кайрылбасам, чекилик болуп калат.

Азамат Алтайдын Түгөлбай Сыдыкбеков менен жолугушуусун ПРООНго берген программага мурда эле кошком. Анын жөнү бар. Түкөм "Азаттык" радиосун беш ирекет намазын жазбай окуган адамдай такай укчу. Командировкалап кетпесек биз деле укчубуз жашырынып. Башка жакта узагыраак жүрүп кайтканыбызда, "Азаттыкта" эмне кеп-келеч бар, Түкө?" десек, "Мен силерге сөз ташыгычмынбы?" деп борсулдап күлүп, тамашалап коюп айтып берчү. Ага өз оюн кошуп, толуктап да сүйлөчү. Кээде сураттырбай өзү эле айтчу. "Азаттык" радиосу жөнүндө качан, кандайча кабардар болгонум эсимде жок. 60-жылдардын башында шаар четиндеги "частный" квартирабызда радиобузду кырылдатып-шырылдатып, сөздөрүнүн кээсин уксак, кээсин укпай, кулак төшөп баштаганбыз. Балким, Түкөмүн: "Азаттыкта" Азамат Алтай, Төлөмүш Жакып уулу деген жалтанбаган эр-азаматтар иштейт. Бактыгүл деген тили таттуу да, так да кыргыз кызы диктору, ушуларды угуп жүрөсүңөрбү?" дегенинен кийин радиодон "Азаттыктын" толкунун издеп калгандырмын? Түкөмдүн дагы бир сөзү эсимде: "Бизде айтылбаган чындыкты "Азаттык" айтат, кулак сала жүргүлө, мадыра баштар" дегени. Деги эле Түкөм бизге тийишип, тамашалашканды жакшы көрчү. Жолугушуп калсак "кана, мени күлдүргүлөчү" деп турчу. Биз дегеним: Төлөмүш, Салижан, Мар, Ашым ыраматылык. Түкөмүн бизден жакын көргөндөрү да бар болчу. Аларды Түкөм дайым колдочу, калкалачу, чыгармаларына жолдомолор жазып берчү. Алар да үйрүчүктөп Түкөмүн үйүнөн чыкчу эмес. Ошондой жакындарынан экөөнүн бирөө өтпөсө, бирөө өтөөр деген ниетте Түкөм Теңдик Аскарров Турдакун Усубалиевдин "куйругу" катары Жазуучулар Союзунун биринчи секретарлыгынан түшө турган болгондо, Борбордук Комитетке барып, Аскарровдун ордуна койдурганы жүрүптүр деп угуп калдык. Темике да өз жигитин түртө баштаганы, дагы башка аксакал жазуучуларыбыздын далалаты угулду. Аларды укканда Насирдин Байтемиров: "Ой, чоң жазуучулардын баары эле бирден торпогун жетелеп, ЦэКада жүрөт дейт ко" деген сөзү боорубуз эзилгенче күлдүрүп, дуу таркаган. Деги Насыке мыкты сүйлөп койчу эле.

Кийин 1987-жылы Казакстанда Кыргыз адабиятынын Күндөрү өттү. Элүү-

алтымыштай жазуучу барып, топ-топко бөлүнүп, Казакстанды бүт кыдырганбыз. Кайтып келгенде кайсы топ кандай жүрүп келгени туурасында ийри отуруп, түз баарлаштык. Түкөм ошондо көп жакшы жактарыбыз менен бирге айрым бир жашы кичүү жазуучулардын улууну улуу дебей, кичүүнү кичүү дебей, адепсизирээк жүргөнүн, көбүрөөк сөз талашканын айтты эле, Түкөмүн бул айтканы баягы Аскаровдун ордуна коём деген эки жигитинин бирине карата экен. Жигити турду да “качанка дейре силерден сөз да артпай, устукан, белек да артпай, куржалак жүрө беребиз” деп, Түкөмдү талкалап түштү. Жыйналышыбыз бүткөндө, тышка чыгып баратсам, Түкөм томсоруп, ышкырчу кишидей “шү-шү-шүлөп”, терезеде отуруп калыптыр.

- Түкө, эмне ышкырыгыңыз чыкпай, шилекейиңиз мишайт этип калган?- деп тамашаласам, күлгөн жок:

- Торпокторумдан көрдүм да кордукту, - деди.

“Торпокторум” деп, көптүк түрүндө айтканынын себеби, мурда, Апсамат Масалиев бийликке жаңы келгенде, жазуучулардын чоң жыйыны болуп, Түкөм эки саатка жакын тил жөнүндө, маданиятыбыздын абалы, тарыхыбыздын бурмаланып келаткандыгы, деги толгон маселелер жөнүндө букту чыгара катуу сүйлөгөн. Аскаровдун ордуна койдурам деген торпокторунун бири жаңы бийликке жагынгысы келди окшойт, сөз алып, Түкөмдү көмөлөтө сүзгөн болучу. Азыр мына ошо өзү өстүрөм деген эки жигитинин кылыктарына күйүп:

- Торпокторумдан көрдүм да кордукту! - деп отурбайбы.

Капа болуп турган адамга мындайда тамаша дары. Жан тарткан болуп, болуша сүйлөсөң, ызасы ого бетер күчөйт.

- Түкө, - дедим тамашага оодаргым келип, - сиз Кең-Сууңузданбы, Талды-Сууңузданбы, шаарга качан кеттиңиз эле? 27-жылы келгемин деп жүрөсүзбү? Ошончо жылдан бери шаарда жашап, малдын сырын унуткансыз да.

- И?

- Торпок тандай албай калган өзүңүздөн көрүңүз.

Түкөм эки бөйрөгүн бүлк-бүлк эте саал-паал күлгөн болду.

- Эмесе, мени үйгө чейин узатып кой, - деди.

Ошондон кийин Түкөм экөөбүздүн мамилебиз мурдагыдан жакыныраак болуп калды. Айрыкча Түкөмдүн “паркинсон” дарты күчөп, сыртка чыга албай калганда, кез-кез үйүнө барып турдум. Кээде телефонду бирөөгө тердирип алып, үйгө шыңгыратчу “колун бош болсо, келип мени күлдүрүп кетпейсиңби” деп. Кантсин анан кайран Түкөм, же бир нерсе окуганга дарманы жетпесе, же калем кармап жазганга, үйрөнүп алган машинкесин чыкылдатышка жарабаса, акылы туптунук адам зеригет да! Америкадан келгенимде атайы Түкөмө барып учурашсам, Азамат Алтай жөнүндө талбай сурады. Мен да талбай айтып бердим.

- Мен ойлогондой эле бар экен анда ал агаң, - деген Түкөм сыймыктана да, тамашалап да.

Түкөмдү Азамат Алтай да абдан кадырлай турганын Америкадан угуп-көрүп келгем. Экөөнүн жолугушуусун программага кошконумдун жөнү мына ушуларда. Түкөмдү дарты калтыратып-титиретип, тургузбай салган оор учуру эле анда.

- Азамат Алтайдын сиз менен жолугушуусун Программага кошсом, каршы эмессизби, Түкө, кежир элеңиз, советтик кыргыздарды уят кылбай, капиталисттик кыргызга кежирлигиңизди билгизбеңиз, - деп тамашаласам, Түкөм бөйрөктөрүн бүлкүлдөтө акырын күлүп алып:

- Азамат Алтайды мен сыртынан жакшы билем, көрсөм деген тилегим бар эле, бирок ушул абалымда мени көргөзбөй койгонун эле жөндүү болоор? - дегенде,

- Түкө, а киши сизди, Кусейин Карасаевичти, Чыңгызды өтө барктайт, жолукпай койсоңуз, күнөө менин мойнумда калат, - десем,

- Чай бере турган Асылгүл апаңардын көзү тирүү эмес, кимге жалдырайм? - деди.

- Америкалыктар чай берген-бербегениң менен иши жок, сонун эл көрүнөт, ал жагын көрмөксөңгө салып коёлу, - деп тамашаласам,

- Чынын айтсам, Азамат Алтайдан сүрдөп да турам, - деп, оюн-чыннан борсулдап күлгөн. Анан эмнегедир мурда болгон бир ишти эстеп: - Бексултан, баягыда Азамат Алтай мага берип жиберген миң долларды эмнеге жумшаганымды сага айттым эле, ошону Азамат Алтайга билдирдиң беле? - деди.

Ал мындайча. Азамат Алтай жиберген долларын Түкөм киши жалдап, толгон папка, коробкалар саттырып алып, том-том архивин тейлетиптир болчу. Ошонусун көрсөткөнү Түкөм мени үйүнө чакырып, Азамат Алтайга жазган катын окуткан. “Түкө, катыңызды гезитке бастырып койбойсузбу, гезит чыкканда, Азамат Алтайга салып жиберейин” десем, туура таап, гезитке берген эле. Түкөмүн катын Азамат Алтайга жибергем. Азыр Түкөм ошону тактап отурат.

Азамат Алтай келгенде “Түкөмкүнө барып тургула” деп Жалил Садыков, Кеңеш Жусуповдорго телефон чалдым да, Азамат Алтайды Түкөмө алпардым. Буларга чалган себебим, Жалил - Азамат Алтай жактырган кыргыз акындарынын бири, Кеңештин болсо “Ала-Тоо” журналы каражаты жок чыкпай калаарда Азамат Алтай акча жиберип, бир жылча чыгып турган. Мына эми өмүрү жолугушпаса да, бирин бири көз караштарынын, ой-санаа, пикирлеринин жакындыгынан сыртынан сыйлашып: эл деп, тил деп, маданиятыбыздын баркы кетпесин деп, бири тыякта, бири быякта кыргыз намысын коргоп, жакшы да, жаман да көрүнгөн, бирок чындыкты тайманбай айткандыктары үчүн жалпы кыргыз журтчулугунун сый-урматына ээ болгон эки кыйын кыргыз кучакташып көрүшүп турду. Түкөм кучагын жая албагандыктан, бул кучакташуу бөксө көрүнгөнү менен тилеги бирге эки жүрөктүн табышкан учуру эле.

Баса, Тоңго жөнөөрдүн мурунку күнү “Манас-1000” уюштуруу комитетинин

төрагасынын орунбасары, вице-премьер-министр Осмонакун Ибраимовго кирип, Азамат Алтайды айлына алпарып келейин, - десем, Осмонакун:

- “Манас - 1000дин” температурасы 42 градус болуп атса кетип каласызбы, ордуңузга башка киши табыңыз! - деди да, өзү айткан сунушун эстей койду. – Азамат Алтайга Улуттук университеттин ардактуу профессору деген наам беришке сиз экөөбүз эле эмес, чоңдор да макул. Апас Жумагулович да колдоду. Ректор менен сүйлөштүңүз беле?

- Сүйлөшкөм. Токтомушев макул экенин сага айтканым качан, бирок силер тараптан да бир шыңгыратып койсоңор?

- Айтабыз. Ордуңузга киши табыңыз, - деп Осмонакун дагы айтты.

Коридорго чыксам, Казат Акматов жолукту. Ал дагы Азамат Алтайдын үйүндө үч-төрт күн конок болуп келиптир болчу.

- Азамат Алтайды айылга алпарып келесиңби? – десем:

- Келейин, машине берсеңер, - деди ал.

- Кудайды карасаңчы, менчик машинең бар, служебный турат. Мен өз машинем менен эле өөдө-төмөн чапкылап жүрөм “миң жылдыктын” иштерин бүтүрүп, - десем:

- Болуптур, сурабайын, - деп күлдү.

Азамат Алтайды Казат Акматов жеткирээрин кабарлап, Тоңго телефон чалдым. Тоңдук туугандарым чалкасынан кетти.

- Сенсиз Азамат Алтай менен сүйлөшө да албайбыз. Казат Акматовдундун бизге кереги эмне? – деп.

Кайра чоңдорго кирдим. Осмонакун Апас Жумагуловдо экен. Эртең кечки саат 5-бда чыгып, бүрсүгүнү эртең мененки саат 10дон калбай келейин десем, уруксат беришти. Эртеси жолдо баратып, Азамат Алтайга Улуттук университеттин ардактуу профессору деген наам ыйгарылаарын айтсам, Азамат Алтай:

- Ал наамыңарды албайм! - дебеспи. - Мен окумуштуу эмесмин, журналистмин!

- Анда журналисттерге мүчө болуңуз.

- Берсеңер, алам ону.

Кудай жалгап, айта койгонума ичимден сүйүндүм. Кийин университетте ардактуу профессор деген наам ыйгарылып, Азамат Алтай “албайм” деп отурса, уят болмок экенбиз да.

Түнүчүндө Кескен-Белге келсек, тоскондор толтура. Машинелер батпайт. Кучакташуу, өбүшүү дегендей, кучак-кучак гүлдөр тапшырылды. Караңгыда кимдин-ким экени бири таанылса, бири таанылбайт. Райондун акими Сагын

Матанов:

- Аба кененирээк машинеге отурсун, - деди эле, мен:

- Өзүң алып кел дегенсиңер, өзүм жеткизем, - деп тамашаладым.

Азамат Алтай да:

- Бексултандын Суркоёнуна көнүп алдым, ошону менен кете беребиз, - деди күлүп.

Бөкөнбаев кыштагына келсек, көчө тептегиз, суу себилген. Эл жыкжыйма. Прожектор жаркырайт. Атаганат, дайым ушундай болсочу!

- Атам экөөбүз тиккен теректерибизди көрсөткүлөчү, - деп Азамат Алтай жерге бут коёр замат суранды да, теректерин кучактап алып, өпкө өпкөсүнө батпай ыйлады. Терек анын ыйык Мекениндей сезилди мага. Ошол ыйлаганынан кийин гана көксөсү сууду окшойт, ыйлаганын көргөн жокмун.

Эртеси убадам боюнча саат алтыда чыгып, тогуздан анча-мынча өтө бергенде Бишкекке жете келдим. Айылда эки түнөп, Азамат Алтай, кошо барган жээндери Гүлнара менен Тойчу, телевидениенин жигит-кыздары, К. Акматов 24-августта кайтып келишти. 25-август “Манас - 1000” мааракесинин ачылыш күнү эле. Азамат Алтай “Манас - 1000дин” бардык программасына катышты. Мааракеден кийин Караколдогу Касым Тыныстанов атындагы университет менен Жалал-Абад университетине өзү алпарып, мурунтан берип жүргөн беш жүз доллардан стипендияларын тапшырды. Ошондой эле Оштогу, айыл-апа, мекемелердеги жолугушуулары, журналисттер, окумуштуулар менен маеги, айрыкча “Манас - 1000” мааракеси, кыскасы, Кыргызстанда жүргөн күндөрү, Азамат Алтай өзү айткандай, аны “дүйнөдөгү бактылуулардын катарына кошту”. Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин окумуштуулары менен бир жарым сааттан ашык маектешүүсү болду. Окумуштууларыбыз толгон-токой суроолоруна мурда угуп-билбеген жоопторду угушту. Маектешүү бүткөндө окумуштуу Качкынбай Артыкбаев Азамат Алтай жөнүндө “билбегендин баарын билет экен, ардактуу профессордон бекер отказ кылыптыр, мындан татыктуу ким болот?” - деди.

Баса, Азамат Алтай Жалал-Абад университетине барганда китепканасынын жупунулугун байкаган экен, кийин мага кат да жазды, телефон да чалды, “университеттин китепканасына кошумча болсун, мендеги “Кыргызстан маданияты” менен “Ала-Тоо” журналын берейин, алдырып алуунун жолун ойлоп көргүлөчү” деп. “Ойлогон ойду кыстаган турмуш жеңет” демекчи, кедейчилигибизден улам бул иш колубуздан келбесине көзүбүз жеткенде, ар кайсы эл аралык уюмдарга кайрылсак, ЮСАИД Азамат Алтайдын көп жылдар бою чогултуп жүргөн “Кыргызстан маданияты” жумалыгы менен “Ала-Тоо” журналынын таңгактарын Нью-Йорктон Бишкекке жеткиртип берди. Өтө ыраазыбыз бул уюмга. Ошол кездеги билим жана илим министрибиз Аскар Какеевге телефон чалдым:

- Азамат абанын атынан тапшырып келсеңер жакшы болот эле, - деп.

- Ой, Беке, өзүң эле берип келе калбайсыңбы, - деди Аскар тамашалап. –Же бир орунбасарымды жиберсемби?

- Өзүң тапшырганың оң. Билим үчүн гезит-журналдын баркын сезсин да студенттер.

- Ырас айтасың. Мен тим эле сени кантээр экен деп атсам, - Аскар Какеев телефондон каткырды. Анан олуттуу айтты: - Аксакалга чоң ырахмат. Бул азыр табылгыс, өтө баалуу белек да. Кабарлашсаң, ыраазычылыгыбызды айтып кой.

Гезит-журналды Аскар Какеев Жалал-Абадга өзү алпарып, университетке тапшырып келди. Эл-жерде жүргөн учурунда, “Кыргызстанга биротоло келе турган оюңуз барбы?” - деген суроого Азамат Алтай бир жердеги жолугушууда мындайча жооп берди:

- Алжыбасам, күч-кубатым азыркыдай өзүм басып-турсам, бир жылы жеңеңер менен жайында Ысык-Көлгө келип, эс алып, экинчи жылы Калифорнияда эс алсак деген тилектемин. Ал эми биротоло келүү жөнүндө айтсам... өлгөндө сөөгүм келип көмүлсө, биротоло келгеним ошол эмеспи...

Сыртка чыкканыбызда:

- Аба, “өлгөндө сөөгүм келсе” дедиңиз, кандайча түшүнсөк болот? – дедим.

- Жеңеңе керээзимди айтып, сөөгүмдү элге жеткирээр акча-тыйынды бүт берип койгом, - деди Азамат Алтай.

- Аба, Кудай тааланын өз графиги бар. Сизден мурда жеңе өлүм калса кантесиз? - десем, Азамат Алтай таңыркай түшүп:

- Ырас эле, жаным, мен аны ойлобопмун. Кудай таала андайды жазса, Америкада уюмдар бар, тыйынын төлөсөң, айтканыңды бүт жасайт, - деди.

Сөз өлүм жөнүндө болсо дагы ушул учурдагы бактылуу адамдын айткан сөзү эле.

Бирок Азамат Алтайдын Ала-Тоосуна келгенин, элүү беш жыл эңсеген кыргыз жериндеги кызыктуу да, сыйлуу да жолугушууларын, элдин ага эбегейсиз урматын көрсөтүп, анын кыргызым деп жашаган ар-намыстуу өмүрүнө “Азаттыктан” чындыкты уктуруп турган жылдарынан бери таң бергендигине “улуттук баатырдан бетер көкөлөтөсүңөр” деп ичи тарыган бирди-жарым көрө албас “атка минерлерибиз” да болду. Буга эмне демекчимин? Мурда айтканымды дагы кайталайм: “Бир кыргыз жалпы кыргызга күйбөсө, жалпы кыргыз бир кыргызга күйө билбесе, биз, кыргыздар, чийки бойдон кала беребиз”.

Ушундан чочуйлу.

Аягы.

“Манас - 1000” мааракесине баргандагы эң жакшы элестер

Бишкекте бир тууганым, карындашым Гүлшара баштаган жоон топ кара көз, кызыл жүздүү бир боор элим, кыргыздар тосуп алышты. Канчалык кайратымды жыйып жашыбайын десем да, ал эркиме баш ийчүбү. Көзүмдөн жаш куюлду. 55 жылдык өктөөсү көп өмүрүмдү, ичиме жыйнап келген бугумду, эли-жериме болгон сагыныч-көксөөмдү көз жашымдан чыгарып алдым. Акыры көздөн учкан көк жээк уктасам түшүмдөн, ойгонсом өңүмдөн кетпеген касиетинден кагылайын жарыктык Ысык-Көлүмдү көргөнүмдө кантип жүрөгүм жарылып кеткен жок, билбейм. Көл жээгине токтоп, Ысык-Көлүмө жүзүмдү чайып, көпкө үн-сөзсүз отурдум. Бир башкача шарпылдаган доошу бар, анан калса тынымсыз жээкке урулган толкундарга карай бердим. Ак жал толкундар... Кадимки Ысык-Көлүмдүн толкундары. Анан мындай ойго баттым. Көрсө, толкундар жээкте жоголбойт экен. Ооба, жоголбойт тура. Толкундар толкунга учкашып, жээкте көркүнө көрк кошоорун көрдүм.

Туулган жерге ашыкканымдын башкы себеби, ата-энемдин, эже-карындаштарымдын жаткан жерине куран окутуу парзы мойнумда эле. Бул милдетимден кутулдум. Тели-теңтуштардын көпчүлүгү өтүп кеткен экен. Теңтуштарга келгенде биздин Асан уруусунан менден улуусу жок окшоду. Ургаачылардан Бекбоонун энеси Сонунбүбү гана калган көрүнөт. Байкуш Осуйпага зээним кейийт. Уулу Октябрьды Бишкекте көрдүм.

Кескен-Белде мени тосуп турган казканактаган элди көрдүм. Айтор, айыл бүт көчүп келишкенби. Мынчалык урмат-сый көрсөтүп тосуп алышаарын көз алдыма элестеткен эмесмин. Көбүн тааныбайм. Кол алышып учурашып, өбүшүп, ыйлап, көрүшүп жатабыз. Ошол жоон топ бир туугандарымдын арасынан менин жатындаш инимдей болуп калган Жолдош Жусаевди көрдүм. Эт жүрөгүм эзилип кетти, мен ага, ал мага кучак жайдык. Акыры киндик каным таамп, балалыгым калган айылыма келдим. Кыргыз элимдин кең пейилине, алардын сыйына балкып-чалкып турдум. Түндөсү Жолдош жана башка туугандарым, Гүлшаранын балдары, Каргадай карындашымдан калган жээндерим менен сыртка чыгып, Бөкөнбаевден атамдын көзү өткөнчө ушул жолдор менен нечен ирээт баскан издерин издеп, бир аз сейил курдук.

Жылдыздар маган ушунчалык жакын көрүндү. Кол созсом эле аларга жетчүдөй делөөрүп турдум. Жарыктык атам мен бала кезде: “Бул Жетиген, Аркар жылдыз, мунусу болсо Үркөр, Алтын казык бүгүн өтө жарык чыккан тура”, - деп ар бир жылдыздын кайда жайгашканын айтып берчү. Мен ошол жылдыздарды кайрадан көрдүм дагы, береги бала кезде нечен кой кайтарып ташына, тикенегине бутум тилинген кырка тоолордун бардык ачуу-таттууну, кубаныч-кайгыны солк этпей көтөргөн жер-эненин өзгөрүлбөс, өчпөс түбөлүктүүлүгүн ойлодум. Татаал тагдырым дүнүйөнүн көп жерлерин айландырды. Бирок, Корумду жайлоосундай ажайып, керемет жерди эч жерден кезиктирбедим. Тулаң чөбү, шар аккан тунук суусу, канчалык кере-кере жутсам дагы эч моокумуң канбаган сан байлыкка алмашкыс таза абасы кантип жүрөгүмдү тилбесин, анан кантип аны карегиме батырбайын. “Элүү жылда эл жаңы” деген сөздүн мааниси терең. Анын турмуштук мыйзамы бар. Бөкөнбаев айылымдын бир топ эле өзгөрүлгөнүнө, өсүп-өнгөнүнө кубандым. Каргадай карындашым төрт жашка чыкканда, Гүлшара карындашым жаңы төрөлгөндө каза таап,

жетимдикти бала күндөн көтөргөм. Атам экөөбүз бөбөктөрүмдү багуу, аларды кыштан аман-эсен алып чыгуу үчүн ылай чылап там соктук эле. Эсимде, жаан жааган күнү ылай эзилип, үйдүн төбөсүнөн тамчы өтүп, далай азабыбызды берген. Аталаш бир тууганымдын атын атабай эле коёюн, огородунда жержемиш, алма-өрүк жок, жайдак турат. Чөбүн чабымыш болуптур, анысы да чала жыйналып, ар кайсы жерде чачылып жатат. Огородун көрсөң, жүрөгүң айныйт. Биз атам экөөбүз анда эмнелер гана жетиштирбедик. Маркум атам бир орустан картошка алып келип өстүрдү. Коңшулаш туугандар Кожомберди шайтандын жумурткасын өстүрдү деп ушакташканы эсимде. Арадан 10 жыл өткөндө жансактаткан ошол картошка болгонуна күбөмүн. “Эл эмгегин жер жебейт” деген кеп бар го. Демек эмгектенсең, эмгегинди жер эч качан жебейт. Жалкоолукту мойнубуздан дагы эле ала элек экенбиз деп ойлоп койдум. Кыргызстанда демократиянын салтанат курушу тууралуу маалыматтар бизге жеткенде аябай кубангам. Бирок, демократиянын маани-маңызына терең талдоо жүргүзүп, ага терең түшүнүү мамилеси анча өнүкпөгөнүн байкап калдым. Мен мындай ойду айтууга, балким, укугум жоктур. Мунум туура эместир. Ошентсе да айта кетейин, демократия бул ким эмнени кааласа иштей да, сүйлөй да берчү коомдук түзүлүш эмес. Дагы бир байкаганым – “тост” деген сөздү көп колдонот окшойсуңар. “Тост көтөрүп коёлу” деп айрымдар маанисиз, маңызсыз сүйлөй берчү адатты жакшы өздөштүрүп алышыптыр.

Мен кудайга шүгүрчүлүк кылам, бул үчүн элиме миң мертебе ыраазымын, келгенден бери оозум тамактан бошобой, жалаң сыйдын үстүндө жүрдүм. Бул көзүм көрүп, жүрөгүм сезип турган нерсени тышка чыгарбай да коё албайт окшойм. Кыргызстанды дүйнө эли таанып-билип жатат. Андыктан, төгөрөктүн төрт бурчунан республиканын экономикасына, социал-маданий ал-абалына кызыгып, каттап тургандар да арбын чыгаар. Ошол чет элдик меймандарга, дегеле өзүңүздөр үчүн да керек эмеспи, ойдогудай дааратканалардын жоктугу жанымды кейитти.

Жарым кылымдык сагыныч жарым айда таркап бүтмөк беле? Бирок, көзүмдүн тирүүсүндө эл-жер менен көрүшкөнүмө жөн гана өзүмдү бактылуумун деп эсептебеймин. Жаштарыбыз жалкоолуктан алыс болуп, элим деп, жерим деп эмгектенсе, аракеттенсе, бөлөк элдерге теңелгенге умтулса, жакшынакай мамлекет болот деп ойлоймун. “Манас - 1000” мааракесин ушунчалык уюшкандыкта, ажайып сонун өткөрүп алдыңар. Демек, Манас атанын арбагы тирүү, ал бизди колдоп жүрөт дегим келет. Толкунданган күндөрдү башымдан өткөрдүм. Азыр да жер менен асман арасында жүргөндөй бир мезгилдемин.

Караколго барганда инилериңиз менен таанышыңыз деп эки жигитти көргөзүштү. Мен да колдорун кысып, көп кыргыз жигиттеринен экен деп ойлодум. Көрсө алар менин аталаштарым экенин кийин билдим. Кожомбердинин уулдарыбыз дегенге жарашпады. Же атасынын атын аташтан уялыштыбы? Мына бул билген бирине кордук.

Менин Бекбоо тууганыма келгенде, өткөн эскермеде айтып берген элем. 1965-жылы Жолдош Жусаев мен жөнүндө сүйлөгөндө:

- Андайды тааныбайбыз, - деп үйүнө киргизбеген Бекбоо. Мен анын кылыктарын Жолдошко Бөкөнбаевдеги жолугушууда айттырбадым. Өтөр иш

өттү дедим. Караколдо аялы экөө аркамдан калбай бир уулумду АКШга алып барып окутуңуз деп жүрдү. Менин бул жакта карылык менен жанталашканым менен иши жок.

Караколдон Жалал-Абадга учтук. Жолдош, жээним Гүлнара үчөөбүз, бизди аэропорттон тосуп кабыл алышты. Жалал-Абаддыктарга ырахматымды айтам, анткени илгертен эңсеп келген Сулайман тоосуна чыгарышып, Бабурдун үйүн көрсөтүштү. Бул унутулгус эстелик эле. Жалал-Абад университети жаш болгондуктан, жыйнап келген “Ала-Тоо” журналы айлыгы менен “Кыргызстан маданияты” газетасы бир канча жылдык сандары бар эле, ошону сыйлык кылышты чечтим.

Атабыз “Манаска” тийиштүү эпостун 1000 жылдык салтанатына жана Кыргызстандын эгемендүүлүгү күнүн барабар өткөрүү, бактылуулукту маңдайыма жазган Алла-тааланын шыбагасы экен. Буларды сөз менен жеткириш кыйындай түйшүктөндүрөт. Жолоочулук саякат жанымдагы дипломаттардын аркасында жакшы өттү. Соо болушсун, аябай жардамдашышты. Эсенчиликте болушса экен деп алкышымды айтам. Аскар менен Анара колдоруна көтөрүп, алып барып келишти.

Нью-Йоркко келгенимде жумадан ашса да, дагы эле элде жүргөндөй сезем. Мындай сезимди башынан өткөргөн киши өзү гана туйса, чындыкка жакын болоор деп кыялданам. Эл-жерде жана бир боордоштордон, тууган-уруктардан сыйланыш, жакшы күндөрдү өткөрүш өмүрүмдө эстен чыккыс сонун түш катарында сакталат. Быяктагы күндөр гана эмес, жумалар өз ирети менен өтүп жатат. Картайбастын гана аракетин ойлоном. Убактысыз “алжый башташты” ким тилесин. Күндүз төрт-беш саат “бинго” деген оюнда өткөрөм. Аларда терең ойлонуп мээни чарчатпайм. Анда-санда колго карга чычып койсо да сүйүнө бербейм.

Азыр Бириккен Улуттар Уюмунан Жеңиш тууган телефон ачты. Бүгүн анда Манастын эстелигин коюшат экен. Элден келген өкүл туугандарды көрсөм керек деп сүйүнүп отурам. Алар мында бир канча күндөн бери эле. Убактыларын албайын деген элем. Кудай буюрса көрүшөбүз. Алардан элден кабар алаармын. Жакшы боло сүйүнүп, жаман болсо күйүнүп тим болом да. “Манастын” айкелин президент кабыл алды. Куттуктоолор сүйлөндү. Бириккен Улуттар Уюмундагы жигиттер, кыздар тамак-аш берди. Тосттор айтылды. Мен биринчи сүйлөп куттуктадым.

1996-жыл да бир нече сааттан кийин келет. Жаңы жылды телчип келаткан кыргыз дипломаттары арасында өткөрдүк. Алып кетип, алып келип коюшту. Арадан күндөр өтүп жатты. “Нооруз” майрамы да келди. Аскар чакырды, анда барып “Ноорузду” тостук. Ушинтип менин карылык күндөрүм өтүп жатат.

1996-97-жылдары Вашингтондогу элчиликте иштеген Роза Отунбаева телефон чалды. “Азамат ага, мен билем сизди, элиңизди сагынып, кыргыздарды көрүшкө кусадар болуп, кыргыздар менен сүйлөшүп чер жазышты көптөн күтүп жүргөнүңүздү. Бул АКШда жашаган 20дай кыргызды үйүмө чакырдым. Эгерде өзүңүзгө кыйынчылык болбосо, келип кетиңиз”, - деп мени да чакырды. Албетте, мен дагы бардым. Роза коноктор келгичекти огородду тазалап

койгулачы деп төрт студент балдарга кайрылды. Бири өзүнүн уулу, экинчиси Акаевдин уулу Айдар, дагы эки бала бар эле. Алардын бригадири болуп огородун да тазалап бүттүк. Төрт балага 100 доллардан бердим. Кечке жуук коноктор да келишти. Алардын арасында окумуштуулары, жазуучулары, өкмөт адамдары, студенттер да бар эле. Кече көпкө созулду. Ырдашты. Ичкиликтер да ичилди. Мен үчүн жакшы күндөрдүн бири болду. Бир канча күндөр өттү арадан. Роза мага телефон ачып: “Сиз бул жактагы студенттерге акча бериптирсиз. Эгер туура көрсөңүз, мен ошолордон кайра жыйнап алып, Кыргызстанга жөнөтөйүн. Себеби, бул жердеги студенттер акчага муктаж эмес, ал эми элдеги студенттер муктаж”, - деди. “Роза, мени ошол төрт баланын астында өлтүрөсүң, сен алардан алба. Бергенин алган жамандын иши, ичкенин кускан чабалдын иши”, - дедим. Эгерде Кыргызстандагы студенттерге керек болсо, мен өзүмдүн пенсиямдан эки университетке жөнөтүшкө макулмун. Түндүк-түштүк деп бөлбөстөн, бири Жалал-Абадга, экинчиси Каракол университеттерине жөнөтүшкө даярмын дедим. Бул түштүк-түндүк деп бөлүнгөн трагедия өтө бир начар нерсе. А мен аларга бирдей көз караштамын. Ошентип Караколдогу Касым Тыныстанов атындагы университетине 500 доллар жана Жалал-Абад мамлекеттик университетине 500 доллар жылына бир маал жөнөтүп турам. Эки университеттен ыраазылык каттарын алып турам.

Урматтуу Азамат Алтай аба!

Уюткулуу кыргыз элинин ардактуу кулуну, белгилүү журналист, коомдук ишмери Азамат Алтай аба, сиз жиберген баалуу белектерди алдык. Сизге ушунчалык ыраазы экендигибизди чын ыкластан билдиребиз. Себеби, 1967-жылдан 1991-жылга чейинки аралыктагы "Кыргызстан маданияты" жумалыгы жана коомдук-саясий адабий "Ала-Тоо" журналынын 1956-жылдан 1991-жылга чейинки сандарында студенттер жана окутуучулар үчүн эң керектүү материалдар жарык көргөн. Бул басылмалардагы эмгектер табылгыс казына.

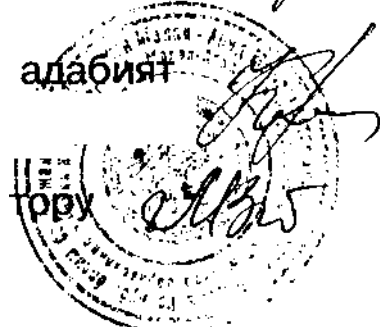
Учурдагы окуу-методикалык адабияттардын жетишсиздигин туура түшүнүп, айкөлдүк кылганыңызды Жалал-Абад Мамлекеттик Университетинин ректораты, профсоюздук кошуну, кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын коллективи болочок балдарыңызга болгон аталык камкордук деп түшүнөт. Ошондуктан, ардактуу Азамат Алтай аба, сизге узун өмүр, Ала-Тоодой күч-кубат, үй-бүлөңүзгө бейкутчулук тилеп, үйүңүздөн кут кетпесин демекчибиз. Арыбаңыз, бар болуңуз сүйүктүү Азамат Алтай аба!

Феликс

Мамедов

адабият

Тру

ЖАМУнун ректору

Бекболотов Т. Б.

Профсоюздук кошундун

төрагасы

Эшкожоев Т. Э.

Кыргыз тили жана адабияты

кафедрасынын башчысы

Калчакеев К. Б.

Китепкананын директору

Торобекова Т.

Ошентип Розамдын аркасынан эки университетке өзүмдүн пенсиямдан жылына бир жолу жөнөтүп турам. Мен Роза Отунбаева менен кабарлашып турам. Телефондон да сүйлөшүп турабыз. Жылына жаңы жыл менен куттуктаган карталарын алып турам. Розага мен абдан ыраазымын. Кыргыздан ушундай бир дипломат аял чыкканына. Америкага келип, кыргыздарды таанытыш үчүн америкалыктар эшигин ачпаса, терезесинен кирди. Элечегин кийип алып, Бириккен Улуттар Уюмунда сүйлөгөн сөздөрүн уктум. Вашингтондо кайсы мамлекеттин өкүлдөрү чакырса, элечекчен барат. Элечек Розага ушундай жарашат.

Мен ушу өмүрүмдө көрбөй турган адамдарды көрдүм: пантуранчыларды, пантүркчүлөрдү... Кыздарыбыздын акылдуулугуна мен шаңданам да, кубанам. Эркектер арактын артынан кеткендиги үчүн азыр кыздар тизгинди колго алгандыгына шаттанам. Сиздер бу "жинди суудан" сактаныңыздар. Аянычтуу. Орустардын калтырып кеткен өтө начар бир жосуну. Кийин анын зыяны өтө көп болушу мүмкүн. Мен Чынара Жакыпова менен көрүштүм. Чынараны көргөндө анын жанында бир профессор бар эле. Ага айттым: "Менин кан басымым жогору, эгерде Ысык-Көлгө барсам, өлүп каламбы?" деген коркунуч бар десем, ал профессор мындай деп жооп берди: "Сиз тоодо туулган адамсыз, ден соолугуңуз мыкты, кандай оору болсо да, сиз көтөрөсүз. Мында өлгөндөрдүн баардыгы арактан өлүп атат. Арак ичпесеңиз өлбөйсүз", - деди.

Андан Чолпон Баекованы көрдүм, жанга бир жакындыгын көрсөттү. АКШга келгенде мага кабар берет, мен кандай да болсо Чолпонду көрүшкө аракеттенем. 1998-жылы декабрдын 8инде саат төрт чамаларында Чолпон Баева телефон чалып, аман-эсенчиликти сураштык. "Атын атаса, куту сүйүнөт" эмеспи. Кайда турганын, отелин, телефонун Бириккен Улуттар Уюмундагы Кыргыз элчилиги берет деди. Арадан көп убакыт өткөрбөй элчиликке чалдым. Андакы кызматчы Муратбек Байкожоев "Пенсилвания" отелинде калышканын айтып, телефон номерин берди. Азыр иш заманы деп, кечке жуук отелге чалсам, Баева деген ысым жок дешти. Бир аз убакыт өткөрүп дагы чалдым. Баягы жооп. Андан соң элчиликтеги Марат Юсупов менен байланыштым да, Чолпондун телефонун сурасам, аны менен кошо Бакир уулу Турсунбайдын телефонун берди. Отелде анын ысмы да жок. Элчиликтеги Марат 270-бөлмөдө дегенинен отелге кайра телефон ачып, 270-бөлмөдө ким турат десем, Эшманбетова деген конок турат дешти. Эшманбетова Замирага телефон чалсам, Чолпон Баева кайсы бөлмөдө экени эсимде жок деди. Бир аздан кийин өзү кайра чалып, Баева 931-бөлмөдө турат деди.

Отелдин каттоо бөлүмүндө 931де Ибрагимов деген киши турат дешти. Көрсө биздин кыраакы дипломаттар Баекованы Ибрагимов, Бакир уулун Эшманбетова кылып коюшуптур. Элден келгендер менен көрүшүп калышты эңсесең, баатыр болсоң, таап алчы дегендей.

“Элчи” деген сез элди жакындаштыруу деп түшүнчү элем. Бул жашка келгени мындай митаамчылык кылынаары кыялыма келбестир. Телефондун көп номерлеринин улам бирин алмаштырсаң да, издеген адамыңды таба албайсың. Элчилик милдетин терс аткарганы үчүн Замира Эшманбетова кызыма чоң ырахматымды айтып коюуну чечтим. Эл үчүн эмгектенген жакшы санаалаштар менен көрүштүрбөйүн десе керек дештен башка себеп жок. Бул окуяны жазганымдын себеби: эгемендүү элдин элчиликтери милдеттерин туура аткарышсын дегеним.

(Азамат Алтайдын архивинен алынды).

"Республика", 9-15-декабрь, 1997-жыл.

Америкадагы кандашыбыз АЗАМАТ АЛТАЙ:

"Мен бактылуу адаммын"

Үстүбүздөгү жылы ноябрдын 27-28деринде Нью-Йорк шаарында бир конуп кетүү шыбагасына ээ болдум. Сан-Франциско жана Беркли шаарларындагы илимий жыйындардан кайтып келе жаткан элем. Нью-Йорк шаары дүйнө калкын "Эркиндик" аттуу көк тиреген үйлөрдүн чордону, Бириккен Улуттар Уюмунун үйү жана башка жагдайлары менен кызыктырып келсе, кыргызстандыктарды дагы бир жагы менен өзүнө тартат: бул жерде совет доорундагы айтылуу кыргыз диссиденти Азамат Алтай жашап келет. Биз аксакалыбыз менен учураша кетүүнү парыз эсептедик. Драматург Бексултан Жакиев, жазуучу жана публицист Кеңеш Жусупов, журналисттер Мелис Эшимканов ("Асаба"), Айнур Эсенкул кызы ("Азаттык" үналгысы) ж. б. көптөгөн мекендештерибиз Азамат Алтай менен баарлашып, ал тууралуу байма-бай жазып келишүүдө. Совет доорунда аны сындап каралоо «эрдиктин үлгүсү» болсо, эми Азамат Алтай агай тууралуу эскиче илеп менен жазгандарга караганда, анын инсандык бейнесинин жаңы кырлары менен элибизди тааныштырууга умтулгандар арбыныраак. Мен да экинчи топтогуларга кирээрим ушул макалабыздан айгинеленээр. Азамат Алтай агабыз тамашакөй да, курч сүйлөгөн киши экени мурдатан маалым. Өзүнүн азан чакыргандагы ысымы - Кудайберген экенин, фамилиясы - Кожомбердиев экенин дурус билсек да, өзү менен сүйлөшкөндө адабий (журналисттик) ысымы дароо эле тилибиздин учуна келе түшөт.

Азамат агайыбыз улутубуздун патриарх аксакалы Түгөлбай Сыдыкбековдун кайтыш болгонун терең кайгыруу менен укту. Кыргыздын дагы бир жаркын жылдызы - маркум Болот Миңжылкыев тууралуу да саймедиреп айтып берди. Бир ирет Азамат Алтай мырза жазуучу Чыңгыз Айтматовду АКШга чакыртуу тууралуу америкалык илимий-маданий чөйрөлөргө кайрылат. Арийне, Чыңгыз агай АКШга келген чакта (бул анын алгачкы сапары экен) өзү ага

кабарлашпайт. Дал ошол маалда Болот Миңжылкыевдин концерти АКШда уюштурулган экен. Азамат агай аны концерттен соң үйгө келип, даам сызууга чакырат. "Бүркүт кабак, эр жүрөк Болот шагымды сындырбай, үйүмө келип, сыйымды көрдү. Чечекейи чеч болуп жатканда Чыңгыз да телефон чалып калса болобу, - дейт Азамат агай. Кыргыздын даңк-даңазасын бүт дүйнө жүзүнө чыгарган Чыңгызга эч асылбай эле жүрүшсө"... Нью-Йорктогу кадырман карыябыз Ала-Тоодон келген адабиятты үзбөй окуйт экен. Балким, Жаныбек Жанызак мырзанын жазгандары да көзүнө чалдыкса керек.

Азамат Алтай Кыргызстандын бүгүнкү президенти Аскар Акай уулуна да өтө астейдил, ызаат менен мамиле кылат экен. Авторитарлык өлкөлөрдөн Кыргызстандын айырмаланып турушу жалаң гана демкүчтөрдүн эмес, азыркы президенттин 90-жылдардын башындагы саясаты менен да байланыштуу болгонун биз деле танбайбыз. Топчукебиз (Т. Тургуналиев) да 1990-1993-жылдардагы саясий багыты тууралуу оң баа берип келет эмеспи.

"Азыркы атуулдардын ичинен Чыңгыздан кийин анын чыйырын улантып, кыргызды кылымга даңазалагандардын бири – Аскар Акай уулу", - дейт Азамат Алтай. Арийне, потенциалдуу ынтымакташы болчу айрым саясий күчтөрдөн президенттин өзүн оолак тутта баштаганы, өлкөдө саясий кермен даамы бар сот жараяндары 1996-1997-жылдары үстөккө-босток жүргөнү тууралуу айтып, карыябыздын көңүлүн чөгөргүм келген жок. Маркум Түгөлбай ата да президенттин жалаң гана жакшы жагын көрүп, ага карата сын-пикирди теригүү, жактырбоо менен кабыл алаар эле. Карыялардын мындай сырын билген соң, алардын көңүлүн карап, унчукпай коюу эзелтеден келген салтыбыз эмеспи. Арийне, сыңар өтүгү майрык болобу (адатта, эч нерсе жасабагандар гана сындан кутулат деңизчи), ылайым коомдук пикирдин күзгүсү болгон сынчылар чыгып турса экен! Өзү үчүн Жаныбек Жанызак керек экендигин, балким, башкаларга караганда Чыңгыз агай дурус түшүнөөр. Анын акын Мухтар Шаханов менен бирге жазган эмгегинин стимулдарынын бири да Жакебиз болгондур...

Бул ойлорумду Азамат агайга айтууга мүмкүнчүлүк таба албадым. Бирок мени ал киши башка суроолорумду тастыктап берүүгө куштарланып жатты.

Лондондо мен "Борбор Азияны иликтөө" – Central Asian Survey журналынын баш редактору Мэри Беннигсен - Броксуп менен жолуктум. Ал айым Сизди өз атасындай көрөөрүн айтты. Мэринин атасы Александр Беннигсен менен абдан жакшы достордон болгон экенсиз. Бул тууралуу советолог Вимбуш да бир эскерген эле... - дедим. Азамат агай шаттана калды:

-Ооба, ооба! Мен Парижде жүргөндө тиричилик кылышым үчүн гана эмес, илим жана котормочулук чөйрөсүнө сүңгүшүм үчүн да Беннигсендин ролу чоң болду. Мэри алардын кыздарынын эң улуусу эле. Көз алдымда чоңойушту. Алардын тойлоруна да сый конок катары үзбөй катышып келдим. Мен Александр Беннигсендин англисче бир макаласын эске салдым. 50-жылдарда жарыяланган бул макалада сталиндик режимдин мыкчегерлери азербайжан, түркмөн, өзбек, казак калктарына каршы "реакциячыл" деп чабуул койгону дал ошондо саны да аз, интеллигенциясы да чабал көрүнгөн кыргыздар өз дастаны "Манас" үчүн байма-бай чыкканын, өкмөттүк гезиттердин беттеринде орусча-

кыргызча макалаларда айдан-ачык кайым айтышуулар уюштурушканын Александр Беннигсен тен бере жазган эле.

- Ошол макаладагы орто азиялык түрк тилдериндеги материалдарды Александрга мен которуп бергем, - деди Азамат Алтай жылмайып.

Агайыбыз поляк чыгышпозу А.Зайончковский менен да, улуту башкыр, либерал-демократ жана көрүнүктүү түрколог Ахмед Зеки Белиди Тоган менен да жакындан тааныш болгон экен. Алардын мурастары эми алатоолук илимпоздорго да дайын экенин угуп, Азамат Алтай ыраазы болду.

Сөз арасында ал өзү жөнүндө да айта калып жатты.

- Менин тилим жаман. Кээде анын курчтугунун, "балп" этип айтып салган адатымдын азабын да жеп жүрдүм. Бир ирет бир университеттик китепканада библиограф катары иштеп жатсам, "керексиз китептердин тизмесин" түзүү сунушу менен мүдүр мага кайрылып калды. Мен: "Китепканадагы пол жууган аял да китепти эч ыргытпас", - деп кесе айтып алган экенмин. Кийинчерээк акчасы көбүрөөк бир илимий ишке өтөөрүмдө алиги сөзгө сынган мүдүр "тили жаман" деп мүнөздөмө берип, алиги иштен куру жалак калган учурум да болду", - дейт Азамат агай.

"Азаттык" үналгысына ал 70-жылдардын акырында кайтып келип, Төлөмүш Жакып уулунун деректирлиги алдында иштеп калыптыр.

- Бир ирет кыргыздарды "жалкоо" деп макала окусам, Төлөмүш ага "катуу кетип калдың", - деп айтты.

- Салижан Жигитов агай да мурч-калемпирлүү сөздөрүнүн айынан кээде кекээрге кабылып жүрөт. Бирок түпкүлүгү сын-пикир элди оңолтуп-ойготуу үчүн айтылаарын калк дурус аңдаса керек, - дедим. Ичимден ойлондум: "Айрым сынчы инсандарыбыздын өздөрү деле эркин гезиттен кем эмес керек. Аларсыз каяктан эркин маалымат каражаты түптөлсүн?".

Азамат Алтай агайыбыз "Азаттык" үналгысына кошулуп, Би-Би-Си да кыргызча маалымат таркатып жатканынан кабардар. Прагага Кыргызстандын өзүнөн келген тың журналисттер топтолгонун, Ала-Тоонун өзүндө да "Азаттыктын" ээн-эркин иштеп, ар тараптуу маалыматтарды жарыялап жатканын белгилеп:

- Мен - бактылуу адаммын, "Азаттык" үналгысына Ала-Тоонун өзүнөн жогорку билимдүү, терең интеллектуалдык угуту бар жигит-кыздар келишти. Кыргызстан өзү да демократиячыл жаңылануу нугун тандады. Эгемен мамлекет катары өз байрагын Бириккен Улуттар Уюмуна тикти. Роза Отунбаева, Мурат Иманалиев сыяктуу дипломаттары тышкы саясат тармагын тейлөөдө... Ушундай жаңы турмушту өз көзүм менен көргөн мен бактылуу болбогондо ким болот!

Калетсиз сөздүр...

Тынчтыкбек Чоротегин,
тарых илимдеринин кандидаты, КМУУнун доценти.

"Теңири Манас" туурасында

Билбейм, менин ким экенимди билесинерби? Билбейсиңерби? Мен чет жерде, бөлөк элде, тагдырдын жазганы боюнча 79 жашка чыккан кары Азамат Алтай дегем ысым менен жашаган Кыргыздын бир уулумун.

55 жылдан кийин Кудайым буюрган экен, элимди-жеримди көрүп, касиеттүү Ысык-Көлүмдүн үстүндө чайкалдым. Айтсаң сөз, жазсаң кагаз жеткиз күндөрдү өткөрдүм. Кубаныч-кайгы аралаш! Буларды түшүнүштү тилегендер өзүлөрүн менин ордума коюштары керек.

1998-жылдыл соңку күндөрү. Күтүлбөгөн жерден телефонум шыңгырады. Менин атым Улан, атамдын аты Ашым Жакыпбек деди. Чет элде көп жылдар "Азаттык" радиосунда кыргыз бөлүмүндө иштегенимден, элдеки белгилүү ишмерлеринен кабарым бар эле. Ашым ысымы мага тааныштай сезилди. Үйүмө кабыл алыш мүмкүнчүлүгүмдүн жогунан келип-кет дештен башка чарам жок эле. Улан келди, кыргыз калпагын кийгизди, атасынын "Теңири Манас" деген китебин өз атынан сыйлык кылды. Мен чексиз кубанычка бөлөндүм. Өзүм Манас-Бакайлар менен сыймыктангандардын биримин. "Манасты" ыр менен башка дүйнөгө жеткириш мүмкүн эместигин жакшы билем. Мындай чоң өлчөмдөгү поэманы башка элге жеткириш мүмкүн эмес. "Манас" эпосу үчүн, кыргыздын элдик поэмасы үчүн күрөшкөн агаларым эсимде. Алардын бардыгынын ысымдарын атабайын: Ыскак, Түгөлбай жана башкалар. Башка дүйнөгө, башка элге жеткириштин чарасын Ашым иним тапты. Кара сөз менен жазып чыкты. Өзүм "Теңири Манасты" күндүр-түндүр окуп чыктым, толкундандым, ыйладым! Эми "Манасты" дүйнөгө жеткириштин жолун Ашым иним ачты. Аны улантыш мен Кыргыздын дегендердин милдети деп түшүнөм. Ашым о дүйнөдө болсо да, ага өз ыраазылыгымды билдирем.

Азамат Алтай
Нью-Йорк калаасы, 1999-жыл.

18-май, 1999-жыл,
"Манас ааламы"

АДАБИЯТ «ЗАМАН-КЫРГЫЗСТАН»

АТА ЖОЛУН УЛАНТЫП

Памирбек Казыбаев

Алыскы Америкада билим жана турмуш тажрыйбасын тастыктоодо жүргөн Ашым Жакыпбековдун уулу, иним Уландан жакында кат алып, кубандым. "Теңири Манас" поэмасын ушул кезге чейин орус тилине сапаттуу котортуу аракети каражат жоктугунан ишке ашпай жатканы белгилүү. Ал эми ушул чыгарманы алары менен окуп чыккан жана аны Америкада которууга астейдил киришкен айтылуу аксакал Азамат Алтайдын атуулдугу суктандырат...

Мамлекеттик Токтогул сыйлыгы ыйгарылган эмгекке элинен алыста жүргөн Азамат Алтайдын жүрөгүнөн чыккан нукура баасы төмөнкүдөй: "Мен 80 жашка" келгени "Манастын" кара сөз түрүндөгүсүн, ушунчалык көркөмдөлүп жазылышында биринчи окушум. Мага бул китеп өзүнчө бир рухий азык болуп, жүрөгүмө ушунчалык жакын таасир берди. "Манаска" сыйынуумбу, айтор, "Алмамбетти", "Чоң Казатты" окуп жатып ыйлап жибериптирмин. Атаңа рахмат! Арбагы сени колдой жүрсүн. Мага ини катары болсо да, мен да анын арбагына тооп кылам. Мындай киши чанда туулат. "Теңири Манастын" стилистикасын байкаган соң, Ашымдын талантына тан бердим. Мынчалык деңгээлге жеткире дагы ким жазаар экен? Атаң жөнүндө сыртынан билчүмүн. "Кыргызстан маданиятында" иштеп жүргөндө Чыңгыздын Ашым деген иниси чыгармаларын кыргызчалатканын, Чыңгыздын өзүндөй сүйлөткөнүнө, ушунчалык мыкты которгонуна ыраазы болгон элем. Мына эми "Теңири Манасты" окугандан кийин Ашым Жакыпбектин автордук дареметин даана сездим", - деп айтканын Улан иним жетине албай жазган эле. Деги бир кубанычы - Азамат Алтай китептин бир нускасын англис тилине котортуу үчүн башка бир штатка жөнөткөнү.

Ушундан улам өзүмдөн кеткен кемчиликти эстеп, аябай өкүттө калдым. Анткени "Манас – 1000" майрамы убагында Азамат аксакал менен маектешип, сүйлөшүп эле жүргөн кезде "Теңири Манасты" бербегениме таңмын. Ал киши которбойт дегеним го... Которуу маселесин колго аларын ойлобоптурмун да. Аттиң, эмгиче "Теңири Манас" англисче жарыяланып калмак экен. Эми деле кеч эместир? Алла Тааланын амири менен Азамат Алтайга күч-кубат берип, алиги баштаган ишин аягына чыгаруусун тилейм.

Уландын дагы бир кызык жаңылыгы - "Манастын" 1943-жылы Гестапо кызматкери Кайым Валихандын редакциялоосу менен чыгарылышына байланыштуу. Көрсө, Кайым Сатар Алмамбетов деген кыргыз киши экен. Аны Азамат Алтай таанырын жана ал жөнүндө эскерүү жазып берерин билдириптир. Чындыгында эле бул адамдын сыр сандыгын көзү барында ачып, өзүнүн жардамы менен жарыялаганга чыгынып койсок жакшы болчудай. Уландын баамында, Азамат аксакал абдан билимдүү, тамашөкөй, бир жагынан каардуу, көз карашы терең, курч адам жана кебете-кешпиринен эле көп нерселерди башынан өткөргөнү сезилип турат. Улан окуусу менен бирге ушундай кызыктуу адамдарга жолугуп, атасынын "Теңири Манасын" окурман журтуна жайылтууга аракеттенип жатканы алкоого арзыйт. Эмки максатын - Америкадагы кыргыздар уюмун, маданий борборун түзүүгө багыттасын деген мааниде жооп кат жазып жибердим. Бул деген коомдук уюмдар аркылуу адабият, маданият кенчтерибизди дүйнө жүзүнө таанытууга көмөк түзмөкчү.

2000-жыл

2-3 жылдан бери алган жарым Сание оорулуу болуп калды. Акылын жоготуп, астындагы сиңдиси жардамдашып турат. Бирок ал дагы кары, канчага чыдаары белгисиз. Элге телефон чалып, Гүлнара менен сүйлөштүм, ал Саниени карап беришке макулдугун билдирди. Мен чакыруу жөнөттүм. 2000-жылдын 2-августунда келди. Бир аз жашоо оңолуп калды. Элде 80 жылдыкты

карындашым Гүлшара бала-бакырасы менен белгилейбиз деп жатканы тууралуу Гүлнара мага сүйлөдү. Мен болсом Гүлнара 15-сентябрь менин езүмдүн коюп алган күнүм, биздин заманда качан, кайсы күнү туулгандыгыбыз жөнүндө эч кимдин кабары жок. Болгону атамдын айтканы боюнча күздүн күндөрү дегени гана боюнча болжолдоп жазылган күн десем Гүлнара: "Таяке, ар ким 80 жашка чыга бербейт, той беребиз дешсе беришсин, каршы болбоңуз", - деп суранды. Ошентип, 80 жаш тоюмду менин элдеки жакын тааныган адамдарым өзүнчө бирге белгилешти. Кийин кассетасын бизге жөнөтүшкөн. Анда Жалил Садыковдун жазган поэмасы маган абдан жакты. "Ырахмат, Жалил" дегенден башка не айтам? Ошентип карылык күндөрүм ирээти менен өтүүдө. Гүлнара келгени маган чоң жөлөк болду. Сание каралуу, кийими жуулу, тамагым бышылуу, үйүм таза, кудайга миң мертебе ыраазымын. Гүлнара өз ата-энесин карагандай карайт.

«Кыргыз Руху»

10-ноябрь, 2000-жыл

Жалил Садыков,
Кыргыз эл акыны

АЛЫСТАГЫ АЗАМАТ АЛТАЙ (КУДАЙБЕРГЕН) АБАМА

Кан майданга жөнөгөндө Мекен деп,
Ар ким ойлоор согуш отун кечем деп.
Бирок, бирок... Ким ойлосун андайда,
Капысынан колго түшүп кетем деп...
Болгон ишти азыр болбос танганда,
Жүрөк түтөп өкүнүчтө арманда.
Бүтүндөй полк былк эталбай багынды,
Душмандардын курчоосунда калганда.
Болбой калды гранатты жарганга,
Болбой калды колго курал алганга
"Колго түшсөң өзүңдү атып сал» дешчү,
Болбой калды өзүн атып салганга.

Согуш... согуш... Кан майдандын талаасы...
Күйүп жатат, түтөп жатат карачы!
Кырчылдашып жетпей калды максатка,
Кырсык тура каш кабактын арасы...
Колго түшүп, чынжыры жок байланып,
Былк эткендер бир ок менен жайланып.
Кеп-сөзү жок кете берди шордуулар,
Батыш жакка, абактыга айдалып...

Айтуу кыйын ал кездеги чактарды,
Колго түшсөң актанууга чак барбы?!
"Элин саткан чыккынчылар" - деген ат,
Баарысынын маңдайына чапталды.

Ал учурда кандай эле заманы,
 Өткөндөрдү бир аз талдап алалы:
 Сталинчил жалындаган жаш улан
 Өз эркинче колго түшө калабы?
 Оо, ал кезде жабыш оңой жалааны,
 Ошол бойдон "чыккынчы" - деп таштадык
 Он сегизге жаңы чыккан баланы.
 "Чыккынчы!" - деп өзү жатса камалуу,
 Биз ыргаттык жүрөгүндө жараны.
 Көз жаш төгүп канча жүрдү чет жерде,
 Көздөн учуп Ысык-Көлдүн карааны?!
 Ал саргайып тартып жүрсө санааны,
 "Душман!" - деди "Үч тамгалар" тарабы...
 Арга канча, 80 жашка келгиче,
 Аяп жүрдүм Кудайберген абаны!..

II

Не болорун алыс жүрсө ким элден,
 Аз да болсо өз башыман билем мен.
 Аргам кетет чет жерлерге барганда,
 Адам өңдүү ичер суусу түгөнгөн.
 Азга кетсем, Ата журтту сагынып,
 Аккан суусу кулагыма жаңырып.
 Керме тоолор көз алдымда тартылып,
 Кете жаздайт эт жүрөгүм жарылып...
 Мен ошентип жер кыдырып барганда,
 Көкүрөгүм толуп чыгат арманга!
 А тиякта Кудайберген абабыз,
 Көнгөн тура тагдыр башка салганда...

III

Арасында жазып жүргөн достордун,
 Менабама Нью-Йоркто кез болдум.
 Андагынын барын санап олтурбай,
 Бир нерсеге келип турат токтолгум,

 Ресторандын бир бурчунда, капталда.
 Баарыбызды абам сыйлап жатканда,
 - Бара тургай ой барбы? - деп сурадык.
 Биротоло туулган айыл жактарга.

Ал ошондо бир тунжурай калды да:
 -Иничектер, баарың угуп алгыла,
 Ачык сырым: туулуп өскөн айылыма,
 Азыр десе, аябаймын жанды да.
 Аз жыл болду, кырсык тооруп жолумду,
 Алган жарым болуп калды оорулуу.
 Азыр менин кыйнап турат жанымы,
 Алсыраган ошонун ден-соолугу.
 Эгер өмүр, жашоо десек бир күндүк,

Анын көбүн жашаганга үлгүрдүк.
Аялыма кыйын кезде баш кошуп,
Кыйындыкта бирге жашап, бир жүрдүк...

Өрттүү күндөр, өксүк күндөр кечээги,
Тирүү туруп, эстен чыгып кетеби?
Кууралдардын баарын азыр унутсак,
Кудай, биздин күнөөбүздү кечеби?!
Туудай бийик туулуп өскөн Мекеним,
Жүрөгүмдө дайым ыйык сеземин!
Бирок тигил ооруп жаткан зайыбымды,
Ушул алда кантип таштап кетемин?
Ошон үчүн ооруп жаткан чагында,
Алыс кетпей жүрөм анын жанында.
Ал ыраазы болсун деген оюм бар
Эч болбосо, менин көзүм барында...

Ушул сөздөр - жай айтылган жагымдуу,
Бир дүргүтүп алды менин канымды.
Өзүм менен алек болдум бир топко,
Өчүралбай жүрөктөгү жалынды..
Ар бир сөзүн угуп жатып абамын.
Аяп кеттим ошондогу абалын..
Анан кайра чексиз ыраазы болдум да,
Адамдыгын өтө бийик бааладым!
...Туулган жерге барбаса да, аялын –
Ушул алда таштабашын кааладым!..

Сентябрь, 2000-жыл.

Уландын каты

Мен Ашым Жакыпбектин уулумун, атым Уланбек. Азамат Алтай чоң атам менен таанышканым үчүн Теңирге терең ыраазычылыгым менен сыймыгымды билдиргим келет.

Мен Азамат Алтай чоң атам менен 1998-жылы декабрда Нью-Йорк шаарында тааныштым. Албетте, чоң атам жөнүндө Кыргызстанда жүргөндө көп уккам. Атам Ашым мага: "Америкада Азамат Алтай деген кыргыздын улук карыясы жашайт", - деп айтчу эле. 1994-жылы атам кайтыш болду, ошондо жетимсиреп жүргөн күндөрдө мен Азамат Алтай чоң атам менен АКШда таанышып, ал мага атамды жоктотпой, мен ага өз баласындай болуп каларым түшүмө да кирген эмес.

АКШга бара жатканда атамдын жакын досу Бексултан Жакиев Нью-Йорктогу Азамат Алтайдын телефонун мага берди, артыман Азамат Алтайга телефон чалып, алдын-ала кам көрүп коюптур. Ошол 1998-жылдын декабрь айында Нью-Йорк шаарында абдан суук болду. Келээр замат чоң атама бара алган жокмун – сүрдөнүп жүрүп, декабрдын ортосунда телефон чалдым.

- Салом алейкум, Азамат Ата, менин атым Уланбек, Ашым Жакыпбектин уулумун, - дедим.

- Алейким салаам, Бексултандан сен жөнүндө кабарым бар, жаным, кел үйгө, - деп мени конокко чакырды. Жүрөгүм толкуду, кубанычка баттым, бөтөн жерде жүрүп, чүнчүй түшкөндөн болсо керек. Кийинки күнү шашып-бушуп, досум экөөбүз чоң атага бардык. Эшикти Азамат Алтай өзү ачты, бетимен өөп, үйгө киргизди. Атамдын "Теңири Манас" китебин Азамат Алтайга тартууладым, ак калпак кийгиздим. Чоң ата абдан сүйүндү, мени олтургузуп, ата-тегим, жеримди сурады. Байбичеси Сания Апа менен тааныштырды.

- Азыркы кезде "киргиз" дегендер көп, сен кайдан кыргызча жакшы билесиң? - деди.

- Атам мени № 5-чи кыргыз мектепке берип, кыргызча билбесең, сен киши болбойсуңдеген", - деп мен күлүмүш болдум.

- Атаңа чон ыракмат, кыргызча билбесең, мен сени менен азыр сүйлөшпөйт болчумун, - деп Азамат Алтай курч көзү менен мени тик карап, тамашалаган жок. Мен кайсы жерге кирип кетеримди билбей, ичимен атама абдан ыраазы болдум.

- Курсагыңар ач экенин билем, Кыргызстандан алыс жүргөндө этти сагынганыңарды да билем, бирок мен кемпирим менен үйдө силерге тамак жасап бергенге алым жок, жүргүлө, сырттан тамак ичели, - деп чоң ата бизди ресторанга алып барды, курсагыбызды тойгузду.

Ресторандан тамак ичип жатканда кыргыздар, кыргыз жери, саясат, тарых жөнүндө сүйлөшүп олтурдук. Мен өзүм университетте тарых факультетин бүтүргөм, бирок чоң атамдын көп суроолоруна жооп бере алган жокмун.

- Мындан кабарың жокпу? - деп Азамат Алтай ачууланды.

Мен биринчи күндөн эле Азамат Алтайдын билиминин тереңдигине, ар бир окуянын күнү-саатын так айтканына, сөзүнөн, жообунан эч жаңылбаганына таң калдым. Ошондой эле чоң атамдын Сания апама болгон "жентелмендик" - жигиттик мамилеси мен үчүн чоң үлгү болду. Ресторандан кийин чоң атам машинесин айдап, кайра бизди үйгө алып келди, досум экөөбүздүн колубузга жуз доллардан карматты. Биз жок деп айтсак да болбой, чоң атам: "Мен деген диктатор болом, колумду уялтпай алгыла", - деп катуу айтканда биз багындык, чоң атага абдан ыраазы болуп, үйүбүзгө жөнөдүк.

Бир аз убакыт өткөндөн кийин мен ошол акчага диктофон сатып алып, атама телефон чалдым, үйүнө бардым. Максатым - чоң атамдын айтып берген аңгемелерин кассетага жаздырып алыш эле. Чоң атам мени кучагын жая тосуп алды. Келээр замат атамдын "Теңири Манас" китебин алып келди.

- Улан, мен атаңдын "Теңири Манас" китебин окуп бүттүм, толкундандым, ыйладым, сүйүндүм. Атаңа чон ыракмат, Ашым менден кичүү болсо да о дүйнөгө менден мурун кетти, ошондуктан, Ашым менден улуу, мен Ашымдын арбагына таазим кылам. Ушул ыр менен айтылган океандай "Манас" эпосунун маңызын, көркөмдүүлүгүн, кереметин кемитпей, кайрадан асманга -Теңирге көтөрүп, төкпөй-чачпай жазганына чоң ыракмат, буйруса "Манастын" дүйнө тилдерине которула турган китебин Ашым жараткан экен, - деп атам жөнүндө айтып жатканда мен чоң атамды өз атамдай кучактадым.

Чоң атамдан "Өмүр баяныңызды айтып бересизби? " - деп сурандым, Азамат Алтай үшкүрүнүп алып, кантип ушул татаал тагдырга туш келгенин баян салып берди. Бала кезин, жаш чагын, аскерге кетип, экинчи дүйнөлүк согушка туш болгонун, туткунда азап чеккенин, андан качып бозуп жүргөн күндөрүн, согуш бүткөндөн кийин Сталиндин кордугунан качып, Ата Журтуна баралбай Европада калганын, андан кийин АКШга келгенин... айтор, баарын уктум. Францияда жүргөндө бир миллион франкты лотереядан утуп алып, ошол кезде бир тааныш жесир аялдын кызы абдан катуу ооруп, кызын дарылоого каражат табалбай, кайгыга кайышып олтурганда, Кудайберген атам утуп алган акчасын берип, ошол кызды кымбат ооруканаларда даарылатып, аман сактап калганы катуу таасир этти. Ушунун баарын уккандан кийин өзүмдүн Америкада кыйынчылык тартып жүргөнүм атамдын азабына салыштырганда жыргал турбайбы деп, өзүмдөн өзүм уяла түштүм...

Чоң атам бар кезде өз баласындай болуп эркелеп жүрдүм, бирок, аттиң, 2006-жылы өз чоң атамдай болгон адамдан ажырадык! АКШдагы кыргыздар, өзгөчө Гүлнара эжем, Филадельфия шаарынын кыргыздары - баарыбыз Азамат Алтайдын зыйнатында тик туруп, акыркы сапарга узаттык. Мен кайрадан жетимсиреп калдым, ал кишинин карааны мага чоң кубат-күч берип турчу экен. Мындай керемет, касиеттүү адамды эч качан көргөн эмесмин. Азамат

Алтай болуш үчүн анын турмушун баштан кечириш керек жана бардык кыйынчылыктарды чоң атадай жеңе билиш керек. Азамат Алтай байлык, бийлик деп жан талашпаган, өзү жөнөкөй, таза, чынчыл, айтканын аткарган, аткара албаса, сөз бербеген, жалган сүйлөбөгөн адам эле.

Карапайым дыйкандын үй бүлөсүндө туулгам деп айтканы менен, Азамат Алтайга көп менменсинген ак сөөктөр теңеле албайт. Азамат Алтайдын курч көзүн тик караш мүмкүн эмес эле, көп кишилер жанында олтура алчу эмес, чоң атамдын мүнөзү абдан курч болчу, бирок адилет болчу, бир нерсени жактырбаса, Президент болобу, жөн киши болобу, эч тартынбай бетине айтчу - көп кишилер куйругун кысып, жооп табалбай кекечтенип, үйүнөн чыгып кетчү. Көп кыргыздар, мен дагы арасындамын, үйүнө кечигип барганы үчүн катуу тил укканбыз.

- Силер четте жүргөндө "Кыргыз" деген атты уятка калтырып жатпайсыңарбы!
- деп Азамат Алтай күйүп урушчу. Көп америкалыктар Азамат Алтайды абдан сыйлап: "Бардык кыргыздар сендей болобу?" - деп сурашчу.

Курч мүнөзү менен тең Азамат Алтайдын айкөлдүгүнө, боорукерлигине чек жок эле, канчалык кордук көрсө да, адамдык сапатын эч жоготкон эмес. Көп кыргыздар жана башка улуттун өкүлдөрү Азамат Алтайдан көп жакшылык көргөн. Анын тунук акылы, окумуштуулугу - биз үчүн чоң үлгү. Азамат Алтай Европада, Америкада жашап, жергиликтүү өнүккөн элдердин жакшы жактарын өзүнө сиңирип алган экен. Куру намыс, майда-чүйдө, көрө албастык деген кыргыздын жаман сапаты чоң атада жок болчу. Азамат Алтай биздеги окуяларды укканда: "Силерге боштондук бекер келди, кан төгүп алсаңар, мамлекеттин баркын билмексиңер", - деп кейип калчу.

Азамат Алтай тууралуу бир китепке жазып бүтүш мүмкүн эмес. Бул киши чынында Кудай берген, Азаттыкты артыкча сүйгөн, Алтай жериндей айкөл кыргыз атуулу эле...

*Уланбек Жакыпбеков.
Филадельфия, АКШ. 20-август 2008-жыл.*